АРХИВ ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година IV, број 4 ПОЖАРЕВАЦ, 2015.

АРХИВ ЗАПИСИ

Пожаревац
2015.

ЗАПИСИ

ГОДИШЊАК
ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ

Година IV, број 4
ПОЖАРЕВАЦ, 2015.

ZAPISI

THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC
YEARBOOK

Year IV, No 4
POZAREVAC, 2015.

„ЗАПИСИ“
Годишњак Историјског архива Пожаревац

ИЗДАВАЧ:
Историјски архив Пожаревац
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

ЗА ИЗДАВАЧА:
Др Јасмина Николић, директор

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК:
Др Јасмина Николић

РЕДАКЦИЈА:
Др Јасмина Николић
Мр Драгана Милорадовић
Јасмина Живковић, Мср.
Слободанка Цветковић
Наташа Милошевић Дулић
Весна Башић

ИНОСТРАНИ ЧЛАНОВИ РЕДАКЦИЈЕ:
Доц. др Петер Павел Класинц (Словенија)
Др Грасиа Тато (Италија)
Душан Поповић (Република Српска)
Доц. др Изет Шаботић (Босна и Херцеговина)
Др Димитар Атанасов (Бугарска)
Др Живана Хеђбели (Хрватска)
Др Бојан Цвелфар (Словенија)
Дмитар Богески (Македонија)

АДРЕСА РЕДАКЦИЈЕ:
ЗАПИСИ, Годишњак Историјског архива Пожаревац
Др Војислава Дулића 10, 12 000 Пожаревац/Србија
Телефон/факс +381 12 223 082

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Проф. др Славиша Недељковић (историографија)
Др Миле Бакић (информатика)

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ:
Наташа Ивић, Мср.

КОРЕКТУРА И ЛЕКТУРА:
Биљана Петковска

УДК: Народна библиотека Србије

ПРЕЛОМ И ГРАФИЧКИ ДИЗАЈН:
SVEN Ниш

ШТАМПА:
SVEN Ниш

ТИРАЖ: 350

ZAPISI
THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC YEARBOOK

PUBLISHER:
Historical Archive Pozarevac
www.arhivpozarevac.org.rs
info@arhivpozarevac.org.rs

FOR PUBLISHER:
Ph.D. Jasmina Nikolic, director

EDITOR-IN-CHIEF:
Ph.D. Jasmina Nikolic

EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Jasmina Nikolic
Msc. Dragana Miloradovic
Jasmina Zivkovic, MA
Slobodanka Cvetkovic
Natasa Milosevic Dulic
Vesna Basic

FOREIGN MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:
Ph.D. Peter Pavel Klasinc (Slovenia)
Ph.D. Grazia Tato (Italy)
Dusan Popovic (Republic of Srpska)
Ph.D. Izet Sabotic (B osnia and Herzegovina)
Ph.D. Dimitar Atanasov (Bulgaria)
Ph.D. Zivana Hedjbeli (Croatia)
Ph.D. Bojan Cvelfar (Slovenia)
Dmitar Bogeski (Macedonia)

ADDRESS:
ZAPISI, THE HISTORICAL ARCHIVES OF POZAREVAC YEARBOOK
Dr Vojislav Dulic 10, Pozarevac, 12000, Serbia
Phone/fax +381 12 223 082

REVIEW:
Ph.D. Slavisa Nedeljkovic, prof. (Historiography)
Ph.D. Mile Bakic (Informatics)

TRANSLATION INTO ENGLISH:
Natasa Ivic, MA

EDITING AND PROOFREADING:
Biljana Petkovska

UDK: National Library of Serbia

LAYOUT AND GRAPHIC DESIGN:
SVEN Nis

PRESS:
SVEN Nis

CIRCULATION: 350

ISSN 2334-7082

Штампање Часописа омогућио је Град Пожаревац

Review Printing enabled the City Pozarevac

САДРЖАЈ CONTENTS

Уводник - Др Јасмина НИКОЛИЋ
УЗ ЧЕТВРТИ БРОЈ 7 Ph.D. Jasmina NIKOLIC
IN ADDITION TO THE FOURTH ISSUE

ARHIVISTIKA ARCHIVAL

Dr Mile BAKIĆ
POJMOVNO ODREĐENJE I ZNAČAJ VALORIZACIJE ARHIVSKE GRAĐE 13 Ph.D. Mile BAKIC
THE NOTION AND SIGNIFICANCE OF THE VALORIZATION OF ARCHIVAL MATERIAL

Doc.dr Peter Pavel KLASINC
NEKATERE STROKOVNE PROJEKCIJE MED ARHIVISTIČNIMI IN INFORMACIJSKIMI PROBLEMI DANES 27 Ph.D. Peter Pavel KLASINC
SOME PROFESSIONAL PROJECTIONS BETWEEN ARCHIVAL AND IT ISSUES TODAY

Смиља ПЕТРОВИЋ
САНКЦИЈЕ ЗА ПОВРЕДУ ПРОПИСА О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ 32 Smilja PETROVIC
THE NOTION AND SIGNIFICANCE OF THE VALORIZATION OF ARCHIVAL MATERIAL

Мр Драгана МИЛОРАДОВИЋ
АРХИВСКА ГРАЂА И ФОТОГРАФИЈА КАО ИЗВОРИ У ИСТРАЖИВАЊИМА У ЕТНОЛОГИЈИ, АНТРОПОЛОГИЈИ И ИСТОРИЈИ 38 MSc. Dragana MILORADOVIC
ARCHIVAL MATERIAL AND PHOTOGRAPHS AS RESEARCH SOURCES IN ETHNOLOGY, ANTHROPOLOGY AND HISTORY

Мр Дејан ЈАКШИЋ
Загорка Авакумовић
ПОВЕЉЕ И ДИПЛОМЕ У *ЗБИРЦИ АРХИВА ВОЈВОДИНЕ* 46 MSc. Dejan JAKSIC
Zagorka AVAKUMOVIC
CHARTERS AND DIPLOMAS IN THE COLLECTION OF THE ARCHIVE OF VOJVODINA

Наташа МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ
СРЕЂИВАЊЕ И ОБРАДА АРХИВСКЕ ЗБИРКЕ „*VARIA, 1791- /*“ – ИСКУСТВО ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ 53 Natasa MILOSEVIC DULIC
ARRANGING AND PROCESSING *VARIA* COLLECTION (1791-) – THE EXPERIENCE OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POZAREVAC

ISTORIOGRAFIJA HISTORIOGRAPHY

Мр Небојша ЂОКИЋ
ЦРКВА У ЗВИЖДУ И ПЕКУ У XVIII ВЕКУ 65 MSc. Nebojsa DJOKIC
THE CHURCH IN ZVIŽD AND PEK IN THE 18TH CENTURY

Рената МИНИЋ, Мср
Миланка СТОКИЋ
„ЧАС“ ИЗ 1885. ГОДИНЕ 84 Renata MINIC, MA
Milanka STOKIC
“THE HOUR” OF 1885.

Проф.др Предраг ДРАГОЈЕВИЋ
О ОДСУСТВОВАЊУ С НАСТАВЕ – ПРИМЕРИ ИЗ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ МИНИСТАРСТВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ 98 Prof. Ph.D. Predrag DRAGOJEVIC
ON ABSENCE FROM CLASSES – THE EXAMPLES FROM THE RECORDS BY THE MINISTRIES OF THE KINGDOM OF SERBIA

Мр Драган ШАЛЕР
ПОСЛЕДЊИ ЛЕТ ЕДУАРДА РУСЈАНА 105 MSc. Dragan SALER
THE LAST FLIGHT OF EDUARD RUSJAN

Јасмина Живковић, Мср
САМАРИЋАНКЕ У СРПСКОМ САНИТЕТУ 1914-1918. ГОДИНЕ 113 Jasmina ZIVKOVIC, MA
SAMARITAN WOMEN IN SERBIAN MEDICAL CORPS

Божидар БЛАГОЈЕВИЋ
БРАНИЧЕВЦИ У ОДБРАНИ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ У НЕГОТИНСКОЈ КРАЈИНИ 1915. ГОДИНЕ 131 Bozidar BLAGOJEVIC
THE DEFENCE OF SERBIAN LAND BY THE SOLDIERS FROM BRANIČEVO IN NEGOTINSKA KRAJINA IN THE AUTUMN OF 1915

Доц. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ
РАЈСОВА ИСТРАГА БУГАРСКИХ ЗЛОЧИНА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ (1915-1918) 139 Ph. D. Ivana KRSTIC MISTRIDZELOVIC docent
REISS' INVESTIGATION OF BULGARIAN CRIMES IN THE DISTRICT OF POŽAREVAC (1915-1918)

Др Јасмина НИКОЛИЋ
ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОПШТИХ ДРУШТВЕНИХ И ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА/ЈУГОСЛАВИЈИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПОЖАРЕВАЦ 148 Ph.D. Jasmina NIKOLIC
AN APPENDIX TO STUDYING GENERAL SOCIAL AND POLITICAL CIRCUMSTANCES IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES/YUGOSLAVIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS, WITH SPECIAL REFERENCE TO POŽAREVAC

Светлана ЉУБЉАНАЦ
ПОЧЕТАК РАДА ФАБРИКЕ „БАТА“ У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ 168 Svetlana LJUBLJANAC
THE OPENING OF "BATA" FACTORY IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

Проф.др Радован РАДОВАНОВИЋ
мр Небојша ЂОКИЋ
ФАБРИКА ИКАРУС И ПОЧЕЦИ СРПСКЕ ВАЗДУХОПЛОВНЕ ИНДУСТРИЈЕ 179 Prof.Ph.D. RadovanRADOVANOVIC,
MSc. Nebojsa DJOKIC
IKARUS THE FIRST SERBIAN AIRPLANE, CAR AND ENGINE INDUSTRY *KOVAČEVIĆ AND CO* AND THE BEGINNINGS OF SERBIAN AVIATION INDUSTRY

Др Маријана МРАОВИЋ
КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА НЕДИЋЕВЕ СРБИЈЕ О ЦИЉЕВИМА НОВЕ ПРОСВЕТНЕ ПОЛИТИКЕ 192 Ph.D. Marijana MRAOVIC
THE AIMS OF NEW EDUCATIONAL POLICY IN THE COLLABORATIONIST PRESS OF NEDIĆ'S SERBIA

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
ДРЖАВНА МЕШОВИТА ГРАЂАНСКА ШКОЛА ПОЖАРЕВАЦ – *ЛЕТОПИС ШКОЛЕ* 201 Slobodanka CVETKOVIC
STATE COEDUCATIONAL PUBLIC SCHOOL IN POŽAREVAC - THE YEARBOOK

Рената МИНИЋ, Мср
О ИЛИЈИ М. ПЕТРОВИЋУ – ПИСЦУ, ПРОФЕСОРУ, РЕВОЛУЦИОНАРУ И БИБЛИОТЕКАРУ
216
Renata MINIC, MA
ABOUT ILIJA M. PETROVIC - WRITER, PROFESSOR, REVOLUTIONIST AND LIBRARIAN

Мирјана СТЕПАНОВИЋ
ЗАВИЧАЈНО ЗАБРЂЕ ОСТАЛО У АМАНЕТ
224
Mirjana STEPANOVIC
HOME VILLAGE OF ZABRĐE PRESERVED AS HERITAGE

ИЗ РАДА АРХИВА FROM THE ARCHIVES OF

Др Јасмина НИКОЛИЋ
МУЛТИМЕДИЈАЛНИ ПРОЈЕКАТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ВОЈНОГ АРХИВА МО РС „*СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918*“ ПОБЕДОНОСНО ХОДИ СРБИЈОМ
231
Ph.D. Jasmina NIKOLIC
THE MULTIMEDIA PROJECT OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC AND THE MILITARY ARCHIVE OF THE MINISTRY OF DEFENCE OF THE REPUBLIC OF SERBIA “SERBIA AND BRANIČEVO DURING THE GREAT WAR 1914-1918” IS TOURING SERBIA TRIUMPHANTLY

Др Јасмина НИКОЛИЋ
доц. др Ивана КРСТИЋ МИСТРИЦЕЛОВИЋ
мр Драгана МИЛОРАДОВИЋ
„НАХИЈСКИ СУД ПОЖАРЕВАЦ, 1821-1839.“ ПРОГРАМ СВЕЧАНОСТИ ОБЕЛЕЖАВАЊА ДВА ВЕКА ОД ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА И БИТКЕ ЗА ПОЖАРЕВАЦ, КАО И ПРЕДСТАВЉАЊА ЗБОРНИКА ДОКУМЕНАТА „НАХИЈСКИ СУД ПОЖАРЕВАЦ, 1821-1839“, ИЗ ЕДИЦИЈЕ „ЗБОРНИЦИ ДОКУМЕНАТА“ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ -
245
Ph.D. Jasmina NIKOLIC
Ph.D. Ivana KRSTIC MISTRIDZELOVIC docent
MSc. Dragana MILORADOVIC
“THE COUNTY COURT IN POŽAREVAC, 1821-1839” – THE PROGRAMME OF THE CEREMONY MARKING TWO CENTURIES SINCE THE SECOND SERBIAN UPRISING AND THE BATTLE OF POŽAREVAC, AND THE PRESENTATION OF THE COLLECTION OF DOCUMENTS ENTITLED “THE COUNTY COURT IN POŽAREVAC, 1821-1839” FROM THE EDITION “COLLECTED DOCUMENTS” OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

Јасмина ЖИВКОВИЋ, Мср
ШКОЛА АРХИВИСТИКЕ - ТЕМАТСКИ СЕМИНАР О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И РЕГИСТРАТУРСКОГ МАТЕРИЈАЛА СТВАРАЛАЦА УПРАВНЕ ДЕЛАТНОСТИ У БРАНИЧЕВСКОМ ОКРУГУ -
254
Jasmina ZIVKOVIC, MA
THE SCHOOL OF ARCHIVE ADMINISTRATION – A THEMATIC SEMINAR ON THE PROTECTION OF ARCHIVAL AND REGISTERED MATERIAL BY THE ADMINISTRATIVE BODIES IN THE BRANIČEVO DISTRICT

Слободанка ЦВЕТКОВИЋ
„ДАН ОТВОРЕНИХ ВРАТА АРХИВА 2015 – ЈА ❤ АРХИВ“
258
Slobodanka CVETKOVIC
ARCHIVE OPEN DAY 2015 - I ❤ ARCHIVE

Татјана МАРИЧИЋ, Мср
Зденка МИЛИВОЈЕВИЋ, Мср
ИНТЕРКУЛТУРАЛНО УЧЕЊЕ У МУЗЕЈУ
266
Tatjana MARICIC, MA
Zdenka MILIVOJEVIC, MA
INTERCULTURAL STUDY AT A MUSEUM

Оливер СТОКИЋ
Татјана Јовановић НЕГОИЦИЋ
Вера Зарић МИТРОВИЋ
ЈАВНЕ НАБАВКЕ У КУЛТУРИ И БИБЛИОТЕЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ; ПОСТУПАК ЈАВНИХ НАБАВКИ КЊИГА У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ ПОЖАРЕВАЦ
271
Oliver STOKIC
Tatjana JOVANOVIC NEGOICIC
Vera ZARIC MITROVIC
PUBLIC PROCUREMENT IN THE CULTURE AND LIBRARY ACTIVITIES (PUBLIC PROCUREMENT OF BOOKSINTHE PUBLIC LIBRARY"ILIJA M. PETROVIC" POZAREVAC)

МЕЂУНАРОДНА АРХИВСКА И КУЛТУРНА САРАДЊА INTERNATIONAL ARCHIVAL AND CULTURAL COOPERATION

Mr Selma ISIĆ
POTREBA SARADNJE ARHIVA I DRUGIH KULTURNIH INSTITUCIJA I ASOCIJACIJA (BAM-OVO BOSANSKOHERCEGOVAČKO ISKUSTVO)
281
MSc. Selma ISIC
THE NEED FOR COOPERATION BETWEEN ARCHIVES AND OTHER CULTURAL INSTITUTIONS AND ASSOCIATIONS (the experience of BAM from Bosnia and Herzegovina)

ПРИКАЗИ И РАСПРАВЕ

Dr Mile BAKIĆ
NEKOLIKO RIJEČI O ČASOPISU ZAPISI, ISTORIJSKI ARHIV POŽAREVAC
293
Ph.D. Mile BAKIC
ON ZAPISI MAGAZINE, THE HISTORICAL ARCHIVE OF POŽAREVAC

О АУТОРИМА ABOUT AUTHORS

О АУТОРИМА 297 **ABOUT AUTHORS**

УПУТСТВА САРАДНИЦИМА И ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ 313 **INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS HOW TO ADD REFFERENCES/BIBLIOGRAPHY**

Glavni i odgovorni urednik
Dr Jasmina Nikolić, direktor
Istorijskog arhiva Požarevac
Republika Srbija

UZ ČETVRTI BROJ

Poštovani čitaoci, drage kolege i saradnici,

Pred Vama je četvrti broj medjunarodnog stručnog časopisa „Zapisi" – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac. I ovoga puta donosimo dvadeset osam raznovrsnih priloga koji obradjuju teme iz arhivistike, istoriografije (iz istorije srpske pravoslavne crkve, istorije književnosti, istorije vazduhoplovstva u Srbiji, Prvog svetskog rata, Drugog svetskog rata, društvene istorije, istorije prosvete i dr), ali i raznovrsne priloge iz rada arhiva i drugih institucija u zemlji i inostranstvu, prikaze konferencija, izložbi, novoobjavljenih publikacija.

Drago nam je što su koleginice i kolege iz zemlje i inostranstva, koje su saradjivale sa nama od prvog broja časopisa, odlučile da i ovaj, četvrti broj, obogate svojim člancima, a nadamo se da ćemo lepu i uspešnu saradnju nastaviti i narednih godina. Naravno, pridružili su nam se i novi autori, čije Vam priloge najtoplije preporučujemo.

Istorijski arhiv Požarevac godinama sledi i unapredjuje dostignuća arhivističke i istorijske nauke. Na taj način, naš Arhiv predstavlja čast svome gradu i Srbiji, uzor svojim zaposlenima, ali i stručnoj i široj javnosti koja prati naš rad i koliko doprinosimo tome da se svi mi zajedno pomerimo značajnim iskorakom napred.

Istorijski arhiv Požarevac kreće se kroz vreme uz razumevanje tokova istorije. Znanje o prošlosti, o onome što se dogodilo, kako i zbog čega se dogodilo, nikada nije konačno. Ono je uvek samo selektivna rekonstrukcija mnogih dogadjaja, dinamičnih procesa dugog trajanja, promena u društvenoj strukturi, u životu, rekonstrukcija znanja o ratovima, kao i onoga što je samo svakodnevica u koju često ulazi istorija. Ali, i takvo, skromno znanje koje se dalje može nadogradjivati novim istraživačkim naporima, uvek obogaćuje naše kolektivno i personalno iskustvo, objašnjava dogadjaje, dešavanja u sadašnjosti čini razumljivim, a odredjuje i ponašanja u budućnosti.

Svoje mesto u vremenu današnjice Istorijski arhiv Požarevac, izmedju ostalog, pronalazi i u ideji otvorenosti. Ona je okrenuta ne samo ka medjunarodnoj saradnji, institucijama iz sveta nauke i kulture, medijima..., već i objavljivanju arhivskog bogatstva. Pojava mnogih naših edicija, ali i ovog medjunarodnog stručnog časopisa „Zapisi", izražava našu uverenost da postoje snage koje znaju i hoće da odgovore složenim zahtevima koje takav podruhvat traži, sa jedne strane, odnosno čvršće povezivanje empirijskih dostignuća i saznanja akumuliranih u Srbiji i inostranstvu, sa druge strane. S tim u vezi, u ovom broju objavljujemo stručne i naučne radove 28 autora iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Slovenije i Srbije.

Četvrti broj časopisa „Zapisi" sadrži pet tematskih celina. Prva celina, Arhivistika, donosi šest originalnih stručnih radova iz teorije i prakse koji su zasnovani na modernim pristupima izučavanju arhivistike kao naučne discipline. Preporučujemo pažnji čitalaca tekstove o valorizaciji arhivske gradje, fotografiji i arhivskoj gradji kao izvorima u antropološkim, etnološkim i istorijskim istraživanjima, kao i rad o sredjivanju i obradi arhivske zbirke Varia, kao dobar primer prakse, imajući u vidu činjenicu da kod nas ne postoje stručna arhivistička uputstva po tom pitanju.

Druga celina, Istoriografija, zastupljena je sa trinaest originalnih pogleda na teme iz ovog domena naučnog istraživanja, s tim što su hronološki izdvojene grupe radova o pojedinim temama - o Prvom svetskom ratu (tri rada), o istoriji vazduhoplovstva (dva rada), o privredi i društvenoj istoriji u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji (dva rada), o istoriji prosvete (tri rada) i sl. Svi radovi iz ove tematske celine odgovorili su svim metodološkim, heurističkim i hermeneutičkim zahtevima istorijske nauke, pisani su na osnovu relevantne literature, kao i objavljene i neobjavljene arhivske gradje, kao što je, izmedju ostalog, navedeno i u recenziji dr Slaviše Nedeljkovića, redovnog profesora istorije sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.

U tematskoj celini Iz rada arhiva predstavljamo šest članaka, od kojih četiri daju prikaz realizovanih programa i postignutih rezultata u radu Istorijskog arhiva Požarevac, sa akcentom na projekte obeležavanja stogodišnjice Prvog svetskog rata i dvestogodišnjice Prvog srpskog ustanka.

U skladu sa principom promovisanja struke i nauke, i ovaj broj časopisa, u tematskim celinama Medjunarodna arhivska i kulturna saradnja i Prikazi i rasprave, daje prikaze skupova, organizovanih izložbi i nove literature iz oblasti arhivistike, istorije, kulture.

Na kraju časopisa nalaze se biografije sa fotografijama autora članaka i uputstva za buduće saradnike.

Možemo konstatovati da je naš časopis, za ove četiri godine, naišao na dobar prijem kod stručne i šire javnosti, što njegovom uredništvu čini veliko zadovoljstvo i daje motiva za dalji rad. Svi dosadašnji brojevi časopisa nalaze se u mnogim bibliotekama, arhivima, muzejima, institutima, fakultetima, u zemlji i inostranstvu.

Takodje, svi do sada objavljeni brojevi našeg časopisa nalaze se u elektronskom obliku na web strani Istorijskog arhiva Požarevac (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka delatnost/casopis Zapisi), čime smo ga učinili dostupnim i digitalnim korisnicima širom sveta.

Uredjivački odbor ovog časopisa poziva potencijalne autore na saradnju. Elektronska adresa na koju autori mogu slati svoje priloge za peti broj časopisa je info@arhivpozarevac.org.rs ili draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs, a prilozi se mogu slati do 1. juna 2016. godine. Molimo autore članaka da, pre nego što nam pošalju svoj prilog, obavezno konsultuju web stranu Istorijskog arhiva Požarevac na www.arhivpozarevac.org.rs, gde će moći da pronadju smernice za pisanje radova, kao i elektronske verzije prethodnih brojeva časopisa.

Uredjivački odbor ovog časopisa zahvaljuje svima koji su svojim zalaganjima, savetima i komentarima doprineli pripremi ovog četvrtog broja. Posebnu zahvalnost dugujemo autorima koji su izdvojili svoje dragoceno vreme za pisanje stručnih radova, naučnih članaka, prikaza i eseja, kao i na poverenju koje su nam poklonili. Bez njihovog doprinosa časopis danas ne bi bio pred uvaženim čitaocima.

Zahvaljujemo se Gradu Požarevcu koji je prepoznao suštinu naše želje i finansijski pomogao publikovanje časopisa-godišnjaka Istorijskog arhiva Požarevac.

Na kraju, nadamo se da ćemo opravdati poverenje autora priloga u ovom broju časopisa i da će saradnju sa našim časopisom nastaviti i u budućnosti. Želja nam je, svakako, da pridobijemo i nove saradnike, kako bi naredni brojevi časopisa „Zapisi“ bili još raznovrsniji i zanimljiviji.

U Požarevcu, avgust 2015. godine

Главни и одговорни уредник
Др Јасмина Николић, директор
Историјског архива Пожаревац
Република Србија

УЗ ЧЕТВРТИ БРОЈ

Поштовани читаоци, драге колеге и сарадници,

Пред Вама је четврти број међународног стручног часописа „Записи“ – Годишњак Историјског архива Пожаревац. И овога пута доносимо двадесет осам разноврсних прилога који обрађују теме из архивистике, историографије (из историје српске православне цркве, историје књижевности, историје ваздухопловства у Србији, Првог светског рата, Другог светског рата, друштвене историје, историје просвете и др), али и разноврсне прилоге из рада архива и других институција у земљи и иностранству, приказе конференција, изложби, новообјављених публикација.

Драго нам је што су колегинице и колеге из земље и иностранства, које су сарађивале са нама од првог броја часописа, одлучиле да и овај, четврти број, обогате својим чланцима, а надамо се да ћемо лепу и успешну сарадњу наставити и наредних година. Наравно, придружили су нам се и нови аутори, чије Вам прилоге најтоплије препоручујемо.

Историјски архив Пожаревац годинама следи и унапређује достигнућа архивистичке и историјске науке. На тај начин, наш Архив представља част своме граду и Србији, узор својим запосленима, али и стручној и широј јавности која прати наш рад и колико доприносимо томе да се сви ми заједно померимо значајним искораком напред.

Историјски архив Пожаревац креће се кроз време уз разумевање токова историје. Знање о прошлости, о ономе што се догодило, како и због чега се догодило, никада није коначно. Оно је увек само селективна реконструкција многих догађаја, динамичних процеса дугог трајања, промена у друштвеној структури, у животу, реконструкција знања о ратовима, као и онога што је само свакодневица у коју често улази историја. Али, и такво, скромно знање које се даље може надограђивати новим истраживачким напорима, увек обогаћује наше колективно и персонално искуство, објашњава догађаје, дешавања у садашњости чини разумљивим, а одређује и понашања у будућности.

Своје место у времену данашњице Историјски архив Пожаревац, између осталог, проналази и у идеји отворености. Она је окренута не само ка међународној сарадњи, институцијама из света науке и културе, медијима..., већ и објављивању архивског богатства. Појава многих наших едиција, али и овог међународног стручног часописа „Записи“, изражава нашу увереност да постоје снаге које знају и хоће да одговоре сложеним захтевима које такав подухват тражи, са једне стране, односно чвршће повезивање емпиријских достигнућа и сазнања акумулираних у Србији и иностранству, са друге стране. С тим у вези, у овом броју објављујемо стручне и научне радове 28 аутора из Црне Горе, Босне и Херцеговине, Словеније и Србије.

Четврти број часописа „Записи“ садржи пет тематских целина. Прва целина, Архивистика, доноси шест оригиналних стручних радова из теорије и праксе који су засновани на модерним приступима изучавању архивистике као научне дисциплине. Препоручујемо пажњи читалаца текстове о валоризацији архивске грађе, фотографији и архивској грађи као изворима у антрополошким, етнолошким и историјским истраживањима, као и рад о сређивању и обради архивске збирке Varia, као добар пример праксе, имајући у виду чињеницу да код нас не постоје стручна архивистичка упутства по том питању.

Друга целина, Историографија, заступљена је са тринаест оригиналних погледа на теме из овог домена научног истраживања, с тим што су хронолошки издвојене групе радова о појединим темама - о Првом светском рату (три рада), о историји ваздухопловства (два рада), о привреди и друштвеној историји у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији (два рада), о историји просвете (три рада) и сл. Сви радови из ове тематске целине одговорили су свим методолошким, хеуристичким и херменеутичким захтевима историјске науке, писани су на основу релевантне литературе, као и објављене и необјављене архивске грађе, као што је, између осталог, наведено и у рецензији др Славише Не-

дељковића, редовног професора историје са Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

У тематској целини Из рада архива представљамо шест чланака, од којих четири дају приказ реализованих програма и постигнутих резултата у раду Историјског архива Пожаревац, са акцентом на пројекте обележавања стогодишњице Првог светског рата и двестогодишњице Првог српског устанка.

У складу са принципом промовисања струке и науке, и овај број часописа, у тематским целинама Међународна архивска и културна сарадња и Прикази и расправе, даје приказе скупова, организованих изложби и нове литературе из области архивистике, историје, културе.

На крају часописа налазе се биографије са фотографијама аутора чланака и упутства за будуће сараднике.

Можемо констатовати да је наш часопис, за ове четири године, наишао на добар пријем код стручне и шире јавности, што његовом уредништву чини велико задовољство и даје мотива за даљи рад. Сви досадашњи бројеви часописа налазе се у многим библиотекама, архивима, музејима, институтима, факултетима, у земљи и иностранству.

Такође, сви до сада објављени бројеви нашег часописа налазе се у електронском облику на web страни Историјског архива Пожаревац (www.arhivpozarevac.org.rs/izdavacka delatnost/casopis Zapisi), чиме смо га учинили доступним и дигиталним корисницима широм света.

Уређивачки одбор овог часописа позива потенцијалне ауторе на сарадњу. Електронска адреса на коју аутори могу слати своје прилоге за пети број часописа је info@arhivpozarevac.org.rs или draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs, а прилози се могу слати до 1. јуна 2016. године. Молимо ауторе чланака да, пре него што нам пошаљу свој прилог, обавезно консултују web страну Историјског архива Пожаревац на www.arhivpozarevac.org.rs, где ће моћи да пронађу смернице за писање радова, као и електронске верзије претходних бројева часописа.

Уређивачки одбор овог часописа захваљује свима који су својим залагањима, саветима и коментарима допринели припреми овог четвртог броја. Посебну захвалност дугујемо ауторима који су издвојили своје драгоцено време за писање стручних радова, научних чланака, приказа и есеја, као и на поверењу које су нам поклонили. Без њиховог доприноса часопис данас не би био пред уваженим читаоцима.

Захваљујемо се Граду Пожаревцу који је препознао суштину наше жеље и финансијски помогао публиковање часописа-годишњака Историјског архива Пожаревац.

На крају, надамо се да ћемо оправдати поверење аутора прилога у овом броју часописа и да ће сарадњу са нашим часописом наставити и у будућности. Жеља нам је, свакако, да придобијемо и нове сараднике, како би наредни бројеви часописа „Записи“ били још разноврснији и занимљивији.

У Пожаревцу, август 2015. године

архивистика
archival
arhivistika

archival
архивистика
arhivistika

Dr Mile Bakić
Službeni list Crne Gore, Podgorica
Republika Crna Gora

UDK: 930.251

POJMOVNO ODREĐENJE I ZNAČAJ VALORIZACIJE ARHIVSKE GRAĐE

ABSTRAKT: U radu se razmatraju pitanja pojmnovnog određenja i značaja valorizacije arhivske građe. Autor je u vezi sa pojmovnim određenjem sadržaja i suštine valorizacije arhivske građe iznio iskustva i dostignuća arhivske teorije i prakse najrazvijenijih arhivskih zemalja u svijetu, kao i država nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije. Sprovedenim naučnim istraživanjem je ustanovio da su različite definicije pojma valorizacije arhivske građe, i da se njima, veoma često, obuhvataju različiti arhivski poslovi, i razvrstao ih je u pet osnovnih grupa, odnosno kategorija.

Kao što je poznato, valorizacija arhivske građe je izuzetno značajna oblast u arhivistici i arhivskoj djelatnosti. Na osnovu konsultovane literature u zemlji i svijetu autor je ustanovio da arhivski znanstvenici pridaju veliki društveni i naučni značaj valorizacije arhivske građe i ustanovljavaju brojne oblasti njenog uticaja: da je naučni rad arhivista, najnaučnija oblast u arhivistici, najsloženiji zadatak u arhivskoj teoriji i praksi, najodgovorniji rad u arhivima, prisutna u svim stručnim poslovima na arhivskoj građi, arhivistički postupak od kojeg zavise svi arhivski poslovi, naročito odabiranje i izlučivanje, i dr.

1. Pojmovno određenje valorizacije arhivske građe

U arhivskoj teoriji i praksi kod nas i u svijetu su brojne i različite definicije pojma valorizacije arhivske građe, zavisno od realnosti vlastitih administrativnih, državnopravnih, istorijskih, društvenih uslova i sistema, te ponajviše od postignutog nivoa razvoja arhivistike.

Čini se da i danas manjka odgovor šta je i koja je jasna, precizna i naučno relevantna definicija pojma volorizacije arhivske građe i koji je najadekvatniji termin za njenu oznaku. Pri tom treba reći da je pojam valorizacije arhivske građe imao tijekom vremena različite defiicije i značenja ovisno o razvoju arhivske teorije i prakse, u pojedinim zemljama, da bi u savremenim uslovima ova pitanja bila riješena, odnosno dobila određenja koja mu manje više pripadaju u stručnom, odnosno profesionalnom arhivskom pogledu. Kao što je poznato, i pored velikih naučnih rezultata koji su ostvareni, arhivistika nije volorizaciju arhivske građe do sada dovoljno izučila, tako da mnoga pitanja i problemi još uvijek traže naučne odgovore, i dalja naučna istraživanja. O tome Ake Kromnow kaže: "Međutim količina literature koja se bavi procjenom dokumenata nije proporcionalna njezinom značaju. Uzrok tog prividnog zanemarivanja vjerovatno se krije u više razloga. Poteškoće u iznalaženju objektivnih standarda za procjenu, sklonost da se problemima prilazi s praktične, a ne teoretske strane i naravno ograničenja koja proizilaze iz stupnja naobrazbe i znanstvene naobrazbe arhivskog radnika odigrale su u tome određenu ulogu".[1]

Arhivistika kao nauka, naročito onaj njen dio koji prati istorijat ove naučne discipline sve ovo na određen način je pratila i registrovala, pored toga što se bavila teorijskom obradom i osmišljavanjem ovih pitanja. Za oznaku valorizacije u svijetu se koriste različiti nazivi: engleski - appraisal archive, francski - valorisation, njemački - aktem wertung, ruski - експертиза ценности, italijanski - valutazione storica, itd.[2] Kada je riječ o bivšoj Jugoslaviji za oznaku volorizacije arhivske građe koristili su se termini: izlučivanje, škartiranje, odabiranje, ekpertiza, volorizacija i dr. U Istočnoj Njemačkoj "ovaj kompleks problema bio je i još danas prosto nazvan kasacija, makulacija, škartiranje ili izlučivanje akata". [3]Takođe, i u Crnoj Gori za oznaku ove problematike koristili su se tokom vremena različiti termini: škartiranje, izlučivanje, odabiranje, a kasnije

1 Ake Kromnow, *Ocena savremenih materijala*, ICA, Vashington, 1976,1.

2 *Rječnik arhivističke terminologije Jugoslavije*, Zagreb, 1972,3.

3 Gerhard Enbers, *Poslovi u arhivu*, Beograd, 1981,81 (prevod).

ekpertiza, valorizacija. Ake Kromnow, na VIII međunarodnom arhivskom kongresu, održanom 1976. godine u Vašingtonu u svom izveštaju, takođe ukazuje na probleme terminologije ove i slične prirode, prisutne u valorizaciji arhivske građe i ističe: "Arhivistička je terminologija, kao što znamo, vrlo široka. Čak i eksperti pojedinih zemalja imaju poteškoće pri razumijevanju pojmova i termina koje koriste njihove kolege, često puta organizacijske razlike među državama prouzrokuju krivo tumačenje."[4] Treba naglasiti, da je to ponajviše ovisilo od toga šta se podrazumijevalo pod pojmom valorizacije arhivske građe. U Hrvatskoj, isto tako, ima vrlo naučno utemeljenih mišljenja da se pod "vrednovanjem podrazumijeva odabiranje, odabiranje i izlučivanje ili samo izlučivanje".[5] To sve potvrđuje našu naučnu tezu da se ne radi samo o različitoj terminologiji i o određenim terminološkim nejasnoćama, zbrkama i konfuziji i sl., nego i određenim vrlo izraženim razlikama u definiciji što pod valorizacijom arhivske građe suštinski, odnosno sadržajno se podrazumijeva. Kao autor zastupam o ovom isto mišljenje i ističem nije riječ o terminološkim razlikama, nego naučnim, stručnim, tj. što sadržajno obuhvata valorizacija arhivske građe.

Šta je valorizacija arhivske građe i šta se pod njenim pojmom podrazumijeva navešćemo neke od definicija stranih autora iz bivše Jugoslavije.

Arhivistički priručnik *Iz arhivistike. Priručnik za službenike arhiva*, iz 1959. godine ističe: "U arhivističkom smislu pod škartiranjem podrazumijevamo izdvajanje i eliminisanje pisanog, štampanog ili na drugi način reprodukovanog materijala nastalog delovanjem nekog organa, ustanove, privredne i društvene organizacije ili ličnosti, koji nije od značaja za političku, kulturnu, ekonomsku istoriju ili za druge naučne grane, kao i za praktične potrebe državne administracije, privrede ili pojedinaca".[6] U to vrijeme, škartiranje građe se poistovećivalo sa odabiranjem, zapravo teorijski i normativno gledano, tad je u svijetu i kod nas u zemlji negativna koncepcija, odnosno metoda odabiranja arhivske građe, tj. da se ona obavlja "škartiranjem" nevrijednih dokumenata. I dalje, valorizacija se u to vrijeme, takođe, poistovećivala sa škartiranjem. To se može dalje, vidjeti i iz stručnog stanovišta: "Škartiranje je zasnovano na davanju objektivnog suda o vrednosti nekog dokumenta za naučno proučavanje ili praktični život".[7] Dokumenta se valorizuju po osnovu svoje naučne vrijednosti i praktične vrijednosti. Osim toga, navedena definicija "škartiranja građe" istina, formulisane kao (ne)vrijednosti ističe vrijednosti: političku, kulturnu, ekonomsku, naučnu, javnu, društvenu (društvene svrhe).

Ivan Beuc u svom arhivističkom udžbeniku *Arhivistika* iz 1968. godine za oznaku valorizacije koristi termin ekspertiza, odnosno valorizacija, pod kojim podrazumijeva: "određivanje političkog, naučno-historijskog i praktičnog značaja arhivske građe i na osnovu toga odabiranje dokumenata radi privremenog ili trajnog čuvanja. Ekspertizom se, prije svega, određuje koja će se građa privremeno, a koja trajno čuvati u arhivskoj ustanovi".[8]

On definiše građu za arhivsku, ili ne na temelju njene prevashodno naučne i praktične vrijednosti, ali i političke po osnovu koje se ona čuva i privremeno i trajno, što je prema ovom autoru i konačni cilj ekpertize. Definicija istovremeno obuhvata i:"na osnovu toga odabiranje dokumenata radi privremenog ili trajnog čuvanja"[9], što praktično znači pojmovno uključuje i arhivske poslove odabiranja. O dokumentima praktične vrijednosti, prema ovom autoru, smatramo riječ je samo radi isticanja njihove razlike prema onima naučne vrijednosti, kako bi se bolje vidio kvalitet dokumenta koji se može kvalifikovati da je arhivska građa, što ne znači da arhivska građa nema praktičnu vrijednost. Stjepan Antoljak u svom udžbeniku *Pomoćne istorijske nauke*, iz 1971. godine (objavljen na makedonskom 1966. godine) za oznaku ove problematike koristi termin "izlučivanje" pod kojim podrazumijeva: "izdvajanje i eliminisanje pisanog, štampanog ili na drugi način reprodukovanog materijala, nastalog delovanjem nekog organa, neke ustanove, privredne ili društvene organizacije ili ličnosti, koji nije od važnosti za političku, kulturnu i ekonomsku istoriju ili za druge naučne, javne i društvene svrhe".[10] Na mjesto ranijeg termina "škartiranje" iz ranih pedesetih godina, sada je u upotrebi termin "izlučivanje", koji se poistovjećuje sa odabiranjem, odnosno posredno i sa valorizacijom arhivske građe.

4 Ake Kromnow, nav,dj.,1.

5 Davorin Eržišnik, *Vrednovanje arhivskog gradiva*. Odnos između teorije i prakse, Arhivski vjesnik, god.38, 1995,57.

6 Iz arhivistike, *Priručnik za službene arhive*, Beograd 1959,87.

7 Isto,87.

8 Ivan Beuc, *Arhivistika*, Zagreb, 1968, 80.

9 Isto, 30.

10 Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971, 170.

Pošto tada vlada negativni metod odabiranja, odnosno valorizacije, ističu se u nevrijedonosnom smislu, sledeće vrijednosti građe: politička, kulturna, ekonomska, naučna, javna, društvena.

Ovaj autor dalje bliže utvrđuje da: "Treba zapravo izlučivati sav onaj nepotrebni materijal koji sačinjavaju spisi i dokumenti šablonskog karaktera, čija vrednost kao izvora za naučno proučavanje umanjuje veliki broj njihovog tipskog ponavljanja. Isto tako, može se i izlučivati i pomoćni administrativni materijal, koji nema nikakav značaj ni za naučno proučavanje, ni za izveštajnu i praktičnu službu".[11] Riječ je o određenim kategorijama materijala što se kao nevrijedni mogu izlučiti "spisi i dokumenti šablonskog karaktera", te "pomoćni administrativni materijal", i sl.

Stjepan Antoljak dalje bliže definiše što je nepotrebni administrativni materijal i pod njim podrazumijeva da su: "spisi koji ne sadrže podatke o činjenicama ili odnosima značajnim i važnim: 1) za opštu, nacionalnu, kulturnu i pravnu istoriju, 2) za administrativno poslovanje orgnizacija i ustanova u kojima je materijal nastao, 3) za praktične potrebe privrede i državne administracije uopšte, 4) za praktične potrebe pojednica."[12]

U priručniku, odnosno arhivističkom udžbeniku, kolektiva autora, iz 1977. godine Radmila Mirčić daje sljedeću definiciju odabiranja: "Uže shvatanje odabiranja označava izbor radi trajnog čuvanja onih djelova registraturne građe koja je od značaja za istoriju i druge nauke, za kulturu uopšte i ostale društvene potrebe. Šira koncepcija podrazumijeva kompleks organizacijskih i tehničkih poslova čiji je krajnji cilj: (a) utvrđivanje stupnja vrijednosti registraturne građe; (b) na osnovu utvrđenog stupnja vrijednosti odabiranje djelova registraturne građe koja ima svojstvo arhivske građe radi trajnog čuvanja, odnosno odabiranja i izlučivanja onih njenih dijelova koji nemaju svojstvo arhivske građe, ali kojima su istekli rokovi do kojih su bili potrebni za tekući rad."[13]

Radmila Mirčić, moglo bi se reći, na određeni način, poistovjećuje volorizaciju arhivske građe sa odabiranjem arhivske građe. U užem shvatanju, odnosno koncepciji odabiranja, ova autorica uopšte ne pominje valorizaciju kao bitnom prethodnom uslovu odabiranja i izlučivanja. Ona definiše da je odabiranje izbor (ne govori se prethodno o volorizaciji) građe samo za trajno čuvanje na osnovu njenih određenih vrijednosti, od kojih su navedene: istorijska vrijednost, vrijednost za druge nauke, vrijednost za kulturu, te vrijednost za ostale društvene potrebe.[14] Vrijednost za ostale društvene potrebe, vjerovatno se odnosi na društvenu vrijednost arhivske građe, a broj i vrste vrijednosti na osnovu kojih se određena građa proglašava da je arhivska date su šire, pri čemu su se uvažavala i dostignuća i iskustva svjetske arhivske teorije i prakse. Šira koncepcija odabiranja za primarno ima utvđivanje stupnja vrijednosti registraturne građe, što je pojmovno i suštinski valorizacija, pri čemu se uopšte ne govori na temelju kojih kriterijuma i koje vrijednosti registratursku građu čine arhivskom. Dakle, prema ovoj autorici, prvi stupanj šire koncepcije odabiranja arhivske građe je u suštini i poklapa se sa njenom valorizacijom, dok u drugom stupnju ove koncepcije, se na temelju procjene vrijednosti, odnosno vrednovanja registraturske građe njeni pojedini djelovi odabiraju za trajno čuvanje i izlučuju djelovi koji nijesu arhivska građa, odnosno nemaju potrebe se više čuvati, niti predavati nadležnom arhivu.

Hermina Đula u radu *Kriterijumi za vrednovanje arhivskih dokumenata*, iz 1980. godine ističe: "Pod ekspertizom naučne ili praktične vrijednosti arhivske građe podrazumeva se proučavanje i određivanje političkog, naučno - istorijskog, privrednog, kulturnog i praktičnog značenja arhivske građe u cilju odabiranja dokumenata radi privremenog ili trajnog čuvanja".[15] Autorica za oznaku valorizacije koristi termin "ekspertiza" i nju usresređuje na naučnu i praktičnu vrijednost arhivske građe. To bi se moglo dalje tumačiti na utvrđivanje građe što je trajna i ona što se privremeno čuva, odnosno od naučnog i praktičnog značaja. Ekspertizom se, dakle, prema njenom mišljenju, izučavaju, odnosno utvrđuju sledeće vrijednosti arhivske građe: politička, naučno - istorijska, privredna, kulturna, praktična, a na osnovu njih slijedi osnovni zadatak, odnosno cilj ekspertize - određivanje, kako autorica kaže "odabiranje dokumenata za trajno ili privremeno čuvanje."[16]

Nakon raspada socijalističke Jugoslavije u državama što su bile u njenom sastavu i iz nje se izdvojile, čini se, da manjka arhivističke literature, stručnih i naučnih radova u časopisima

11 Isto, 170.

12 Isto, 170.

13 Radmila Mirčić, *Odabiranje i izlučivanje* , Priručnik iz arhivistike, Zagreb, 1977,63.

14 Isto, 63

15 Hermina Đula, *Kriterijumi za vrednovanje arhivskih dokumenata*, Arhivski pregled, br.1, 1980, 91.

16 Isto, 91.

na ovu temu. Možda bi se, sa pravom, moglo tvrditi ni da arhivska teorijska misao nema uzlet, odnosno razvoj i rezultate kakvi su bili u ranijem socijalističkom periodu. Ako se izuzme slovenački znanstvenik Vladimir Žumer, malo je i autora koji su se ovim pitanjem bavili i o njima objavili knjige, studije i druge slične publikacije.

Hrvatski znanstvenik Josip Kolanović u svom radu *Vrednovanje arhivskog gradiva u teoriji i praksi*, objavljenom u "Arhivskom vjesniku", 1995.godine pod vrednovanjem arhivske građe podrazumijeva: "cjelokupni proces utvrđivanja, te odabiranja zapisa koji imaju trajnu vrijednost kao kulturno dobro, te su izvor za povijesna i druga znanstvena istraživanja ili su sredstvo odbrane prava države i pojedinca, pa zbog toga u pravom smislu imaju značaj "arhivskog gradiva".[17] Dakle, ovaj autor za oznaku valorizacije koristi termin "vrednovanje" i njime obuhvata pored volorizacije i odabiranje dokumenata od trajne vrijednosti. Prema ovom autoru, osim toga, ona imaju kvalitet kulturnog dobra i kvalitet da su od interesa i izvorom za istoriju, odnosno uopšte nauku, te za čovjeka i državu u cilju ostvarivanja, dokaza i zaštite njihovih različtih prava.

Bogdan Lekić je 2006. godine objavio arhivistički udžbenik *Arhivistika* u kojem se bavi i valorizacijom arhivske građe, pod kojom podrazumijeva: "vrednovanje dokumenata u registraturskom materijalu, koji imaju trajnu vrednost i koji su od posebnog značaja za nauku, kulturu i druge društvene potrebe".[18] Autor, kao što se vidi, zastupa koncepciju da je valorizacija vrednovanje registraturnog materijala, odnosno kako on kaže" dokumenata u registraturskom materijalu" i obimom je ograničava na utvrđivanje dokumenata trajne vrijednosti, tj. arhivske građe. Drugim riječima, glavni i osnovni cilj valorizacije arhivske građe je arhivska građa u registraturskom materijalu. Kada se ona svede na nivo pojedinačnog dokumenta ona dobijaju ovaj status, samo ako ispunjavaju uslov, da su relevantne vrijednosti za: nauku, kulturu i "druge društvene potrebe". Sva ostala dokumenta što nemaju ove kvalitete i imaju ograničeni rok čuvanja, čijim minućem podliježu izlučivanju nijesu predmetom bavljenja valorizacije i nijesu obuhvaćeni njenom definicijom.

Hrvatska znanstvenica Živana Heđbeli definiše vrednovanje kao postupak: "kojim se procjenjuje vrijednost zapisa i utvrđuje rok do kojeg će se čuvati određena vrsta gradiva ili jedinice gradiva, te se određuje postupak sa svakom vrstom, odnoso jedinicom gradiva po isteku roka čuvanja".[19] Navedena definicija sa naučnog gledišta je vrlo kompleksna i sveobuhvatna. Ona se usredsređuje na vrednovanje, odnosno kako autorica kaže na "procjenu vrijednosti zapisa", koje se definiše da je postupak, kojim se određuje rok čuvanja za svaku pojedinačnu jedinicu ili vrstu građe, što će reći, najšire gledano, da se određena građa, ili pak, njeni djelovi procjenom vrijednosti, odnosno vrednovanjem određuju za trajno, a neki za privremeno čuvanje. Građa što je velike vrijednosti ili najvrednija je arhivska građa i trajna, ali predmetom vrednovanja je i ona što nije to, nego je samo određene praktične vrijednosti i ograničenog roka čuvanja, te je sasvim prirodno stoga da se definicijom obuhvata i postupak sa svakim od ovih dokumenata, minućem njihovih rokova čuvanja.

Ovim, zapravo, ovakvim određenjem, moglo bi se reći, da je navedena definicija vrednovanja "naslonjena" i na izlučivanje građe, koje autorica određuje da je: "postupak kojim se iz neke cjeline gradiva izdvajaju jedinice čiji je utvrđeni rok čuvanja istekao".[20]

Slovenački znanstvenik Vladimir Žumer u svom radu *Politika akvizicije i kriterijumi vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, iz 1999.godine ističe: "U savremenoj arhivskoj teoriji pod pojmom "vrednovanje arhivskoga gradiva" podrazumijevamo određeni način i postupak u kojem na temelju funkcionalne analize stvaratelja (analiza organizacije, funkcija, oblasti, aktivnosti i veza), kao i njihovog gradiva (funkcionalna analiza, vrsta, oblici, dupliciranje i sadržaj gradiva, uključujući i sustave kancelarijskog poslovanja), te uz pomoć objektivnih stručnih načela i kriterija vrednovanja i konkretnih pomagala za odabiranje (liste, popisi i katalozi arhivskog gradiva) vrednujemo, odnosno utvrđujemo trajnu vrijednost gradiva s obzirom na njegovo povijesno, znanstveno, kulturno, estetsko ili neko drugo zakonski utvrđeno značenje, koje po dovršetku postupka odabiranja i izlučivanja preuzimamo u javni arhiv".[21]

Žumer ovom definicijom valorizaciju arhivske građe kvalifikuje postupkom kojim na "temelju funkcionalne analize

17 Josip Kolanović, *Vrednovanje arhivskog gradiva u teoriji i praksi*, Arhivski vjesnik, god. 38, 1995, 7.

18 Bogdan Lekić, *Arhivistika*, 2006, 60.

19 Živana Heđbeli, *Šta i kako sa papirima, organizacija civilnog drustva, sačuvati, zaštititi, koristiti*, Zagreb, 2008, 59.

20 Isto, 59.

21 Vladimir Žumer, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, Zagreb, god.42, 1999, 60.

stvaratelja i njihovog gradiva" se vrednuje registraturska, odnosno utvrđuje trajno vrijedna građa, tj. arhivska građa. Prema ovom autoru, ona se utvrđuje na osnovu njenog "povjesnog, znanstvenog, kulturnog, estetskog ili nekog drugog zakonom utvrđenog značenja..."[22], uz primjenu odnosno pomoć, kako ističe dalje autor, "objektivnih stručnih načela i kriterija vrednovanja i konkretnih pomagala za odabiranje (lista, popisi i katalozi arhivskog gradiva...".[23]

Dakle, građa se vrednuje da bi se u njoj identifikovala arhivska građa, po određenom zakonskom postupku, primjenom odgovarajućih načela i kriterijuma vrednovanja, čime se i ustanovljavaju njene određene vrijednosti :znanstvena, kulturna i dr. po osnovu kojih su određeni djelovi arhivska građa i predaje se arhivu. Navedena definicija je vrlo potpuna, sadržajna i značajno korespondira sa arhivisikom o ovoj temi u svijetu.

Azem Kožar znanstvenik iz Bosne i Hercegovine smatra da: "Savremena arhivska teorija pod pojmom arhivske građe podrazumijeva odgovarajući način i postupak u kojem se na osnovu funkcionalne analize stvaraoca i njegove građe, te uz pomoć objektivnih stručnihnačina i kriterija vrednovanja, kao i konkretnih pomagala za odabiranje, utvrđuje trajna vrijednost građe, zbog njenog historijskog, naučnog, kulturnog, estetskog ili nekoga drugog zakonom utvrđenog značaja, a koja se nakon postupka odabiranja preuzima u arhiv".[24]

Kožar, navedenom definicijom pojma vrednovanja arhivske građe, koju temelji na uvažavanju o ovom stalališta J.Kolanovića, P.Klasinca, D. Eržašnika što je očitovao fusnotom, glavni akcenat daje na identifikaciji, odnosno utvrđivanju arhivske građe, a ne, kako ističe na: "pribavljanje arhivske građe za potrebe historije, nauke i kulture, a posebno ne za određene političke, ideološke, vjerske, privatne ili druge potrebe,što je nažalost bio slučaj (u određenoj mjeri) u bivšim socijalističkim zemljama."[25]

U pojmovnom određenju sadržaja i suštine valorizacije arhivske građe veoma su značajna iskustva i dostignuća arhivske teorije i prakse razvijenih zemalja u svijetu: SSSR, SAD, Francuska, Njemačka, Italija i dr., od kojih ćemo neka i navesti, kako bi se adekvatnije prikazala i poimala složenost i važnosti ove problematike, ali i za potvrdu vlastitih teorijskih stavova o ovim pitanjima. Ovim pristupom, ova publikacija samo dobija na svom kvalitetu i određenu povezanost i odnos sa arhivistikom u svijetu i njezinim poznatim autorima i djelima.

Sovjetska arhivistika, ako se odbace njeni ideološki i politički sadržaji dosta je priznata, zapravo jedna od vodećih u svijetu. Za valorizaciju koristi termin ekspertiza pod kojim podrazumijeva: "određivanje političkog, naučno - istorijskog i praktičnog značaja arhivske građe i odabiranje za čuvanje ili uništavanje na osnovu principa koje je usvojila sovjetska arhivistika. Ekspertizu arhivske građe sačinjava brižljivo izučavanje sastava, sadržaja i spoljnih odlika dokumenata svake arhivske jedinice i njihove istorijske uslovljenosti".[26]

Dakle, sovjetska arhivistika ekspertizom smatra, prema ovom udžbeniku objavljenom u Moskvi 1958.godine, da je ona vrednovanje, kao i odabiranje i izlučivanje građe, što se obavlja na "osnovu principa sovjetske arhivistike", a značaj građe što se utvrđuje navedenim arhivskim postupcima, pored naučno - istorijskog je i politički i praktični. Takođe, iz ove definicije se vidi da se i u pogledu rokova određuju dokumenta radi trajnog i privremenog čuvanja i da su ona praktične vrijednosti od određenog vremenskog značaja sa čijim prestankom postaju bezvrijedna i izlučuju se i uništavaju. Bitna odrednica ove definicije je da se ekspertiza vrijednosti dokumenata utvrđuje izučavanjem njihovog sadržaja, a novinom je i na osnovu "spoljnih obilježja dokumenata", te i "njihove istorijske uslovljenosti", odnosno obilježja vremenskog perioda u kojem su ti dokumenti nastali.

Novi zvanični, državni sovjetski arhivistički udžbenik iz 1966. godine, donosi određene preformulacije pojma ekspertize arhivske građe i pod njom se podrazumijeva: "njeno izučavanje i određivanje političkog, naučnog, privrednog, kulturnog i drugog značaja radi utvrđivanja roka čuvanja i odabiranja građe za čuvanje u arhivu".[27]

Koristi se i dalje za oznaku valorizacije termin ekspertiza, a u njenom pojmovnom određenju evidentne su određene promjene. Prije svega, ekspertizom je obuhvaćeno vrednovanje i odabiranje dokumenata, dok je izostalo njihovo izlučivanje. Dakle, definicijom je izostala praktična vrijednost građe, a novinom su njen naučni, privredni, kulturni značaj, odnosno vri-

22 Isto, 60.

23 Isto, 60.

24 Azem Kožar, *Arhivistika u teoriji i praksi, II*, Tuzla, 2005, 184.

25 Isto, 184,185.

26 *Teorija i praksa arhivske službe SSSR*, Beograd, 1962, 52 (prevod).

27 *Teorija i praksa arhivske službe SSSR*, Beograd, 1976, 57 (prevod).

jednost, koji određena dokumenta čine arhivskim. Kako je definicijom izostao praktični značaj građe, manjka da se ekspertizom utvrđuje građa privremenih rokova čuvanja, nego je njeno glavno težiste na građi, koja ima trajnu vrijednost, odnosno arhivskoj građi. Sovjetski Savez od 1945.godine, odnosno od kraja Drugog svjetskog rata stvorio je teorijski, zakonodavno i praktično vrlo razvijen i razrađen sistem ekspertize, odnosno valorizacije arhivske građe, te njenog odabiranja i izlučivanja. Njime su bila obuhvaćena sva najvažnija pitanja iz ove oblasti: postupak, metod, kriterijumi i dr., s tim što je bio pod velikim uticajem politike i ideologije i dr., on je ovakvim, možda i sa višim ideološkim premisama preuzet u socijalističkim zemljama Istočne Evrope. Sva dostignuća sovjetske arhivističke škole, ako se može reći, u ovoj oblasti su i danas vrlo aktuelna i značajna u teorijskom i praktičnom bavljenju ovim pitanjima, s tim što se ona trebaju osloboditi i navedenih nepotrebnih ideoloških i političkih balasta.

Francuska arhivistika za oznaku valorizacije koristi pojam odabiranje, koji definiše: "kao rad na ocjenjivanju dokumenata, i to na: a) ona koja se mogu odmah uništiti, jer su izgubila svoju važnost i mogu biti uništena bez odlaganja; b) dokumenta koja za upravne službe predstavljaju sekundarnu vrednost promenljivog trajanja i koja po isteku određenog roka mogu biti uništena; c) dokumenta koja bi, korisna ili ne za upravne službe trebalo sačuvati u neograničenom roku istorijskih istraživanja".[28]

Francuska arhivistika, kao sto je rečeno, valorizaciju naziva odabiranjem koje definiše kao ocjenjivanje vrijednosti, odnosno vrednovanje dokumenata. Ono se fokusira po osnovu svoje vrijednosti na ona što nemaju nikakve vrijednosti i kao bezvrijedna mogu se uništiti, potom dokumenta operativne vrijednosti i ograničenog roka trajanja čijim istekom mogu se uništiti, te dokumenta ne toliko korisna za upravu, koliko za nauku i naučna, odnosno istorijska istraživanja.

Ona su najvrednija i trajno se čuvaju. Stručnom novinom bi se moglo smatrati stanovište francuskih arhivista, da pored onih iz uobičajene podjele dokumenata sa stanovišta roka čuvanja na trajna i privremena, postoje i dokumenta koja su uvijek bila bezvrijedna (od početka njihovog nastanka) i ne čuvaju se, nego odmah mogu biti uništena.

28 *Teorija i praksa u državnim arhivama Francuske*, Beograd, 1982,42 (prevod).

Istočnonjemački arhivist Gerhard Enbers koristi termin ekspertiza za oznaku valorizacije građe i zastupa stanovište: "da je procjena vrednosti arhivske građe radi čuvanja ili uništavanja najodgovorniji arhivski zadatak: ono što bude određeno za uništenje konačno je izgubljeno. Greške pri donošenju odluke ne mogu biti ispravljene nasuprot većine drugih situacija u oblasti rada u arhivama".[29]

Navedene su neke od definicija pojma valorizacije arhivske građe iz zemalja sa razvijenijim iskustvima i arhivskom teorijom i praksom. Njima se pokazala vrlo izražena složenost i značaj ove arhivske problematike, ali i veliko bogastvo i različitost metodoloških i teorijskih pristupa u rješavanju ovih pitanja.

Bilo bi neophodno dati i vlastito viđenje ove problematike. Šta autor podrazumijeva pod pojmom valorizacije arhivske građe i koji termin koristi za njihovu oznaku? Najviše su u upotrebi nazivi: ekspertiza, valorizacija, vrednovanje, a ranije: kasacija, škartiranje, odabiranje, izlučivanje i dr. Naziv ekspertiza se više ranije upotrebljavao u socijalističkim zemljama Evrope i Sovjetskom Savezu, pa i u Jugoslaviji šezdesetih godina prošlog vijeka.

Kasnije, termin valorizacija u jugoslovenskoj arhivskoj teoriji i praksi je više u upotrebi i savremeniji je, čini se, i adekvatniji, a poslednjih godina sve šire se koristi termin vrednovanje za njenu oznaku. Autor se opredeljuje za upotrebu termina valorizacija, iz više razloga, a jedan od njih je da je više odomaćen u literaturi i upotrebi kod arhivista, i više zastupljen u svijetu.

Šta autor podrazumijeva pod pojmom valorizacije arhivske građe i koja je njegova definicija? Uvažavajući naša i strana arhivistička iskustva opridijelili bi se za sledeću njegovu definiciju:

Valorizacija arhivske građe je procjena, odnosno utvrđivanje vrijednosti registraturske građe na osnovu njenog značaja za državu, nauku, kulturu i građane, na njene djelove koji su arhivska građa i trajno se čuva, kao i one djelove koju su praktične vrijednosti i privremeno se čuvaju, nakon čijeg minuća roka čuvanja se izlučuju i uništavaju. Valorizacijom se, prije svega, određuje građa koja će se trajno čuvati u arhivu.

29 Gerhard Enbers, nav. dj, 81,82 (prevod).

Sledeće su bitne odrednice navedene definicije :

1. Valorizacija arhivske građe je u suštini stručno-naučni arhivski rad.

2. Građa, sama po sebi, nije arhivska građa, odnosno nije trajnog karaktera. Tek njenom valorizacijom, njen manji dio postaje arhivska građa od trajnog značaja, a dio, po pravilu, većeg obima, zadržava status registraturske građe, koja se čuva privremeno, operativnog je značaja, čijim minućem roka čuvanja se izlučuje i uništava.

3. Jasno se potencira u vrijednosnom pogledu značaj građe za potrebe države, nauke, kulture i građana (pojedinaca). Kod navedene naučne profilacije arhivske građe, definicijom se ukazuje na njen značaj, prema nauci, zapravo svim naukama, a ne samo istoriji, odnosno "istorijskim istraživanjima", kako je to ranije bilo. Osim toga, arhivska građa nije samo u funkciji prošlosti, nego sadašnjosti i budućnosti. Na primjer: sadašnji projekti o regulaciji vodostaja Skadarskog jezera i rijeke Bojane moraju obavezno naučno konsultovati i koristiti projekte iz 1974. godine, koji su u mnogim rešenjima aktuelni i neprevaziđeni, a jedan i drugi projekat kao arhivska građa će se koristiti u nekim budućim projekcijama za 50 ili 100 godina u rješavanju ovog pitanja. Osim toga, ima i jedan filozofski stav koji ne smije zaobići arhivistika. Sadašnje vrijeme se ne može razumjeti bez prošlog, a bez jednog ili drugog ne može se projektovati budućnost, odnosno buduće vrijeme. Van nauke, definicijom se ističe, da arhivska građa ima veoma izraženu relaciju prema kulturi, te državi i građanima, odnosno pojedincima. Prema državi i prema njenim građanima arhivska građa informiše i služi u svrhu dokaza za čuvanje i ostvarivanje njihovih pojedinih prava, najčešće socijalnih, nekretnina i dr. Pri tome, treba imati u vidu da je od ove građe najveći dio praktične, službene vrijednosti određene važnosti i određenog roka čuvanja, dok njen manji dio služi istoj svrsi: informisanja i dokaza u ostvarivanju pravnih interesa, ima trajnu vrijednost i arhivskom je građom.

4. Definicijom se implicitno upućuje da procjenjivanje, odnosno utvrđivanje vrijednosti registraturske građe ima za konačni cilj i nužna pretpostavka za obavljanje poslova odabiranja, izlučivanja i predaje arhivu, koji nakon njenog obavljanja slijede. Pri tome, želimo posebno naglasiti, da se ne učine pogreške, koje neke definicije čine, a to je da odabiranje i izlučivanje ne podpadaju, odnosno ne obuhvataju se definiciojom valorizacije arhivske građe.

5. Valorizacija arhivske građe ima za glavni cilj da se utvrdi iz registraturske arhivska građa koja će se trajno u arhivu čuvati.

6. Stoji i potreba teorijskog razgraničenja pojmova, kao što su: valorizacija, valorizovanje, odabiranje, izlučivanje, valorizacija u arhivama, pošto su djelimično sličnim, kako se međusobno ne bi miješali i izjednačavali.[30]

Odabiranje je konkretna primjena utvđenih mjera za identifikovanje arhivske građe.

Izlučivanje je konkretno izdvajanje one građe koju je trebalo samo privremeno čuvati,kao i one koja se mogla odmah škartirati.

Valorizacija u arhivskim ustanovama u odnosu na onu kod njenih stvaralaca je preciznija, više usmjerena na otklanjanje propusta učinjenih u valorizaciji kod stvaralaca, obavlja se posebno za svaku arhivsku jedinicu, sa ovom prethodnom je povezana i sa njom čini jedinstveni arhivistički postupak.

Vrednovanje je sinonim za valorizaciju, terminološki se ne isključuje. Kod nekih autora ono je dio valorizacije koji se najneposrednije odnosi na procjenu vrijednosti dokumenata, odnosno na primjenu kriterijuma vrednovanja na dokumenta.

Navedeni presjek pojmovnih određenja, odnosno definicija pojma valorizacije arhivske građe upućuje na zaključak da su one veoma različite teorijski gledano i da se njima obuhvataju često veoma različiti arhivski poslovi, i da bi se mogle razvrstati u sledeće osnovne grupe, odnosno kategorije :

1. Valorizacija se odnosi samo na vrednovanje, odnosno procjenu vrijednosti dokumenata. U okviru njenom postoje dvije podgrupe :

a) Valorizacijom su obuhvaćena samo dokumenta što su trajnog značaja i predstavljaju arhivsku građu.

b) Predmetom vrednovanja je pored one što se trajno čuva i predstavlja arhivsku građu i ona što je praktičnog značaja i privremeno se čuva, nakon čega podliježe izlučivanju.

2. Valorizacija se izjednačava sa odabiranjem arhivske građe.

3. Pod valorizacijom se podrazumijeva odabiranje i izlučivanje građe.

30 Vidi : Mile Bakić, *Arhivistika*, Podgorica, 2007.

4. Valorizacija se svodi na izlučivanje, škartiranje, odnosno eliminaciju dokumenata.

5. Valorizacija obuhvata odabiranje, izlučivanje i predaju arhivske građe nadležnom arhivu.

2. Značaj valorizacije arhivske građe

Valorizacija arhivske građe je , kao što je poznato, posve naučni rad arhivista, odnosno "najnaučnija" oblast u arhivistici. Pored toga, što joj se daje veliki naučni značaj, smatra se da je veoma složen i odgovoran arhivski posao, odnosno zadatak u kojem arhivisti ne bi smjeli pogriješiti i za čije obavljanje moraju imati veliko iskustvo i znanje. Svaka pogreška u ovom što bi se učinila bila bi pogubna i nenadoknadiva, manjkaju vrijedna dokumenta, siromaše kulturna dobra, arhivska i kulturna baština, siromaši nacionalna istorija.

Moglo bi se, sa pravom reći, da nema stručne arhivske oblasti, odnosno rada sa registraturskom i arhivskom građom u odnosu na koju valorizacija arhivske grđje nema određenu, a u nekima i odlučujuću ulogu, npr. odabiranje, izlučivanje, predaja arhivske građe u arhivu i dr.

U sprovođenju valorizacije uvijek odlučujemo šta ćemo čuvati, a šta će se izlučiti i škartirati od dokumenata. Ne samo da od valorizacije arhivske građe zavisi sudbina istorije jednog naroda, jer pogreške učinjene u čuvanju dokumenata nijesu ni približne u drugim poljima ljudskog rada i društvenim oblastima, nego bez nje bi arhivi bili pretrpani dokumentima, najčešće bezvrijednim, što bi imalo za posljedicu: velika sredstva za smještajni prostor, opremu, bila bi dobrim dijelom, onemogućena funkcija korišćenja dokumenata i doveden u pitanje dalji rad arhiva i dr. Drugim riječima, od odluke arhivista što su sačuvali od dokumenata kao trajan izvor zavisi šta će ući u istoriju i, napokon, kakva će se pisati istorija i nanovo naglašavamo i rad i kvalitetna funkcija arhiva i njihov stručni rad na arhivskoj građi što čuvaju.

Da parafraziramo jednu ne tako skoru izrečenu misao da valorizacijom arhivske građe arhivisti nijesu više samo puki i pasivni čuvari dokumenata što se nalaze u arhivama, nego i "stvaraoci istorije".

Na osnovu literature koju sam kod nas i u svijetu konsultovao i koristio o problematici vrednovanja, izlučivanja i odabiranja arhivske građe, ustanovio sam da pojedini autori različit značaj pridaju ovoj problematici i njenom uticaju na pojedine oblasti rada i djelovanje arhiva, odnosno segmente djelatnosti. Iz tog razloga i razloga valjanijeg poimanja i ovladavanja ovom problematikom iznijećemo mišljenja jednog broja autora iz svijeta, bivše Jugoslavije i zemalja, odnosno država što su bile u njenom sastavu, tj. kasnije se osamostalile.

Arhivistički udžbenik *Iz arhivistike. Priručnik za službenike arhiva*, iz 1959. godine, poistovjećujući škartiranje sa odabiranjem, a ono sa valorizacijom, iznosi stanovište: "Škartiranje je zasnovano na davanju objektivnog suda o vrednosti nekog dokumenta za naučno proučavanje ili praktični život. Ono je ujedno i najosetljivija tačka celog pitanja, jer je njihov rezultat odlučujući za dalju sudbinu dokumenata".[31] Dakle, sredinom prošlog vijeka, u jugoslovenskoj teoriji se "iskristalisalo" vrlo određeno stanovište o procjeni dokumenata, odnosno donošenju "objektivnog suda" o vrijednosti dokumenata, kao "najosjetljivijem", "odlučujućem", "sudbinskom" pitanju svakog pojedinačnog dokumenta.

"Ekspertiza je najodgovorniji rad u arhivskoj ustanovi",[32] mišljenje je Ivana Beuca. Autor u svom arhivističkom udžbeniku iz 1968. godine je iznio mišljenje u kojem je upozorio na veliku odgovornost u radu arhivista na ekspertizi, odnosno valorizaciji arhivske građe, i iznio je izuzetno snažnu i duboku misao, koja je postala svojevrsnom arhivističkom maksimom: "Krivo izlučivanje ravno je paleži arhivalija".[33]

Ivan Beuc u autorskom radu *Prijedlog za unaprijeđenje sistema odabiranja i izlučivanja registraturske građe u Jugoslaviji*, iz 1969. godine o važnosti valorizacije, odnosno odabiranja i izlučivanja građe je iznio mišljenje: "Odabiranje i izlučivanje registraturne građe je pored samog čuvanja građe najvažnija akcija arhivske službe. Ono što se izluči kao balast ono se ne može više spasiti".[34]

Stjepan Antoljak u udžbeniku *Pomoćne istorijske nauke*, takođe, izričito govori da: "Najteži i najvažniji posao u arhiv-

31 *Iz arhivistike. Priručnik za službenike arhiva*....87.

32 Ivan Beuc, *Arhivistika*, Zagreb, 1968, 72.

33 Ivan Beuc, *Prijedlog za unapređenje sistema odabiranja i izlučivanja registraturne građe u Jugoslaviji*, Vjesnik istorijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, 1969, 467.

34 Isto, 467.

skoj službi predstavlja odabiranje (odabiranje i izlučivanje) spisa.. Taj posao treba vršiti savesno i stručno prema posebnim pravilima, i to pretežno u samim arhivama ustanova i preduzeća, tako da suvišan balast ne uđe u istorijske arhive. Zato izlučivanje i treba da bude najodgovorniji i najteži zadatak arhivista, koji uz ovaj ima i druge odgovorne zadatke, kao što su: sređivanje, inventarisanje, istraživanje, publikovanje inventara i dokumenata i da, ponekad vrši administrativnu službu koja obuhvata prepisku i ekonomat".[35]

Bernard Stulli zastupa stanovište: "Valorizacija i kategorizacija su kao cilj i rješenje u većoj ili manjoj mjeri, prisutne u svim važnijim fazama stručne i naučne obrade arhivske građe:

Tako kod:

- određivanja koji će se registraturski materijal (arhivska građa u nastajanju) izvan arhiva nadzirati;
- određivanja mjera zaštite za spomenuti materijal;
- odabiranja i izlučivanja istog materijala kao pretežni dio tog postupka;
- ostvarivanja prečeg prava kupnje u građanskom vlasništvu ;
- preuzimanja građe u arhivsku ustanovu;
- određivanja smještaja preuzete građe u spremištima arhivske ustanove;
- primjene sigurnonosnih mjera, kako redovnih, tako i onih za slučajeve izvanrednih opasnosti;
- određivanja prioritetnih lista za: sređivanje, izradu naučno - informativnih pomagala, konzervaciju i restauraciju, mikrofilmsko snimanje u svrhu zaštite, te za evidenciju arhivske građe izvan arhiva;
- određivanja režima korišćenja;
- izbora građe u izložbene svrhe;
- odlučivanja o dozvoli iznošenja građe iz arhivske ustanove, te zaštitnim mjerama koje će se u slučaju iznošenja primijeniti;
- odlučivanja o dozvoli iznosa iz zemlje ili zamjeni za iznesenu građu i sl."[36]

Navedeni malo duži citat, kao i čitav autorski rad ovog arhivskog znanstvenika, objavljen u *Arhivskom vjesniku* 1970. godine su od velike važnosti za arhiviste, koji će se teorijski i praktično baviti ovim pitanjima.

Stulli razmatra valorizaciju arhivske građe kao postupak koji prethodi postupku njene kategorizacije i utvrđuje čitav sistem kriterijuma na osnovu kojih se vrši procjena vrijednosti registraturske građe. Iznosi u to vrijeme vrlo novo i veoma značajno naučno stanovište o utjecaju valorizacije arhivske građe na gotovo sva polja, odnosno oblasti rada arhiva sa registraturskom ili arhivskom građom, tj.kako autor kaže "...prisutna je u svim važnijim fazama stručne i naučne obrade arhivske građe", a ne, kako je do tada vladalo mišljenje, samo na odabiranje i izlučivanje građe, eventualno i njenu predaju nadležnom arhivu. Dakle, ovdje imamo vrlo veliki Stullijev naučni doprinos, jer zagovara pluralistički koncept po pitanju značaja valorizacije arhivske građe, najšire gledano na rad, djelatnost, odnosno konkretne stručne, profesionalne poslove koje obavljaju arhivi, koji će kasnije preuzeti u cjelosti jugoslovenska arhivska teorija i praksa.

Prema Radmili Mirčić: "Vrednovanje registraturne građe postaje središnji problem arhivske teorije i prakse, jer su sve djelatnosti arhivskih ustanova - od sređivanja, izrade naučno-obavještajnih sredstava, objavljivanja, do svestranog korišćenja arhivske građe u naučne i operativne svrhe - moguće samo ako se osigura efikasan sistem odabiranja arhivske građe, odnosno izlučivanja bezvrijedne registraturne građe".[37] Autorica je prihvatila i na određen način razvila navedeni koncept Bernarda Stullija u naučnoj obradi ovih pitanja. Za Ivana Beuca ekspertiza, odnosno valorizacija je "najodgovorniji rad" arhivskih ustanova, a za Radmilu Mirčić "središnji problem arhivske teorije i prakse". Ona ističe uticaj vrednovanja registraturske građe, kao što čini Stulli, ne nabraja konkretne arhivske poslove, odnosno "važnije faze stručne i naučne obrade arhivske građe...", na koje se ona reflektuje, nego integralno i cjelovito "na sve djelatonosti arhivskih ustanova" i navodi jedan broj segmenata arhivske djelatnosti: sređivanje, obrada, objavljivanje i dr., koji se moraju temeljiti na odabiranju i izlučivanju građe, kao efikasnom sistemu.[38]

Prema Bogdanu Lekiću: "Valorizacija arhivske građe kao istorijskog izvora, nesumnjivo predstavlja osnovni, najsložniji i najodgovorniji zadatak arhivistike i istorijske nauke uopšte. Zato je neophodno posvetiti veliku pažnju ovom problemu,

35 Stjepan Antoljak, nav. dj. , 167.

36 Bernard Stulli, *Valorizacija i kategorizacija arhivske građe,* Arhivski vjesnik, XIII, 1970, 463, 464.

37 Radmila Mirčić, nav. dj.,73.

38 Isto,73.

kako zbog njegovog stručnog razrešavanja, tako i njegovog naučnog značaja".[39]

Ovaj autor vrlo precizno ukazuje na kompleksnost valorizacije arhivske građe i u okviru nje na njenu veliku "složenost" i "odgovornost" i da je "osnovnim zadatkom" arhivistike i istorijske nauke. Stoga, smatra dalje ovaj autor, valorizaciji arhivske građe se mora posvetiti velika pažnja radi njenog "stručnog razrešavanja" i "naučnog značaja".

Po raspadu socijalističke Jugoslavije u državama iz njenog sastava o valorizaciji arhivske građe nastala je određena literatura za koju se ne bi moglo reći da je dala veliki doprinos u naučnoj obradi i istraživanju ovih pitanja. Razmatrani su različiti aspekti valorizacije arhivske građe: principi, kriteriji, postupak, metodologija valorizacije i dr., među njima i njen značaj u arhivskoj teoriji i praksi, o kojoj ćemo iznijeti mišljenje jednog broja autora sa ovih prostora, prema našoj subjektivnoj ocjeni i raspoloživosti literature.

Josip Kolanović iz Hrvatske izučava valorizaciju arhivske građe u teoriji i praksi u zemlji i svijetu, te su u ovom pogledu dragocjena njegova istraživanja, i ističe da: "Rad na vrednovanju i odabiru arhivskog gradiva za trajno čuvanje smatra se "najzahtjevnijim poslom arhiviste" i upoređuje se sa "činom pisanje povijesti"."[40] Autor naglašava poznato mišljenje iz svjetske arhivistike (F. Gerald Ham, Barbara Reed i dr.) da su ovo osnovni i najvažniji arhivski poslovi od kojih zavise svi ostali.

Vladimir Žumer iz Slovenije je mišljenja: "Uprkos tome, za arhiviste je odluka o "biti ili ne biti" arhivskog gradiva izuzetno odgovoran, i istovremeno najzahtjevniji profesionalni zadatak. U mnogim zemljama taj je zadatak, štaviše prioritet javne arhivske službe ".[41]

Dakle autor, spada u red onih znanstvenika što valorizaciju javne arhivske građe vide kao "izuzetno odgovoran", te i "najzahtjevniji profesionalni zadatak" i uzdižu, odnosno daju joj rang "prioriteta" na nivou arhivske javne službe, što sasvim dovoljno i posve jasno govori o njenom značaju.

Azem Kožar iz Bosne i Hercegovine zastupa stanovište: "Općepoznato je da je vrednovanje arhivske građe krucijalno pitanje arhivistike, a i niza drugih društvenih i humanističkih znanosti. To je pitanje u kojem se arhivistička znanja (teorijska i praktična) dodiruju i preklapaju sa znanjima iz drugih znanosti, a od interesa je za općecivilizacijski progres. Otuda se zbog značaja ovog pitanja, problematika vrednovanja arhivske građe permanentno nalazi u fokusu interesovanja arhivske znanosti, kako u sredinama gdje se vrednovanju prilazi kompleksno, tako i tamo gdje to nije slučaj, kakav je u cjelini gledano primjer zemalja u tranziciji, među kojima je to posebno izraženo u Bosni i Hercegovini".[42]

Autor ističe vrednovanje arhivske građe " krucijalnim pitanjem arhivistike ", ali i drugih znanosti (društvenih i humanističkih). Prema ovom autoru, vrednovanje arhivske građe zasniva se na "teorijskim i praktičnim saznanjima arhivistike", ali i znanjima "drugih nauka", i od značaja, odnosno interesa je "za općecivilizacijski progres".[43]

Mile Bakić, iz Crne Gore, smatra: "U arhivskoj teoriji i praksi valorizaciji se pridaje ključni značaj i tretira se kao veoma složeni i odgovoran arhivski posao. Praktično i nema značajnijeg pitanja u arhivskoj oblasti u odnosu na koje valorizacija nema značajnu ili odlučujuću ulogu, a najveća je njena uloga u domenu odabiranja arhivske građe i izlučivanju bezvrijednog registraturskog materijala, odnosno kod primjene mjera valorizacije i odlučivanja šta čuvati, a šta uništavati".[44]

Jovan Popović iz Srbije je mišljenja: "Valorizacija arhivske građe ističe se kao nezamjenljivi i najneophodniji oblik arhivske djelatnosti. Naime, u drugoj polovini XX vijeka, nastaje prava ekspozija pisanih dokumenata, prava industrijska produkcija registraturskog materijala o čijoj se količini prave zastrašujuće statistike. Nijedna država nije toliko bogata, da sačuva sva nastala dokumenta. A znamo i da to nije potrebno".[45] Autor uviđa veliki problem savremenog društva ustalnom nastanku nevjerovatno velikih količina dokumenata, odnosno registraturske građe, koju svu država nema uslova da čuva, te iz tih razoga nastaje potreba za njenom valorizacijom, koja, prema ovom autoru, je "nezamjenljivi i najneobhodniji oblik arhivske djelatnosti".

39 Bogdan Lekić, *Valorizacija arhivske građe*, Arhivist, br.1-2,1986, 62.

40 Josip Kolanović, nav.dj.,8.

41 Vladimir Žumer, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, god.42, 1999, 54.

42 Azem Kožar, *Vrednovanje arhivske građe. O ratnim zbivanjima u zemljama u tranziciji,* Atlanti, br.18, 2008, Trst, 317 .

43 Isto, 237, 317.

44 Mile Bakić, *Arhivistika*, Podgorica, 2007, 124.

45 Jovan P. Popović, *Neki od postulata kao preduslova zaštite arhivske građe*, Arhivski zapisi, br.2, 2011, 173.

I ovaj autor pridaje veliki, odnosno ključni značaj valorizaciji arhivske građe u arhivskoj teoriji i praksi i ističe njenu povezanost i uticaj na sve arhivske poslove, naročito na odabiranje i izlučivanje.

O problematici značaja valorizacije arhivske građe iznijećemo iskustva i mišljenja niza autora i službi u svijetu: Istočna Njemačka, Sovjetski Savez, Francuska i dr., koja su dragocjena i koja će pokazati sa koliko pažnje se oni odnose prema ovom pitanju.

Istočnonjemačka arhivistička škola je bila prestižna u svijetu i iza sebe je imala velike rezultate i bogatu tradiciju. Njihov vrlo ugledni znanstvenik Gerhard Enbers o značaju valorizacije arhivske građe je mišljenja: "Ekspertiza arhivske građe ima centralni značaj u arhivistici i praktičnom arhivskom radu. Ona predstavlja osnovni problem odlučivanja u slučajevima kada treba izvršiti izbor dokumenata primjenjući različita iskustva. Procjena vrijednosti arhivalija, prema tome, igra bitnu, čak odlučujuću ulogu, na primjer: kod preuzimanja arhivalija na konačan smještaj, kod planiranja arhivski završne obrade prema značaju fonda, pri odlučivanju o intezitetu i metodi popisivanja, primjeni različitih restauratorskih i konzervatorskih iskustava i kod izbora za mikrofilovanje za razne svrhe. Najvažnija je ekspertiza arhivske građe prilikom odlučivanja da li da se čuva ili uništi."[46]

Vidi se, da o promišljanju i ovladavanju pitanja ekspertize, odnosno valorizacije arhivske građe DDR koristi rezultate i iskustva SSSR-a. Dakle, Enbers pridaje ovom pitanju "centralni značaj" u arhivskoj teoriji i praksi. Prema ovom autoru, moglo bi se tvrditi da je ekspertiza procjena vrijednosti dokumenata i kao takva, ističe dalje, ona utiče, odnosno "igra bitnu, čak odlučujuću ulogu" kod niza arhivskih poslova, kao što su: predaja, smještaj, obrada, tehnička zaštita arhivske građe i dr., ali njen najveći domet očituje se kod izbora i odlučivanja za čuvanje ili uništavanje građe.[47]

Teorijska i praktična iskustva arhivske službe SSSR-a u domenu valorizacije arhivske građe su vrlo prestižna i značajna. Oni koriste termin "ekspertiza" za oznaku valorizacije i ovi su poslovi kod njih podignuti na nivo naučnih zadataka. Da podsjetimo, da su arhivi u sovjetskom arhivskom sistemu ispoljili veliku naučnu aktivnost u saradnji sa vodećim sovjetskim naučnim ustanovama, naročito na planu izdavanja istorijskih izvora, stvaranja sistema ekspertize vrijednosti arhivske građe i dr., u čemu su pored teorijskih metodoloških ostvareni i praktični arhivski rezultati.

Sovjetska arhivistika ističe da u ekspertizi vrijednosti arhivske građe temeljno polazište čine arhivski propisi sovjetskih vlasti 1918., 1919. i 1925. godine, u čemu posebno apostrofiraju

Uredbu o predaji arhivske građe i načinu njenog odabiranja za čuvanje ili uništavanje, donesena 20.juna 1925. godine od Kolegijuma Centralnog arhiva RSFRS.[48] Navedena Uredba za sovjetsku arhivsku službu je smatraju od velikog, pa i istorijskog značaja, koja sadrži i jedan broj rješenja, odnosno odredbi o ekspertizi vrijednosti arhivske građe, od kojih su posebno značajne one koje se zalažu za strogu centralizaciju ekspertize vrijednosti arhivske građe, za pravo škartiranja u isključivoj nadležnosti

Centralnog arhiva RSFRS, te pri državnim arhivima su formirane centralne komisije za odabiranje koje su istovremeno bile zadužene i za obavljanje ekspertize vrijednosti arhivske građe.[49]

Sovjetska arhivska služba je kasnije ustanovila vrlo razvijeni i naučno fundiran sistem ekspertize vrijednosti građe na nivou cijele zemlje. U organizacionom pogledu njegovu okosnicu su činile ekspertske komisije na nivou stvaralaca arhivske građe (registratura) i arhiva, koje su sačinjavale, svaka u svojem domenu, službenici koji najbolje poznaju zadatke, djelatnost i dokumentaciju ustanove koja se vrednuje i odabira, odnosno naučni radnici, specijalisti odgovarajućeg arhiva.[50] Konačno rješenje: "o ostavljanju na čuvanje ili o izdvajanju za škartiranje arhivske građe koju su odobrile ekspertske komisije državnih arhiva i ustanova donosi Centralna ekspertsko - kontrolna komisija Glavne arhivske uprave i ekspertsko - kontrolne komisije arhivskih uprava (odjeljenja) saveznih i autonomnih republika, oblasti i pokrajina".[51] Inače, prema sovjetskom arhivističkom udžbeniku iz 1958. godine: "Ekspertiza vrednosti arhivske građe jedan je od osnovnih vidova rada arhiva i arhivskih organa u kompleksu mera na nučno- tehničkoj obradi fondova. Dovođenje arhiva u red ne može

46 Gerhard Enbers, nav.dj.,81.

47 Isto, 173.

48 *Teorija i praksa arhivske službe SSSR*, Beograd, 1962,62 (prevod).

49 Isto, 53.

50 Isto, 55.

51 Isto, 55.

se smatrati završenim ako nije ustanovljena vrednost arhivske građe koja se u njemu čuva i ako arhivski fondovi nisu oslobođeni predmeta koje ne treba čuvati".[52] Iz svega ovoga se može vidjeti da sovjetska arhivistika pridaje veliki značaj ekpertizi vrijednosti arhivske građe i da je ona kod njih jedan od vodećih, odnosno centralnih arhivskih zadataka. Ona je prema, njihovom mišljenju, kao procjena vrijednosti dokumenata, bitan uslov adekvatnog funkcionisanja arhiva, koji ne bi bio moguć ukoliko u njima fondovi ne bi bili sređeni i obrađeni, odnosno oslobođeni od dokumenata što se kao nevrijedni ne trebaju čuvati, a o važnosti i odgovornosti što pridaju ovim pitanjima dosta govori da su donijeli metodološka uputstva, arhivističke udžbenike i priručnike koji se teorijski bave ovim pitanjima, principe i kriterijume i postupke koji se generalno primenjuju na nivou cijele zemlje.[53]

Sovjetska arhivistika prema njihovom novijem arhivističkom udžbeniku iz 1966. godine, iznosi malo revidiranu i dopunjenu redakciju ranijeg mišljenja o značaju ekspertize, odnosno valorizacije arhivske građe i smatra: "Ekspertiza je jedan od osnovnih oblika rada na dokumentu, jer je osnovni cilj toga kompletiranje državnih arhiva građom koja ima trajnu vrijednost i formiranje Državnog arhivskog fonda SSSR. Istovremeno, to je i najodgovorniji posao, jer se u tom procesu rešava sudbina dokumenta. Vršeći odabiranje dokumenata za čuvanje ili uništavanje, ne treba zaboraviti da ako što se izgubi nije mogućno nadoknaditi. Dokumenta treba veoma oprezno izdvajati za uništavanje. Međutim, ne treba ići u drugu krajnost: ostaviti za čuvanje građu drugorazredne vrednosti. Obilje građe otežava rad na njoj i zahteva dopunske troškove koji se ne mogu pravdati. Za trajno čuvanje odabira se samo građa koja najpotpunije održava delatnost stvaraoca".[54] Dakle ekspertiza, prema sovjetskoj arhivistici smatra se jednim od "osnovnih oblika rada" na dokumentima, da je to "najodgovorniji posao" i da se njime praktično rešava pitanje "sudbine dokumenata", te se dalje upozorava, što liči uputima Shellenberga, da dokumente treba izlučivati "oprezno", da stalno treba imati na umu da pogrešno izlučena dokumenta se nikada ne mogu "nadoknaditi", te da i druga krajnost nije dobra da se ostavljaju i čuvaju bezvrijedna dokumenta "građa drugorazredne vrijednosti", što "otežava rad" traži "dopunski troškove".

52 Isto, 52.

53 Isto, 55.

54 Isto, 52.

Francuska arhiviska služba, odnosno njena arhivistika se, takođe, u savremenom periodu sve šire i temeljitije bave pitanjima vrednovanja, odabiranja i izlučavanja dokumenata. Jedno od njihovih bitnih polazišta je da u ovim arhivskim poslovima podjednako veliku odgovornost imaju administrativni radnici u registraturama i arhivisti u arhivskim ustanovama i da oni: "prvi su sami sudije o administrativnom značenju svojih spisa, drugi, budući istoričari po obrazovanju, ocjenju potrebu za njihovim postojanjem prema istorijskoj vrijednosti".[55] Njihovo bitno stanovište je, takođe, da arhivski radnik: "misli koliko na potrebe istoričara budućnosti toliko i istoričare prošlih vremena. On ide ispred dokumenta, on može da stavi svoju zabranu na svako uništavanje arhiva administracije; preko liste istorijskih spomenika može čak da zahteva neograničeno čuvanje privatnih arhivskih fondova, ako su ti fondovi od opšteg interesa".[56] Takođe, vrlo značajno je stanovište francuskih arhivista o dvostrukoj vrijednosti dokumenata upravnih službi: jedna za istoriju i predstavljaju trajnu vrijednost, druga za administraciju kao praktična vrijednost.[57]

Ovdje francuska arhivistika dotiče jedno jako interesantno i duže prisutno pitanje u teoriji valorizacije arhivske građe, a to je da li arhivisti trebaju valorizovati arhivsku građu sa stanovišta prošlosti, odnosno prošlih vremena, ili pak u ovim arhivskim poslovima moraju voditi računa o vremenima koja dolaze, odnosno budućim vremenima, budućnosti, nekoj budućoj istoriji. Ima mišljenja i jednih i drugih, ali preovladavaju ona da arhivisti ne mogu preuzeti ulogu istoričara, koji predvđaju buduće istorijske događaje, pojave i dr., odnosno istoriju koja će se u bliskoj ili daljoj budućnosti desiti. Ovo sve govori koliko je teška, složena i zahtjevna sa naučnog aspekta valorizacija arhivske građe.

Slovenački znanstvenik Vladimir Žumer[58], takođe, zastupa ovo mišljenje i za njegovu potvrdu i kao "najbolji odgovor" o tom dalje ističe, je dao ruski povjesničar B.G.Litvak u svom predavanju " O nekim aspektima znanosti o povijesnim izvorima i moderne teorije ekspertize", i navodi: "Arhivist ne treba ocjenjivati vrijednost dokumentarnog gradiva i pozicije njegove moguće upotrebe u budućnosti, već na temelju značaja nje-

55 *Priručnik iz arhivistike*, Beograd, 1982, 44. (prevod).

56 Isto, 44, 45.

57 Isto, 45.

58 Vladimir Žumer, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, god. 42,1999, 63,64.

govih informacija o prošlosti. To je jedini pravi put sa stajališta znanosti. Samo stupanj podudarnosti infomacija o određenim događajem ili pojavom u prošlosti, određuje njegovu vrijednost. To znači da treba čuvati onaj dio zapisane sadašnjosti, koji je najpotpunije i najdublje održava. Dilemu o tome hoće li to biti potrebno u budućnosti, treba zanemariti".[59]

U arhivskoj teoriji i praksi i u inostrantvu valorizaciji se pridaje ključni značaj i tretira kao veoma složeni i odgovoran arhivski posao. Praktično i nema značajnijeg posla u arhivskoj oblasti u odnosu na koje valorizacija nema značajnu ili odlučujuću ulogu, a ona je najveća u domenu odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijednog registraturskog materijala, odnosno kod odlučivanja šta čuvati, a sta uništiti. U sprovođenju valorizacije ako se pogreške učine, pa se procijeni nevrijedno ono što je vrijedno, posljedice su pogubne, gubitci neispravljivi, nenadoknadivi, čega nema ni približno u drugim arhivskim oblastima. Stoga arhivisti ne smiju griješiti u valorizaciji u rješavanju složenih problema na koji nalaze u njenom postupku, jer od njih zavisi, odnosno u njihovim je rukama sudbina pisanja istorije i rad budućih istoričara. Drugim riječima, od odluka arhivista kao trajan izvor zavisiće što će ući u istoriju, kakva će biti i kakva će se pisati istorija. Dobro je poznato, ne može se čuvati sva građa, previše je, to ne odgovara ni potrebama države, previše je skupo njeno čuvanje i stručno održavanje, zašto su potrebna velika finansijska sredstva, prostor, oprema i dr., a s druge strane, takođe je poznato, ako se neka građa, njen dio ili pojedinačno vrijedan dokument uništi siromašnija je kulturna baština jednoga naroda i njegova nacionalna istorija.

Nacionalne arhivske službe, ponovo ističemo, pitanjima valorizacije arhivske građe posvećuju sve veću pažnju i ona postaju ključnim pitanjem njihove arhivske teorije i prakse. I nacionalna arhivska zakonodstva se sve više bave ovim pitanjima, putem zakona, podzakonskih akata i drugih pravnih propisa, ona se sve konkretnije i potpunije pravno normiraju i uređuju. Pravna, odnosno normativna regulativa, odnosno normiranje njihovo u vidu međunarodno pravnih akata sve je prisutnije i na međunarodnom nivou, svjetskim arhivskim kongresima, konvencijama i dr., koja imaju odraza i uticaja na arhivsku teoriju i praksu nacionalnih arhivskih službi. I arhivistika kao nauka se sve više bavi valorizacijom arhivske građe:

naučni skupovi su brojniji, u porastu je interes i broj istraživača koji se zanimaju i naučno istražuju ovu problematiku, sve su brojniji i kvalifikovaniji kadrovi koji se teorijski ili kroz praktični arhiviski rad bave ovim pitanjima,a sve je šira stručna i naučna literatura iz ove arhivske oblasti i dr.

O suštini valorizacije i njenom značaju dosta govori i to da u njenom provođenju su potrebni sve stručniji i obrazovaniji arhivski kadrovi i da nijesu dovoljna znanja samo iz arhivistike i arhivska iskustva.

Tu upravo nastaje "scila i haridba", ali i posebnost i specifičnost arhivske profesije i nauke, odnosno ona u velikoj mjeri postaje multidisciplinarna nauka ili nauka gotovo bez konačnih granica.

Za valjano bavljenje ovim pitanjima potrebno je imati i raspolagati znanjima i iz drugih naučnih disciplina: istorija, pomoćne istorijske nauke, uprava, ekonomija, kultura, i dr., kojima pripada arhivska građa, odnosno fond koji se želi valorizovati, srediti, obraditi i dr. Osim toga, važno je ukazati da se i biće arhivistike kao nauke sve više mijenja. Ona nije više klasična nauka, nego multidisciplinarna, da čak ima u sebi djelove koji zadiru u tehničke nauke. Arhivisti moraju imati određena saznanja, recimo o različitim pitanjima tehničke zaštite arhivske građe: konzervacija, restauracija, mikrofilmovanje, dalje, projektovanje i izgradnja namjenskih arhivskih zgrada, iz oblasti informatike i dr.

Prema našem izboru, naveli smo iz arhivistike niz mišljenja o značaju valorizacije arhivske građe. Ona su dosta različita, odnosno različito gledaju na dva osnovna pitanja: a koliki je značaj valorizacije arhivske građe i u kojim oblicima se on najviše manifestuje te sa tog stanovišta mogu se podijeliti u više osnovnih cjelina, odnosno grupa.

Prema njima valorizacija arhivske građe je :

1. Posve naučni rad arhivista.
2. Najnaučnija oblast u arhivistici.
3. Najsloženiji zadatak u arhivskoj teoriji i praksi.
4. Najodgovorniji rad u arhivima.
5. Prisutna manje više u svim stručnim poslovima na arhivskoj građi.
6. Centralni problem u arhivskoj teoriji i praksi.

59 G. Litvak, *O nekaterih aspektih vede o zgodovinskih virah sodbne teorije ekspertize*, u Materialu naučnoj konferenciji po problemom kompletirovanija dokumentarnimi istočnikami, gosudarstvenih arhivov SSSR, Moskva 1967, I dio,118. Preuzeto od : Vladimir Žumer, *Politika akvizicije i kriterijumi vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, god. 42, 1990, 63, 64.

7. Najsloženiji zadatak u arhivistici i istoriji.
8. Najzahtjevniji posao u arhivama, odnosno arhivista.
9. Krucijalno pitanje arhivistike i nekih drugih društvenih i humanitičnih nauka.
10. Nezamjenjivi, te najneophodniji arhivski posao.
11. Glavni, odnosno ima centralni značaj u arhivistici i arhivskom radu.
12. Arhivski postupak od kojeg zavise svi ostali arhivski poslovi, a naročito odabiranje i izlučivanje građe.

Umjesto zaključka

Valorizacija arhivske građe je najsloženiji i najodgovorniji zadatak arhivistike i arhivske djelatnosti, od čijeg pravilnog rješavanja zavisi konačna sudbina arhivske građe, odnosno što ćemo od registraturskog materijala sačuvati trajno za buduća pokolenja i pisanje nacionalne istorije. Valorizacijom se bave registrature i arhivi, pogreške se ne smiju učiniti, čime bi nastale nenadoknadive štete arhivskom nasleđu i kulturnoj baštini svake zemlje. Nema, iole značajnijeg stručnog posla u arhivu da na određen način nije povezan sa valorizacijom, a ona je kao što je poznato, osnova i bez nje se ne može obavljati ni kategorizacija arhivske građe, odnosno svih kulturnih dobara uopšte.

Autor je na bazi svog dugogodišnjeg bavljenja i izučavanja arhivske teorije i prakse u zemlji i inostranstvu, koliko je poznato prvi na bivšim jugoslavenskim prostorima i Balkanu, kako ističe ugledni arhivski naučnik i stvaralac Jovan Popović, prvi napisao o ovoj temi naučnu studiju, koja obrađuje najteži, (rekao bih i najsloženiji) oblik djelovanja u arhivskoj struci.

Autor se tokom čitavog svog naučnog rada bavio ovom temom, a na pisanju same studije trebalo mu je nešto više od četiri godine. Trebalo je vremena i izučiti svu relevantnu naučnu literaturu u zemlji i inostranstvu: knjige, časopise, propise i dr., što nije bilo lako i jednostavno. Kad je riječ o stranim autorima, pored toga, što je ova problematika zbog svoje izuzetne složenosti teška za razumijevanje, veliki problem pričinjavalo je i to da autori potiču iz različitih kultura, naučnih sistema, administracija, i dr., tako da je bilo, zbog toga, određenih problema i u naučnom sporazumijevanju, odnosno komunikaciji. Dešavalo se, da se koriste različiti stručni termini za oznaku pojedinih pojmova, odnosno pitanja, koji se razlikuju od naših, a slično je bilo i sa njihovim definicijama. O problemu terminoloških nejasnoća, pa i određene konfuzije u svijetu iz navedenih razloga ukazuje i Ake Kromnov u svom izvještaju podnijetom na VIII svjetskom kongresu arhivskom u Vašingtonu, 1976. godine.[1] Ukazao bih i na još jedan problem, a to je da su arhivistički razvijene zemlje mnogo ranije od nas počele se baviti ovim pitanjima i mnogo su u nauci i njihovoj naučnoj obradi „odmakli ispred nas“, pa se morao, koliko su bile moje intelektualne moći, i ovaj problem dodatno rješavati.

Trudio sam se da valorizaciju arhivske građe izučim i prikažem kao jedan cjelovit i složen sisitem, u tom pogledu u arhivistici, arhivskoj djelatnosti, arhivskoj teoriji i praksi, kakvih više u njima nema, koji se sastoji od više užih sistema, koji su povezani i međusobno se prožimaju. Sva arhivistika, rekao bih, počiva na valorizaciji arhivske građe, i u potpunosti podržavam mišljenje Bernarda Stullia, da su svi stručniji arhivski poslovi povezani sa ovom problematikom. Trudio sam se da studija bude valjano metadološki utemeljena u čemu sam, čini mi se i uspio. Bitnom odrednicom metadološkog postupka, koji sam primijenio u istraživanju, je da sam uvijek nastajao citirati velika naučna imena u zemlji i inostranstvu, koje sam koristio za dodatnu argumentaciju za potvrdu vlastitih teorijskih stavova, i zbog mladih kolega koji se bave ili će se teorijski ili praktično baviti ovim pitanjima, kao putokaz i ispomoć u radu. Razlog je i da su oni dosta dati u starijoj literaturi, do koje je arhivistima i naučnicima teško doći.

Veliku naučnu pomoć u izradi ove knjige imao sam od recenzeanta, velikih naučnih imena i autoriteta: Petera Pavela Klasinca, direktora Međunarodnog instituta za arhivke nauke u Trstu, Jovana P. Popovića, raniji direktor Arhiva Jugoslavije, Beograd, čiji su predlozi, sugestije i podrška značajni i dragocjeni, na čemu im upućujem veliku zahvalnost.

Velika zahvalnost velikim znastvenicima: Ivanu Beucu, Stjepanu Antoljaku, Bernardu Stulliu, Josipu Kolanoviću, mojim profesorima, koji u postavili temelje u svojim djelima: udžbenicima, časopisima, i dr. nauci o ovim pitanjima, uputili i pomogli da se u svom stručnom i naučnom radu bavim njima. Izdavači studije su: Državni arhiv Crne Gore, Cetinje i Službeni list Crne Gore, Podgorica, ugledne stručne i naučne ustanove u Crnoj Gori.

Ključne riječi: arhiv,registratura, registraturski materijal, arhivska građa arhivska teorija i praksa, arhivsko zakonodavstvo, valorizacija arhivske građe, kategorizacija arhivske građe.

Doc. dr. Peter Pavel Klasinc, prof.
Oddelek za arhivistiko in dokumentologijo na AMEU ECM
Mednarodni inštitut arhivskih znanosti, Trst/Maribor
Republika Slovenija

UDK: 930.25:004.8

NEKATERE STROKOVNE PROJEKCIJE MED ARHIVISTIČNIMI IN INFORMACIJSKIMI PROBLEMI DANES

Izvleček: Arhivi in arhivisti kakor tudi zaposleni v arhivskih službah pri ustvarjalcih delujejo pogosto razdvojeni med klasičnimi in informacijskimi problemi. Med tem, ko v arhivih ni posebnih informacijskih centrov, so ti pogosto nepovezani z arhivskimi službami pri ustvarjalcih. Prizadevanje arhivistov, da vzpostavijo nekakšno strokovno ravnovesje med arhivsko strokovnimi problemi klasičnega arhiviranja in informacijskimi problemi elektronskega arhiviranja dajejo prve rezultate. Še najbolj jim je uspelo urediti pravno področje. Izenačili so klasično in elektronsko arhivsko gradivo ter predvideli postopke hrambe oz. notranjih pravil. Praktično se iz dneva v dan ob tem sožitju pojavljajo vedno novi izzivi in od arhivistov se vedno znova pričakuje, da bodo reševali klasične in sodobne probleme, ki so v glavnem povezani s poslovanjem z arhivskim in dokumentarnim gradivom. Obstoja širina delovanja arhivistov, ki dejansko spremljajo dokumente od njihovega nastanka in se pri tem ne morejo več ozirati na to, na kakšni podlagi ali na kakšen način so zapisani. Dokumente spremljajo preko evidentiranja, praktične uporabe informacij, ki so zapisane v dokumentih, do njihovega vrednotenja in določanja kategorij arhivskega gradiva.

Ključne besede: arhivi, arhivisti, arhivska služba, projekcija problemov, arhivistika, informatika, novi mediji, magistrski študij arhivistike in dokumentologije

Dr. Mateja Ratej, o arhivskem gradivu: "S plesnijo pokriti dokumenti, ki so jim zaradi dotrajanosti šteti dnevi"

UVOD

V knjigi Avstrijska zgodovina arhivov (Oesterreichische Archivgeschichte)[1] je kolega Michael Hochedlinger v uvodnem delu navedel, da je knjigo napisal zaradi ugotovitve, da smo danes v »kritični fazi naše zgodovine arhivistike« pri čemer je mislil na situacije, ki jih danes zaznavamo ob pristopih k poslovanju z arhivskim gradivom v profesionalnih arhivih in k arhivskemu in dokumentarnemu gradivu pri ustvarjalcih. Te situacije se danes bolj kot kdajkoli do sedaj zlivajo v skupen delovni proces. Delovanje arhivov, arhivske teorije in prakse, kakor tudi razvoja arhivske znanosti si ne moremo predstavljati drugače, kot v določeni simbiozi, ki poteka med klasičnimi in sodobnimi pristopi k poslovanju z dokumentacijo v najširšem pomenu besede.[2]

Pri tem se pojavljajo posamezni problemi, ki niso take narave, da bi okupirali arhiviste preko njihovih zmožnosti, a vendar si moramo omenjeno simbiozo zastaviti z odgovarjajočimi obveznostmi do procesov, ki morajo biti kompatibilni v celotnem obsegu arhivske teorije in prakse, odražajo pa se tudi v arhivski znanosti.[3]

1 Michael Hochedlinger, Oesterreichische Archivgeschichte, Von Spaetmittelalter bis zum Ende des Papierzeitalters, Wien, 2013, 522.

2 Luciana Duranti, Arhival Science in the Cloud Environment: Continiuty or Transformation, Atlanti, Special Edition: In honorem Charles Kecskemeti, Trieste, Maribor, 2013, 45-52.

3 Azem Kožar, Arhivska etika kao barometar razvoja arhivistike, Atlanti, Special Edition: In honorem Charles Kecskemeti, Trieste, Maribor, 2013, 75 – 82.

ARHIVI IN ARHIVISTI

Arhivisti in arhivi so iz dneva v dan izpostavljeni vedno novim izzivom, od arhivistov se vedno znova pričakuje, da bodo reševali klasične in sodobne probleme, ki se vedno znova odpirajo v arhivskih ustanovah in so v glavnem povezani s poslovanjem z arhivskim in dokumentarnim gradivom. [4]

Arhivisti spremljajo dokumente od njihovega nastanka in pri tem ni pomembno na kakšni podlagi ali na kakšen način so zapisani.

Dokumente spremljajo preko evidentiranja, praktične uporabe informacij, ki so zapisane v dokumentih, do njihovega vrednotenja in določanja kategorij arhivskega gradiva. Arhivisti so postavljeni pred odgovornost, ko morajo zgoraj naštete in še mnoge druge situacije obvladovati s procesi klasičnih ali sodobnih pristopov.[5]

Prav je, da se ozremo v preteklost in ugotovimo, da tabularius,[6] arhivist v času Rimskega imperija in kasneje srednjeveški pisar (notarius, scriptor) ter današnji novodobni arhivist še pred nekaj desetletji niso poznali termina »dolgo dobno varovanje - long term perservation« (čeprav so to dejansko ves čas izvajali), zelo aktualnih angleških besed, ki jih danes prepogosto uporabljamo v arhivski teoriji in praksi. Kljub temu so se do današnjih dni ohranile velike količine klasičnega arhivskega gradiva, ki povzročajo osnovne probleme s katerimi se srečujejo arhivi in arhivisti ter se ti odražajo tudi v raziskavah arhivske znanosti.

V informacijski družbi se arhivi in arhivisti morajo ukvarjati;

- z različnimi načini zapisov elektronskega arhivskega gradiva,
- s skrbnim vodenjem,
- vrednotenjem,
- ohranjanjem,
- prepisovanjem in
- kopiranjem elektronskega gradiva,
- predvsem pa z vsemi oblikami izvajanja pravilnega materialnega varstva.

Hitrim premikom v arhivski teoriji in praksi, ki smo jim priča tudi na področju arhivistike ne moremo in ne smemo ločiti od klasičnih tradicionalnih situacij v arhivih in v arhivski znanosti na sploh. Pred mnogimi leti nas je na to opozoril dr. Michael Duchein in sicer, da v arhivski teoriji in praksi kontinuirano prihaja do večjih ali manjših sprememb, novih načinov zapisov dokumentov, nastajanja in poslovanja z arhivskim gradivom, a vendar morajo arhivisti pri spremembah vedno upoštevati osnovne zahteve arhivske znanosti, arhivske teorije in prakse ter temelje obstoja arhivskih ustanov.

Arhivi že sami po sebi zaradi dolgega obstoja »trpijo« največ takrat, kadar prihaja do hitrih sprememb okolice kjer delujejo, kot so npr.; nastajanje ali ukinjanje samostojnih držav ali negotove situacije pri ustvarjalcih ob kriznih situacij in podobno.

Res je, da na nekatere hitre spremembe arhivi ne morejo vplivati, lahko pa se strokovno odzovejo in analizirajo vse posledice, ki jih takšne ali drugačne spremembe prinašajo.[7]

Veliko odgovornost imajo arhivisti tudi do predpisanih strokovnih opravil[8] zapisanih v zakonih o arhivih in arhivskem gradivu ali v raznih navodilih, priporočilih, priročnikih in podobno, kar pripravlja Mednarodni arhivski svet, kot so: Kodeks arhivske etike, deklaracija o arhivih, predpisani razni standardi in podobno. Vse to arhivistom nalaga kar veliko obveznosti.[9]

4 Temeljna tehnična vprašanja o varovanju arhivskega gradiva tako pri ustvarjalcu, kakor v pristojni arhivski ustanovi so dejansko opredeljena z osnovno dejavnostjo arhivov (prim.: 53 člen ZVDAGA) , kjer je določeno, da morajo arhivi arhivsko gradivo hraniti, varovati in vzdrževati tako, da je zavarovano pred vlomom, požarom, vodo, ter biološkimi, kemičnimi, fizikalnimi in drugimi škodljivimi vplivi, itd., kar velja seveda tudi za ustvarjalce gradiva.

5 ZVDAGA* določa in predpisuje podrobno mnoge obveznosti arhivom in arhivistom. V pričakovanju Uredbe !

6 Če na spletni strani iščemo besedo; tabulārius, tabulāriī, dobimo tolmačenje »»a keeper of archives, a registrar, a public notary, scrivener », oziroma naslednji tekst;
»tabulārius, a, um, adj. tabula, II. A., of or belonging to written documents; used only substt. tabulārius, ii, m., a keeper of archives, a registrar, a public notary, scrivener, etc., Sen. Ep. 88, 9; Dig. 11, 1, 6 fin.; 50, 4, 18; 50, 13, 1 med.; 43, 5, 3; Inscr. Orell. 2348; 2962; 3246 sq. al.«

7 Majda Smole. Zgodovina arhivistike in arhivske službe, Ljubljana. 1976

8 Pokrajinski arhiv Maribor, Hraniti in ohraniti, ob 100 letnici načrtnega zbiranja in ohranjanja arhivskega gradiva in ob 70 letnici delovanja profesionalne arhivske ustanove v Mariboru. Maribor, 2003, 480

9 Teksta Etičnega kodeksa arhivistov in Deklaracije o arhivih sta dostopna na spletnih straneh ICA ali Arhiva Republike Slovenije.

PRI USTVARJALCIH[10]

Izhajamo iz dejanske ugotovitve, da iz dneva v dan nastaja več dokumentarnega in arhivskega gradiva pri vseh ustvarjalcih, pa naj gre to za državne organe, ministrstva, vladne službe, občine, šole, podjetja (državna in privatna), društva ipd.

Situacija, ko nastaja vedno več dokumentarnega in arhivskega gradiva zahteva od profesionalnih arhivistov in od tistih, ki se ukvarjajo z dokumentacijo v arhivskih službah pri ustvarjalcih veliko stopnjo usposobljenosti.

Zanje je lahko zanimiva informacija o specifičnem magistrskem študiju arhivistike in dokumentologije na Alma mater Europaea – Evropskem centru Maribor, kjer prvi začetki tega študija kažejo pozitivne rezultate.[11]

Praktični pristop k celostni ureditvi arhiviranja dokumentacije in poslovanja z dokumentacijo (dokumentni sistem) bomo prikazali v pilotskem projektu, ki je v pripravi! Pri tem izhajamo iz dejstva, da pri vseh poslovanjih z dokumenti pri ustvarjalcih, torej tam, kjer arhivsko in dokumentarno gradivo nastaja, evidentiramo tri pozicije.

Prva pozicija;

vsebuje klasično gradivo, ki je nastalo in se hrani na tradicionalni papirni način z informacijami (popisi, indeksi, delovodniki) o gradivu, ki so lahko v klasični obliki, v zadnjem času pa tudi v digitalni obliki

Druga pozicija;

je kombinacija klasičnega in elektronskega gradiva, pri tej je zelo zakomplicirano vzpostaviti vez med obema.

Tretja pozicija;

je samo tako imenovani elektronski dokumentni sistem, ki ga uvajajo v zadnjem času mnogi ustvarjalci. Tu se srečamo s teorijo in prakso dolgo dobnega varovanja - arhiviranja.[12]

10 Vladimir Žumer, Enotni klasifikacijski načrt za razvrščanje poslovne in druge dokumentacije z roki hranjenja. Zbornik predavanj o varstvu dokumentacije.... Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana , 2012, stran 55 – 100.

11 Toplak L., Klasinc PP., Semlič Rajh Z., Izobraževanje arhivistov v Sloveniji, Atlanti, 2, 2014, 225 – 235, glejte tudi: www.almamater.si (pod arhivistika in dokumentologija)

12 Osnutek pilotnega projekta: Celostna ureditev arhiviranja in poslovanja z dokumentacijo na AMEU ECM v pripravi, tipkopis, junij 2015

Nekoč MIKROFILM danes DIGITALIZACIJA ?

Pred približno štiridesetimi leti smo ogromno časa porabili za diskusije o uvajanju in pomenu mikrofilma, ki je bil takrat najbolj aktualen medij, ki se je pojavil kot »deus ex machina« v upanju, da bo rešil probleme (varovanja, dostopnosti) v zvezi z arhivskim gradivom v profesionalnih arhivih, kakor tudi arhivsko in dokumentarno gradivo pri ustvarjalcih arhivskega gradiva.

V profesionalne arhive je mikrofilm prihajal skozi »stranska« vrata, v glavnem kot način in oblika zavarovanja arhivskega gradiva pred eventualnim uničenjem ali pa pri uporabi arhivskega gradiva, ko je uporabniku namesto originala ponujena mikrofilmska kopija.

V mnogih državah se je mikrofilm v arhivski teoriji in praksi desetletja uveljavljal in prepričan sem, da se je kot takšen ohranil do današnjih dni in je primeren za digitalizacijo. [13]

Pojavljajo pa se še mnogi drugi novi nosilci informacij, ki se neverjetno hitro »uveljavijo« in še hitreje »izginejo« iz uporabe. Kratek pregled nastanka novih medijev od mikrofilma, črno belih in barvnih filmov in fotografij, gramofonskih plošč do modernejših nosilcev in zapisov informacij, kaže na neverjeten tehnološki razvoj.

Tega v stroki vedno ni mogoče popolnoma in pravočasno ovrednotiti, zato pogosto ni usmeritev in določil, kako se naj novi nosilci informacij in na njih zapisani podatki dolgoročno hranijo, če pa obstajajo, so to bolj ali manj marketinške vsebine. Primeri nekaterih novih nosilcev so se ohranili samo kot modeli ali eksponati tudi v profesionalnih arhivih.

Sodobni skenerji in digitalizacija, ki omogočajo nastanek elektronskih arhivov se nam ponujajo kot načini, s katerimi bomo rešili vse probleme arhivov in probleme v zvezi z arhivskim in dokumentarnim gradivom. Tako se arhivom odpirajo neverjetno velike možnosti, ki jih nudijo nove informacijske tehnologije.

Iz dneva v dan se srečujemo z uvajanjem novih informacijskih tehnologij, s sodobnimi pristopi do reševanja, vzdrževanja ali uporabe arhivskega gradiva, z vprašanji tradicionalnih strokovnih opravil do klasičnega arhivskega gradiva in z načini

13 Več avtorjev. Digitaliisierung im Archiv – Neue Wege der Bereitstelung des Archivguts, Marburg, Nr.60. 2015, 274.

varovanja velikih količin arhivskega gradiva, ki ga hranijo profesionalni arhivi.[14]

Ne smemo pa izključevati postavitve sistemov, ki bodo tehnično zavarovali tudi gradivo, ki je na elektronskih ali podobnih medijih, kar pa ni enostavno, ker so se ti razvijali pravzaprav iz leta v leto kot vedno novi in novi nosilci informacij.

S kopiranjem in prenosom ali z direktnim vnosom podatkov v nove velike baze podatkov je dozorela situacija, ki nas napotuje k formiranju centraliziranih elektronskih arhivov. Za te se že odločajo mnoge države, ki so zakonsko definirale javno elektronsko arhivsko in dokumentarno gradivo.[15]

NOVOSTI, KI TO VEČ NISO

Obstaja uporabna in veljavna zakonodaja, ter navodila, ki so v zvezi s standardom ISO 14721 iz leta 2012, kakor tudi Odprt arhivski informacijski sistem (kratko OAIS).

Kot referenčni model je bil uveljavljen tudi v nekaterih manjših državah kot na primer v Sloveniji, v Projektu elektronski arhiv (@ - ARH.si).

V okviru arhivskega sistema je zagotovljena hramba arhivskega digitalnega gradiva v obliki arhivskih informacijskih paketov, ki omogočajo funkcionalnost ohranjanja arhivskega digitalnega gradiva in zagotavljajo njegovo celovitost, dostopnost, uporabnost in avtentičnost.

Projekt @ arhiv se izvaja v mnogih evropskih državah, če gre pri tem za centralizacijo bo pokazala prihodnost. Regionalni arhivi in arhivi izven centra države morajo imeti v @ arhivu svoje samostojno mesto, omogočen pa jim mora biti neoviran dostop, za kar morajo imeti v svojih prostorih tudi primerne elektronske naprave.[16]

SKLEPNE MISLI

Če sem temu razmišljanju dal naslov, Nekatere strokovne projekcije med arhivističnimi in informacijskimi problemi danes, je prav, da zaključim z nekaterimi ugotovitvami in sklepi:

1. da je pri odločitvah o kakršnih koli spremembah v zvezi s temelji arhivske znanosti potrebno o teh spremembah razmisliti in predvideti tako pozitivne kot negativne rezultate sprememb,
2. da arhivisti ne smejo biti odvisni od informatikov v arhivih, kakor tudi ne v arhivskih službah pri ustvarjalcih,
3. da se poskušamo v arhivih izogniti uvajanju velikih samostojnih informacijskih sistemov, potrebno pa jih je tesno povezati pri ustvarjalcih z njihovimi arhivskimi službami,
4. da bo v arhivih, glede na zbrano klasično arhivsko gradivo, le tega še vrsto let potrebno urejati in primerno vzdrževati,
5. da se bo arhivsko gradivo, ki so ga ustvarili naši predniki in je nastalo na klasičnih ali novih nosilcih informacij ohranilo »in loco«, načeloma tam, kjer je tudi nastajalo,
6. da je simbioza med strokovnimi in tehničnimi rešitvami v arhivih in v arhivskih službah pri ustvarjalcih lahko način za reševanje arhivističnih in informacijskih problemov,
7. da je arhivsko strokovno delo potrebno opravljati kvalitetno, s primerno izobrazbo (magister arhivistike in dokumentologije), ker je to glavna naloga arhivistov, kjer koli po svetu delujejo.

14 Peter Pavel Klasinc, Pregled tehničnih problemov z arhivskim gradivom 20. stoletja. Trieste, Maribor, Atlanti. 2009, str. 45-55.

15 Miroslav Novak M. (2007). Preslikave vsebin v arhivskih strokovnih postopkih. Maribor, 2007, Pokrajinski arhiv Maribor. Glejte tudi; Miroslav Novak, Tatjana Hajtnik, Some problems of professional processing of online social networks archives. V : Making the information governance landscape in Europe [Elektronski vir] : proceedings of the DLM Forum - 7th triennial conference, 10-14 November 2014, Lisbon, Portugal , str. 119-125. Pridobljeno 5. 1. 2015 s spletne strani http://purl.pt/26107/1/DLM2014_PDF/dlm2014-Proceedings_V1.pdf. Primerjajte z Miroslav Novak, Gordana Šövegeš Lipovšek. Virtualizacija - način ohranjanja digitalnih arhivskih vsebin. V: Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja. 2014, Arhivi v globalni informacijski družb, str. 437-545.

16 Zloženka: Slovenski elektronski arhiv, izdal Arhiv R. Slovenije, aprila 2015

Some Professional Projections between Archival and IT issues today

Abstract: Archives and archivists as well as employees in the archival services of the creators of archival records in their work are often torn between the classical and IT problems. While in the archives of the absence of specific information centers, they are often unconnected with archival services of creators. The efforts of archivists to establish some kind of professional balance between archival professional issues of classical archiving and IT issues of electronic archiving are delivering first results. Mostly they managed to arrange the legal field. They levelled the classic and electronic archival records and provided for procedures of storage and internal rules. Practically every day due to that harmony new challenges are arising and the archivists are always expected to solve classic and contemporary problems that are mainly related to operations with archival and current records. There is a width of functioning of archivists, who actually monitor documents from their creation and they are no longer able to look at it, on what media or carrier and in what way they are written. They are monitoring documents by recording them, by practical use of the information contained in the documents, to their appraisal and determination of categories of archival records.

Key words: archives, archivists, archival service, projection of issues, archival science, IT, new media, master study of archival science and records management

SUMMARY

To this reflection I gave the title Some Professional Projections between Archival and IT issues today, and it is right, if I summarize my thoughts with the following findings and conclusions: that in decisions on any changes related to the bases of archival science it is necessary to consider these changes and to provide both positive and negative results of changes, that archivists must not depend on IT professionals in archives, nor in archival services of creators, that we in archives try to avoid the introduction of large independent information systems, but it is necessary to get them closely linked at the creators with their archival services, that in the archives, according to the collected classical archival records, it will be necessary to arrange archival records for many years and to preserve them properly, that the archival records created by our ancestors and which was founded on the traditional media or new information will be preserved "in loco", in principle, where were created, that the symbiosis between the professional and technical solutions in the archives and the archival services of the creators can be a way in solving archival and IT issues, that the archival professional work it is necessary to perform with high quality, with an appropriate degree (Master of archival science and record management), because this is the main task of archivists, wherever in the world they operate.

Смиља Петровић
Историјски архив у Смедереву
Република Србија

UDK: 340.13:930.253(497.11)

САНКЦИЈЕ ЗА ПОВРЕДУ ПРОПИСА О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

Сажетак: Ефикасна заштита архивске грађе, у архивима и ван њих, представља неопходан услов за истраживачки рад, нарочито у области друштвених наука, али и за остваривање права и обавеза појединаца и привредних субјеката, као и важан предуслов за несметан и законит рад државних органа и институција. У раду су анализиране одредбе у позитивно-правним прописима Републике Србије које се односе на санкције у вези са заштитом архивске грађе и регистратурског материјала. Надаље, у раду ће бити указано на поједине недостатке ових норми, биће извршена упоредно-правна анализа са важећим прописима земаља у окружењу, као и анализа раније важећих прописа и прописа који су у процедури доношења. Основни извор позитивног права заштитите културних добара је *Закон о културним добрима*(„Сл. гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 - др. закон и 99/2011 - др. закон).

Кључне речи: ***архивска грађа, заштита, прекршаји, кривична дела***

1. Увод

Архивска грађа представља део културне баштине, што нужно подразумева да постоји општи интерес за њену ефикасну заштиту. Као важан сегмент активности у области старања о културно-историјском наслеђу, заштита архивске грађе је неопходна претпоставка за спровођење и унапређење истараживачких активности у области историје и других наука. Надаље, ефикасна заштита архивске грађе у архивима и ван њих, представља неопходан услов за остваривање права и обавеза појединаца и привредних субјеката, као и важан предуслов за несметан и законит рад државних органа и институција.

У том циљу, у позитивном праву Републике Србије присутне су бројне норме које прописују санкције у циљу заштите архивске грађе.

У овом раду ће бити анализиране санкције у позитивно-правним прописима Републике Србије, биће указано на поједине недостатке ових норми, биће извршена упоредно-правна анализа са важећим прописима земаља у окружењу, као и анализа раније важећих прописа и прописа који су у процедури доношења.

2. Санкције у *Закону о културним добрима*

С обзиром на то да у правном систему Републике Србије не постоји специјализован законски пропис који се односи на рад архива и архивску делатност, основни извор позитивног права заштитите културних добара је ***Закон о културним добрима*** („Сл. гласник РС“, бр. 71/94, 52/2011 - др. закон и 99/2011 - др. закон).

Поред осталих обавеза регистратура и сопственика културних добара, у овом пропису предвиђено је следеће:

Одредба члана 37. став 1. прописано је да су државни органи и организације, органи јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, установе, предузећа и друга правна лица у току чијег рада настаје регистратурски материјал, дужни да:

1. *означавају и датирају регистратурски материјал и воде основну евиденцију о њему;*
2. *чувају регистратурски материјал у сређеном и безбедном стању;*
3. *класификују и архивирају регистратурски материјал и*

4. *одабирају архивску грађу и излучују безвредни регистратурски материјал у року од године дана од дана истека утврђеног рока чувања.*

Одредбом става 2. истог члана предвиђено је да се излучени безвредни регистратурски материјал може уништити само на основу писменог одобрења надлежног архива.

Одредбом члана 38. став 1. превиђено је да државни органи и организације, органи јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, установе, предузећа и друга правна лица утврђују:

1. начин евидентирања регистратурског материјала, његовог чувања, класификације и архивирања, ако за поједине органе и организације законом није друкчије одређено;
2. листе категорија регистратурског материјала с роковима чувања и
3. начин заштите и коришћења података и докумената насталих у процесу аутоматске обраде података.

За поступање супротно наведеним одредбама Закона, прописана је новчана казна за прекршај у распону **од 900 до 9.000 динара**. Субјекти прекршајне одговорности су установе, предузећа и друга правна лица у чијем раду настаје регистратурски материјал. За описани прекршај одговорног лица у установи и другом правном лицу, прописана је новчана казна у распону ***од 90 до 900 динара***.[1]

И за остале прекршаје у овом пропису предвиђене су ниске новчане казне.[2]

У вези са прописаним новчаним казнама за прекршаје из Закона о културним добрима, намећу се две ситуације које ограничавају у поступању како органе које врше стручни надзор над спровођењем закона, тако и прекршајне судове.

Наиме, одредбом члана 39. став 1. *Закона о прекршајима*[3] прописано је да се законом или уредбом новчана казна може прописати у распону:

1) од 5.000 до 150.000 динара за физичко лице или одговорно лице;
2) од 50.000 до 2.000.000 динара за правно лице;
3) од 10.000 до 500.000 динара за предузетника.

Из цитиране одредбе произилази да су казнени распони предвиђени *Законом о прекршајима* (као општим прописом којим се уређују услови за прописивање прекршајних санкција), предвиђени у знатно вишем износу у односу на казнене распоне које превиђа *Закон о културним добрима*. Код таквог стања ствари јасно је да прекршајни судови имају значајне потешкоће у погледу одређивања висине новчане казне за извршени прекршај из *Закона о културним добрима*.

Овакво стање у позитивном законодавству последица је пропуста надлежних органа да изврше усклађивање новчаних казни за прекршаје из *Закона о културним добрима*.

По мишљењу аутора, органи прекршајног гоњења при изрицању новчаних казни морају поштовати горњу границу казненог распона која је предвиђена *Законом о културним добрима*, као и доњу границу општег распона за прописивање прекршаја која је утврђена *Законом о прекршајима*. Додатни проблем је новчана казна за прекршај одговорног лица у правном лицу (нпр. у чл. 131. прописана у распону ***од 90 до 900 динара***), која је у целости испод општег минимума утврђеног *Законом о прекршајима* (од 5.000 до 150.000 динара за физичко лице или одговорно лице).

Други проблем односи се на субјекте прекршајне одговорности. *Законом о културним добрима* ни у једној одредби није прописана прекршајна одговорност предузетника, који су у савременим условима пословања све значајнији ствараоци архивске грађе и регистратурског материјала.[4] *Закон* користи и анахрони појам предузеће, док се у оста-

1 Члан 131. *Закона о културним добрима*

2 новчана казна од 1.000 до 10.000 динара за правно лице – члан 130. *Закона*; новчана казна од 800 до 8.000 динара за установу – члан 132. *Закона*; новчана казна од 700 до 7.ооодинара за правно лице – члан 133. Закона; Једина казнена одредба Закона о културним добрима која прописује казну затвора је одредба члана 134. којом је прописано следеће: *Казном затвора до 30 дана, односно новчаном казном од 100 до 1.000 нових динара казниће се за прекршај лице које ван организованог истраживања, ископа из земље, односно извади из воде добро које ужива претходну заштиту, ако у року од 24 сата не обавести установу заштите и орган унутрашњих послова.*

3 *Закон* објављен у „Сл. гласник РС“, бр. 65/2013.

4 На дан 28.5.2015. године, према подацима Агенције за привредне регистре, у Републици Србији регистровано је 215.812 предузетника.

лим позитивно-правним прописима користи појам привредно друштво[5].

3. Кривично-правне санкције у вези са заштитом архивске грађе

Раније важећи *Кривични закон Републике Србије*[6], у члану 184а, прописивао је кривично дело ***Уништење или прикривање архивске грађе***.

Радња извршења овог кривичног дела укључивала је присвајање, прикривање, оштећење у већој мери или на други начин чињење неупотребљивим регистратурског материјала или архивске грађе или изношење у иностранство ових добара без претходног одобрења надлежног органа, као и омогућавање другоме да то учини.

Појединачни заштитни објект кривичног дела је **културно добро**, односно **регистратурски материјал и архивска грађа**, док је исто било сврстано у делу Кривичног закона који прописује кривична дела против **имовине**.

Била је прописана казна затвора од три месеца до пет година за основни облик овог кривичног дела.

Код кривичног дела ***Уништење или прикривање архивске грађе*** био је прописан један тежи облик кривичног дела, који је у радњи извршења прописивао следеће квалификаторне околности: ако је радња извршења предузета у односу на регистратурски материјал или архивску грађу великог значаја или велике вредности.

За тежи облик овог кривичног дела била је прописана казна затвора у распону од једне до осам година.

Важећи *Кривични законик Републике Србије*[7] не прописује посебно кривично дело које на целовит начин штити архивску грађу и регистратурски материјал.

У важећем кривичном законодавству као заштитни објект постављено је културно добро, и то у следећим одредбама:

- Члан 204. став 3. кривично дело **Тешка крађа** – затвором од једне до осам година казниће се и учинилац дела крађе, без обзира на вредност украдене ствари, ако украдена ствар представља **културно добро**, односно добро које ужива претходну заштиту или природно добро или украдена ствар представља јавни уређај за воду, канализацију, топлоту, гас, електричну или другу енергију или уређаје система јавног саобраћаја и веза, односно делове тих уређаја.
- Члан 207. став 4. кривично дело **Утаја** – Ако вредност утајених ствари прелази износ од милион и петсто хиљада динара или утајена ствар представља **културно добро**, односно добро које ужива претходну заштиту, учинилац ће се казнити затвором од једне до осам година и новчаном казном.
- Члан 211. став 2. кривично дело **Одузимање туђе ствари** – Ако вредност одузете ствари прелази износ од милион и петсто хиљада динара или ствар представља **културно добро**, учинилац ће се казнити затвором од три месеца до три године и новчаном казном.
- Члан 212. став 3. кривично дело **Уништење и оштећење туђе ствари** - Ако је делом из става 1. овог члана проузрокована штета у износу који прелази милион и петсто хиљада динара или је дело учињено према културном добру, заштићеној околини непокретног културног добра, односно према добру које ужива претходну заштиту, учинилац ће се казнити затвором од шест месеци до пет година.
- Члан 221. став 4. кривично дело **Прикривање** - Ако се учинилац бави вршењем кривичног дела Прикривање или је дело извршено од стране групе или **прикривена ствар представља културно добро од изузетног или великог значаја**, односно добро које ужива претходну заштиту или прикривена ствар представља јавни уређај за воду, канализацију, топлоту, гас, електричну или другу енергију или уређаје система јавног саобраћаја и веза, односно делове тих уређаја или вредност прикриваних ствари прелази износ од милион и петсто хиљада

5 Видети: *Закон о привредним друштвима* („Сл. гласник РС“, бр. 36/2011, 99/2011, 83/2014 - др. закон и 5/2015).

6 *Закон* је објављен у „Сл. гл. СРС“ бр. 26/77, 28/77, 43/77, 20/79, 24/84, 39/86, 51/87, 6/89, 42/89, 21/90 и „Службени гласник РС“, бр.16/90, 49/92, 23/93, 67/93, 47/94 и 17/95, 44/98, 10/02.

7 *Закон* објављен у „Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 - испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013 и 108/2014.

динара, казниће се затвором од шест месеци до пет година.

- Члан 383. кривично дело Уништавање културних добара, као кривично дело против међународног права.

Позитивно кривично законодавство прописује, у члану 221а Кривичног законика, кривично дело **Неовлашћено изношење културног добра у иностранство**.

Радња извршења овог кривичног дела укључује изношење или извоз у иностранство културног добра или добра које ужива претходну заштиту, без претходног одобрења надлежног органа.

Прописана санкција за основни облик овог кривичног дела је казна затвора у трајању **од шест месеци до пет го-дина**.

Кривично дело има један тежи облик, који укључује следеће квалификаторне околности: ако је радња извршења предузета у односу на културно добро од изузетног или великог значаја. Казна за квалификован облик овог дела је затвор у распону **од једне до осам година**.

Из наведених законских одредаба јасна је интенција законодавца у области позитивног кривичног права да врши терминолошко уопштавање у погледу прописивања заштитног објекта код ове врсте кривичних дела, и то на тај начин што уместо ранијег издвојеног кривичног дела које је штитило архивску грађу и регистратурски материјал, сада прописује квалификоване облике код низа кривичних дела (тешка крађа, утаја, прикривање и др), с тим да се кривичноправна заштита односи на културно добро. Посебна заштита задржана је у погледу неовлашћеног изношења културног добра у иностранство.

Иако су за наведена кривична дела у позитивном законодавству прописане строге санкције, аутор овог рада сматра да је решење из ранијег *Кривичног закона РС* боље и прецизније, јер издваја архивску грађу и регистратурски материјал у односу на остала културна добра, указујући на тај начин на посебан значај овог дела културног наслеђа.

Стога би требало размотрити могућност да, при наредном новелирању Кривичног законика, архивска грађа и регистратурски материјал, због нарочитог значаја, буду издвојени у погледу кривичноправне заштите у односу на остала културна добра.

У прилог томе говоре и искуства из упоредно-правне праксе, а нарочито стање у законодавствима земаља у окружењу. Тако, кривична законодавства Републике Хрватске[8], Републике Црне Горе[9] и Републике Македоније прописују посебна кривична дела којима се архивска грађа штити од уништења или прикривања.

Илустрације ради навешћемо кривичноправне норме прописане у *Кривичном закону Репбулике Македоније*[10].

У овом пропису, поред осталих кривичних дела којима се штите културна добра прописано је и кривично дело Уништавање или прикривање неодабране архивске грађе[11].

Радњу извршења овог кривичног дела чини поступање које укључује уништење или прикривање документарног материјала пре него што је одабрана архивска грађа из њега, тако да исти може да послужи као извор архивске грађе.

8 члан 327. *Казненог закона Р. Хрватске* („Н. новине РХ“ бр. 110/1997...), прописује кривично дело ***Уништавање или прикривање архивске грађе*** и гласи:
(1) *Тко противно прописима уништи, прикрива или учини неупорабљивом регистрирану и архивску грађу, или је изнесе у страну државу без претходног одобрења надлежног државног тијела, казнит ће се казном затвора од три мјесеца до три године.*
(2) *За покушај казненог дјела из ставка 1. овога чланка починитељ ће се казнити.*

9 *Кривични законик Црне Горе* (Законик је објављен у “Службеном листу РЦГ”, бр. 70/2003, 13/2004, 47/2006 и “Службеном листу ЦГ”, бр. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 40/2013 и 56/2013), прописује кривично дело Присвајање, прикривање и уништење архивске грађе, у члану 256а:
(1) *Ко присвоји, прикрије, у већој мјери оштети, уништи или на други начин учини неупотребљивим регистратурски материјал или архивску грађу или их изнесе у другу државу без претходног одобрења надлежног органа или омогући другом да то учини, казниће се затвором од три мјесеца до пет година.*
(2) *Ако је дјело из става 1 овог члана извршено у односу на регистратурски материјал или архивску грађу од великог значаја, учинилац ће се казнити затвором од једне до десет година.*

10 *Закон* објављен у „Службеном веснику Републике Македоније“ број 37/96, уз бројне накнадне измене и допуне.

11 чл. 267. *Кривичног законика Р. Македоније.*

Запрећена је казна затвора у трајању од једне до три године. Из овако формулисане законске одредбе јасно произилази интенција законодавца у Репбулици Македонији да не штити само архивску грађу, већ да кривичноправну заштиту пружи и регистратурском материјалу из ког није одабрана архивска грађа, а све у циљу наглашавања нарочитог значаја ове врсте културних добара.

4. Санкције предвиђене нацртом *Закона о архивској грађи и архивској служби*

Радна група Министарства културе РС, 2014. године израдила је нацрт З*акона о архивској грађи и архивској служби*.

Овај нацрт прописа предвиђа знатно строже новчане казне за предвиђене прекршаје у односу на важећи *Закон о културним добрима*.

Прекршаји су прописани одредбама чл. 91-93 нацрта *Закона*.

Новчане казне се крећу у распону од 200.000 до 1.000.000 динара (члан 91), од 100.000 до 500.000 динара (члан 92) за правно лице, од 100.000 до 300.000 динара (члан 93) за јавни архив и код свих прописаних прекршаја - казна у распону од 10.000 до 50.000 динара за одговорно лице у правном лицу или државном органу и за физичко лице.

Иако су прописане казне пооштрене, што јасно указује на намеру аутора нацрта да укажу на значај заштите регистратурског материјала и архивске грађе, нису отклоњени ранији пропусти у погледу субјеката прекршајне одговорности. Ни нацрт прописа, као ни *Закон о културним добрима*, не прописује прекршајну одговорност предузетника.

Нацрт закона не предвиђа ни кривично дело, које би укључивало заштиту архивске грађе од уништавања и прикривања. Аутор је мишљења да се овим посебним прописом треба предвидети кривичноправна заштита ове врсте културних добара, с обзиром на то да је изостало прописивање овог кривичног дела при изради јединствене кривичноправне кодификације (*Кривичног законика Републике Србије*).

5. Закључак

Заштита архивске грађе и регистратурског материјала ван архива једна је од основних функција сваког архива од које, у знатној мери, зависи његов будући рад. Сама чињеница да су многи пре нас уложили свој труд и напор и успели да сачувају архивску грађу која је пред нама, обавезује нас да се са дужном пажњом односимо према културном наслеђу, а законски прописи треба да нас опомињу да ћемо, у супротном, сносити законске последице.

Оно што остаје и што вечно траје, то нису људи, јер они су пролазни; вечни су само споменици културе једног народа по којима ће он бити препознатљив и у далекој будућности. Ако би се сваком допустило да их руши или скрнави нико не би знао за нас, не би знао ни да смо постојали.[12]

Ово образложење смртне пресуде изречене пастиру чије је стадо, његовом непажњом, поломило статуе грчких богова из времена грчке цивилизације, према запису који потиче из античке Грчке, опомиње и подвлачи одговорност свих оних који су одговорни за заштиту културних добара.

Свест о значају архивске грађе и њеној потреби за заштитом мора постојати у сваком трнутку, код сваког ко долази у контакт са документом, почев од ствараоца па надаље, све до корисника грађе.[13]

Заштита докумената - архивске грађе, као споменика културе и трајне меморије једног народа, значајан је посао, а свест о значају тог посла је предуслов да би се тај посао успешно обављао. [14]

Законским прописима који регулишу заштиту архивске грађе архивима је дата велика улога, али и одговорност у погледу заштите архивске грађе и регистратурског материјала. Регулишући законским прописима област архивистике, односно делатност архива као установа заштите културних добара, законодавац је, по мишљењу аутора, пропустио да, у оквиру свог апарата принудне силе, на адекватан начин пропише санкције за повреду прописа

12 Олга Гилер, *Заштита архивске грађе као писаних споменика културе* (Архивски преглед 1- 4/1992-1993, Београд).

13 Исто.

14 Исто.

у тој области. То девалвира казнену политику уопште, као и ауторитет архива као установа заштите културних добара.

Сведоци смо изражене тенденције једне светске силе да оствари тоталну контролу над читавим човечанством, при томе не презајући од уништења посебно старих цивилизација (Авганистан, Ирак и др), као и неприличних политичких околности у којима се нашла наша држава морајући да доказује свој међународноправни субјективитет и историјски идентитет свог народа. Као архивисти смо дужни да чинимо све како бисмо архивску грађу, која је део културне баштине овог народа, заштитили не само од других него и од нас самих, нашег неадекватног односа и недовољне бриге према њој.

THE NOTION AND SIGNIFICANCE OF THE VALORIZATION OF ARCHIVAL MATERIAL -

The valorization of archival material is the most complex mission of archive administration and archival profession and one of most responsibility; the fate of archival material, i.e. the choice of the registered material to be permanently preserved for future generations and for the writing of a national history, depends on its proper handling. Registry offices and archives deal with valorization and their employees must not make any mistakes, since that would cause irreparable damage to archival and cultural heritage of a country. Every significant professional archival activity is, in a certain manner, connected with valorization, which is, as is known, the basis for the categorization of archival material, i.e. cultural treasures in general. As stated by the renowned archival scientist and author Jovan Popović, the author of this study was the first known author from former Yugoslavia and the Balkans to write a scientific study about this topic, dealing with the most difficult (I would also say the most complex) archival activity.

Мр Драгана Милорадовић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.2:77.03
39:[303.436:77.03

АРХИВСКА ГРАЂА И ФОТОГРАФИЈА КАО ИЗВОРИ У ИСТРАЖИВАЊИМА У ЕТНОЛОГИЈИ, АНТРОПОЛОГИЈИ И ИСТОРИЈИ

Сажетак: Фотографија у оквиру архивске грађе, као потпора архивском фонду или независна збирка, пролази кроз систематско архивистичко сређивање, обраду и вредновање. Као своју документарну вредност, у смислу културног наслеђа, фотографија носи одређене своје особености које је сврставају у артефакт. У раду постављамо питање могућности коришћења фо-тографије као валидног извора у истраживањима у области етнологије, антропологије и историје.

Кључне речи: документарна вредност фотографије, архивска збирка фотографије, истраживачки рад, критика извора, етнолошка и антрополошка истраживања културе.

Архивска грађа је носилац информације - документ који је од значаја за појединца, популацију, урбану/руралну целину, етничку заједницу или државу, а при том је издржала временску дистанцу од преко 30 година и према критеријумима вредновања архивистике припада културном наслеђу.

Архивски документ, који је најчешће објављен без коментара „полазна је основа историјским истраживањима или пак служи као допуна за празнину у етнолошкој грађи из ранијих времена и то често као увод при хронолошком излагању данашњег анкетног пресека. Знатно је мање радова у којима писана грађа представља полазни или основни извор за вршење етнолошких анализа. То би се могло објаснити, с једне стране, чињеницом о још јасно неистраженим архивским фондовима, а са друге стране, неуобичајеном методом да се у архивама документ каткада може сматрати прворазредним етнолошким извором“.[1]

Захваљујући својим документарним вредностима: валидности забележених информација, великом обиму материјала са могућношћу релативно прецизног датирања, збирка фотографија је незаобилазна као извор од прворазредног значаја за културно-историјска, етнолошка и антрополошка истраживања културе. Интензивнијим коришћењем овог материјала могу се утврдити и процеси прожимања разноврсних утицаја[2] што, на пример, омогућава боље упознавање историје одевања, али и културно-историјских процеса у целини, и пружа нам низ нових сазнања о култури из периода када је збирка фотографија настала.

Фотографија у оквиру архивске грађе, као потпора архивском фонду или независна збирка, такође пролази кроз систематско архивистичко сређивање, обраду и вредновање. Као своју документарну вредност, у смислу културног наслеђа, фотографија носи одређене своје особености које је сврставају у артефакт. Пре свега битан је датум настанка фотографије који се може, уколико није назначен на самој фотографији, утврдити проучавањем рада одређених

1 Д. Николић, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнолошких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193. (182.)

2 На омеђеном простору и времену града можемо рећи да су се различити сусрети култура и подкултура истог друштва манифестовали кроз процесе енкултурације – учења правила различите културе, асимилације – доминације једног културног обрасца над другима, и акултурација – позајмљивање и преплитање различитих култура и подкултура. (О процесима егзогене модернизације више: М.Прошић, Дворнић, *Одевање у Београду у XIX и почетком XX века*, Стубови културе, Београд, 2006. стр. 493.)

Фотографија је настала у Пожаревцу, у атељеу Димитријевић, вероватно око 1880. године, када почиње рад овог фотографа у вароши (ИАП, Збирка фотографија 114)

фотографа кроз евиденције или књиге занатлија. Већина фотографија, нажалост, нема запис о личности која је фотографисана, али се на основу детаља, минуциозном претрагом, могу открити важне појединости као што је старосна доб фотографисане особе, професија, социјални статус, образовни ниво, место обитавања или, уже, део града, конфесија, етничка припадност, или, на основу мобилијара и пратећих елемената, ком атељеу и периоду припадају.

Последњи у низу архивистичких поступака је валоризација архивске грађе у смислу културног наслеђа и њено презентовање јавности.[3] „...Битна својства сваке фотографије јесу њена документарност и аутентичност с једне стране, и техничка исправност снимљеног материјала са друге стране. Документарност као значајна, а у архивистици и

Реверси неких фотографија према атељеима – из Збирке фотографија Историјског архива Пожаревац

3 Методологију која се користи и у архивистици децидирано је навео В.Милић, *Социолошки метод*, Београд, 1978, стр. 549-570.

најзначајнија карактеристика фотографије, заслужује и већу пажњу.“[4]

Датовање фотографије према полеђини: уобичајени фотографски картон из периода Царинског рата (ИАП, Збирка фотографија 120)

4 Ж.Антонијевић, *Документарна фотографија као историјски извор и формирање збирке фотографија Историјског архива Пожаревац*, у: Записи, Годишњак Историјског архив Пожаревац, II, 2013, стр. 96.

Фотографија ни у ком случају не може да замени све остале технике рада нити се помоћу ње могу сазнати и забележити сва потреба обавештења, али због својих несумњивих позитивних особина пружа широке могућности примене у етнолошким истраживањима и то не само у домену материјалне већ и у другим видовима културе.[5]

Историја, као и друге науке које се баве реконструисањем људске прошлости обраћају највише пажње на писане изворе занемарујући, или придајући знатно мање пажње осталим врстама извора сматрајући их мање објективним па тиме и мање вредним носиоцима података.

Архивска документа, односно писани извори који према степену објективности сврставају у изворе првог реда,[6] омогућавају нам стварање слике глобалних процеса стварања основних институција државе, префикса њене државности и друштва, као и реконструкцију модернизацијских токова не само у периоду који смо поставили као лимите нашег истраживања, већ и времена које му је непосредно претходило и условљавало и подстицало одређене фазе развоја.

Архивалије које смо вредновали као артефакте прохујалог времена, посведочиле су нам о битним демографским променама, о променама у образовању, здравственим приликама, политичким, војним, суседским (не увек и добросуседским) односима и проблемима, монетарној политици државе и града, о структури чаршије, успону трговине, занатства, стању радионица, промету роба, друштвеном положају различитих друштвених социјалних популација, конфликтима између друштвених слојева, између нација или различитих конфесија, о приватном и свакодневном животу. Без увида у таква сведочанства времена „пре и после“, и скупљања делића мозаика општег живота на простору града као гравитационог центра, имали бисмо знатно сужену слику стварности с краја XIX и почетка XX века.

Етнологија је увек настојала да осим бележења синхроних података о посматраној култури, прати и њен ис-

5 М. Прошић-Дворнић, *Могућност коришћења фотографије у проучавању материјалне културе*, Етнолошке свеске IV, Београд, 1982, стр. 94-108.

6 О истраживању архивске грађе: Десанка Николић, *Значај архивских извора XIX века за етнолошка истраживања*, у: Симпозијум о методологији етнолошких наука САНУ, Одељење друштвених наука, Научни скупови књ. II, Београд, 1974, стр. 181-193.

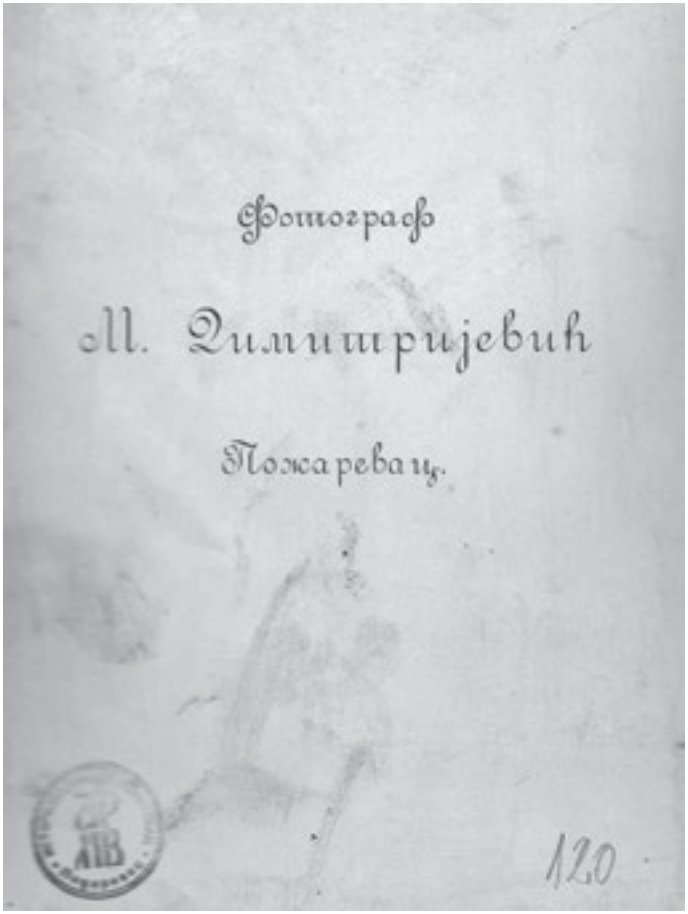

Датовање фотографије према полеђини: уобичајени фотографски картон из периода Царинског рата (ИАП, Збирка фотографија 120)

торијски развој, обраћајући пажњу и на предметне и на усмене продукте људске делатности као значајне носиоце информација како о самој делатности, тако и ставовима, схватању света и организацији друштва у појединим културама.

У оквиру одређеног мултидисциплинарног рада који за основ истраживања узима фотографију, дајемо значај историји смештајући информације са фотографија као артефакта у временске и чињеничне оквире, а потом, предност етнологији и антропологији вреднујући, вршећи дескрипцију, компарирајући, тумачећи функције и сегменте манифестног и латентног нивоа спознаје симболичког језика фотографије.

„Етнологија са подједнаким интересом и научном релевантношћу проучава и прошлост и садашњост. Међутим, опредељење за проучавање на једном од ова два временска плана директно одређује и врсту обавештења која се могу користити у истраживањима. Наиме, временски удаљени друштвено културни системи не могу се проучавати планским истраживањима у којима би се стварала наменска искуствена евиденција, већ посредним путем, служећи се подацима који су у друштву настали независно од научне делатности, у процесу задовољења других, разноврсних практичних потреба.“[7]

Њихово успешно искоришћавање зависи од правилног тумачења смисла, аутентичности и веродостојности података, односно од успешне примене спољашње и унутрашње критике извора.[8] Вредност збирке фотографија као извора не доводи се у питање, већ се само истиче то да је њена документарност ограничена на репрезентативни ниво културе. То, са друге стране, омогућава увид у вредносни систем културе и открива критеријуме за утврђивање шта се у ком периоду и код којих друштвених слојева сматрало репрезентативним.

У настојању да се реконструишу не само историјске чињенице, већ, пре свега, процеси развоја људских заједница и њихове културе, етнологија је изградила класификацију извора. Како је то један од кључних теоријско-методолошких проблема, јер се њиме дефинишу врсте података који се користе у етнолошким истраживањима. Уобичајена вредносна класификација, заснована на класификацији преузетој из историје, изворе дели на:

- изворе првог реда, што подразумева материјалне и писане изворе, непосредно проистекле из неког историјског догађаја или појаве, односно сачувани предметни инвентар и архивску грађу, и
- изворе другог реда који обухватају све остале врсте извора као посредне или временски удаљене информације о испитиваној појави.

Ова класификација дели изворе по њиховој сазнајној вредности, према положају историјске појаве и истраживача, оцењујући материјалне и писане изворе као објективне, а све остале као субјективне, што им, према овој класифи-

7 М. Прошић-Дворнић, *Могућност коришћења фотографије у проучавању материјалне културе*, Етнолошке свеске IV, Београд, 1982, стр. 94-108.

8 V. Milić, *Sociološki metod*, str. 542-563

кацији смањује сазнајну вредност. На овај начин се, међутим, из процене сазнајне вредности извора искључује сва разноврсност питања која се могу поставити у вези са извором, као и разноврсност теоријско-методолошких поставки истраживача, од којих првенствено зависи ток истраживања.[9]

Од избора теме и теоријско-методолошког става истраживача зависи и врста питања која ће он поставити конкретном извору, па се сазнајна вредност извора не може класификовати генерално, већ само у односу на конкретно постављену тему истраживања, што знатно проширује оквире претпостављеног „извора првог реда“.[10]

Са становишта етнологије, и према степену објективности, уобичајена је подела извора на:

- материјалне: постојећи предметни инвентар из периода који је обухваћен истраживањем – комплетан материјални инвентар за истраживање савремености, односно археолошки материјал, материјал из музејских фундуса и рецентни етнографски материјал за старија раздобља;
- писане: архивска грађа као непосредан писани остатак историјских догађаја;
- усмене/наративне: извештаји информатора, као непосредних учесника у историјском процесу који се истражује; мемоарска и путописна грађа као посредан, лични извештај о посматраном процесу у одређеном времену; усмена традиција као такође посредан извештај о времену или теми која нас интересује настао у оквиру посматране локалне друштвене заједнице, и
- ликовне: ликовни материјал или слика забележена кинематографским поступцима, као, такође, лични, посредан, визуелни извештај о историјским догађајима.[11]

Реверси неких фотографија према атељеима – из Збирке фотографија Историјског архива Пожаревац

Фоторафија у таквој класификацији представља посебну подгрупу ликовних извора.

Оваква подела је сврсисходна, јер се заснива на начину преношења информација, без прејудицирања вредности појединих извора, или група извора; они нису унапред утврђени, већ зависе од теме истраживања и питања која унутар теме постављамо сваком појединoм извору.[12]

Међутим, по тој класификацији, визуелна грађа, а ту сврставамо фотографију, настала од друге половине XIX века до данас, која је у етнологији практично присутна од самог њеног конституисања као самосталне науке, подве-

9 Према: В. Милић, нав. дело, 32.

10 Према: Љиљана Гавриловић, *Балкански костими Николе Арсеновића*, Етнографски институт САНУ, Посебна изд. књ. 52, Београд, 2004, стр. 6-11.

11 М. Прошић-Дворнић, *Могућност коришћења фотографије у проучавању материјалне културе*, стр.108. наводи: Према степену објективности деле се на примарне и секундарне а према врстама на материјалне, писане, наративне и ликовне: Đ.Petrović, Materijalna kultura Jugoslavije, predavanja studentima III godine FF u BG; Према: В. Милић, нав. дело, стр. 536-537.

12 Љ. Гавриловић, нав. дело, стр. 9.

Реверси неких фотографија према атељеима – из Збирке фотографија Историјског архива Пожаревац

дена је под појам „ликовни извори“.[13] Остваривањем технолошких могућности за прецизније визуелно бележење објективне стварности (проналаском фотографске, филмске и видео-технике) уведени су у етнологију и нови облици формирања визуелне грађе.[14]

Према напред изнетом, сматрали смо да морамо визуелној грађи дати равноправни статус као извору информација, али пре свега кроз њено дефинисање и терминолошко прецизирање саме категорије и њених чинилаца.

Датовање фотографије према костиму: матине, шешир, рукавице и сунцобран – почетком осамдесетих година XIX века у Пожаревцу (ИАП, Збирка фотографија 324)

13 Прве дагеротипије снимљене у циљу етнолошких и антрополошких истраживања потичу из 1844. године, према: Dž. Haulend Rau, Tehnička pomagala u antropologiji: istorijski pregled, Fotografija, Antropologija danas, Beograd, 1972, стр. 747.

14 Више о томе: С. Наумовић, *Питање визуелне грађе у етнологији*, у: Етнолошке свеске IX, Београд, 1988, стр.113-123.

Најпрецизнији термин, који би обухватио све врсте визуелне грађе је `визуелни извори`, јер обухвата све документе који подразумевају двоструку визуелну комуникацију:

- између аутора и појаве која се бележи током настајања документа, и
- између документа и истраживача, током коришћења документа као извора.[15]

Према томе, у категорију визуелних извора улазе документа која могу бити начињена свим техникама визуелних медија: ликовни извори у ужем смислу, фотографије и видео и филмски снимци.

Визуелне изворе могуће је користити у два основна правца:

- као равноправан извор података у свим етнографским истраживањима, упоредо са осталим изворима и уз објективан критички приступ, при коме се узимају у обзир њена специфична ограничења, и
- као извор сазнања о теоријско-методолошком приступу истраживача који ту грађу ствара, прикупља или користи.

У оквиру прве категорије она представља извор за оба неопходна нивоа етнолошких истраживања:

- „истраживање идејног реда који детерминише појавне облике и структуру односа у оквиру материјалне реалности и представља организацију искуства појединаца и група и на основу ње формирану идеалну пројекцију света. Идејни ред се исказује кроз идеалне моделе деловања и понашања у ужим и ширим заједницама, као и кроз идеални модел односа појединца према самом себи и свету који га окружује, и
- испитивање феноменолошког, оствареног, реда који се састоји од предмета, појава, понашања и догађаја који се могу чулно опажати и који у друштву, као и у било ком систему који се одликује унутрашњом стабилношћу, показује одређену регуларност исказану кроз статистичке обрасце постојања.“[16]

Датовање фотографије према костиму: Коло српских девојака, двадесетих година XIX века (ИАП, *Varia,* Збирка фотографија)

Феноменолошки ред одражава постојећи идеални ред, и делује на његово одржавање, али и мењање на основу нових искустава стечених у процесу промене појава или односа, оствареном унутрашњим развојем или захваљујући страним утицајима.[17]

Захваљујући бројним информацијама које садрже визуелни извори, па тако и фотографија, неопходни су у сваком истраживању културе. Обрада и коришћење визуелних извора подразумева потпуно поштовање принципа унутрашње и спољне критике, што омогућује потврђивање или порицање веродостојности забележе-ног, а на основу процене валидности појединачних изво-ра, као репрезентативног узорка, утврђивање њихове вредности као извора за испитивање појединачног сег-мента који нас интересује, али и културе уопште.

15 Према Љ. Гавриловић, нав. дело, стр. 9-11.

16 М. Прошић-Дворнић, *Могућност коришћења фотографије у проучавању материјалне културе*, стр. 96.

17 Љ. Гавриловић, нав. дело, стр.11..

Душан М. Живојиновић Шапчанин, пожаревачки фотограф, председник *Удружења `Слога`* пожаревачких раденика и занатлија, председник Општине пожаревачке, народни посланик за Срез пожаревачки... фотографија настала највероватније 1933. (ИАП, Слога, 53/30)

ЗАКЉУЧАК

Захваљујући својим документарним вредностима - валидности забележених информација, великом обиму материјала са могућношћу релативно прецизног датирања, збирка фотографија је незаобилазна као извор од прворазредног значаја за културно-историјска, етнолошка и антрополошка истраживања културе. Интензивнијим коришћењем овог материјала могу се утврдити и процеси прожимања разноврсних утицаја што омогућује боље упознавање историје одевања, али и културно-историјских процеса у целини и пружа нам низ нових сазнања о култури из периода када је збирка настала. Вредност збирке фотографија као извора не доводи се у питање, већ се само истиче то да је њена документарност ограничена на репрезентативни ниво културе. То са друге стране, омогућава увид у вредносни систем културе и открива критеријуме за утврђивање шта се у ком периоду и код којих друштвених слојева сматрало репрезентативним.

ARCHIVAL MATERIAL AND PHOTOGRAPHS AS RESEARCH SOURCES IN ETHNOLOGY, ANTHROPOLOGY AND HISTORY

Owing to its documentary qualities (the validity of the recorded information, the large scope of material which can be dated relatively accurately), a collection of photographs is indispensable as a first-rate source for historical, ethnological and anthropological studies of culture. By using this type of material extensively one can also determine the processes of pervasion of various influences, which helps us improve our knowledge of the history of clothing and overall cultural and historical processes, giving us new insights into the culture of the period from which the collection dates. The value of a collection of photographs is not questioned but it is emphasized that its documentary quality is limited to a representative level of culture only. This, on the other hand, yields insight into a value system of a culture and reveals the criteria for determining what was considered to be representative of a certain period and by a certain social class.

Мр Дејан Јакшић
Загорка Авакумовић
Архив Војводине, Нови Сад
Република Србија

UDK: 930.25:091(497.113)

ПОВЕЉЕ И ДИПЛОМЕ У *ЗБИРЦИ АРХИВА ВОЈВОДИНЕ*

Сажетак: У раду је дат сажет приказ архивске *Збирке повеља и диплома* Архива Војводине (Ф.398). Поред основних података о Збирци наведене су спољашње карактеристике архивских јединица (предмета), анотација језика и њихова условна подела на групе. У уводу рада су дате дефиниције појмова повеља и диплома. Истакнут је значај ових писаних правних аката за проучавање историје, историјски контекст и у вези с тим начин издавања (потврђивања) повеља и диплома. На крају рада дати су кратки описи предмета Збирке који садрже: архивски број, годину настанка и кратак садржај.

Кључне речи: повеља, диплома, *Збирка повеља и диплома*, племство, потврђивање, владар, права

Средњи век пренео је у позни европски феудализам специфичне правне писане облике којима су били регулисани односи између владара и корисника права. Задржавајући дуго форму, структуру и садржај, нови век им је донео другачије облике и нове начине примене. Међу правним актима посебно место заузимају повеље и дипломе које представљају документа која су се у виду признања или постављења највише додељивала појединцима за одређене заслуге.[1]

Повеља је исправа којом се додјељује неко право, привилегија или част; свечани писани акт, украшен ликовним орнаментима и писан свечаним стилом, којим се нешто објављује, потврђује, допушта или додељује. **Повеље** представљају сведочанство којим се утврђује пословно-правни однос владара, великаша и црквених великодостојника према установама или појединцу, односно према правном или физичком лицу. У литератури се среће низ других термина којима се означава овај пословно-правни документ као што су писмо, лист, књига, даровница и сл. Реч је настала у средњем веку, као преведеница са грчког πρόσταγμα – повеленије.[2]

Диплома (грч. δίπλωμα, пресавијено удвоје, повеља) подразумева неколико типова докумената. Под дипломом, за ранији период, подразумевамо акт којим се свечано признаје и потврђује да је некоме додељено неко признање, похвала и одликовање; свечани владарски указ којим се обично додељују нека права и повластице појединим правним или физичким лицима. Данас се, пре свега, мисли на сведочанство о завршеном школовању на високим и другим школама; документ којим се признаје одређени стручни степен, титула или ранг у струци (матурска, мајсторска, докторска диплома). У новијем периоду, такође, заслужним грађанима се додељују признања и захвалнице за стручни, научни, јавни и хуманитарни рад.[3]

За проучавање историје и развоја историјске науке садржај повеља је од непроцењивог значаја. Повеље су имале највећу правну важност у средњем веку, међутим релативно мали број ових повеља је сачуван. Садржина средњовековних повеља веома је различита, па тако даровнице најпознатијих задужбина српских владара садрже законодавне одредбе, обавезе зависних сељака, попис становништва, опис неког историјског догађаја, легенде, имунитетне одредбе, аутобиографске податке о издавачу повеље итд. Нововековне повеље, пак, дају хронолошке и географске координате, опис догађаја, биографске чињенице, родослов и многе друге податке.

Феудализам представља друштвени систем права и обавеза чији темељ лежи у поседовању земље и личним

1 Душица Бојић, *Повеље и дипломе од 17. до 20. века*, Београд, 2011, 5–7.

2 *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд, 1999, 529–532 (Раде Михаљчић).

3 *Речник српског језика*, Нови Сад, 2011, 268.

односима у којима вазали држе земљу као лено добијено од господара, док се феудално друштво намеће као систем организације заснован на међузависности људи у којој господари потчињени једни другима управљају сељацима који обрађују земљу стварајући тако материјалну основу друштва. Земљишни посед у доминантно аграрном окружењу је било основно мерило вредности, богатства и друштвеног положаја. Властелини су били стварни власници земље на којој је радна снага зависних кметова имала само право коришћења, а не и располагања. Друштвену вертикалу чинили су владар, црква, више и ниже племство, грађанство и слободни људи, и на крају подложници (кметови).

Владајући друштвени слој државе, тј. двора, државне управе, обласних органа, војске и цркве чинило је привилеговано **племство**. Племићи су имали право на личну слободу уз непосредну потчињеност круни од које су црпили привилегије. Они су поседовали имунитет од личних намета, право побуне против владара, нису могли бити кажњавани телесном, као ни смртном казном без претходне судске пресуде, и др. Најважнија и најстарија карактеристика племства је држање земљишног поседа, на основу чије величине се оно међусобно раслојавало - од крупних велможа велепоседника скоро равних владару до оних племића који су имали само мала пољска добра или били лично слободни професионални војници. Племство се осим рођењем стицало и за услуге учињене владару, за војне заслуге, а касније и за куповину замашнијег земљишног поседа. Током времена, политичка и економска моћ све више је прелазила у руке предузимљивог грађанског и трговачког слоја напредних градова.

Врховни господар државе био је **владар** чија је власт почивала на подршци његове феудалне господе и војној моћи. На крају тог друштвеног система држава је добила форму феудално-апсолутистичке монархије у којој је централна власт владара и бирократија била јака. Суверени поседник јавних добара и регалних права је по својој милости додељивао племство, давао поседе и приходе, проглашавао слободне краљевске градове и трговишта са вашарима, одобравао цеховске привилегије, одликовао и ратификовао постављења. Ови поступци овековечени су кроз јавне исправе, од којих је само један део сачуван у архивским ризницама.

Војне заслуге и верна служба били су основни разлог издавања племићких повеља заслужним појединцима и њиховим породицама, што је био случај са Србима у Хабзбуршкој монархији.[4] Повеље су током времена задржавале стару форму уз стално поједностављење формалних елемената. Основни елементи које садржи повеља су: име владара који је издаје са ширим или краћим титулацијама; име дарованих са именима чланова породице; племићки наслов; разлог додељивања племства, некад са детаљнијим описом важних догађаја; детаљан опис племићког грба, често са његовим графичким приказом; податке о издавању и др.

Због протока времена, нередовних прилика, комплексности велике државе, могућности фалсификовања, а највише због сељења племића из разних разлога (који где год да су се налазили чинили су повлашћени и владајући слој), племство је било потребно поткрепити и доказати. У оваквим случајевима није била потребна санкција владара него су исто решавале подручне власти. Списи жупанија и других управних институција обилују случајевима провере некада добијеног племства у циљу садашњег коришћења његових погодности. Управо због оваквог процесуирања, као део доказног поступка су нам до данас сачувани подаци, преписи, генеалошке таблице, изводи из матичних књига, па и оригиналне дипломе. Осим тога, заинтересовани појединци и заједнице су неретко желели да освеже своја права на поседе, замкове, манастире, приходе и друга добра, те су им, на њихов захтев, издавана сведочанства (потврде) о даровању.

Поред наведеног, владар је специјалним привилегијама даривао насељеним местима статус слободних краљевских градова, као и трговишта (вароши). Слободни краљевски градови су имали привилегован положај у друштву и држави. Имали су своје статуте, органе управе и судство. Били су изузети од жупанијске власти и подређени краљу. Пошто су третирани као колективни племићи, ови градови су били ослобођени царина и других намета, имали право коришћења „малих краљевских права“ (продаја пића,

4 Владан Гавриловић, *Племићке повеље код Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до средине XIX века*, Истраживања 15 (2004), Нови Сад, 171–181.

производња пива, држање млинова, месара, лов, риболов), право држања вашара, и друге погодности.[5]

Трговишта (вароши) су била под јурисдикцијом световног или црквеног поглавара, али су становници имали одређене привилегије, управне и судске надлежности, одређене повељом коју им је даривао феудални господар, а потврђивао владар. Обично су имали право плаћања феудалних обавеза одсеком, право држања вашара (сајма) и могућност откупљивања већег дела обавеза. **Тргови** су били подређени свом господару и подлегали су под жупанијску јурисдикцију.[6]

Владар је, поред тога, даривао привилегије и занатским удружењима, еснафима (цеховима). Еснаф или цех представља занатско удружење, односно групу људи који раде исти посао, занат, који се удружују ради остваривања својих права и виших циљева. Еснаф има свој, од владара одобрен, статут, управу, хијерархију, заједничку касу, јединствено деловање, контролу робе и конкуренције и прописане санкције. Као посебне економске, друштвене, па и политичке организације су имали изузетну улогу у развоју насеља у односу на аграрно окружење.[7]

Врховну компетенцију у судству владар је показивао преко постављења, проглашења, прослеђених одлука, давању надлежности и упућивању царских мандата за извршење судских поступака. Повеље су пратиле и потврђивања и одликовања световних и црквених великодостојника.

•

Архивску ***Збирку повеља и диплома (***Ф. 398) која се чува у Архиву Војводине чине разноврсни документи широког временског опсега, различитих твораца, намена, важности, садржине, сврхе, и веродостојности. Истина, у *Збирци* има и неколико таквих који, можда, не заслужују да се нађу у овој изузетно вредној *Збирци*, али будући да илуструју одређену врсту правне делатности, то се унеколико може оправдати. С друге стране, знатан број докумената сродних архивским јединицама *Збирке* можемо пронаћи и у другим архивским фондовима, превасходно жупанијским, који се такође чувају у Архиву Војводине.[8]

Архивска *Збирка повеља и диплома* садржи 50 архивских јединица (предмета), хронолошког оквира 1565–1861, а чине је предмети различите провенијенције. Документа садржана у *Збирци* су добијена путем поклона и куповине, а поред тога у њој се налазе и предмети издвојени из грађе осталих архивских фондова и збирки Архиву. *Збирка* је архивистички сређена и обрађена. Архивске јединице (предмети) које је сачињавају су сређене хронолошки и нумерисане у континуитету. Као архивске збирке уопште, тако је и ова отворена за евентуална накнадна улагања предмета. Од научноинформативних средстава израђен је сумарно-аналитички инвентар, са белешком о *Збирци и аналитичким описима* који садрже и податке о физичким карактеристикама предмета. Све архивске јединице су дигитализоване, и доступне су јавности у електронској форми.[9]

Документа *Збирке* истичу се не само по историографском значају и старости, већ и по свом ликовно-графичком изгледу, материјалу, димензијама и повезу. Предмети у *Збирци* имају два основна облика: класичан правоугаони облик повеље (као лист) и облик меког или тврдог повеза (као књига). Основни носиоци текста су хартија (папир) и пергамент. Осим наведеног, у својству повеза и заштите присутни су и други материјали као што су плиш, метал и дрво. Предмети садрже папирне печате, суве жигове и воштане печате који су за неколико предмета заштићени металним или дрвеним кутијама. Код неких, посебно оних старијих, печати су или изгубљени или оштећени. Изглед повеља и диплома *Збирке* варира од једноставних копија, преко украшених рукописа, до висококвалитетних занатских радова достојних високих дародаваца. Поред самог текста неке од повеља садрже графичке украсе и занимљиве бојене приказе племићких грбова који прате добијање племства.

5 *Повеља Слободног краљевског града Сомбора*, приређивач Милан Степановић, Сомбор, 2008.

6 Митар М. Крејић, *Административно-територијална подела Јужне Угарске у XVIII веку,* Кикинда, 2010, 31–32.

7 Душан Ј. Поповић, *Историја Срба у Војводини*, књ.2, Нови Сад, 1959, 297–307.

8 Историјски архиви у Војводини такође садрже мале по обиму, али велике по значају архивске збирке, садржајно блиске збирци Архива Војводине: Сомбор *Збирка повеља* (1612–1917), Суботица *Збирка диплома* (1658–1845), Сента *Збирка повеља и привилегија* (1651–1907), Кикинда *Збирка повеља и легата* (1763–1891), Зрењанин, Збирка повеља (1765–1847).

9 http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-i-zbirke/zbirka-povelja-i-diploma-ci

Основни језици на којима су писани предмети у *Збирци* су латински (29), немачки (8), мађарски (6), славеносрпски (6), док је један предмет на грчком и италијанском и један допуњен на словачком језику. Рукописи су у већој мери читљиви, без много скраћеница, а језик је формалан и крут. Немачки је писан готицом, а српски старом ћирилском ортографијом. Три предмета новијег датума су штампана.

Повеље и дипломе садржане у *Збирци* су претежно владарске, али има и оних које су додељене или потврђене раније додељена права и повластице (титуле, поседи, итд.), којима су се именовали и/или постављали представници других световних и црквених власти на различите положаје. На основу карактеристика садржаја предмета који сачињавају *Збирку*, они се могу условно поделити на извесне групе. *Збирком* доминирају предмети две повезане групе. Прву би сачињавали предмети који се односе на доделу племства (12), а другу они предмети који се односе на потврђивање племства (14). Поред наведених група предмета у *Збирци* се могу уочити још неке садржајне групе, мада се код неких предмета не може направити строга подела. У питању су следеће групе: даровнице, именовања и постављења, привилегије градова, привилегије занатлија и група предмета везаних за патријарха Јосифа Рајачића.

•

У жељи да се ова збирка ускоро у потпуности визуелно и садржајно представи јавности одговарајућом публикацијом која би садржала детаљан опис сваког документа, одлучили смо да у овом представљању *Збирке* објавимо само основне податке о садржају предмета који је сачињавају. Описи предмета садрже: архивски број предмета, годину настанка, кратак садржај и језик.

1. 1565. Цар Максимилијан II потврђује поседе и права Јаноша Мустафе у Липтовској жупанији; латински.

2. 1584. Пољски краљ и трансилвански војвода Иштван (Батори) дарује тврђаву Хадад и поседе у Солночкој жупанији Ференцу Веселењију (Wesselényi); латински.

3. 1612. Надвојвода аустријски Фердинанд (II) потврђује епископу Симеону Вретанијском право кажњавања заблуда и празноверја; немачки.

4. 1618. Увођење српског епископа Симеона Вратанијског у посед манастира Марче; латински, српски.

5. 1626. Потврђивање племства Мартоњу Хатоу (Hato) и његовом сину од стране Вашке жупаније; мађарски.

6. 1629. Цар Фердинанд II додељује племство Балажу Петеру Филистеи де Кесер (Philistei de Keser) и члановима његове породице; латински.

7. 1632. Потврђивање племства Балтазару Неметију (Némethÿ) и члановима његове породице од стране Ноградске жупаније; латински.

8. 1635. Диплома цара Фердинанда II којом одликује племством Мартина Милхарт (Milhardt); немачки.

9. 1644. Цар Фердинанд III додељује племство Михаљу Шимоњиу (Simony) за верну службу; латински.

10. 1649. Цар Фердинанд III додељује племство Лукачу Месарошу (Mészáros) и брату му за верну службу; латински.

11. 1650. Цар Фердинанд III за верност и верну службу додељује племство Томашу Сакал (Szakal) и члановима његове породице; латински.

12. 1650. Тренчинска жупанија, на основу дипломе цара Фердинанда III, увршта у своје племство браћу Јаноша и Ђерђу Пружинском (Pruzinszky) из Пружине; латински, словачки.

13. 1665. Цар Леополд I за верну службу додељује племство Јаношу Флорису (Floris) и члановима његове породице; латински.

14. 1673. Михаљ Апафи (Apafi), кнез Трансилваније, верном Палу Завидоцком (Zavidóczki de Arva) признаје племићки статус; латински.

15. 1686. Цар Леополд I за верну службу додељује племство Андрашу Калоју (Kalloy); латински.

16. 1691. Цар Леополд I потврђује титулу и права грофу Ђорђе Бранковићу; латински.

17. 1697. Цар Леополд I дипломом потврђује сва ранија стечена племићка права породици Малисе (de Malaise); немачки.

18. 1699. Цар Леополд I за верну службу дарује племство Авраму и Адаму Миковићу и њиховој породици; латински.

19. 1722. Цар Карло VI за верну службу дарује племство и права Луки и Јовану Бибићу (Bibich), пореклом из Копиловаца у Бугарској, са пребивалиштем у Трансилванији; латински.

20. 1744. Пожунска жупанија потврђује племство Јожефу и Михаљу Ствртецком (Stvrteczkÿ), са боравиштем на

територији Жупаније Бачке, иначе пореклом из те жупаније, према дипломи Фердинанда III; латински.

21. 1749. Царица Марија Терезија уздиже варош Сомбор, донедавно Војни Шанац, у ранг слободног и краљевског града; славеносрпски.

22. 1751. Царица Марија Терезија за верну службу Максиму Мириловићу, некадашњем заставнику Фелдварског шанца, и његовој породици додељује племство; латински.

23. 1753. Из племените Општине Туропољске потврђује се племство браћи Стјепану и Фрањи Воларићу (Wolarich), пореклом из места Горњи Лукавец, који бораве у Баји (Бачка жупанија); латински.

24. 1757. Митрополит Павле Ненадовић поставља свештеника Андреја Николића за протопопа Сомборског намесништва Бачке епархије; славеносрпски.

25. 1758. Царица Марија Терезија за верну службу додељује племство Михаелу Исекуцу (Issekucz), грађанину Елизабетопоља у Трансилванији, и његовој породици; латински.

26. 1769. Јосиф II потврђује племство Антонију Скиоу (Scio), пореклом из града Катана (Catana) на Сицилији, и уврштава га у ред племића светог Римског царства, уз сва права; латински.

27. 1780. Царица Марија Терезија регулише права и обавезе занатлија у местима која припадају Валповском властелинству у Вировитичкој жупанији; немачки.

28. 1788. Цар Јосиф II одобрава молбу Павла Хаџимихајлова (Haggi Michael), поседника места Нови Бечеј у Торонталској жупанији, и додељује том месту статус вароши са правом одржавања седмичних вашара; латински.

29. 1793. Цар Франца II Јозефу Антону Бомбардију (von Bombardi) даје право поседовања и уживања дворца Лаберс (Labers), и регулише његова права и обавезе; немачки.

30. 1801. Чанадски каптол публикује наредбу о увођењу у посед издату од стране цара Франца II за загребачког бискупа Максимилијана Врховца (Verhovácz). Цар је ратификовао уговор о еквивалентној замени поседа у Војној граници за поседе у Банату између државе и Загребачке бискупије; латински.

31. 1804. Цар Франц II, на основу добијеног поседа у Бачкој жупанији, одобрава породици Алфелди (Alföldy) коришћење племићког предиката „од Немеш Милетића“; латински.

32. 1807. Потврда жупаније Веспрем о племству Петера Хађмашиа (Hagymásÿ), капелана у Толнанској жупанији, пореклом из те жупаније и чланова његове породице; мађарски.

33. 1810. Пештанска жупанија потврђује племићки статус Андрашу Черњанском од Черне (Csernai Csernyánsyky), на основу повеље жупаније Тренчин; мађарски.

34. 1813. ЦарФранц I признаје пунолетство Вуколају Вуковићу, власнику места Берегсо (Bereghszo) на територији Тамишке жупаније, који још не испуњава године пунолетства према законима; латински.

35. 1815. Цар Франц I одобрава чланке цеховског Статута кројача града Темишвара, који регулишу његова права и деловање; латински.

36. 1825. Цар Франц I дарује посед племићу Јозефу фон Бомбарију (von Bombardi) и његовим наследницима; немачки.

37. 1828. Међудржавно оверен списак девет трговачких грчких породица из Солуна које желе да се преселе у Петроварадин; грчки, италијански, немачки.

38. 1829. Марија Калман (Kalmán), у бракоразводној парници са Јожефом Ендредијем (Endrödy) за свог законитог правног заступника именује Лудвига Феја (Feja), подфишкала Торонталске жупаније; латински.

39. 1829. Митрополит Стефан Стратимировић обзнањује да је досадашњи архимандрит манастира Гомирја Јосиф Рајачић постављен за епископа далматинског; славеносрпски.

40. 1830. Препис сведочанства угарског краља Фердинанда I (1552) о дарованим поседима на теирторији Липто жупаније Јаношу Мустафи (Mwztapha), некада Турчину прешао у хришћанску веру; латински.

41. 1833. Акта везана за доказивање племства грана породице Карачоњи (Karátsonyi) у Бачкој жупанији, пореклом из Чанадске жупаније; мађарски.

42. 1833. Цар Франц I потврђује досадашњег далматинског епископа Јосифа Рајачића за православног епископа у Вршачкој епархији; латински.

44. 1833. Митрополит Стефан Стратимировићоглашава и потврђује наименовање Јосифа Рајачића за вршачког епископа; славеносрпски.

45. 1834. Потврда о племству županije Ђер издата Јожефу Ђарматију (Gyarmathy), становнику места Бездан у Бачкој, пореклом из те жупаније; мађарски.

46. 1842. Процес за доказивање племства (обједињене копије) породице Галамбош (Galambos) из Жупаније Хевеш-Солнок; мађарски, латински.

47. 1842. Цар Фердинанд I потврђује избор досадашњег вршачког епископа Јосифа Рајачића за митрополита карловачког; латински.

48. 1857. Град Нови Сад одликује почасним грађанством српског патријарха Јосифа Рајачића; немачки.

49. 1861. Цар Франц Јозеф I одликује баронатом српског патријарха Јосифа Рајачића, уз употребу предиката „фон Брински"; немачки.

50. 1861. Цар Франц Јозеф I одликује српског патријарха Јосифа Рајачића Орденом Леополдовог Великог крста, као признањем за дугогодишње управљање Црквом и показану верност; немачки.

РЕЗИМЕ

Међу архивским фондовима и збиркама Архива Војводине, установе од националног значаја, истакнуто место заузима мала по обиму али непроцењива по значају *Збирка повеља и диплома* (Ф.398). Архивске јединице (предмети) ове *Збирке* истичу се не само по историографском значају и старости, већ и по свом ликовно-графичком изгледу, материјалу, димензијама и повезу. Ове важне и визуелно атрактивне архивалије доступне су широј јавности у електронској форми, а овај рад представља резултат жеље да се и на овакав начин укаже на значај предмета *Збирке*.

Повеље и дипломе, као специфични писани правни акти представљају важне изворе за проучавање историје. Мењајући током времена нека своја формална обележја, исте задржавају карактеристику сведочанстава како владајућих друштвених односа одређеног времена тако и самог времена и поднебља у којем су настале. Тако повеље и дипломе нововековног периода, садржане у *Збирци*, дају хронолошке и географске координате, опис догађаја, биографске чињенице, родослове, али и друге податке.

Архивска *Збирка повеља и диплома* садржи 50 архивских јединица (предмета) хронолошког оквира 1565–1861. године. *Збирка* не представља органску целину, већ је сачињавају предмети добијени откупом и поклоном, али и предмети издвојени из других архивских фондова и збирки Архива Војводине. У вези са тим треба напоменути да знатан број докумената сродних архивским јединицама *Збирке* можемо пронаћи и у другим фондовима Архива, превасходно жупанијским. Предмети *Збирке* су претежно писани на латинском и немачком језику, али и на мађарском, славеносрпском, грчком, италијанском и словачком. Исти су у рукопису, а неколико предмета *Збирке* је у штампаном облику. По својој вредности, поред повеља које спадају међу најстарије документе који се чува у Архиву Војводине, треба истаћи групу предмета која се односи на патријарха Јосифа Рајачића, односно различита постављења и одликовања везана за именованог. Уопштено, *Збирком* доминирају предмети који се односе на даровање и потврђивање племства. Осим наведених у *Збирци* се налази и не велики број даровница, привилегија градова и занатлија.

CHARTERS AND DIPLOMAS IN THE COLLECTION OF THE ARCHIVE OF VOJVODINA

The Collection of Charters and Diplomas (F. 398), small in volume but extremely significant, occupies a prominent place among the archival funds and collections of the Archive of Vojvodina, an institution of national importance. Not only are the archival units (items) of this Collection prominent for their historiographical relevance and age, but they are also distinguished for their visual appearance, materials, dimensions and bindings. These important and visually attractive archival materials are available to a wider public in an electronic form, which is the result of the wish to point out the significance of the Collection in another way. As specific legal acts, charters and diplomas are important sources for the study of history. Despite having changed some of their formal characteristics over the course of time, they testify both to the current social relations of a certain period and to the time and place of their origin. For instance, modern-history charters and diplomas contained in the Collection provide chronological and geographical coordinates, descriptions of events, biographical facts, genealogies and other kinds of data. The archival Collection of Charters and

Diplomas consists of 50 archival units (items) dating from the period between 1565 and 1861. The Collection is not an organic whole; it is comprised of items obtained by purchase or received as gifts, as well as the items singled out from other archival funds and collections of the Archive of Vojvodina. Apropos that, it should be noted that a considerable number of documents related to the archival units of the Collection can be found in other funds of the Archive, primarily in county funds. Most of the items of the Collection were written in Latin and German, but there are also items written in Hungarian, Slavonic-Serbian, Greek, Italian and Slovak. Most of them are handwritten, although several items of the Collection are printed. Besides the charters, which are among the oldest documents kept at the Archive of Vojvodina, there are notable items relating to patriarch Josif Rajačić, i.e. various appointments and orders he was conferred on. Generally speaking, the Collection is dominated by the items referring to giving gifts and bestowing the rank of a noble. Apart from these, the Collection also contains a few deeds of gift and special grants of towns and craftsmen.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архив Војводине, Нови Сад, *Збирка повеља и диплома* (Фонд 398).

Душица Бојић, *Повеље и дипломе од 17. до 20. века*, Београд, 2011.

Владан Гавриловић, *Племићке повеље код Срба у Хабзбуршкој монархији од краја XVII до средине XIX века,* Истраживања 15 (2004), Нови Сад, 171–181.

Историја српског народа, III–V, Београд, 1994.

Митар М. Крејић, *Административно-територијална подела Јужне Угарске у XVIII веку*, Кикинда, 2010.

Лексикон српског средњег века, приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд, 1999.

Миловановић Сузана, Александар Петијевић, *Патријарх Јосиф Рајачић (1785–1861)*, Нови Сад, 2005.

Повеља Слободног краљевског града Сомбора, приређивач Милан Степановић, Сомбор, 2008.

Душан Ј. Поповић, *Историја Срба у Војводини*, књ. 1–3, Нови Сад, 1957–1963.

Речник српског језика, Нови Сад, 2011.

http://www.arhivvojvodine.org.rs/index.php/fondovi-i-zbirke/zbirka-povelja-i-diploma-ci

Наташа Милошевић Дулић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 930.25:94(497.11)
94(497.11 Пожаревац)"1791/..."(093.2)

СРЕЂИВАЊЕ И ОБРАДА *ЗБИРКЕ VARIA 1791 - /* -ИСКУСТВА ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ-

Сажетак: Збирка Varia обухвата појединачна, разнородна документа, међусобно неповезана, која се разликују по пореклу, садржају и времену настанка. У њој се чувају документа која не припадају ни једном фонду који се чува у архиву, а по садржају и врсти се не могу прикључити постојећим збиркама. Ниједан архив не даје себи задатак да образује овакву збирку, већ се њено образовање намеће као потреба самим постојањем оваквих докумената и настојањем архивиста да их заштите и сачувају. Збирка Varia Историјског архива Пожаревац обухвата архивску грађу насталу у временском распону од 1791. године до данашњих дана, што показује да је Збирка отвореног типа. Значај докумената који се чувају у Збирци *Varia* је веома велики. Она могу бити извор за историјска, политичка, социолошка, културолошка и друга истраживања. У раду су приказана искуства Историјског архива Пожаревац при сређивању и обради ове Збирке.

Кључне речи: Збирка *Varia*, Историјски архив Пожаревац, сређивање, обрада, аналитички инвентар, именски регистар, тематски регистар.

У архивима се чува архивска грађа у оквиру целовитих архивских фондова или архивских збирки. Фонд одражава административни, историјски и функционални карактер насталих докумената. Појам архивског фонда, према нашој теорији и пракси, „чине сви документи који су органски настали пословањем неког органа власти, установе, предузећа, организације, породице, личности итд"[1]. Он представља целину која одражава процес настанка докумената од стране стваралаца, односно природну целину засновану на заједничким функцијама, активностима и сврси. Збирка је вештачки састављен скуп докумената различите провенијенције према темама, врстама докумената и сл. Под овим појмом се подразумева и сабрана архивска грађа у установама које немају статус архива (библиотеке, музеји и сл.), као и код појединаца.[2]Постоји одступање од овог правила, које се односи на појединачна документа која су од значаја за историју управног подручја за које је надлежан архив. Ова архивска грађа у виду појединачних докумената, фрагмената који се не могу сврстати ни у један фонд сачињава Збирку *Varia*, названу и „расуте архивалије". Она обухвата појединачна, разнородна документа, међусобно неповезана, која се разликују по пореклу, садржају и времену настанка.[3]Збирка *Varia* обухвата документа која не припадају ни једном фонду који се чува у архиву, а по садржају и врсти се не могу прикључити постојећим збиркама. Та документа могу да буду и фрагменти личних фондова, али се због сачуваности малог броја докумената из њих не може сагледати живот и рад неке личности, или бар једна врста њене делатности, те се стога не могу сматрати личним фондом[4]. Ниједан архив не даје себи задатак да образује овакву збирку, већ се њено образовање намеће као потреба самим постојањем оваквих докумената и настојањем архивиста да их заштите и сачувају. Наиме, то су документа која су у архив ушла на различите начине, путем откупа и поклона, документа

1 Богдан Лекић, *Архивистика*, Београд, 2006.

2 *Рјечник архивске терминологије Југославије*, Загреб, 1972.

3 Иванка Брук, Љубодраг Поповић, *Архивистика за III и IV разред усмереног образовања*, Београд, 1986.

4 Смиљка Ђурић, *Појам личног фонда и збирке и формирање Збирке Вариа,* Архивски преглед, 1969. година

ПОКАЗАТЕЛЬ ОВОГЪ ПИСМА

КАЛФЕНСКО ПИСМО

Комсаръ

Старешина Калфенскій

Помоћникъ

Атестат-уверење које се издаје Кристи Богданову за учествовање у рату 1788. године

13 Varia 177

која није могуће припојити постојећим фондовима за које је надлежан архив, или за која је при сређивању фондова утврђено да не припадају ни једном фонду који се налази у архиву. Основна карактеристика Збирке *Varia* је да се стално допуњује архивском грађом која на различите начине улази у архив, пре свега откупом и поклоном, а не припада постојећим фондовима и збиркама. Збирка *Varia* није коначна, већ представља отворену збирку.

Збирка *Varia* не постоји у свим архивима. Према прегледу архивских фондова и збирки СР Србије (без социјалистичких аутономних покрајина)[5] од 17 архива, 7 поседује ову збирку. Упоређивањем са подацима доступним у водичима историјских архива и на интернет страницама, званичним веб-сајтовима архива, утврђено је постојање ове збирке у још 5 архива. Неки архиви, попут Историјског архива „Средње Поморавље“ Јагодина, немају Збирку *Varia*, али поседују Збирку откупа и поклона, док нпр. Архив Србије (*Збирка откупи и поклони 1282-1956*, Збирка *Varia* 1718/1978.) и Историјски архив Ваљево (*Откупи и поклони 1808-1949*; Збирка *Varia* 1873-1945.) поседује обе збирке. Када је у питању назив збирке не постоји униформност на територији Републике Србије. Тако у Историјском архиву Сомбор ова збирка носи назив Збирка *Variae* 1698-2000, у Историјском архиву „Шумадије“ Крагујевац, назив је Збирка *Варија* 1809-1965, у Историјском архиву „Тимочка крајина“ Зајечар Збирка *Вариа*, у Историјском архиву Ужице, само *Varia*, у Међуопштинском историјском архиву Чачак *Вариа* 1813-1956, Међуопштинском историјском архиву Шабац *Вариа* 1738. Може се закључити да не постоји униформност ни када је у питању ограниченост збирке. У неким архивима то је збирка отвореног типа, док у осталима постоје граничне године збирке. Доступне нформације о сређености и примењеном принципу за сређивање ове збирке не постоје за већину архива. Неки примери доступних информација су следећи: Збирка *Вариа* 1809-1965. Историјског архива Шумадије садржи 75 књига, 16 кутија и 3 фасцикле докумената. Грађа у збирци је груписана по темама: прву групу чини грађа која се односи на значајне личности, установе и догађаје. У овој групи се налазе штампани закони, уредбе и прописи из XIX века, као и документи који се односе на мање познате личности 1842-1913. Друга група се састоји из делова фондова верских организација. Трећу групу чине делови различитих фондова, а четврту делови личних и породичних фондова.[6] Збирку *Varia* 1849. Историјског архива Смедеревска Паланка чине 2 књиге и 17 фасцикли списа. Збирка није сређена. Грађа у збирци је груписана по тематици, и то: прва група-делови личних и породичних фондова и друга група-делови различитих фондова.[7] Историјски архив „31. Јануар“ Врање поседује Збирку *Вариа* 1878-1972, у количини од 5 кутија. Постоје подаци о архивској грађи која се чува у збирци, који су дати сумарно, али не и информације о степену сређености, односно при-

5 Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одељењима у СФРЈ-СР Србија, Београд, 1978.

6 *Водич* Историјског архива Шумадије, Крагујевац, 1978.

7 *Водич* Историјског архива Смедеревска Паланка, Смедеревска Паланка, 1980.

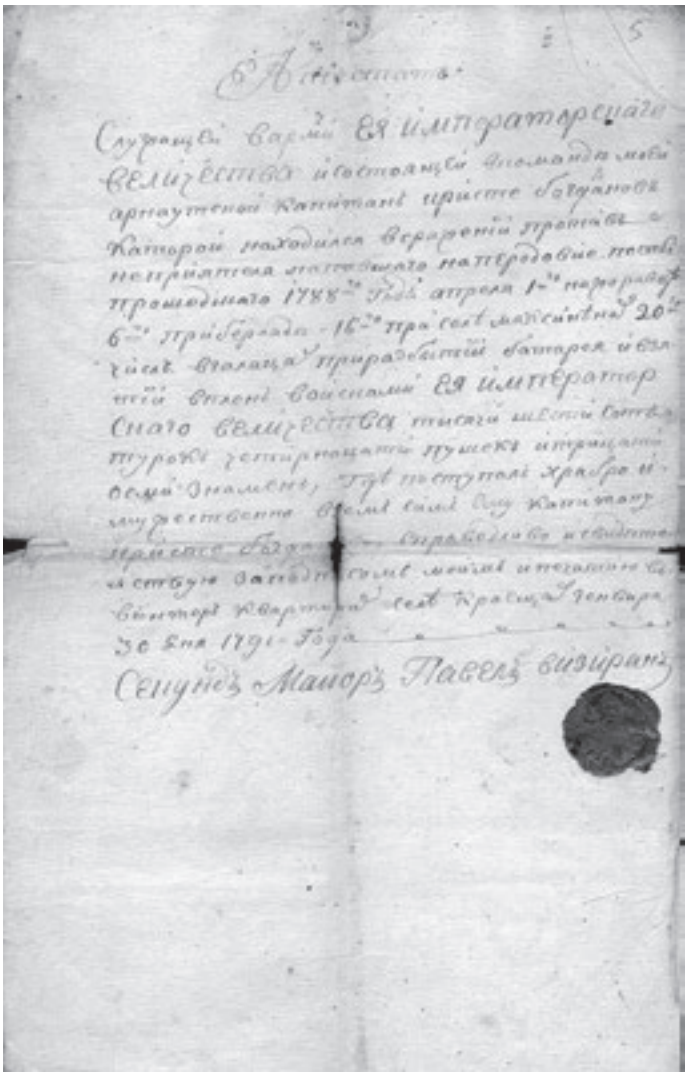

Калфенско писмо којим се Сава Протић из Смољинца унапређује у калфу болтаџијског, 1850.

13 Varia 270

мењеном принципу сређивања.[8]. *Varia* Архива Војводине, тренутно садржи 15 инвентарних јединица (кутија) са списима. У оквиру збирке су организоване групе предмета, на основу карактеристика садржаја докумената и предмета. У збирци су формиране следеће групе предмета: 1. Жупаније Угарске, 2. Царско-краљевске институције, 3. Прописи, 4. Судски списи, 5. Предмети који се односе на појединца или породицу, 6. Рачунски списи, 7. Пописи (спискови), спецификације. Збирка није коначно уобличена.[9]

***

Почетак образовања Збирке *Varia* у Историјском архиву Пожаревац везује се за 1955. годину, када је започето вођење књиге евиденције откупа и поклона. Интересантно је да су прва уписана документа управо најстарија у овој Збирци (најстарија документа су два атестата-уверења од 30. јануара 1791. године, којима се одаје признање Кристи Богданову, за учествовање и храбро држање у рату 1789. године), а која су откупљена од Драг. Глигоријевића. Један од првих поклона представља неколико докумената Општине кличевачке из периода 1866-1906. година, за које не постоји податак ко је њихов поклонодавац, а који су у књигу евиденције уписани 1955. године. Наредних година Збирка је допуњавана путем откупа докумената, путем поклона, али и документима која су се налазила у Архиву у оквиру архивских фондова који се у њему чувају, па је при сређивању тих фондова закључено да им не припадају, али да не припадају ни једном другом фонду који се чува у Историјском архиву Пожаревац. Та документа су припојена Збирци *Varia*, а у рубрици напомена је уписано „нађен у Архиву“ или „затечен у Архиву“. Од многобројних дародаваца, који су својим вредним поклонима обогатили Збирку *Varia*, истичу се: професор Никола Бошковић, његова кћи Надежда Басара, некадашњи управник ове установе Тодор Илић, епископ Браничевски господин Хризастом, хроничар и публициста Младен Владимировић, Тодор Димитријевић-Тоша-Грк, архивски повереник из Жагубице Бранко Миланковић, потомак потпуковника Живојина Миловановића Жика Миловановић, Боса Илић, архитекта Драгослав Симић, Млађан Цуњак из Београда, Танасије Бата Димитријевић... Занимљиво је да је од архивског повереника Архива из Жагубице, Бранка Миланковића, одређени број докумената откупљен, док је известан број докумената он поклонио Архиву. За нека документа се у кутијама архивске грађе налазе забелешке о процени вредности архивске грађе понуђене за откуп. Збирка је допуњавана од 1955. године до данас. На жалост, не постоји за све улазе податак које године су уписани и на који начин су ушли у Архив (откуп, поклон). Број уписаних улаза по години је варирао. У година-

8 http://www.vranjearhiv.com/

9 http://www.arhivvojvodine.org.rs/

ма када се почело са вођењем књиге инвентара годишње је уписивано више од 50 улаза. Касније је било година када у ову књигу евиденција није било уписа (1957. година). Ако се анализира број уписа по годинама, највише уписаних домената је 1962. године - 102 уписа, што не значи да је те године у ову Збирку ушло највише докумената, зато што је после 1956. године поред уписа појединачних докумената, вршено сумарно уписивање по појединачним Записницима о откупу и поклону. На овај начин је у Архив ушао велики број докумената, фотографија, плаката, летака, који су при сређивању издвојени у посебне фондове или су припојени постојећим архивским фондовима, али и велики број монографских и серијских публикација, које су припојене библиотеци. За ову Збирку постоји књига улаза откупа и поклона, која је вођена од 1955. године до 1990. године. У њој је евидентирана грађа која је ушла у ову Збирку. Део грађе у књизи улаза је аналитички описан, а део је описан сумарно (целе кутије), или комбиновано (за нека документа у кутији постоје аналитички описи, а нека су описана сумарно, као један улаз-откуп или поклон). После тог периода постоји евиденција о улазу у 2001. и 2002. години. Од 2006. године постоји евиденција улаза по појединачним Записницима, а у оквиру књиге откупа и поклона (односно Вариа како је названа књига евиденције која се води од 2006. године). Анализом појединачних записника о примопредаји архивске грађе и *Уговора о откупу архивске грађе*, склопљених између Историјског архива Пожаревац и понуђача-продаваца архивске грађе, склопљених у периоду 2004-2011. година, може се закључити да су откупом у Архив највећим делом ушле серијске публикације - периодика (*Грађанин, Српске новине, Политика, Просветни преглед, Реч народа, Браничевски весник, Вардар, Сељак*...) и монографске публикације (96 монографских публикација добијених на поклон од Владимира Шукљевића, професора историје у пензији[10] и појединачне монографске публикације откупљене или добијене на поклон). У неколико наврата, у поменутом периоду откупљене су вредне фотографије са почетка XX века које се односе на Округ пожаревачки, као што су фотографија среских и окружних чиновника из 1904. године, снимљене при посети краља Петра Првог Пожаревцу, фотографија Пододбора Друштва кнегиње Зорке у Петровцу 1932. године, особље петровачког Првостепеног суда 1922. године, мали матуранти у Пожаревцу 1922. го-

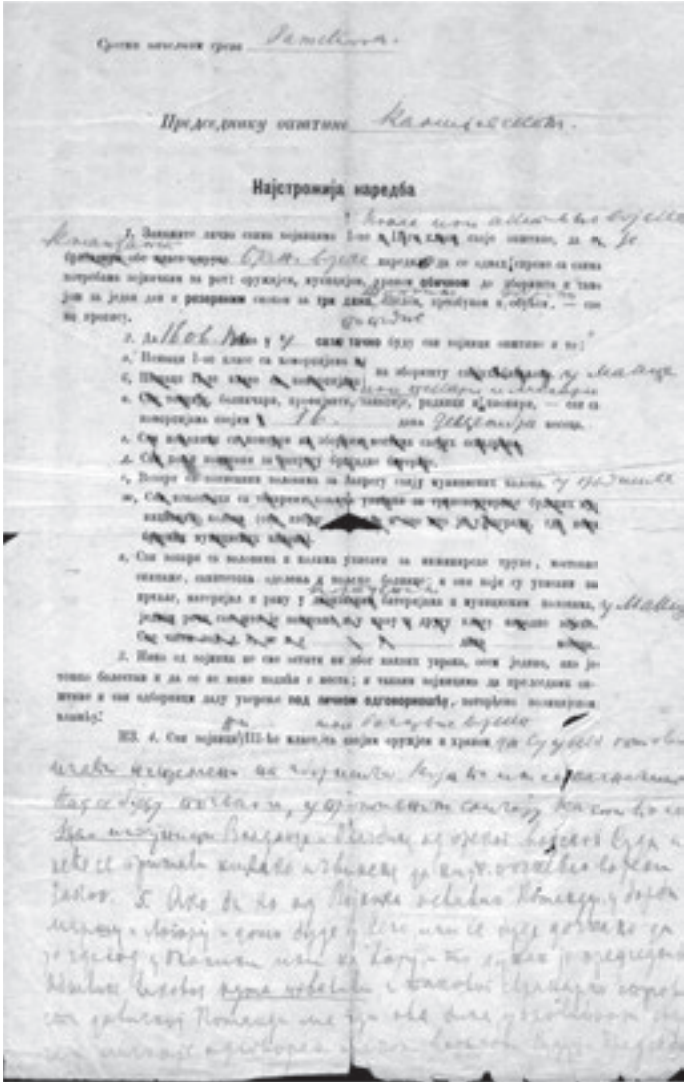

Најстрожија наредба да сви војници спреме одело и храну за 3 дана, како би били спремни да по позиву дођу на зборно место ради одласка у рат, 1876.

13 Varia 49

дине и друге, а које су припојене Збирци фотографија. У поменутом периоду у Збирку је као поклон или откуп ушла вредна архивска грађа која се односи на генерала Антонија Пекића из Пожаревца, носиоца Ордена Карађорђеве звезде са мачевима, затим већи број тапија, уверења, пресуда које се односе на судове Општина осаничке и витовничке,

10 Примопредајни записник дел. бр. 445/9, од 15. 05. 2008. године

Берат-царски указ додељен кнезу Петру Шљивићу

13 Varia 7

документ о категорисању окружних путева у Округу пожаревачком, о постављењу Саве Николића за председника Окружног суда у Пожаревцу, већи број разгледница, као и дигитална Збирка разгледница старог Пожаревца, колекционара Танасија-Бате Димитријевића из Пожаревца.

Сам рад на сређивању и обради Збирке *Varia* започет је крајем 2012. године вршењем увида у архивску грађу збирке. Збирку је пре сређивања и обраде чинило око 25 кутија архивске грађе (податак није прецизан, јер се део архивске грађе налазио изван кутија). Упоређивани су уписи из књиге улаза са стварним стањем у кутијама. Иако се у Збирци налазио велики број откупљених монографских и серијских публикација, као и више плаката и фотографија, сви они су пописани и припремљени за припајање библиотеци, односно Збирци плаката и Збирци фотографија. Евидентирана су појединачна документа која према књизи улаза недостају, као и документа која би требало припојити постојећим фондовима, односно која би требало издвојити у посебне фондове. Поштујући *Упутство о одређивању критерија о формирању архивског фонда*[11] и *Препоруку о условима и начину образовања архивског фонда и архивске збирке*[12] (глава IX - *У стручним пословима на несређеној или непотпуно обрађеној грађи препоручује се потпуна примена ове препоруке*) издвојени су у посебне фондове: Примирителни суд вароши Пожаревца - 1 кутија - 67 предмета; Пожаревачки протопрезвитерат - у улазном инвентару носи број 130, а број досијеа фонда је 131 - има укупно 140 предмета; Списак носилаца албанске споменице – састоји се од 1 кутије списа (спискова) и 2 албума са фотографијама. Део грађе је припојен постојећим фондовима и то архивским фондовима: Гимназија Велико Градиште, Пожаревачка гимназија, Историјски архив Пожаревац, Специјална пољопривредна школа и архивским збиркама: Збирци радничког покрета и НОБ-а, Збирци фотографија, Збирци плаката и архивској библиотеци Историјског архива Пожаревац. После издвајања архивске грађе у посебне фондове, односно припајања постојећим фондовима, архивску грађу Збирке *Varia* коначно чини 495 предмета.

Упутство о сређивању Збирке *Вариа* не постоји. За сређивање и обраду коришћене су информације из доступне литературе - *Архивистике* Богдана Лекића, Архивских

11 *Архивски преглед* 1968. година

12 *Архивски преглед* 1985. година

Његово Величанство
по милости Божјој и вољи народној
КРАЉ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
Светога Саве

Повеља о одликовању Владимира Сотировића, учитеља из Дрмна, краљевским орденом Светог Саве

13 Varia 239

прегледа, водича историјских архива и стручних архивских часописа (часопис Историјског архива Ниш, текст вишег архивисте Мице Ђенић „Збирка *Варија*“[13]). За сређивање су коришћена постојећа упутства (*Упутство о сређивању личних и породичних фондова*[14], *Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката*[15], *Упутство за сређивање архивских фондова органа управе, радних, друштвено-политичких и других организација*[16]). Архивска грађа ове Збирке сређена је применом принципа слободне провенијенције - облик тематски.

Поред већ поменутих упутстава и искустава за израду предлога класификационог плана коришћена су и следећа упутства: Упутство о формирању, сређивању и обради збирке плаката и рад Смиљке Ђурић под насловом „Појам личног фонда и збирке и формирање Збирке *Варија*“[17] и рад вишег архивисте Архива Србије Вере Филиповић, под називом „Збирке у архиву Србије са посебним освртом на Збирку Варија“[18] . На основу свега претходно поменутог за сређивање Збирке *Varia* сачињен је класификациони план који садржи следеће теме:

1. органи власти, управе и јавних служби (управа),
2. правосудни органи (судство),
3. војска и одбрана (војска),
4. просвета, наука и култура,
5. здравство и социјална заштита,
6. привреда и банкарство (привреда),
7. друштвено-политичке организације, друштва и удружења,
8. верске установе и организације,
9. личности,
10. рукописи, и
11. остало.

По изради класификационог плана, израђено је и методско упутство. За одређивање сигнатуре ове Збирке коришћено су искуства Архива Србије у вези са одређивањем сигнатура збирки које се чувају у овом Архиву и текст Средоја Лалића под насловом „Потребе и могућности увођења јединствених сигнатура“ [19]. Став је да су збирке аналитички обрађене и да ти аналитички описи садрже све потребне информације о предмету (инвентарни број, годину настанка документа, број пуних и празних листова), па је довољно да сигнатура садржи само два податка, а у нашем случају три - број Историјског архива Пожаревац (13), словну оз-

13 Часопис Историјског архива Ниш *Пешчаник*

14 *Архивски преглед* 1969. година

15 *Архивски преглед* 1985. година, 1-2

16 *Архивски преглед* 1973. година, 1-2

17 *Архивски преглед* 1969. година

18 *Архивски преглед* 1992. година

19 *Архивски преглед* 1973. година, 1-2

наку за збирку (V) и број јединице описа (од броја 1, па до броја који носи последњи предмет).

Одређена сигнатура је **13 V 1**, 13 V 2, итд.

При изради регистара ове Збирке коришћена су искуства Архива Србије, односно текст Вере Филиповић „Израда регистра Збирке поклона и откупа у Архиву Србије.[20]

Предложени класификациони план, методско упутство, предлог формирања нових фондова, предлог припајања докумената из ове Збирке постојећим фондовима који се чувају у Историјском архиву Пожаревац и предлог сигнатуре ове Збирке усвојени су Одлуком Стручног већа, одржаног 12. априла 2013. године.

Збирка *Вариа* је збирка отвореног типа. То значи да ће се она допуњавати документима која ће у Архив улазити путем откупа и поклона. Из доступних информација о сређивању ове збирке у архивима који је поседују, а код којих је она сређена и обрађена, а збирка је отвореног типа, предмети се сређују и обрађују тако да носе инвентарни број од броја 1 па у континуитету до броја последњег предмета. Када се касније буде сређивала архивска грађа која ће у међувремену ући у Архив путем откупа и поклона, или на неки други начин, први предмет ће носити следећи број у континуитету.

По извршеном увиду у архивску грађу збирке и утврђивању класификационог плана и методског упутства, приступило се класификацији архивске грађе према утврђеним тематским целинама. Тематске целине су образоване на основу сродности карактеристика садржаја предмета, или у односу на творца, као и карактеристика докумената и предмета. Унутар тематских целина предмети су сређивани хронолошки. По завршеном сређивању приступило се обради збирке. Израђен је аналитички инвентар, са именским и тематским регистром. Поменути инвентар публикован је као свеска 5, у оквиру едиције Историјског архива Пожаревац под називом Едиција научно информативна средства о архивској грађи. Аналитички инвентар и регистри ове Збирке доступни су за истраживање и на званичном веб-сајту Историјског архива Пожаревац. [21]

20 *Архивски преглед* 1989. година, 1-2

21 http://www.arhivpozarevac.org.rs/

***

Збирка *Вариа* Историјског архива Пожаревац обухвата архивску грађу насталу у временском распону од 1791. године до данашњих дана, што показује да је Збирка отвореног типа. У питању су документа веома различите провенијенције - документа настала радом органа власти и управе, војске и правосудних органа, друштвено-политичких организација и удружења, привреде и банкарства, просвете и културе, верских организација. Значај докумената који се чувају у Збирци Вариа је веома велики. Она могу бити извор за историјска, политичка, социолошка, културолошка и друга истраживања.

Према утврђеном класификационом плану прва тематска целина је под називом Органи власти, управе и јавних служби. Најстарија документа у овој тематској целини се односе на преписку кнеза Милоша Обреновића са полицијским комесаром Цветком Рајевићем, документа која се односе на Министра унутрашњих дела Тому Вучића Перишића, од којих нека садрже његов потпис. Међу њима се налази акт упућен Начелству Округа пожаревачког у коме он тражи да ово Начелство утврди на лицу места зашто је бивши кнез Милош тражио измештање чаршије у Великом Градишту. Сачувана је и молба грађана из Пожаревца у којој траже да се образује комисија за процену вредности плачева у Шутуловој Бари у Пожаревцу, где су они заузели земљиште и подигли дућане. Значајна су и два турска берата - један Берат, царски указ додељен кнезу Петру Шљивићу који је родом из Пожаревца, старешини царине у Текији, и други Берат који је султан дао Александру Карађорђевићу, изражавајући задовољство кнежевом владавином Србијом. Извештај о стању здравља људи и стоке упућен начелнику Среза моравског у доба великих врућина потиче из 1844. године, а пасош издат у Начелству Округа пожаревачког Катарини, жени Константина Михајловића, физикуса из Пожаревца, са којим може са две своје ћерке да путује у иностранство, из 1853. године. У оквиру ове теме налази се више различитих извода и уверења која су издали органи управе (начелство округа или начелства среза) и више тапија, облигација, тестамената и друге судске документације, чије је преписе или тачност изнетих података оверио, односно потврдио орган управе. Сачувана је најстрожа наредба коју Начелник Среза рамског шаље председнику Општине камијевске да сви војници спреме одело и храну за 3 дана, како би били спремни да по позиву дођу на зборно место ради одласка у рат (Српско-турски ратови 1876-

1878. година), из 1876. године. У оквиру ове теме се налази и преписка између ресорних министарстава и органа управе (окружног начелства, среских начелстава, судова општина), као и између органа управе у Округу пожаревачком, а у вези са потером за хајдуцима, стањем у школама, здравственим приликама, заразним болестима, наплати пореза и др. На овим документима се налазе очувани печати већине општина тадашњег Округа пожаревачког.

У тематској целини под насловом Правосудни органи најбројнији су судски списи - тапије, пресуде, тестаменти, уговори, облигације, интабулације, менице, признанице, рачуни. Ова тема садржи и Указе о постављењу судија и чиновника, деловођа и писара.

Најстарија документа се налазе у трећој тематској целини , под називом Војска и одбрана. Она се односе на период руско-турских ратова (најстарија документа су два атеста-уверења од 30. јануара 1791. године, којима се одаје признање Кристи Богданову, за учествовање и храбро држање у рату 1789. године, затим пасоши издати на исто име и пропусница за поручника грчке команде Константина Ергина, који иде у потеру за одбеглим војницима). У овој тематској целини, поред поменутих докумената налази се више значајних докумената, као што су: писмо кнеза Милоша Обреновића главном полицијском комесару Цветку Рајевићу о премештању војске из Пожаревца у Ћуприју, акт о војним трошковима Кнежеве гарде у походу од Крагујевца до Пожаревца и у Пожаревцу, говор у вези са побуном војних гарнизона, ћупријског и крагујевачког, наредба Министра војног упућена војсци поводом убиства кнеза Михаила. У овој Збирци се налази већи број указа о одликовањима (указом руског императора Александра II, руског императора Александра III, Михајла Обреновића, Албанска споменица, Указ Михаила Обреновића о одликовању Ђерге Стојановића из Пожаревца Таковским крстом), као и војничке исправе и већи број писама и дописница из заробљеништва из Првог и Другог светског рата.

У оквиру теме Просвета, наука и култура по значају се истиче „назначеније“, односно извештај „најстарије“ основне школе у Пожаревцу из 1845. године, који је потписао учитељ ове школе Константин Ђорђевић. Сачуван је већи број сведочанстава и ђачких књижица о завршетку основних школа, односно гимназије у Пожаревцу и Великом Градишту, међу којима су посебно значајне ђачке књижице из периода 1915-1918. година, које су на бугарском језику.

Тема Привреда и банкарство садржи мноштво обвезница, акција, меница, али и калфенских и еснафских писама. У оквиру ове теме налазе се документа која сведоче о начину пословања трговаца из Пожаревца са пословним партнерима из Југославије и иностранства. Сачувана је пословна преписка која се односе на пословање Војислава Бркића, индустријалца из Великог Села, затим понуда млинског уређаја са машинама и деловима Карла Шанцера, генералног заступника фирме „Браћа Билер“ фирми „Живан Т. Величковић и синови“ из Кисиљева, као и документа која се односе на Стевана Шаиновића, трговца из Пожаревца, власника гвожђарске радње (пословна преписка, рачуни, признанице, царинске декларације, товарни листови у вези са набавком робе-плугова, ексера и др. из Беча и Будимпеште). У Збирци се налазе и документа која сведоче о раду земљорадничких задруга на подручју Округа пожаревачког, где се по значају истиче Записник прве скупштинске седнице „Прве млавске земљорадничке задруге за набавку и употребу пољопривредних справа“, која је прва задруга ове врсте у Србији[22].

Тема Друштвено-политичке организације, друштва и удружења садржи документа која се односе на рад политичких странака на подручју Округа пожаревачког (либералне, радикалне, напредне и демократске странке). У овој Збирци се налазе и појединачна документа која се односе на рад више хуманих и сталешких удружења, као што су Подружница женског друштва, као и правила о оснивању и раду неких удружења и организација (Сачуван је Записник са 18. седнице Управног одбора трговачко-болтаџијског еснафа).

У оквиру теме Верске установе и организације аналитички је обрађено само 7 предмета. Прва 3 су из периода пре Првог светског рата, и то: Упутство за припрему црквених рачуна за преглед, похвални листови којима се по решењу Богословије београдске награђује ученик Сава Поповић (Сава Поповић је по завршетку Богословије радио као свештеник у Пожаревцу) и грађевинска књига цркве-манастира Тумане. Предмети из периода Великог рата су венча-

22 *Алманах шездесетогодишњице задругарства Србије 1894-1915*, Београд, 1954.

ни листови на бугарском језику, за бракове склопљене у Жагубици.

Од предмета који се налазе у тематској целини под насловом личности, по значају се истичу документа која се односе на Милана Мицића, начелника срезова млавског и звишког, документа која се односе на генерала Антонија Пекића, затим Драгослава Бошковића, адвоката из Пожаревца и др.

У тематској целини под називом Рукописи, налази се већи број ауторских текстова о оснивању економске школе у Пожаревцу, оснивању пожаревачке гимназије, кратка биографија народног посланика Александра Николајевића, али и преглед рада Пожаревачког женског друштва и „Успомене Алексе Костића“, трговца из Пожаревца. Сачувани су и рукописи објављених и необјављених текстова из историје Пожаревца, Великог Градишта, Рама, Голупца, као и текст о историјату Ергеле Љубичево и др.

Сачувана су бројна писма, телеграми, дописнице, разгледнице, чланске карте, легитимације, пропуснице, позивнице, која су аналитички описана у теми под насловом Остало.

Збирка *Varia* је, како је више пута наглашено, збирка отвореног типа, тако да ће се у будућности наставити са њеним допуњавањем. Знајући да постоји мноштво значајних докумената у приватном поседу, надамо се да ће се ова Збирка обогатити тим документима, који ће помоћи у расветљавању прошлости у свим областима живота становника Браничевског управног подручја.

Резиме

Значај докумената који се чувају у Збирци *Вариа* је веома велики. То указује на потребу њеног сређивања и обраде. Збирка *Вариа* Историјског архива Пожаревац обухвата архивску грађу насталу у временском распону од 1791. године до данашњих дана, што показује да је Збирка отвореног типа. У питању су документа веома различите провенијенције - документа настала радом органа власти и управе, војске и правосудних органа, друштвено-политичких организација и удружења, привреде и банкарства, просвете и културе, верских организација. По значају се истиче преписка кнеза Милоша Обреновића са полицијским комесаром Цветком Рајевићем, документа која се односе на министра унутрашњих дела Тому Вучића Перишића, од којих нека садрже његов потпис, два турска берата - један Берат, царски указ додељен кнезу Петру Шљивићу који је родом из Пожаревца, старешини царине у Текији, и други Берат који је додељен Александру Карађорђевићу, а којим султан изражава задовољство кнежевом владавином Србијом. Сачувана је најстрожа наредба коју Начелник Среза рамског шаље председнику Општине камијевске да сви војници спреме одело и храну за 3 дана, како би били спремни да по позиву дођу на зборно место ради одласка у рат (Српско-турски ратови 1876-1878. година), из 1876. године. Најстарија документа Историјског архива Пожаревац се чувају управо у овој Збирци. Архивска грађа која се налази у Збирци може бити извор за историјска, политичка, социолошка, културолошка и друга истраживања. Стога се истиче потреба сређивања и обраде ове Збирке и то из два разлога: један је учинити ова документа доступним истраживачима, а други је обезбедити адекватну заштиту овако вредне архивске грађе. У овом раду је указано на проблеме и дилеме на које се наилазило приликом сређивања и обраде ове збирке и дата су решења која су примењена у Историјском архиву Пожаревац. Израђени аналитички инвентар са именским и тематским регистром, који је публикован као свеска 5, у оквиру едиције Историјског архива Пожаревац под називом Едиција научно информативна средства о архивској грађи, као и на званичном веб-сајту Историјског архива Пожаревац, учинио је архивску грађу која се налази у овој Збирци доступном широј јавности, односно истраживачима, али и обезбедио заштиту ове вредне збирке.

ARRANGING AND PROCESSING *VARIA* COLLECTION (1791-) – THE EXPERIENCE OF THE HISTORICAL ARCHIVE OF POZAREVAC

The documents kept in Varia Collection are highly significant and therefore need to be arranged and processed. Varia Collection, kept at the Historical Archive of Požarevac, includes archival material dating from the period between 1791 and the present day, which indicates that it is an open collection. The documents are of highly varied provenance – created by organs of government and management, military and organs of jurisdiction, socio-political organisations and associations, industrial, banking, educational and cultural institutions and religious organizations. Particularly important are: the

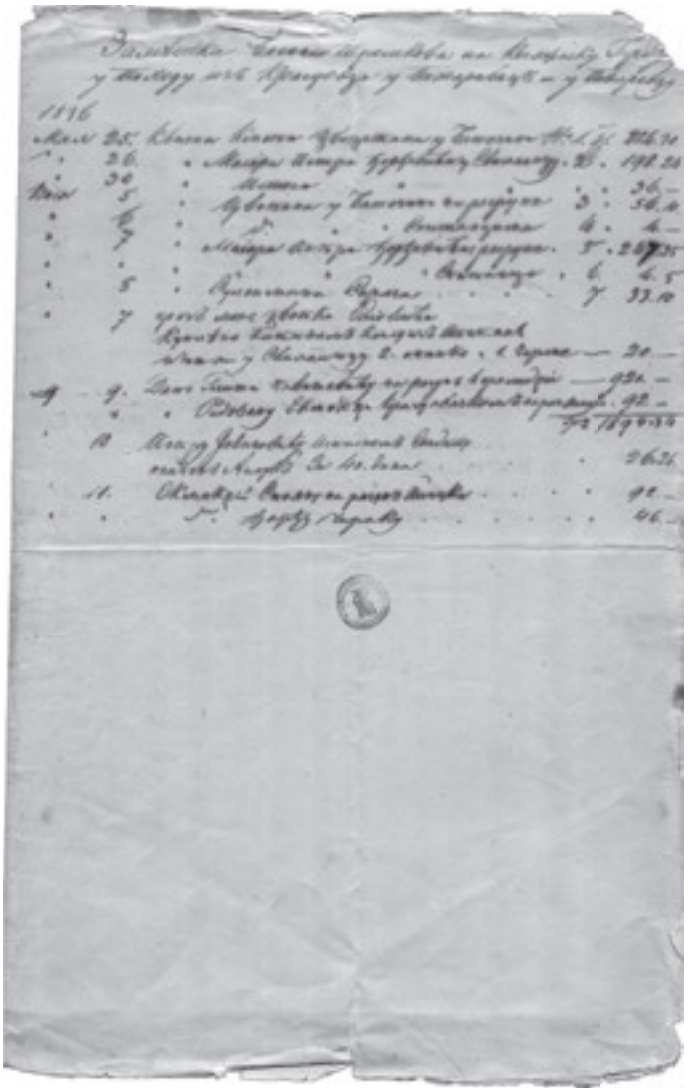

Акт о војним трошковима Кнежеве гарде у походу од Крагујевца до Пожаревца и у Пожаревцу, 1836.

13 Varia 188

correspondence between Prince Miloš Obrenović and police commissioner Cvetko Rajević, the documents referring to the Minister of the Interior Toma Vučić Perišić (some of which bear his signature), two Turkish berats (emperor's decrees) – one of them was issued to Prince Petar Šljivić, the senior of the custom-house in Tekija, whereas the other, issued to Prince Aleksandar Karađorđević, is an expression of the Sultan's satisfaction with the Prince's rule over Serbia. The collection also contains a firm order, issued in 1876 by the Ram district head to the Kamijevo district council chairman, stating that all soldiers should prepare clothes and three days' supplies of food and arrive at the assembly point and go to war (Serbian-Turkish Wars, 1876-1878). The oldest documents of the Historical Archive of Požarevac are kept in this collection. The archival material from the Collection can serve as source for historical, political, sociological, cultural and other researches. Therefore, arranging and processing this Collection is emphasized as necessary, and there are two reasons for this. One is making these documents available to researchers, while the other is providing adequate protection for such valuable archival material. This paper also pinpoints the issues and dilemmas faced while arranging and processing this collection, and presents the solutions applied at the Historical Archive of Požarevac. A compiled analytical inventory with a register of names and topics has made the archival material from the Collection available to a wider public and researchers, but it has also provided protection for this valuable collection. The inventory has been published by the Historical Archive of Požarevac as volume 5 and is part of the series Scientific and Information Resources on Archival Material; it is also available on the official website of the Historical Archive of Požarevac.

историографија
istoriografija
historiography

historiography
istoriografija
историографија

Мр Небојша Д. Ђокић
Центар за војно–политичке студије, Београд
Оливера Думић, Београд
Република Србија

UDK: 271.222(497.11)-9”18”(093.2)
271.222(497.11)-523.4/.6”17”(093.2)

ЦРКВА У ЗВИЖДУ И ПЕКУ У XVIII ВЕКУ

Сажетак: У раду је укратко дата историја српске православне цркве на просторима Звижда и Пека у првој половини XVIII века. За ово време црква је живела и радила под османском и аустријском влашћу. Највећа пажња је посвећена историји црквених храмова пројушчих у овом периоду премда су споменута и црквишта која се спомињу у то време.

Кључне речи: Звижд, Пек, Горња Крушевица, Кучево, Кучајна, Браничево, Десина, Бикотинце, Голубац, Мајданпек, Велико Градиште

Прве детаљније податке о црквеном уређењу у долини реке Пек имамо из времена аустријске владавине северном Србијом након Пожаревачког мира. У то време, око 1730. године, у долини реке Пек налазиле су се следеће парохије: крушевичка или звиждска, клењска, средњевска или десинска, бикотиначка или баричка и велико градиштанска. Индиректно су овом простору гравитирале и голубачка и мајданпечка парохија па смо их и ми обрадили у овом раду.

Од споменутих парохија, пројушче парохијалне цркве су имале само градиштанска, голубачка и мајданпечка парохија. Наравно и манастир Туман је био пројушчи. Порушене цркве, ван функције, имале су крушевичка, десинска и бикотиначка парохија (црква у селу баричу).

Крушевичка или звиждска парохија

Кучево се до друге половине XIX века звало Горња Крушевица. Крушевичка парохија је 1733. године била скоро потпуно влашка. Ова парохија је имала пет села: Крушевица (13, Срби), Волуја (47, Власи), Дубока (35, Власи), Нересница (48, Власи), Кучајна (непознати број српских домова). Од 143 дома само су 13 била српска (без оних у Кучајни), а 130 влашки. Сва ова насеља су постојала и 1718. године. По подацима “тефтера митрополитског таксила” звиждску нурију или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села Дајша (30 домова), Крушевица (16), Кучајна (8), Нересница (67), Дубока (30) и Волуја (60). Подаци истог тефтера, али за 1735. годину се разликују само толико што Крушевица има 15, а Нересница 60 домова. (Витковић Г., 1884, 146; Руварац Д., 1905, 127)

Екзарх Јован Михајловић (1734. године) је забележио да у Крушевици постоје остаци старе цркве: “*камена, старовременаја, јешче ва време кнеза Лазара прављена, имат више од 100 љет, само зид дувари, крова не имат, и неколико икон стари, в неиже ничтоже ни книги црковние имат, ни одежди, ни потира, и сада како смо дошли есмо сакупили и друга села, која подлежит под крушевичком црквом, прво: Даиша, Нересница, Дубока, Волуја, све Власи, и Кучајна Србли, аидуци, и са благословением Вашего П. поставихом црковнога сина именем Сојана Лазића.*” На жалост, екзарх је пропустио да забележи коме је била посвећена. Парохијани су намеравали да на истом месту граде нову цркву и већ су били изнели грађу па су замолили екзарха да дође после Ускрса да се договоре око тога како ће започети изградњу нове цркве. Споменимо и да су Ризнић и Каниц видели остатке две цркве (или капеле) источно од тврђаве Чукарице код Кучева. (Руварац Д., 1905, 111 и 121; Ризнић М., 1888а, 35; Каниц Ф., 1999, 246)

Треба споменути и да су у Кучајни 1733. године постојали остаци старе цркве у висини до почетка свода. (Витковић Г., 1884, 146)

Свештеник Павелиз Крушевице, син земљорадника Илије, био је Влах из Најдаша[1] где је, по екзарху Максиму, рођен око 1709. године, а где се и школовао на влашком и српском код попа Бранка. Рукоположен је на оба степена од владике Максима Несторовића на Васкрс 1732. године. Добио парохију крушевичку 1732. године. Није имао синђелију. Последњи пут се исповедио код јеромонаха Софронија из манастира Златице 1732. године. Зато му је екзарх Јован при визитацији фебруара 1734. године одредио за духовника јеромонаха Софронију Пећанину. Од књига је 1733. године имао један пслатир московски и један буквар влашки и словенски. Приликом визитације фебруара 1734. године није имао књига никаквих, а имао је само епитрахиљ и крст водични. Помало је шитао српски и нешто боље влашки. Није знао да поје, а готово да уопште није знао ни да служи. Сам је изјавио екзарху: "*како не служим тако и не знам, а книге не имам, откуда би могал изучити.*" Од породице је имао само старог оца и жену. Имао је и коња и кућу, и ништа више.(Витковић Г., 1884, 145 – 146; Руварац Д., 1905, 112, 127)

У својој визитацији крајем 1734. године екзарх Јован углавном понавља све оно што је навео и почетком те године, осим што и Кучајну убраја у влашка села. Што се тиче црквишта у Крушевици наводи интересантан податак да се у њему служи само на Ускрс када Власи ту долазе на причешће и ниједном другом приликом. За црквеног сина поново је изабран Стојан Лазић.(Руварац Д., 1905, 121)

У извештају са визитације крајем 1734. године за свештеника Павела понавља скоро све исто што је навео и почетком године. По њему он је родом из паланачке мукаде а васпитаван је само у Најдашу. Као ново наглашава да је двојезичан: Влах и Славенин. Премда је платио 30 форинти за синђелију екзарху Максиму још је није добио а то су посведочила и сва села његове парохије. Свештеник се жалио да Власи одбијају да му плаћају бир или било шта друго осим за "знаменіе". Због тога није могао да плаћа ни своје обавезе па је изјавио ексзарху Јовану да ће побећи са парохије.(Руварац Д., 1905, 121)

Књаз Милош је 9/21. децембра 1832. године издао наредбу Н° 3523 о попису свију новосаграђених цркава у Србији. У извештају, добијеном по тој наредби из Пожаревачког округа, пише да је црква у Крушевици (храм Вознесење Господње), у капетанији звишкој, сазидана 1832. године. (Ђорђевић Т., 1926, 379) По подацима из пописа из 1836. године црква је сазидана 1832. године од стране "обштества" среза звишког и уз помоћ књаза Милоша који је приложио 500 гроша. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 10, лист 15 – 17) И по списку "Цркви трошком Његове Свјетлости Сазидане" из 1836. године крушевичка црква је сазидана 1832. године уз прилог књаза Милоша од 500 гроша. (АС – КК – XXXV – 867) Њена изградња је коштала 9000 гроша и ту суму је капетан звишки Мијаило Ђорђевић позајмио од кметова да мајсторима исплати радове. (АС-КК-XXI-1477)

Ризнић бележи још неке интересантне податке о зидању цркве. Наиме, три километра источно од Горње Крушевице (Кучева), на брду, близу реке Посушца налазили су се почетком XIX веку остаци једне цркве. Њу су сељани Горње Крушевице сву раскопали и одвукли грађу те сазидали цркву кучевску. Ово потврђује у свом извештају књазу Милошу, од 15/27. децембар 1832. године и звишки капетан Мијаило Ђорђевић. (АС-КК-XXI-1477; Ризнић М., 1888а, 55) На месту где је била стара црква, крајем XIX века, били су виногради. Међутим, година коју даје Ризнић као годину зидања цркве, а то је 1836. година, сигурно није тачна, јер у време пописа, у јесен 1836. године црква не само да је готова него је и потпуно опремљена црквеним утварама укључујући комплетни иконостас. (Ризнић М., 1888а, 55)

Митрополит Михаило такође тврди да је црква горњокрушевичка (храм Вознесиније Господње), саграђена од тврдог материјала 1832. године. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 25) Радосав Марковић наводи како је цркву у Крушевици градило 1832. године "*општество среза Жвидског*" уз књажеву помоћ од 500 гроша, што преузима Кашић. (Марковић Р., 1942, 124 – 125; Кашић Д., 1960, 269) Коларић такође усваја 1832. годину као годину подизања цркве у Горњој Крушевици, али без навођења извора. (Коларић М., 199, 25) Др Радомир Милошевић и Драган Лазић такође

1 По екзарху Јовану је био родом из паланачке мукаде а само се школовао у Најдашу. (Руварац Д., 1905, 112)

усвајају да је црква саграђена 1832. године. (Шематизам, 2003, 93)

Црква се 1836. године налазила на крај села на једној узвишици крај пута, и имала је пространу порту. Била је саграђена од камена, имала је дрени свод и 1836. године је била у добром стању. Црква је 1836. године имала једно звоно, била је доста добро снабдевена црквеним утварама, а нешто слабије црквеним одејанијем и књигама. Располагала је са нешто готовине (102 гроша и 4 пара) и незнатним покретним имањем (965 ока кукуруза и 5 ока пасуља), док непокретног имања није имала. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 10, лист 15 – 17)

Црква је уништена у земљотресу 1893. године па се богослужење, једно време, вршило у школској згради. Данашња Црква вазнесења Господњег је подигнута 1910. Године, а осветио је митрополит Димитрије. Иконостас је пренет из старе цркве. (Шематизам, 2003, 93)

У извештају, добијеном из Пожаревачког округа, а по наредби књаза Милош Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године, пише да је црква у Нересници (храм Св. Вознесење Господње), у капетанији звишкој, сазидана 1822. године. (Ђорђевић Т., 1926, 380) По подацима из пописа из 1836. године нересничка црква (храм Св. Вознесенија Господњег) је сазидана 1824. године од стране "обштества" среза звишког. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 9, лист 15 – 16)

По подацима митрополита Михаила нересничка парохија је 1874. године припадала цркви у Горњој Крушевици. Он уопште не помиње цркву у Нересници. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 25) Интересантно је да и Ризнић износи податак по коме је нересничка црква из 1822. године. (Ризнић М., 1888а, 55) Радосав Марковић не помиње зидање цркве у Нересници а ни Кашић. (Марковић Р., 1942; Кашић Д., 1960) Коларић усваја, без навођења извора, да је нересничка црква подигнута 1822. године. (Коларић М., 1966, 25)

Мијат Петровић је писмом писаним 17/29. октобра 1822. године у Крушевици известио књаза Милоша да је околни народ нашао једино "способно" место за цркву у селу Нересници у нахији звиждској и да је припремио грађу и све остале потребне ствари и тражи одобрење од књаза да сагради цркву. Књаз је писмо примио 19. октобра/1. новембра 1822. године и већ сутрадан 20. октобра/2. новембра писмено одговорио да одобрава зидање цркве. (АС – КК – XXI – 386)

По подацима из пописа из 1836. године нересничка црква Храм Св. вознесенија се налазила насред села, под брдом, крај пута и имала је средњу порту. Саграђена је 1824. године од целог обшества среза Звиждског. Саграђена је од плетера, олепљена, окречена и даском покривена. Те 1836. године је била у добром стању. Имала је једва задовољавајући број црквених утвара (није рецимо имала иконостас, већ само велику икону под распећем, 2 велике престоне иконе, 2 велике и 2 мале иконе, 2 иконе са крилима и икону у стаклу, имала је само један путир, дискос, звездицу итад) и готово да није имала црквених утвара (само појас са сребрним павтама и воздух од басме) и књига (само тестамент на мало коло). Црква није имала ни звона.(АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 9, лист 15 – 16)

Нересничка Црква Вознесеније Господње, премда у запуштеном стању, је постојала све до Првог светског рата када су је за време окупације спалили бугарски војници. Пред Други светски рат започета је нова црква на истом месту, али су рат и послератне прилике спречавале даљу изградњу. Радови на новој цркви у Нересници су настављени тек 1987. године. Парохијски дом је из 1984. Године, а сала из 1990. године. (Шематизам, 2003, 96 и 299)

Клењска парохија

У клењској парохији је било доста Влаха. Ова парохија је имала 7 села и то Клење (21, Срби), Раброво (25, Срби), Зеленике (16, по пола Срби и Власи), Мустапић (26, Власи), Мишљеновци (17, измешани Срби и Власи), Макце (16, Срби) и Чешљева Бара (61, Власи). Укупно је било 182 дома од чега је око 105 било влашких, а остало су били српски. (Витковић Г., 1884, 140 – 141) Ако упоредимо ова села са Епшвилцовом картом видећемо да су 1718. године постојала све српска села, као и она мешовита, а да су влашка села Мустапић и Чешљева Бара настала између 1718. и 1733. године. Пошто се ова два села не јављају ни међу пустим селима 1718. Године, реч је очигледно о новонасталим селима.

По подацима "тефтера митрополитског таксила" клењску нурију или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села: Чешљева Бара (83), Макци (15), Храброво (25), Мустапићи (33), Мишленовци (21), Зеленике (18) и

Клене (20). Подаци истог тефтера, али за 1735. годину се разликују само толико што Чешљева Бара има 70 домова. (Руварац Д., 1905, 132)

Клењска парохија ни 1734. године није имала цркву па су парохијани, по указу митрополитовом, одлучили да нову цркву граде нову цркву у Раброву које је било на средрокраћи. Екзарх Јован наводи како је у Клену постојала стара црква која се налазила на супротној обали Пека. У то време, фебруара 1734. године црква је била пала и разрушена. Сви парохијани су приликом екзархове визите изразили пуну спремност да учествују у изградњи нове цркве у Раброву. Том приликом је екзарх за црквене синове поставио Николу Станојевића, кмета рабровског, и Јована Несторовића из Клења.(Руварац Д., 1905, 114)

Свештеник клењски Петар Михајловић рођен је око 1687–89. године[2] у селу Бањани код Скопља. Отац Михаило му је био земљорадник. Учио је књигу у Пећи код јеромонаха Георгија. У ђакона и свештеника га је рукоположио темишварски владика Константин Грк око 1704. године. У Клењу је био од око 1724. године. Синђелију је добио од митрополита Мојсеја Петрвића. Литургију је служио два пута годишње. Осредње је читао, али уопште није знао да поје, јер то није ни учио. Духовник му је био јеромонах Алексеј Хоповац коме се последњи пут исповедио 1733. године. Имао је белу одежду од платна, стари епитрахиљ од свиле и крст. Имао је за оно време прилично много књига: 2 српска октоиха на осам гласова, један лазаревац српски, требник московски, 2 миније на мало коло (празнични и општи). Имао је два сина, старијег ожењеног који је радио као абаџија, и млађег којег је дао у школу. Поред куће поседовао је виноград од 3 мотике, 4 вола, 2 краве и 2 коња. (Витковић Г., 1884, 139 и 175; Руварац Д., 1905, 114)

Када је екзарх Јован дошао у визитацију крајем 1734. Године, утврдио је да старо црквиште у Клењу стоји као што је и било, а да су се парохијани у међувремену предомислили и одлучили да не зидају нову цркву у Раброву (Храброво). Тек уз велики притисак и грдњу ексзарха и писмено наређење архиепископово, одлучили су, али нерадо, да наставе са припремама за изградњу нове цркве. Екзарх је записао да нема горих људи и нурије у екзархату. Све пустахије и пушкари, непокорни – како екзарх наводи не смеш им ни доћи у обилазак. Оба црквена сина су остала иста као и почетком године - Никола Станојевић из Храброва и Јован Несторовић из Зеленике. Подаци о попу Петру су углавном исти као и у претходној визитацији. Међутим, екзарх попа Петра није затекао на парохији. Овај се бојао да ће му парохија бити одузета, јер није платио ни за синђелију а ни друге обавезе митрополији, па је продао своја 4 вола и узео унука (једино дете његовог сина) који је учио школу у Пожаревцу и отишао од куће рекавши укућанима да иде у Турску одакле је дошао да се покалуђери.(Руварац Д., 1905, 122 – 123)

Најстарији познати свештеник у Раброву је био јереј Панта (Пантелеимон) Јанковић кога је 3/15. августа 1814. године рукоположио Митрополит Дионисије у манастиру Витовници. Панта је 1836. године био намесник, пребивао је у Раброву и имао је синђелију на парохију. (АС – Државни Совјет – РНо 196/837, число 84. лист 62)

У извештају, добијеном из Пожаревачког округа (тачније од печког капетана Степана Катића), а по наредби књаза Милош Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године, пише да је црква у Раброву (храм Св. Петра и Павла), у капетанији "печкој", сазидана "*у време Карађорђевог владања*". (Ђорђевић Т., 1926, 380) По подацима из пописа из 1836. године рабровска црква (Храм Св. апостола Петра и Павла), у срезу "Пекском", је сазидана "*у време Карађорђевог владанија од они парохијани*". (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 11, лист 16 – 19) Јоаким Вујић је рабровску цркву обишао 10/22. августа 1826. године. Он наводи како је с кметом отишао "*к церкви, која је от плетера и весма стара, пак је много пути од Турчина пазена и харана била. Тко је пак перви основатељ ове церкве био, докаљати ми се није могло; него је храм Свјати верховни апостоли Петр и Павел.*" Свештеник при цркви је тада, 1826. године, био, већ споменути, Пантелеимон Јанковић који је уједно био и намесник. (Вујић Ј., 1901, 80)

По подацима митрополита Михаила црква рабровска, храм је Св. апостоли Петар и Павле, саграђена је од слабог материјала 1817. године. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 26) Пошто је црква у Раброву саграђена у време Првог српског устанка њено зидање не помињу ни Радосав Марковић а ни Кашић. (Марковић Р., 1942; Кашић Д., 1960) Међутим, интересантно је да Коларић позивајући се на Јоакима Вујића тврди да је 1817. године подигнута нова црква, нешто угледнија и од бољег материјала него претходна. (Коларић М., 1959, 10; Коларић М., 1966, 25 али у овом другом случају без навођења извора) Не знамо како је Коларић из Вујића

2 По екзарху Максиму, рођен је 1689. (у Скопљу), а по екзарху Јовану 1687. године (у Бањану код Скопља).

извео такав закључак, али тога код Вујића нема, већ тај податак постоји код митрополита Михаила. Вујић напротив тврди да је црква веома стара и да је више пута обнављана. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 26) Др Радомир Милошевић и Драган Лазић такође усвајају да је црква у Раброву подигнута 1817. године премда спомињу извештај капетана Степана Катића. (Шематизам, 2003, 96)

По подацима из пописа из 1836. године рабровска црква Храм Св. апостола Петра и Павла се налазила насред села, на равном месту крај пута, али са веома малом портом. Цркву су саградили сами парохијани за време владања Карађорђевог. Саграђена је од дрвета и покривена са лошим дрвеним покривачем. Иначе је, осим покривача, била у добром стању. Била је одлично опремљена црквеним утварам (рецима имала је чак два иконостаса, распеће са две стране иконе, икону под распећем, двери, две престоне иконе, две велике иконе, 6 иконе са крилима, 10 малих московских икона, две певнице, камену купељ, два проста стола, дрвену столицу итд) а нешто слабије црквеним одеждама (два епитрахиља, појас, два стихара и два фелона и једне наруквице) и књигама (10 књига). Црква је поседовала само једно звоно а од готовог новца је имала 169 гроша и 17 пара.(АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 11, лист 16 – 19)

Средњевска или десинска парохија

Средњевска парохија је имала 5 села Средњево (20, Срби и Власи), Влашки дол (20, Срби), Десине (32, Срби), Пешчаница (17, Срби), Шумово (17, Срби). Укупно, дакле, 106 домова од који десетак влашких а све остало српски. По подацима "тефтера митрополитског таксила" десинску нурију или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села Пешчаница (18), Десина (30), Влашки До (29), Средњево (21) и Шумово (18). Подаци истог тефтера, али за 1735. годину се разликују само толико што Влашки До имао 27 домова. (Витковић Г., 1884, 141 – 142; Руварац Д., 1905, 132)

Ако овај попис упоредимо са оним из 1718. године видећемо да се сва села јављају и 1718. Године, с тиме што су Средњево и Десине били пусти, а остала села су била насељена. Значи, једино село са Власима – Средњево, било је 1718. године пусто.

Црква у Десини се први пут помиње у извештају екзарха Јована Михајловића из 1734. године "*црков порушена сва, старовремена, јешче за времена турецкого, прављеа, и пала и сокрушала се до земљи*." Екзарх је наложио вернцима да нову цркву саграде у атару села Десине, али на средокраћи између села Пешчаница, Влашки Дол, Средњево и Шумово, тј. на средокраћи између села припадајућих парохији. Парохијани су обећали да ће до Ускрса изнети сву потребну грађу, а да након тога дође екзарх и присуствује прикупљану средстава за изградњу цркве и самом почетку радова на новој цркви. Током визитације фебруара 1734. године екзарх је за црквеног сина поставио кмета Лазара Јовановића.(Руварац Д., 1905, 115) Подаци о свештенику десиначком Николи се разликују код ексзарха Максима и екзарха Јована.

По подацима екзарха Максима из 1733. године свештеник десиначки Никола је рођен око 1680. године у Новом Пазару, а школовао се у Пећи. Рукоположио га је владика ваљевски Григорије око 1698. године. Служио на Косову 28 година. Од 1729. године службовао у Десини.(Витковић Г., 1884, 141)

Подаци које даје екзарх Јован фебруара 1734. године се доста разликују. По њему Никола Марковић је био родом из Истока код Пећи. Никола се родио вероватно 1682. године, а књигу је учио у Пећи код игумана Антонија. У ђакона и свештеника га је рукоположио ваљевски владика Григорије око 1709. године. Духовник му је био јеромонах Василије Пећанин од кога је добио сведителствовано писаније 1733. године. Добро је читао по старом, а добро је и појао. Није баш најбоље служио литургију. Одежду је имао белу од платна и 2 дрвена крста. Од књига је поседовао: српски псалтир, српску литургију, српски молитвеник и српски требник. Имао је два сина – једног ожењеног, и млађег од 20 година неожењеног. Поседовао је два вола, две краве, једног коња и виноград од 10 мотика. Никола је много пио, ишао је сваки дан у механу где је пио углавном ракију. Није носио мантију, већ се облачио као и остали народ. Уопште се није могло познати да је свештеник. На захтев екзарха Јована писмено се обавезао да ће оставити пиће.(Руварац Д., 1905, 116)

Егзарх Јован је и ову парохију обишао крајем 1734. године. Од нових података, у односу на оне забележене почетком те године, битан је да су шиндру за нову цркву прикупили и изнели још пре 4 године и да је она у међувремену

сва изгњила. Парохијани су, премда прилично несложни, ипак имали намеру да праве нову цркву, али су одбијали да раде на њој док се не реши питање свештеника. Дотадашњи свештеник Никола Марковић је био пијаница и није уопште вршио своју дужност како треба.

По предању ову прву цркву је саградио неки сточарски трговац Десимир из Десине. Предање каже да су се на месту где се налази црква налазили Десимирови обори и колибе. Десимир је више пута сањао да на томе месту треба да подигне цркву, али је он учинио тек када му је умрла кћи јединица. Онда је срушио оборе и те је на њиховом месту подигао цркву и посвето је Св. 40 мученика – "Младенцима". Неки су, опет, говорили како је цркву саградио када је пропао са трговином. (Петровић Ж., 1939, 246)

У извештају, добијеном из Пожаревачког округа,а по наредби књаза Милош Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године, пише да је црква у Десињу (храм Четрдесет мученика), у капетанији рамској, сазидана 1820. године. (Ђорђевић Т., 1926, 380) По подацима из пописа из 1836. године десинска црква (храм Св. Четрдесет мученика), у срезу рамском, је сазидана 1822. године од "обштества" десинског. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 16, лист 26 – 28)

По подацима митрополита Михаила црква десинска, Храм Св. четрдесет мученика, саграђена је од слабог материјала 1827. године. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 26) Грађење десинске цркве не помињу ни Радосав Марковић ни Кашић. (Марковић Р., 1942; Кашић Д., 1960) Коларић, без навођења извора, усваја 1820. годину као годину подизања цркве у Десину. (Коларић М., 1966, 25) Др Радомир Милошевић и Драган Лазић се не изјашњавају када је саграђена десинска црква, али износе податак да је цркву осветио митрополит Петар 1830. године (Шематизам, 2003, 87) што наравно не може да буде тачно, јер је Петар постао митрополит тек 1833. године.

Како год било, по предању, Десимирову цркву су сељаци порушили негде у време почетка владавине књаза Милоша и на њеном месту саградили нову цркву брвнару искористивши камење из "турског гробља" за зидање њених темеља. Цркву су покрили трском. (Петровић Ж., 1939, 246) Овај опис цркве одговара цркви саграђеној негде 1820-1822. године.

Црква је иконостас добила вероватно 1831. године о чему су сведочиле две престоне иконе дароване цркви новембра 1831. године. У ствари, све до 1929.године црква је имала прост иконостас од офарбаних дасака. (Петровић Ж., 1939, 247)

Интересантно је да Ж. Ј. Петровић наводи да је у цркви постојао антиминс који је освештао митрополит Петар 12/24. маја 1830. године у београдској цркви Свјатих Архистратигов за цркву Десинску. (Петровић Ж., 1939, 248) Или Петровић није добро прочитао датум на антиминсу или име митрополита пошто Петар није био митрополит Србије 12/24. маја 1830. године. У попису се спомиње нови антиминс што значи да га је црква добила до 1836. године. У ствари, ми мислимо да га је црква управо и добила 12/24. маја 1836. године и да је Петровић број 6 погрешно прочитао као број о. Наравно, ако је стварно реч о антиминсу митрополита Петра.

У време пописа 1836. године при цркви су постојале две парохије средњевска и десинска. Свештеник на средњевској парохији је био јереј Трифун Јанковић који је живео у Средњеву и кога је у Београду 6/18. јула 1830. године рукоположио митрополит Антим. На десинској парохији свештеник је био јереј Благоје Радошевић који је живео у Десини и кога је у Пожаревцу 23. априла/5. маја 1834. године рукоположио митрополит Петар. Јереј Благоје је умро 29. децембра 1861. године/10. јануара 1862. године. (АС - Државни Совјет – РН° 196/837, число 93, лист 62; Петровић Ж., 1940, 28)

У Десини је постојало предање да је при десинској цркви 1837. године свештеник био неки "пречанин" Жеравица који је живео у Печаници. Из пописа свештеника из 1836. године видимо да то није тачно и, ако је заиста постојао неки поп Жеравица, то је морало бити само до 1834. године (када је рукоположен, већ споменути, Благоје Радошевић). Жеравица је и умро у Печаници, а сахрањен је у порти десинске цркве али му се гроб не зна. (Петровић Ж., 1940, 27)

По подацима комисије која је радила попис 1836. године десинска црква, Храм Св. 40-мученика је била саграђена у осредњој порти, на крај села "*под брдом, крај пута близу једног потока*". Црква "*од земље набијене, трском покривена*", по подацима комисије, саграђена је 1822. године средствима "*обштества*" десинског и у другој половини 1836. године била је у рђавом стању. Црква је била, за оно време, добро снабдевена црквеним утварима и премда се не помиње иконостас

имала је знатан број икона. Поседовала је, између осталог, једне двери, 2 иконе престолне велике, једну велику икону, 16 московских икона и 19 икона са крилима. Црква је била знатно слабије снабдевена црквеним одејанијем и књигама (на пример, имала је само 8 књига). Црква је имала и једно звоно. Од готовине црква је поседовала 305 гроша и 35 пара. Десинска црква 1836. године није поседовала никакво покретно ни непокретно имање. (АС – ДС – IIБфI-№30/836, число 16, лист 26 – 28)

Негде после 1836. године, али по предању, за време прве владе књаза Милоша на истим темељима озидана је црква са зидовима од печене цигле покривена ћерамидом. (Петровић Ж., 1939, 246) То значи да је озидана негде 1837 – 1839. године ако је предање поуздано.

Ћерамида је скинута са цркве 1899. године и црква је покривена црепом. Садашњи иконостас осликао је 1929. године Јосиф Вучетић из Београда. Парохијски дом је из 1994. године. (Шематизам, 2003, 87)

Градиштанска парохија

Градиштанска парохија је 1733. године имала само 4 насељена места Градиште (50, Срби), Кусић (25 Срби и Власи), Триброде (15, Срби) и Пожежена (10, Срби). Као што видимо од 100 домова, највише 15 је било влашко, а остало су били српски. Сва села су постојала и 1718. године. По подацима "тефтера митрополитског таксила" градиштанску нурију или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села Триброда (16), Кусићи (22), Градиште (50) и Пожежена (12). Подаци истог тефтера али за 1735. годину се не разликују од претходног. (Витковић Г., 1884, 145; Руварац Д., 1905, 132)

Црква Светих архистратига у (Великом) Градишту помиње се први пут за време аустријске владавине северном Србијом почетком XVIII века. Егзарх Јосиф Стојанов помиње ову цркву у извештају из 1723. године. Егзарх Максим Радковић у свом извештају из 1733. године даје детаљнији опис градиштанске цркве. Црква је била саграђена од дрвета, покривена црепом и убељена кречом. По Максиму саграђена је 1720. године. Освештена је руком вдадике Стефана. Антими(н)с је био митрополита Мојсија Петровића. У олтару је била камена трпеза "*покривена мусулом црвеним, и по трапези чирака од меди два, и проскомидија древена, покров од картуна, у проскомидији чирак од туча један, путир и кашика, дискос, звездица од калаја, дарка свих три од свиле црвене. Одежди црковни фелона два од беза бела, и стихар од беза бела један, и наруквице од свиле црвене, и појас са павтами меденим, петрахила не имејет; него свештеничаски*." Постојао је и иконостас: "*Споља преддверија од картуна; икона са стране десне три, а с леве две, и двери старе; кандила медена пет и два чирака древени*." Црква је од књига имала: "*псалтир србски, октојих србски, петогласнив србски, требника два србска, апостол србски један*." У женској припрати се налазила камена крстионица док миропомазанија није било. Црква је имала звоно. Црква је од књига имала: "*псалтир србски, октојих србски, петогласнив србски, требника два србска, апостол србски један*." Свештеник Никола Милић је био родом из Лувиковје, и рукоположен је на оба степена од митрополита Мојсеја Петровића. Од књига је имао: "полустав московски, требник московски, евангелије србско, литургија србска." Исповедао се духовнику архимандриту Василију Пекском последњи пут о Васкрсенију 1733. године. "*Правило држит и летургију појет*." Имао је сина и сингелију митрополита Мојсија Петровића. Међутим, јереј Никола Милић је умро пре краја те 1733. године. (Витковић Г., 1884, 173 – 175, 193; Руварац Д., 1905, 108 – 9)

Егзарх Јован Михајловић у извештају за 1734. годину пише Градиште има цркву Светих Архистратига Михаила и Гаврила: "*Старовремена, како сазидата има 12-т лет, плотом и древом дувари, повапљена блатом и кречом побељена*." Олтар је био мали, трпеза камена, покривена са 2 бела покрова и једним од црвеног мусула. На трпези су биле свете мошти у дрвеној кутији и два свећњака од туча. Проскомидија је била дрвена и завеса од чита на проскомидији, један свећњак и умиваоница од камена, путир и дискос од жутог лима, звездица од пиринча, ложица од калаја, дарци светих од свиле дамаске, аер од жуте свиле (на крајевима подеране), темно прграђено даскама, на врху темена слика на папиру Христовог страдања насликана на "римски" начин. Преко темна постављен је био чит. Икона сапрестолних је било 15, што малих, што великих. Испод икона чит. Старе двери са три завесе од белог беза, 4 кандила од туча, 2 стаклена свећњака и 2 велика камена свећњака. Аналогион од дрвета покривен читом. У наосу је био архијерејски сто и 20 других столова. Црква је поседовала и сребром оковани и позлаћени крст

купљен за 20 форинти, две црквене оругве од мусула, кадионицу од туча, два калајна тањира, анафорнице, мало звоно за оглашење. Црква није имала свода, била је попатосана циглом а покривена храстовом шиндром на којој је постављена цигла. На цркви су била два крста један од калаја, а други од дрвета. Припрата је била преграђена оплотом и обељена кречом. У припрати су биле 2 нове и једна стара икона, 2 дрвена свећњака, дрвени тетрагон, два кандила од туча и један сто. Ту се налазио и сандук у коме су се налазиле црквене ствари, а у њему су чувани и тамјан и свеће. Црква је имала две свилене црквених одежди, нов свилени стихар, појас тканицу, наруквице од чита. Од књига је имала: тестамент московски, литургију српску, октоих српски, петогласник лазаревац, 3 стара српска молитвеника, псалтир српски и апостол московски. Звоник је био саграђен од четири храстова дирека. Звоно је било средње величине. Порта је била ограђена плотом и имала је врата. Цркву је освештао епископ Стефан Љубибратић. Јануара 1734. године црквени син је био Николај Грк који је пристајао да то остане само до ускрса. Исту цркву Градиштанци су "*на ново обновили на садашњу визитацију про љето 1735-то. Свод нов направили*". (Руварац Д., 1905, 108 – 9, 132 и 154)

Умрлог свештеника Николу Милића је заменио, још 1733. године млади свештеник Никола Илић, рођен вероватно 1710. године у Градишту. Његов отац Илија је био земљорадник. Никола је књигу учио код покојног градиштанског свештеника Николе Милића. У ђакона и свештеника га је 1733. године рукоположио владика Максим Несторовић. У време визитације почетком 1734. године још увек није имао синђелију на парохију. Духовник му је био архимандрит Василије Пећки код кога се исповедио 1733. године. Знао је да чита "по старом", али не баш најбоље, јер је много грешио. Умео је, колико-толико, да поје осмогласнице "на господи возвах" и уопште за нужду је могао у цркви оно што је неопходно опојати. За литургију неопходну ерувику и причестну је знао, научио их је у Пожаревцу. Није знао десет божјих заповести па му је наређено да их научи. Од одежде је имао само нов епитрахиљ од црвеног дамаска и крст водични. Од књига је имао московски псалтир на средње коло и московски требник. Живео је заједно са два ожењена брата и једним неожењеним од 15 година. Кућа им се налазила близу цркве. Од имања браћа су имала коња и кола, 3 вола, 2 краве и 15 оваца. И ништа више. Нису били ослобођени пореза, већ су давали и "порцију" и кулук. И поред митрополитовог писменог захтева да се свештеникова породица ослободи од давања као што је био случај и са другим свештеницима остали житељи Градишта нису хтели да то прихвате. Због тога је екзарх Јован Михаиловић послао и јереја Николу на учење све док Градиштанци не прихвате митрополитово наређење. Тако је Велико Градште једно време остало без свештеника. Ипак, након неколико месеци су прихватили митрополитов захтев да свештеникова кућа не даје порцију и кулук па се јереј Никола вратио у Велико Градиште.(Руварац Д., 1905, 109)

Екзарх Јован је обишао цркву у Градишту[3] и крајем 1734. године. Јован изриком наводи да је затекао стање готово исто као и током претходне визитације, осим што је направљен нови свод и изидана камена проскомидија. Додао је и антиминс који је црква добила од архиепископа Мојсеја Петровића, а који је није навео у претходној визитацији. Парохијани су рекли екзарху да намеравају да сагради и женску припрату. Епитроп је још увек био Николај Втика Грк, а у међувремену је за црквеног сина постављен Јован Марковић. Што се тиче попа Николе Илића, он је и даље имао проблема са житељима Градишта који су пристали да један његов брат буде ослобођен давања царске '"порције", али нису пристајали да и други буде ослобођен. Због тога је поп Никола, на захтев екзарха Јована да скупи паре за синђелију, рекао да ће синђелију узети само ако му и други брат буде ослобођен давања царске '"порције". Иначе оба брата су му била ожењена. У нурију попа Николе крајем 1734. године су улазила села Градиште, Триброда, Кусићи и Пожежена.(Руварац Д., 1905, 119 – 120)

Са осталим народом током рата 1788 – 91. године емигрирао је из Србије у Аустрију и градиштански свештеник Живко Вучић, који се населио у Белој Цркви. Владика темишаварски Јован Јовановић Шакабента, поднео је, 21. јануара 1792. године, извештај Илирској канцеларији, о способностима и заслугама свештеника који су остали у Аустрији. По његовом мишљењу свештеник Живко Вучић је био неспособан за свештеника у Банату. (Павловић Д., 1910, 215 и 216 нап. 1)

Градиштанци су своју цркву поново обновили, вероватно, 1816. године.[4] Наиме, у извештају, добијеном из

3 У оригиналу пише Градишка а не Градиште.

4 Није јасно зашто др Радомир Милошевић сматра да је реч о потпуно другој цркви, кад је јасно да је реч о истој, само обновљеној цркви.

Пожаревачког округа, а по наредби књаза Милош Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године пише да је црква у Великом Градишту (храм Св. Аранђео 8. новембра – по старом), у капетанији печкој, сазидана 1816. године. (АС – КК – XXI – 1474; Ђорђевић Т., 1926, 380) По подацима из пописа из 1836. године црква у Великом Градишту (Храм Св. Архангела Михаила), у срезу "пекском", је сазидана 1816. године трошком "обштетсва" велико – градиштанског. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 14, лист 22 – 25)

Радосав Марковић не спомиње грађење градиштанске цркве а ни Кашић. (Марковић Р., 1942: Кашић Д., 1960) Коларић усваја, без навођења извора, да је градиштанска црква подигнута 1816. године (Коларић М., 1966, 25) премда је у свом претходном раду не помиње. (Коларић М., 1959)

Први, додуше штури, опис велико градиштанске цркве дао је Јоаким Вујић који је обишао Велико Градиште 8/20. августа 1826. године. Он наводи: " *На среди ове варошице находи се једна церква која је многократно од Турака паљена и робљена била, а христијани су је свагда опет возобновљавали и подизали. Храм ове цркве јест С. Архангел Михаил, 8.го ноемврија, а перви основатељ ове церкве тко је био, дознати нисам могао. Преко пута, недалеко от церкве, находи се и једно добро уређена школа с 30 ученика и учитељем.*" (Вујић Ј., 1901)

По подацима Павла Васића, у Великом Градишту је 1831. године рађен иконостас на зографски начин. (Васић П., 1990, 195) Касније ће у Градишту радити академски сликар Јован Исајловић. (Јовановић М., 1987, 86)

По подацима комисије која је радила попис 1836. године црква великоградиштанска Храм Св. Архангела Михаила се налазила усред вароши, на равном месту покрај пута и имала је осредњу порту. Саграђена је 1816. године средствима "обшчества" великоградишког. Саграђена је од земље и те 1836. године је била у добром стању. Била је једна од најбоље опремљених цркава у књаз Милошевој Србији. Била је одлично снабдевена црквеним утварама (између осталог, једно сребрно и 9 калајних кандила, два полијелеја – стаклени и од туча, иконостас, украшено темпло с дверима и престолним иконама, икона средња са 3 мала сребрна венца, 4 иконе московске, 7 икона с крилима, 3 велике старе иконе, икона од хартије, два путира итд.), црквеним одеждама (4 епитрахиља, 11 ђачких стихара, 3 фелона, 3 воздуха итд) и књигама (18 књига). Црква је имала 2 звона. Од готовог новца имала је 1000 гроша, а на облигацијама је имала 2580 гроша. Од непокретног имања изван цркве имала је један дућан који се издавао на кирију, и плац на коме су била саграђена 6 туђих дућана на које је примала годишњу кирију (укупно 180 гроша годишње на све дућане). (АС - ДС - IIБфIН°30/836, число 14, лист 22 – 25)

У место ове старе цркве од плетера, по подацима митрополита Михаила, сазидана је од тврдог материјала 1852. године нова црква, чији је храм Св. архистратига Гаврила. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 25) Др Радомир Милошевић наводи како је нова градиштанска црква Светих Архангела Михаила и Гаврила грађена од 1852. до 1856. године. Освећење је извршио 1856. године митрополит Петар. Зидни живопис су извели Димитрије Посниковић и Јован Исаијиловић – Млађи. Садашњи иконостас је осликао Настас Стефановић, родом из Великог Градишта. (Шематизам, 2003, 85)

Бикотиначка или баричка парохија

Бикотиначка парохија је 1733. године имала 6 насељених места - Бикотинци (20, Срби), Миљевићи (6, Срби), Мрчковац (4, Срби), Барич (12, Срби), Бикиње (8, Срби), Крушевица (10, Срби). Ово је била бројчано мала парохија са свега 60 домова, и то све српских. По подацима "тефтера митрополитског таксила" баричку нурију или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села: Мрчковац (4), Милевићи (7), Барич (15), Крушевица (10), Бикотинци (18) и Бикине (9). Подаци истог тефтера, али за 1735. годину се не разликују од претходног. Свештеник бикотиначки Илија Димитријевић је рођен око 1703. године у Пожаревцу[5] где је учио и књигу код Павла мештера. У ђакона га је рукоположио митрополи Мојсеј Петровић,[6] а у свештеника владика Николај Димитријевић 1730. године и одмах је постављен у Бикотинце. Илија је 1733. године имао свој окрут: одежду од бела платна, епитрахиљ од црвена мусула и наруквице од црвене свиле. Од књига је имао требник московски, псалтир "србскаштампа", илетургија "србскаштампа", а све ове књиге је узео из пожаревачке цркве. Имао је два сина Пантелију од 6 и Саву од 4 године. Живео

5 Његов отац Димитрије је био "бузаџија".

6 По подацима ексрха Максима у оба чина га је рукоположио владика Николај Димитријевић. (Витковић Г., 1884, 138 и 178 – 179).

је у селу Бикотинци, а служио у цркви у Баричу. Духовника је имао, последњи пут се исповедао оцу архимандриту Василију Пећскому, о Васкрсенију 1733. године.[7] "*Правило обдржава, летургију појет, сингелију не имејет.*" Екзарх Јован даје нешто другачије личне податке о њему. По Јовану јереј Илија нема своју породицу, а од имовине има само једног коња и малу кућу. Одежду је имао белу од беза и стихар и појас тканице, наруквице, половни епитрахиљ од жуте дамаске свиле и крст водични. Од књига је имао само мали московски требник. Добро је читао, али је врло слабо појао. (Витковић Г., 1884, 138 и 178 – 179; Руварац Д., 1905, 131)

Црква Светих четрдест мученика помиње се у селу Баричу у извештају екзарха Максима Радковића из 1733. године. По подацима Максима Радковића из 1733. године црква баричка је била стара "*и расипата, летургија не појет се, никакове службе не имејет, книга не имејет, окрут не имејет ничто своје потребно.*" (Витковић Г., 1884, 178) Екзарх Јован Михајловић је фебруара 1734. године записао нешто више: "*Црквиште старовремено је, јешче прежде турецкого времене, отнележе сагражденa била, сказаше људи, когда смо ишли гледати ван села, вешчше от двеста љет, пала и сокрушила се до земли...*" Интересантно је да се у цркви још увек налазило десетак старих икона, оштећених од кише и других временских недаћа. Екзарх је са сељацима покупио иконе и пренео их у попову кућу на чување. Иначе, црква није поседовала никаквог новца нити других материјалних добара. Екзарх је одлучио да се дотадашња бикотиначка нурија подели на два дела тако што би села Барич, Бикиње, Мрчковац и Милевић остали под баричку цркву док би села Бикотинци, Триброде, Кусићи и Доња Крушевица потпала под будућу, планирану, бикотиначку цркву. Сељани Барича и осталих села која су требала да потпадну под баричку нурију су обећали екзарху Јовану да ће по Ускрсу започети изградњу нове цркве и да због тога ако може екзарх тада дође код њих. Током визитације екзарх је за црквеног сина поставио Милка Кузмића из Барича а касније је требало да одреди још једног из неког од других села баричке нурије. (Руварац Д., 1905, 109)

Интересантно је да на другом месту ексарх Максим тврди како је у Бикотинцима "била стара црков од древа, разорена." Пошто на истом месту, такође спомиње и село Барич а да не каже ништа о баричкој цркви – готово је сигурно да је реч о баричкој цркви. Иначе, у то време Илијини парохијани су ишли на службу у манастир Туман. (Витковић Г., 1884, 139)

Приликом визитације екзарха Јована фебруара 1734. године обор кнез Никодим из Бикотинаца са целим селом Бикотинцем и селима Кусић, Триброде и Доња Крушевица су изјавили да имају намеру да у Бикотинцу сагради цркву. Екзарх је за црквеног сина поставио обор кнежевог сина Лазара Никодимовића а за епитропа самог обор кнеза Никодима. Отац и син су обећали да ће сами за нову цркву дати 100 форинти и замолили су екзарха да дође по Ускрсу да би се сазвали сељани и из осталих села да би се прикупила средства за зидање нове цркве. Истовремено тада је требало да им екзарх одреди место за нову цркву.(Руварац Д., 1905, 109 – 110)

Када је екзарх Јован дошао у визитацију крајем 1734. године затекао је у Баричу срушену црквицу у истом стању као и почетком године. Парохијани су грађу за нову цркву изнели, али су екзарху изјавили да су одустали од намере за изградњом нове цркве. Црквени син је и даље био Милко Кузмић, а под стару срушену цркву су потпадала села Бикине, Мрчковац, Милевићи и Барич у коме се налазило црквиште. Насупрот Баричанима сељаци из Бикотинаца су током 1734. године не само ископали и озидали темеље, већ и започели градњу зидова нове цркве и то на месту где црква никад раније није постојала. Изградњу цркве им је допустила администрација темишварска која је дозвољавала слободну изградњу и црква по Банату. Црквени син је и даље био Лазар син обор кнеза Никодима. Цркви у изградњи су потпадала села Бикотинци и Крушевица (10 кућа) док су села Кусићи и Триброди који су раније такође припадали овој парохији одлуком екзарха Максима предата попу у Великом Градишту. Екзарх Јован је предложио митрополиту да ова два села врати бикотиначкој цркви која је ближа премда их дели река Пек.(Руварац Д., 1905, 120)

Црква у селу Бикотинци се први пут спомиње у литератури код Јоакима Вујића који је ово село обишао 8/20. августа 1826. године: "... *а на среди овог села јест церква средње величине, која унутри лепо и по начину*

7 По подацима екзарха Јована духовник му је био јеромонах Исаија из манастира Тумана, који је крајем 1733. године побегао у Турску. Илија је имао писмену потврду од Исаије из 1733. године. (Руварац Д., 1905, 110)

христијанском уреждена јест. Храм церве јест С. пророк Јеремиј, коме торжество бива 1.го маја." (Вујић Ј., 1901)

У извештају, добијеном из Пожаревачког округа, а по наредби књаза Милош Но 3523 од 9/21. децембра 1832. године, пише да је црква у Бикотинцу (храм Св. Јеремија), у капетанији речкој, сазидана 1824. године. (Ђорђевић Т., 1926, 380) По подацима из пописа из 1836. године бикотиначка црква (Храм Св. пророка Јеремије), у срезу речком, је сазидана 1820. године трошком њених парохијана. (АС – ДС – II Бф1Н°30/836, число 4, лист 10-11)

Радосав Марковић не спомиње изградњу цркве у Бикотинцу, као ни Кашић. (Марковић Р., 1942; Кашић Д., 1960) Коларић усваја 1824. годину као годину подизања цркве у Бикотинцу, (Коларић М., 1966, 25) премда је ни он у једном свом ранијем раду не спомиње. (Коларић М., 1959)

Архивских података о бикотиначкој цркви, из времена њене градње - па и из нешто каснијег времена, по свему судећи нема сачуваних. Једини податак који смо нашли о бикотиначкој цркви до 1836. године је податак да је бикотиначки јереј Андреја Поповић умро 20. фебруар 1836. године (по старом календару) након чега је смољиначки протојереј извршио привремену прерасподелу бикотиначке парохије што му је, накнадно, одобрено из Митрополије. (АС - Државни Совјет - РН° 196/837, лист 82; АС – Митрополија - Но. 172/36)

По подацима комисије која је радила попис 1836. године бикотиначка црква, Храм Св. пророка Јеремије, налазила се насред села. Равна, мала порта, лежала је између два пута. Црква "од земље набијена, с рђавим даскама покривена", по подацима комисије, саграђена је 1820. године средствима парохијана и у другој половини 1836. године налазила се у добром стању. Црква је била, за оно време, одлично снабдевена црквеним утварима (поседовала је, између осталог двери, две престоне иконе, једну малу Богородичину икону над дверима, 12 икона "с крилима" и 10 малих "московских" икона), а доста добро снабдевена црквеним одејанијем и књигама. Црква још увек није била добила ни једно звоно. Имала је само 41 грош готовине и 750 гроша на облигацији. Бикотиначка црква 1836. године није поседовала никакво ни покретно ни непокретно имање. (АС - ДС - IIБфIН°30/836, число 13, лист 20 – 23)

На месту ове старе цркве од плетера, по подацима митрополита Михаила, сазидана је од тврдог материјала 1874. године нова црква, чији је Храм Св. пророк Јеремија. (Митрополитъ Михаилъ, 1874, 26) По др Радомиру Милошевићу и Драгану Лазићу црква Светог Пророка Јеремије је подигнута од 1875-1877. године. Осветио је митрополит Михаило. Иконостас је осликао Димитрије Посниковић. Обновљена је 1987. године. Парохијски дом је подигнут 1987. године. (Шематизам, 2003, 83)

Село Бикотинци је указом књаза Милана 1882. године променило име у Браничево на предлог и молбу тадашњег пароха бикотиначког Михајла Поповића. (Момировић П., 1939, 50)

Голубачка парохија

Голубачка парохија је имала 6 насељених места Голубац (42, Срби,), Војилово (21), Малешево (8), Добра (35), Двориште (17, Власи) и Радошевци (10, Срби). Укупно је било 133 дома. По подацима "тефтера митрополитског таксила" голубачку нуријy или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села Голубац (43), Воилово (27), Малешево (8), Двориште (31), Радошевци (13) и Добра (30). Подаци истог тефтера али за 1735. годину се разликују само толико што Двориште има 28 домова. Свештеник голубачки Никола Петровић је рођен око 1695. године у Морачи у Херцеговини где је и у манастиру Тушину учио књигу. У Голупцу је био свештеник од око 1725. године. У време визитације екзарха Јована фебруара 1734. године поп Никола је био врло болестан чак је екзарх сматрао да је овај на самрти. Парохијане у Добри је 1734. и 1735. године опслуживао свештеник Стојан из села Љубкова са друге стране Дунава који је припадао епархији владике Максима. (Витковић Г., 1884, 136 – 137, и 176; Руварац Д., 1905, 113, 131 – 132)

Митрополит београдски је први пут посетио Голубац 1728. године. Ту је оставио своје коње пре него што је лађом кренуо у обилазак Крајине. (Поповић Д., Богдановић М., 1958, 37)

У Голупцу је, вероватно, 1729. године саграђена црква чији храм био Св. Архистратези. По опису екзарха Јована из фебруара 1734. године била је то прилично велика црква саграђена од камена са пространим олтаром. Часна трпеза је била од камена са плочом на врху, са два стара покрова (један бели) и једним новим од чита. На трпези свете мошти су се чувале у покривеној дрвеној кутији. Поред кутије

је био свећњак од туча. Премда црква није била освештана, имала је нов антиминс митрополита Мојсеја Петровића. Проскомидија је била од камена и налазила се у зиду као и умиваоница. Путир је био од жутог лима, звездица од лима, ложица калајна, дискос од жутог лима. Три нова покрова свјати[х] од дамаске свиле. Црква је имала и копје – нож; темно преграђено даскама и 2 велике сапрестолне иконе "старописмене" Богородице, св. Николаја као и иконе св. Архистратига и св. Ђорђа такође велике. Испод икона две од чита мараме; шест кандила од којих једно од стакла. Столова није било, а у женској припрати је била само камена крстионица. Црква није имала свода, али је било у плану да се по Ускрсу и он сагради. Двери није било већ 3 завесе од чита. Постојала је само једна одежда нова од беза, нов стихар, епитрахиљ свилени, појас у виду цркне пантљике, нове наруквице од црвеног мусула. Црква је поседовала само две књиге српску литургију и московски саборник. Храм је био покривен храстовом шиндром, а на врху крова су била два дрвена крста. Под није био патосан. Између наоса и припрате била су двоја врата а на припрати је било 5 прозора. Није било звона, већ само клепало. Црквене порте није било као ни ограде па је екзарх наредио да се порта одмах огради и затвори. Као ни при осталим црквама, ни при голубачкој цркви није до тада било епитропа и црквених синова па је екзарх Јован за епитропа поставио Стојка Стефановића из Голупца а за црквеног сина Спасоја Панића из Волујка.(Руварац Д., 1905, 112 – 113)

Екзарх Јован је обишао Голубац и крајем 1734. године. Забележио је да је храм голубачки посвећен Светим архистратезима Михаилу и Гаврилу и да је још неосвештан. Током 1734. године су почели правити свод на цркви, постављени су столови у цркви и ограђена је порта са кољем. Епитроп Стојко Стефановић из Голупца и црквени син Спасоје Панић из Воилова села нису могли да поднесу рачуне, јер их нису ни водили како треба. Свештеник голубачки Никола Петровић није протоколиран почетком 1734. године. Никола је рођен око 1695–1696. године у Морачи у Херцеговини. У Морачи је и одрастао, а књигу је учио код дробњачког духовника Никодима. У ђакона и свештеника рукоположио га је око 1714. године владика херцеговачки Арсеније. Није имао синђелију, а духовник му је био Максим Ратковић, бивши екзарх пожаревачки. Никола је служио божанствену литургију сваког празника. Релативно је добро читао, добро је појао, а за нужду је могао и правило обдржати. Од породице је имао одељене – старог оца и два ожењена брата који су давали цару порцију и кулук. Од имања Никола је имао у Голупцу виноград од 15 мотика, једног коња, осам кошница и једног вола. Поседовао је и добро саграђену кућу као и подрум за вино. Кућу је добро одржавао. Од одежде је имао само епитрахиљ и поред њега крст, требник и литургију.(Руварац Д., 1905, 121 – 122)

Са осталим народом током рата 1788–1791. године емигрирали су из Србије у Аустрију и многи свештеници. Неки од њих су и после склопљеног мира остали да живе у Аустрији. Међу њима је био и голубачки свештеник Тодор Богићевић, који се населио у Белој Цркви. Владика темишаварски Јован Јовановић Шакабента, поднео је, 21. јануара 1792. године, извештај Илирској канцеларији, о способностима и заслугама свештеника који су остали у Аустрији. По његовом мишљењу свештеник Тодор Богићевић је био неспособан за свештеника у Банату. (Павловић Д., 1910, 215 и 216 н. 1)

Голубац није имао цркву 1836. године.

Први свештеник из Голупца за кога знамо, након Првог српског устанка, је јереј Јован Теодоровић кога је 25. августа 1803. године рукоположио Митрополит београдски Леонтије у Смедереву. Јереј Јован је крајем 1836. године пребивао у Голупцу и у то време је имао синђелију на парохију. (АС – Државни Совјет - РНо 196/837, число 98. лист 63)

Манастир Туман

Манастир Туман се налази код Голупца с "оне стране" реке Пека и удаљен је од Пожаревца 6 до 8 сати хода. Храм цркве је посвећен Св. Архангелу Михаилу (8/21. новембра) а сабор се купи о великој Госпођи. (Милићевић М., 1867, 60)

Не постоје историјски извори који говоре о зидању манастира Тумана, али постоји више народних предања о томе.

Први је једно такво предање забележио Јоаким Вујић у лето 1826. године. Он вели: "*Стари људи доказују, да је овог манастира фундатор био Милош Обилич, зет и војвода кнеза Лазара, који када је био зидао овај манастир, свагда је код њега бивао и гледао посленике како раде. И тек да сверши манастир, ал ето ти пише му кнез Лазар, пак му у писму говори:* ***"Ту мани, него брже дођи к мени, зашто Турци прекрилише Косово Поље, пак хоћеду на***

нас да ударе.” *Зато от ове две речи Ту мани произишло је наименованије манастира: Туман. - У церкви све по уставу христољубиве церкве у порјатку стоји, и у њој леже мошти свјатитеља Зосима Синаита, који је овде како пустињак живио и умрео.*” (Вујић Ј., 1901)

Чланови окружне комисије из 1837. године записали су “*да је црква по казивању старих људи из околних села у време кнеза Лазара од Милоша Обилића созидана*”, али “*тек што је био завршио цркву дође Милошу глас из Крушевца од цара Лазара који каже: Ту мани задужбину, ево Турака на Косову, него похитај земљу да бранимо.*” Као што видимо ни овде није поменуто нехотично убиство Зосима Синаита. Ово убиство као повод за зидање манастира Туман први је записао, средином XIX века, Тодор Влаић који је две године радио као учитељ у Голупцу.[8]

Влајић је, највероватније око 1842-44. године, слушао казивање старих људи из околних села и бележио их. Тако је записао да је Милош Обилић нехотице убио Зосима и за искупљење тог греха саградио Туман. Тада је, према том предању, ту била само пустиња с великим шумама, без икаквог и најмањег обитавалишта људског и пута. Мислећи да то нека звер промиче шумом потегао је стрелу, а онда потрчао да види шта је уловио. Затекао је старца Зосима смртно рањеног. Покушао је да му помогне, али помоћи није било. Да би окајао тако велики грех, јер је убио светог човека, Милош Обилић је одлучио да ту начини цркву. Дао је да се окрчи сва шума и камењар око тог места, а онда је почело грађење богомоље. У току рада стигло је писмо од кнеза Лазара да ту мане задужбину и одмах крене у Крушевац, јер надиру Турци. (Влаић Т., 1850)

Милош, који је већ до крова био саградио манастир, остави све и са својом војском пође у Крушевац, а народ после његове погибије доврши започето дело. Аћим Медовић, окружни лекар у Пожаревцу, записао је нешто после Влаића казивања старих људи да је Милош Обилић био војвода кнеза Лазара над Реком, Звиждом, Омољем и Поречом и да је живео у свом двору на Дунићу повише села Малећева. Ту причу потврдио му је Симеон Николић, монах и настојатељ манастира Витовнице, родом из Војилова, недалеко од Тумана. Медовић је забележио његово казивање како је још као дете чувао стоку на тим просторима и слушао од старца Винула из Малећева да је ту на Дунићу био Милошев двор. «И кад сам пре четрдесет година отприлике овце овде чувао ове су зидине на Дунићу видиле сејошт мало над земљом», казивао је отац Симеон, рођен око 1800. године. (Медовић А., 1852)

Предање о постанку манастира прибележио је и Јосиф Веселић, за време свог истраживачког похода 1861. године. Чуо је исте приче о Милошевом двору, о његовој бањи, о Зосимовом страдању, о подизању манастира, као што су их слушали и други истраживачи и знатижељници.

Народна прича вели да је Милош Обилић, који је имао дворове у Реци (где је данас село Двориште), ловећи туда нехотице устрелио пустињака Зосима Синајца па за севап после, на том месту начинио цркву, коју тек што је био довршио а то му дође глас из Крушевца од цара Лазара, који каже:”*Ту мани задужбину; ево Турака на Косову; него похитај земљу да одбранимо*.” Од тога, веле, остане име Туман. (Милићевић М., 1867, 60; Милићевић М., 1876, 1035; Момировић П., 1939, 126; Петковић В., 1950, 332; Зиројевић О., 1984, 197; Ђокић Н., Поповић Љ., 2005, 110)

С друге стране име Туман може довести у везу са кореном грчке речи тимвос, тј. гроб, или пак са кореном латинских речи тумуло - укопати и тумулус - гроб, тумуло инанис - празан гроб (кенотаф), што би у сваком случају указивало на постојање неког гроба из античких, односно рано хришћанских времена. Не треба одбацити ни придев тумулосус - хумовит, бреговит, јер је овај крај заиста такав. Можда порекло имена треба тражити и изван балканских предела, јер у Јерменији постоји манастир истог имена, а код Руса презиме Тумански и Туманов. Нека веза свакако постоји. (Шематизам, 2003, 291)

У турским пописима се први пут јавља у осмој деценији XVI века. Забележена су два манастира Св. Архангела у Пеку од којих је један вероватно Туман. Годишњи приход је износио 160 акчи. (Смедеревски дефтер № 240 (1572/3); Зиројевић О., 1984, 97) У попису из времена султана Мурата III поближе се одређује код села Тумана. У њему су живела два монаха, а њихова годишња давања су износила 1512 акчи. (Смедеревски детер № 166 (из времена султана Мурата III); Зиројевић О., 1984, 97)

8 Премда се у литератури често наводи да је био учитељ у Туману, Тодор Влаић је по подацима из Шематизма био до 1844. године учитељ у Голупцу када је премештен. Значи, ако је две године био учитељ у Голупцу, значи да је то било 1842 – 44. године и управо тада је бележио сећања старих људи. У том периоду, значи од 1835. до 1845. године, по званичним подацима, нема школе у Туману, већ само у оближњем Голупцу.

У другој половини XVI века настао је у овом манастиру тзв. Тумански апокрифни зборник, који се данас налази у архиву Југословенске академије знаности и уметности у Загребу. (Шематизам, 2003, 292)

У пролеће 1689. године стигао је у Туман гроф Ђорђе Бранковић. Стигао је из Букурешта да би се на овом простору повезао са виђенијим Србима и организовао устанак против Турака. Управо у то време патријар Арсеније Чарнојевић се налазио у Пожаревцу, па због тога Ј. Томић сматра да су се њих двојица срели у Туману и договарали о устанку. (Томић Ј., 1902)

Значајан духовни центар 1733. године био је и манастир Туман премда није имао своју парохију. Још у другој половини XVI века настао је у манастируТуману тзв. Тумански апокрифни зборник, који се данас налази у архиву Југословенске академије знаности и уметности у Загребу. (Милошевић Р., 2003, 292)

По подацима Максима Радковића, из 1733. године, црква манастира Тумана Храм светог Архистратига била је стара, сазидана од камена, са сводом од камена и покривена циглом. У олтару је била камена трпеза "*покривена безом белим, и друго ничто више не имејет, ни Евангелија, нити летургије на трапези; и проскомидија у духари, на нејпокров од беза бјел; потира не имејет, дискоса не имејет, ни звездице, ни кашике, ни дарка, ни кадилнице.*"

"*Споља икона Христова и Богородице имејет, двери не имејет, завјеса не имејет, икона други не имејет, кандила не имејет, припрате не имејет, крстилнице не имејет, миропомазанија не имејет*." Од одежди манастир има две црквене одежде беле од беза и стихар од беза бела. Од књига има само један октојих српски "разрушен", епитрахиља нема а ни наруквица. (Витковић Г., 1884, 179)

Калуђер Исаија је био родом из Херцеговине, рукоположен на оба степена од владике Арсенија Херцеговачког. Духовника је имао, последњи пут се исповедио духовнику Алексију лета 1733. године. "*Летургију појет*". Од својих књига имао је: "*требник угровлахиски епитраил од мусула црвена, и законик рукопис српски, светогорац калугер писал*." Исаија је био учесник црквено-народног сабора у Сремским Карловцима 1735. године. Манастир се издржавао од манастирске парохије коју је чинило 30 домова. (Витковић Г., 1884, 179; Милошевић Р., 292)

Премда Вујић и за Туман тврди да је у рату 1788. године попаљен, ми за то немамо директне потврде.

Околно становништво је успело да добије одобрење од турских власти да оправи Туман, што је учињено 1797. године. Тада је дозидана и припрата. Иза тог подухвата стајао је нахијски кнез Богдан Копљанић, из печког села Душманића. (Мирковић П., 2005, 156)

За време Првог српског устанка, заправо 1807. године црква је "*живописана најпростијом воденом бојом и то врло просто и сасвим неуредно, са грчким написима код светитеља.*" (Веселић Ј., 1867; Мирковић П., 2005, 156)

Мајданпечка парохија

Премда Мајданпек данас не припада Браничевској епархији а ни Браничеву у то време, 1734. године потпадао је под Ексархом пожаревачким. По подацима "тефтера митрополитског таксила" звиждску нуријy или парохију су фебруара 1734. године чинила следећа села Мајданпек (20 домова), Руда Глава (41) и Црњашница (16). Подаци истог тефтера, али за 1735. годину се разликују само толико што Мајданпек има 14, а Руда глава 60 домова. (Руварац Д., 1905, 127)

У Мајданпеку је 1734. године постојала црква Светог Архистратига Михаила, сазидана вероватно око 1725. године. Још није био освећена, али је по дозволи архиепископа и митрополита Мојсеја Петровића у њој служена литургија на велике празнике а понекад и недељом. Храм је био сазидан од камена и био је врло низак. Олтар је био пространа, часна трпеза је била од камена, на њој је била даска покривена са два покрова од чита. Проскомидија је била стара, путир од жутог лима, дискос, ложица и звездица од старог лима, дарци нови од чита, умиваоница од камена. Двери нове и "сапрестолних икон' 3 великіе, мали икон' 12 – ть", на темену мали крст и изнад темена 4 "цвѣта", Црква је имала и 8 кандила од туча, затим 2 завесе од чита. Постојао је архијерејски сто и 24 мања у анексу, а у женској припрати 6 икона и крстионица – у углу цркве ископан ров у коме се крсте деца. Црква није имала свода. Била је непатосана и храстовом шиндром покривена. Постојала је само само једна одежда и нови стихар од чита, појас тканица, пафте од туча, 2 свилена епитрахиља. Звоник је саграђен од четири храстова "дирека", покривен шиндром. Звоно је било

средње величине. Црква је за оно време имала релативно доста књига: јеванђеље српско, литургија српска, минеј општи московски, октоих српски – петогласник, псалтир мали московски и рукописни молитвослов српски. Унутар порте је била црквена ћелија у којој је јануара 1734. године пребивао калуђер Јоаникије Зогравац. Постојала је и одвојена штала у којој је био калуђеров коњ и кухиња. Ексарх је приликом визитације јануара 1734. године за епитропа поставио Стојана Поповића а за црквеног сина Јована Николића. (Руварац Д., 1905, 102)

При мајданпечкој цркви је служио свештеник Шарбан Влах, родом из села Ореза, син попа Данчуле из села Ремешта у епархији владике Инокентија Рибничког. Споменути владика га је и рукоположио и дао му синђелију. Шарбан је био рођен око 1704. године а рукоположен око 1728. године. Учио је књигу у манастиру Рјезу током 8 година код еклисарха Мијаила јеромонаха. Уопште није знао српски језик али је добро читао на влашком а и литургију је знао добро да обавља па га је ексрах оставио да служи Власима рударима. Од породице је јануара 1724. године имао жену и два сина – једног од пет и једног од једне године. Од имања није поседовао ништа. За синђелију је дао 30 форинти ексарху Максиму.(Руварац Д., 1905, 102 – 103, 117 и 127)

Екзарх Јован је поново обишао цркву у Мајданпеку крајем 1734. године. У односу на претходну визитацију као промене забележио је да је свете утвари које су се раније налазиле у земљаном „блюде“ у хартији и то непокривене извадио одатле спаковао их како заслужују и поставио на часну трпезу. Истовремено парохијани су га убеђивали да имају намеру да одмах почну са зиданњем свода, јер га црква није имала. Интересантно је да је у ћелији у којој је пребивао раније калуђер Јоаникије Зогавац, крајем 1734. године живео калуђер Пајсеј из манастира Винче и са њим мештер Русин који је имао двадесеторо деце на учењу. Уместо епитропа Стојана Поповића готово једногласно изабран је за црквеног сина Јован Николић. На крају, екзарх наводи да су Срби парохијани од њега захтевали да у Мајданпеку служи поред Влаха Шарбана и један свештеник Србин. Екзарх је обећао да ће им испунити жељу, а за почетак је наредио јеромонаху Пајсеју да до даљег упутства он служи на српском језику.(Руварац Д., 1905, 117)

Црква у Звижду и Пеку у другој половини XVIII века

Наконвраћања ових крајевима Османској империји наши подаци о црквеном животу на просторима Звижда и Пека готово у потпуности нестају. Само индиректно можемо да закључимо да неких великих промена у црквеном уређењу није било. Као што смо већ детаљно изнели крај аустријске владавине су дочекале цркве у Великом Градишту и Голупцу, не рачунајући Мајданпек који географски и не припада овом простору. Наравно ту је и манастир Туман. Покушаји да се обнове цркве у Крушевици, Десини, Бикотинцу и Баричу по свему судећи нису успели.

Релативно масовна појава обнова па и изградњи нових цркава и манастира задњих година XVIII века не запажа се у Звижду и Пеку осим радова на манастиру Туман. Чак и за време Првог српског устанка нема неких значајнијих радова у изградњи нових цркава и манастира. За време устанка је саграђена само црква у Раброву премда није искључено да је она саграђена и раније, још у XVIII веку а да је за време устанка само обновљена. Интересантан је случај и цркве у Голупцу. Није јасно да ли је она срушена по повратку Османлија око 1740. године или (вероватније) током борби за време устанка.

Тек за време прве владе књаза Милоша долази до значајнијег рада на обнови иподизању нових цркава. Тако је већ 1816. године обновљена црква у Великом Градишту, а затим негде између 1820. и 1824. године цркве у Бикотинцу, Нересници и Десини. Коначно 1832. године изграђена је црква у Крушевици.

Резиме

Прве детаљније податке о црквеном уређењу у долини реке Пек имамо из времена аустријске владавине северном Србијом након Пожаревачког мира. У то време, око 1730. године, у долини реке Пек налазиле су се следеће парохије: крушевичка или звиждска, клењска, средњевска или десинска, бикотиначка или баричка и велико градиштанска. Индиректно су овом простору гравитирале и голубачка и мајданпечка парохија па смо их и ми обрадили у овом раду.

Од споменутих парохија, појушче парохијалне цркве су имале само градиштанска, голубачка и мајданпечка паро-

хија. Наравно и манастир Туман је био појушчи. Порушене цркве, ван функције, имале су крушевичка, десинска и бикотиначка парохија (црква у селу Баричу).

Након враћања ових крајевима Османској империји 1742. године наши подаци о црквеном животу на просторима Звижда и Пека готово у потпуности нестају. Само индиректно можемо да закључимо да неких великих промена у црквеном уређењу није било као што смо већ детаљно изнели крај аустријске владавине су дочекале цркве у Великом Градишту и Голупцу, не раунајући Мајданпек који географски и не припада овом простору. Наравно ту је и манастир Туман. Покушаји да се обнове цркве у Крушевици, Десини, Бикотинцу и Баричу по свему судећи нису успели.

Релативно масовна појава обнова па и изградњи нових цркава и манастира задњих година XVIII века не запажа се у Звижду и Пеку. Чак и за време Првог српског устанка нема неких радова у изградњи нових цркава и манастира. За време устанка је саграђена само црква у Раброву премда није искључено да је она саграђена и раније, још у XVIII веку а да је за време устанка само обновљена. Интересантан је случај и цркве у Голупцу. Није јасно да ли је она срушена по повратку Осмалија око 1740. године или (вероватније) током борби за време устанка.

Тек за време прве владе књаза Милоша долази до значајнијег рада на обнови и подизању нових цркава. Тако је већ 1816. године обновљена црква у Великом Градишту, а затим негде између 1820. и 1824. године цркве у Бикотинцу, Нересници и Десини. Коначно, 1832. године изграђена је црква у Крушевици.\

THE CHURCH IN ZVIŽD AND PEK IN THE 18TH CENTURY

The first details on the church system in the valley of the river Pek date back to the times of the Austrian rule over northern Serbia after Požarevac Peace Treaty. At those times, around 1730, there were the following parishes in the Pek Valley: the parish of Kruševica or Zvižd, Klenje, Srednjevo or Desine, Bikotinac or Barič and Veliko Gradište. The parishes of Golubac and Majdanpek gravitated towards this space in an indirect manner, so this paper discusses them as well. Of the aforementioned parishes, only the parishes of Veliko Gradište, Golubac and Majdanpek had parish churches in which people sang. Naturally, Tuman monastery was of this kind, too. The churches in the parishes of Kruševica, Desine and Bikotinac (the church in the village of Barič) were ruined and out of function. Our data on church life in Zvižd and Pek upon returning these regions to the Ottoman Empire in 1742 almost entirely disappeared. One can only draw an indirect conclusion that there were not any major changes in the church system. As we have already stated in detail, apart from Majdanpek which does not belong to this region geographically, the churches in Veliko Gradište and Golubac were existent at the end of the Austrian rule. Naturally, Tuman monastery was there, too. The attempts at rebuilding the churches in Kruševica, Desine, Bikotinac and Barič were apparently unsuccessful. A relatively mass phenomenon of renovating or even building new churches and monasteries during the last years of the 18th century was not detected in Zvižd and Pek. Not even during the First Serbian Uprising was there much work on building new churches and monasteries. It was only the church in Rabrovo that was built during the uprising, even though it might have been built earlier, in the 18th century, and might have only been rebuilt at the time of the uprising. The case of the church in Golubac is also interesting. It is uncertain whether it was ruined after the return of the Turks, around 1740, or (which is more probable) in some of the battles during the uprising. It was only during the first period of rule of Prince Miloš that there was any extensive work on the reconstruction and building of new churches. It was as early as in 1816 that the church in Veliko Gradište was refurbished, followed by the churches in Bikotinac, Neresnica and Desine in the period between 1820 and 1824. Finally, in 1832 the church in Kruševica was built.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављена архивска грађа
Архив Србије

Државни совјет

АС – Државни Совјет - РНо 196/837, Списак свештенства монашког и мирског реда у целој Србији године 1836

АС – Државни Совјет - II Бф1Н°30/836, Списак Цркви находећи се у Окружју Пожаревачком, и описаније сваке Цркве по наособ у целом њеном состојанију.

Збирка Мите Петровића

АС – ЗМП – 2805, Писмо књаза Милоша кнезу Митру од 23. августа 1825. године.

Књажева канцеларија

АС КК Дел. Прот. 1821, № 144, 952, 949, 1028, 1058, 1060, 1071, 1125, 1128, 1159, 1198, 1300, 1355

АС - КК - № 34, Нах. Смедеревска 10 јула 1833, писмо Симе Радојковића Кнезу Милошу

АС - КК - Нах. Смедеревска. 9 јула 1831 пише Суд Нахије Смедеревске Кнезу Милошу

АС – КК – XXI – 386, Писмо Мијата Петровића књазу Милошу од 17. октобра 1822. године и књажев одговор од 20. октобра 1822. године.

АС – КК – XXI – 1474,

АС – КК – XXI – 1477,

АС – КК – XXXV – 867, Списак Цркви трошком Његове Свјетлости Сазидане

Министарство финансија

АС МФ–ЗТ 12, попис млавске капетаније од 1831. године

Митрополија

АС – Митрополија – Но. 172/36, Смољиначком протојереју одговорено да је вјест о смерти јереја Андреа Поповића примљена и његово расположеније о парохији Бикотиначкој одобрава се.

АС-Митрополија – Но. 400/36, Парох рабровски јереј Пантелејмон Јанковић замолио је, у јесен 1836. године, Митрополита да му се син произведе у свештеника

АС – Митрополија – Но. 425/37, Вићентиј протојереј смољиначки јавља шта и колико дознае о украденом Антиминсу цркве Десинске.

Архив у Анкари (Tapu ve Kadastro – Ankara)

Tapu ve Kadastro – Ankara, Смедеревски дефтер MXD 632 (после 1536. г.)

Tapu ve Kadastro – Ankara, Смедеревски дефтер N° 240 (1572/3. г.)

Tapu ve Kadastro – Ankara, Смедеревски дефтер H° 166 (из времена султана Мурата III)

Објављена грађа

Витковић Г., 1884: Г. Витковић, Извештај написао Максим Радковић ексарх београдске митрополије, Гласник СУД 56, Београд, 1884.

Вујић Ј., 1901: Јоаким Вујић, *Путешествије по Сербији I*, Београд, 1901.

Вукова преписка I: Вук С. Караџић, *Преписка 1 (1811-1821)*, Београд, 1987.

Ђорђевић Т., 1926: Т.Р. Ђорђевић, *Насеља и порекло становништва, Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша (1815-1839),* књ.22, Београд, 1926.

Митрополитъ Михаилъ, 1874: Митрополитъ Михаилъ, *Православна србска црква у Княжеству Србіи,* Београд, 1874.

Пантелић Д., 1948: Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира, Споменик САН XCVI,* Београд, 1948.

Перуничић Б., 1977: Бранко Перуничић, *Град Пожаревац и његово управно подручије,* Београд, 1977.

Пирх О., 1900: Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд, 1900.

Поповић Д., Богдановић М., 1958: Д. Поповић, М. Богдановић, *Грађа за историју Београда 1717-1739*, Београд, 1958.

Руварац Д., 1905: Д. Руварац, Митрополија београдска око 1733. године, *Споменик СКА XLII,* Београд, 1905.

Руварац Д., 1905а: Д(имитрије) Р(уварац), *Грамате митрополитске и патријаршијске*, *Српски сион бр. 19* од 30. септембра 1905.

Stojaković M., 1987: M. Stojaković, *Braničevski tefter – Poimenični popis pokrajine Braničevo iz 1467. godine*, Beograd, 1987.

Стојановић Љ., 1903: Љуба Стојановић, *Стари српски записи и натписи II*, Београд, 1903.

Тричковић Р., 1973: Р. Тричковић, Попис харача Крајине и Кључа за 1153. годину по Хиџри, *Мешовита грађа II*, Београд, 1973, 193 – 242.

Тричковић Р., 1973а: Р. Тричковић, Катастарски попис Крајине и Кључа из 1741. године, *Мешовита грађа I*, Београд, 1973, 243 – 324.

Шематизам, 2003: *Српска православна епархија Браничевска – Шематизам 2003*, Пожаревац, 2003.

Штампа

Гласник СПП бр. 6/1926: Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 6 од 28. марта 1926.

Гласник СПП бр. 7 и 8/1936: Гласник службени лист Српске православне патријаршије бр. 7 и 8 од 27. марта 1936.

Духовна стража 1908: Духовна стража бр. 4 и 5/1908, 165

Пастир, 1868: Пастир бр. 16. од 21. априла 1868, 254

Литература

Alderson A., Iz F., 1975: A. D. Alderson, Fahir Iz, *The Concise Oxford Turkish Dictionary*, Oxford 1975.

Васић П., 1990: Павле Васић, "Уметност у Крушевцу", у: *Уметничка топографија Крушевца*, Нови Сад – Крушевац, 1990.

Веселић Ј., 1867: Јосиф Веселић, *Опис манастира по Србији*, Београд, 1867.

Влаић Т., 1850: Тодор Влаић, *Србскиј венац*, Београд, 1850.

Думић О., Ђокић Н., 2013: Оливера Думић, Небојша Ђокић, Етнички састав становништва у Хомољу у XVIII и првој половини XIX века, *Хомоље у миту и историји, Митолошки зборник 30*, Центар за митолошке студије Србије, Рача, 2013, 255 – 277.

Ђокић Н., Поповић Љ., 2005: Небојша Ђокић, Љубодраг Поповић, *Браничевска епархија у првој половини XIX-века*, Пожаревац, 2005.

Ђокић Н., 2007: Небојша Ђокић, *Ајде роде село да селимо – црква светог Илије у Кушиљеву*, Крушевац, 2007.

Ђокић Н., Думић О., 2010: Небојша Ђокић, Оливера Думић, Етнички састав становништва на простору данашње Браничевске епархије у XVIII веку, *Браничевски гласник бр. 7*, Пожаревац, 2010, 82-133

Ђокић Н., Думић О., 2012: Небојша Ђокић, Оливера Думић, Насељавање Влаха у Браничеву у XVIII веку, *Млава у миту и историји, Митолошки зборник 26*, Центар за митолошке студије Србије, Рача, 2012, 285 – 340.

Ђорђевић Т., 1906: Т. Р. Ђорђевић, *Кроз наше Румуне,* Београд, 1906.

Ђорђевић Т., 1908: Тих. Р. Ђорђевић, Неколико старих српских записа и натписа, *Старинар III,* Београд, 1908.

GeorgevitchT., 1919: T. R. Georgevitch, *TheTruthconcerningTheRumanesinSerbia*, Paris, 1919.

Ђорђевић Т., 1924: Т. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд, 1924.

Emil Picot M., 1889: M. Emil Picot, *Chants populaires des Roumains de Serbie*, Paris, 1889.

Зиројевић О., 1984: О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984.

Јагодић М., 2004: М. Јагодић, *Насељавање Кнежевине Србије 1861-1880*, Београд, 2004.

Јовановић Љ., 1903: Љ. Јовановић, "Млава", *Насеља српских земаља – Расправе и грађа књ. II – Српски етнографски зборниккњ. V*, Београд, 1903, 247 – 459.

Јовановић М., 1987: Миодраг Јовановић, *Српско црквено градитељство и сликарство новијег доба,* Крагујевац, 1987.

IorgaN., 1918: N. Iorga, *IstoriaBisericiiRomâneşti şiavieţiireligioaseaRomânilor*, Valenii - de – Munte, 1908. (у два тома)

Каниц Ф., 1999: Ф. Каниц, *Србија I*, Београд, 1999.

Караџић В., 1967: В. С. Караџић, *Српске народне пјесме књ. II*, Београд, 1967.

Кашић Д., 1960: Душан Кашић, Рад кнеза Милоша на подизању и обнови цркава и манастира, *Гласник српске православне цркве бр.* 10/1960.

Коларић М., 1959: Миодраг Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије од 1790 до 1839 године*, Београд, 1959.

Коларић М., 1966: Миодраг Коларић, *Класицизам код Срба (1798-1848), V*, Београд, 1966.

Љушић Р., 1986: Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830-1839)*, Београд, 1986.

Марковић Р., 1942: Радосав Марковић, Задужбине кнеза Милоша, *Просветни гласник бр. 3 – 5*, 1942.

Медовић А., 1852: А. Медовић, *Окружіе Пожаревачко са земльвидомъ државописано и (по већой части) повестно описано*, ГСУД Београд, 1852, 185 – 219.

Миладиновић М., 1928: М. Ј. Миладиновић, *Пожаревачка Морава* - Насеља и порекло становништва књ. 25, Београд, 1928.

Мијатовић С., 1930: С. М. Мијатовић, *Ресава*, Насеља књ. 26, Београд, 1930.

Милићевић М., 1867: М. Ђ. Милићевић, Манастири у Србији, *Гласник СУД IV,* Београд, 1867.

Милићевић М., 1876: М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија II*, Београд, 1876.

Милошевић Р., 2003: Р. Милошевић, *Српска православна епархија браничевска – Шематизам 2003*, Пожаревац, 2003.

Мирковић П., 2005: Предраг Мирковић, *Светиње Браничева*, Београд, 2005.

Момировић П., 1939: Петар Момировић, Историја браничевске епархије, *Браничвски весник за 1939*.

Lejean G., 1861: G. Lejean, *EtnographiedelaTurquied'Europe,* Gotha, 1861.

Павловић Д., 1910: Д. М. Павловић, *Србија за време последњег Аустријско-турског рата (1788-1791)*, Београд, 1910.

Пантелић Д., 1930: Д. Пантелић, *Кочина крајина*, Београд, 1930.

Пантелић Д., 1933: Д. Пантелић, Ухођење Србије пред Кочину крајину, Г*лас СКА CLIII*, Београд, 1933.

Петровић Ж., 1939: Ж. Ј. Петровић, Летопис цркве десинске у арх. намесништву рамско-голубачком, епарх. браничевске, *Браничевски весник за 1939*.

Петровић Ж., 1940: Ж. Ј. Петровић, *Летопис цркве десинске у арх. намесништву рамско-голубачком, епархије браничевске – III свештеници*, Браничевски весник 1/1940. г, Пожаревац, 1940.

Поповић Д., 1950: Д. Поповић, *Србија и Београд од пожаревачког до београдског мира (1718-1739)*, Београд, 1950.

Regnault E., 1855: E. Regnault, *Histoirepolitiqueetsocilaedes PrincipautésDanubiennes*, Paris, 1855.

Ризнић М., 1888: Мих. Ст. Ризнић, Манастир Витовница (срез млавски округ пожаревачки), *Старинар 1/1888*, Београд, 1888.

Ризнић М., 1888а: Михаило Ст. Ризнић, Старински остаци у срезу Звишком (окр. пожаревачки), *Старинар 2/1888,* Београд, 1888.

Стојанчевић В., 1954: В. Стојанчевић, *Кнез Милош и колонизација Србије*, ИП 1, Београд 1954, 31-36.

Стојанчевић В., 1956: В. Стојанчевић, *Прилози за познавање порекла становништва источне Србије*, Отисак из Грађе Историског института САН књ.8, Београд, 1956.

Стојанчевић В., 1956а: В. Стојанчевић, *Источна Србија у периоду турске окупације 1813-1832*, ИЧ 6, Београд, 1956.

Стојанчевић В., 1957: В. Стојанчевић, *Кнез Милош и источна Србија 1833-1838*, Београд, 1957.

Стојанчевић В., 1959: В. Стојанчевић, *Миграције из Бугарске у Србију за време владе кнеза Милоша*, Отисак из Гласника Етнографског института САНУ књ.8, Београд 1959.

Tafrali O., 1918: O. Tafrali, *Les Roumains de Bulgarie et de Serbie*, Paris, 1918.

Томић Ј., 1902: Јован Н. Томић, *Десет година из историје српског народа (1683-1693)*, Београд, 1902.

Цвијић Ј., 1987: Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, Београд, 1987.

Рената Минић, Мср
Миланка Стокић
Народна Библиотека „Илија М. Петровић“
Пожаревац
Република Србија

UDK: 070.488ЧАС”1885”
014.3:070.488ЧАС”1885”

ЧАС ИЗ 1885. ГОДИНЕ

Сажетак: Информације које се крију унутар часописа и новина, право су благо за већину истраживача. Једна од таквих вредних новина је и књижевно-научни лист Час који је излазио у току 1885. године. Због бунтовних и револуционарних чланака, лист је привлачио пажњу интелекцуалаца тог времена. Власник листа Димитрије Мита Ценић је, зарад овог листа, политички гоњен и цензурисан. Прегледом библиографије чланака видећете и зашто.

Кључне речи: новине, часописи, књиге, култура, наука, новинарство, политичке партије.

Књижевно-научни лист Час је излазио у току 1885. године. За шест месеци, колико је часопис излазио, објављено је укупно 35 бројева. Први број је изашао 8.3.1885. године, а последњи 5.9.1885. године. Часопис је излазио сваке недеље, а од 14. броја - два пута недељно. Власник часописа и одговорни уредник био је Мита Ценић[1]. Час је последњи Ценићев часопис из области књижевности и науке, али је јасна његова политичка тенденција. Његов циљ је ширење социјалистичких идеја и критика буржоаске државе и њених институција. Због критичких и бунтовничких текстова били су забрањени и цензурисани следећи бројеви: 6,7,8,17,18,19,23,25/26,33.[2] Међутим, Ценићев дух није било лако сломити - услед забране броја 25/26, објављује двоброј 27/28 са идентичним текстом као у забрањеном двоброју. У одсуству Ценића, лист је једно време уређивао Коста Арсенијевић (уредник Трећег одјека[3]).

Кроз садржај можемо видети да часопис садржи разноразна обавештења из свакодневног живота, културе, науке, затим домаћа књижевна дела и преводе страних књижевних дела, писма уредништву, историјске текстове, друштвено-политички преглед, преглед нових књига, огласе. Сваки број је садржао шеснаест страница[4]. Претплата је износила за годину дана 15 динара, за пола године 7,5 динара а за четврт године 4 динара. За све стране земље, претплата је износила 10 форинти. Претплатници су новац могли да пошаљу или поштом на адресу редакције или да оставе у филијалама у Смедереву (Коста Наумовић, књижар), Пожаревцу (Филијала Задруге штампарских радника), Зајечару (Милисав Јагодинац, књижар), Ваљеву (Филијала Задруге штампарских радника), Шапцу (Павле Павловић, књижар), Обреновцу (Љуба Јоксимовић, књижар), Ужицу (Филијал Задруге штампарских радника), Крагујевцу (Милан Лукић, књижар).[5]

Разлози за сам почетак излажења часописа су, како сам уредник каже, следећи: „*Није ништа ново да се код нас појављују новине без икаквог оправданог смисла, но тек да буду једна више или да даде начина коме паметном или будали - да се прослави. Ми имамо подоста политичких и неполитичких новина, у којима су заступљене скоро све „државничке“ идеје. Имали смо и књижевних, које су са разлогом или без разлога неко време постојале. Да, поред свију тих других новина, постоји и наш „Час“ треба да има довољно важних побуда, да се и нама не би припи-*

1 Димитрије Мита Ценић (1851-1888). - Илић, Драгослав. Мита Ценић, Београд: Рад, 1960.

2 Кисић Милица; Булатовић Бранка, Српска штампа 1768-1995, Београд, 1996, 100.

3 Уредништво [Мита Ценић], Побуде, Час, број 25/26 (19. Српска штампа 1768-1995, Београд, 1996, 100.

4 Час је у једном периоду излазио 2 пута недељно и тада је број садржао 8 страница. Бр. са 8 страница: 14-17,20-24,29-33.

5 Год. 1, број 17 (16. јун 1885. године), 8.

Број 1. Београд 8. Марта 1885. год. Година I.

ЧАС

Излази сваке недеље на 2 таблка

Уредништво близо од „Српског телеграфа“.

Стаје за Србију:

на годину	15 дин.
„ по године	7 и 50
„ четврт године	4 дин.

За све стране земље 10 фор.

Садржај: Оглашавање — Побуде — Жесаф, песма. — Писмо Уредништву. — Како се [illegible] — Жалосна. Наш политички слогоде — Друштвени политички преглед. Библиографија. — Новости [illegible] — Разне.

сала манија, која је многим другим била главни покретач. Ми ћемо бити кратки. Многи други пишу: или да свет забављају, да га одбију од мисли; или само да пишу. Код њих постоји појезија рад појезије, наука рад науке – нити они хоће да то има везе са човеком. Код нас, и појезија, и проза, и наука, и политика – све има смисла само онда, кад се тучу и кад упливишу на бољитак људи. Тај, незаступљени правац у нашој књижевности, хоћемо ми да попунимо издавањем „Часа“. Нашег листа, научног и књижевног, задаћа је рад на друштвеном преображају. Ову задаћу, све што у листу изађе мора потпомагати. То су тежње и узроци, са којих покренусмо „Час“. Како ми замишљамо тај друштвени преображај и како мислимо да на њему радимо, растумачићемо у идућим бројевима. Наш сав доцнији рад, биће доказ колико наших добрих мисли, толико и добре воље да ове мисли и даље пресадимо.[6]Жеља уредника је била да својим провокативним текстовима продрма успавану интелигенцију Србије и покрене је за рад.

Часопис је престао да излази из, како наводи сам уредник, следећих разлога: „ *Опасни су закони, још опасније власти, па је немогуће радити. То је лаж. Овај лист не престаје за то, што га гони власт. Нашло би се веома много непознатих, али за то честитих људи, који би жртвовали да иду у апс и власт је веома слаба да може запушити уста јавним гласилима. Не престаје овај лист ни за то, што његовом уреднику мањкава кураж. Он је о себи дао доказа.****„Час“ престаје да излази за то, што се нема с ким да се израђује како треба да буде и што нема довољно публике, која поштено и на време измирује свој дуг за новине.** *И за то осуда не може пасти на народ, но на оне људе, што спадају у интелигенцију и што се зову „нашима“.*[7]

Интересантан је сам животни пут власника и одговорног уредника листа *Час.* Димитрије Мита Ценић потицао је из угледне београдске породице у којој је било неколико министара и других угледних људи тога времена. Као поли-

ЧАС / власник и одговорни уредник Мита Ценић. - Год. 1, бр.1-бр.34/35(8. март - 5. септембар 1885). - Београд : Мита Ценић, 1885 (Београд : Трговачка штампарија). - 28cm

Излази сваке недеље; од бр.14 два пута недељно. - Цена 15 дин. годишње, 10 фор. за иностранство.

82+3

COBISS.SR-ID 24523020

6 Год. 1, број 1 (8. март 1885. године), 3.

7 Исто.

тички визионар, Ценић[8] је био један од вођа социјалистичког покрета осамдесетих година 19. века. Још у оно време говорио је о томе да ће се западноевропске и централноевропске земље ујединити у једну велику Уједињену Европу. Студирао је медицину у Паризу. Због лажне дојаве да спрема атентат на кнеза Милана, који је у то време боравио у Паризу, изгнан је из Француске. У јулу 1874. године отишао је у Шабац да буде уредник листа који је намеравао да покрене адвокат Јован Алавантић, али су због сумње да су спремали заверу против постојећег режима, ухапшени исте године и осуђени – Ценић на 8, а Алавантић на 10 година затвора, плус још 5 година полицијског надзора. Иако је осуђен због злочина који није починио, у затвору је било која акција доказивања у то време била немогућа, тако да је он трпео, осуђивао и све то излио на папир када је изашао на слободу. Пакао који је преживео у затвору, Ценић је претворио у критику друштва и обичаја. Ослобођен је 1880. године, да би 1881. покренуо лист Радник. По изласку из затвора је објавио роман ***Испод земље или моја тамновања*** (Београд, 1881). Био је и власник и први уредник листа ***Борба*** - од 1882. године све док лист није престао са излажењем 1883. године.

Разочаран у државу, систем, политичке странке (сматрао су да су све странке неморалне, да се не придржавају својих принципа када дођу на власт), у тадашњу интелигенцију, која је повијала главу пред ароганцијом владајуће партије, Димитрије Мита Ценић је умро 21. фебруара 1888. године у Београду у својој 37. години.

Читајући Ценићеве текстове, његове бритке коментаре о поли-тичком систему, друштву и култури, човек не може а да се не запита о вољеној земљи у којој живимо: „Да ли се нешто променило за ових 130 година колико је прошло од издавања његовог часописа *Час*?!“

Библиографија чланака:

1. ЦЕНИЋ, Мита[9]: Побуде: чланак.
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8. март 1885), стр. 1.
2. *МИСАО*: [песма]
   У: *Час.* - год. 1,бр. 1 (8. март 1885), стр. 1-2.
3. *ПИСМО*[10] уредништву. Чланак.
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8. март 1885), стр. 2-4.
4. ЦЕНИЋ, Мита: *Како се пише историја?* [наставиће се]
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8. март 1885), стр. 4-6.
5. БАЈРОН, Џорџ Гордон: *Манфред*[11]: драмска појема Лорда Бајрона [наставиће се]
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8. март 1885), стр. 6-10.
6. *НАШЕ политичке слободе*: чланак.
   У: *Час.* - Год. 1, бр. 1(8. март 1885), стр. 10-12.
7. *ДРУШТВЕНО-политички преглед*: (унутарњи)
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8.март 1885), стр.12-13.
8. БИБЛИОГРАФИЈА[12]
   У: *Час.* - Год. 1,бр. 1 (8.март 1885), стр.14-16.
9. ИЗ Мерешковског: [песма].
   У: *Час.* - Год. 1, бр. 2 (17. март1885), стр. 1.
10. БАЈРОН, Џорџ Гордон: *Манфред*: драмска појема Лорда Бајрона [13][наставиће се]
    У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17. март1885), стр. 2-8.
11. ЦЕНИЋ, Мита: *Како се пише историја*? [14]
    У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17. март1885), стр. 8-10.
12. *КРЕДИТ на личност и на предмете* [наставиће се]
    У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17.март 1885), стр.10-12.
13. *ВАСПИТНИ завод у Рио-Жанејро*: из записнице једног путника[15][наставиће се]
    У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17.март 1885), стр.13-14.
14. *ДРУШТВЕНО-политички преглед:* унутарњи
    У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17.март 1885), стр.14-15.

8 *Народна енциклопедија: српско-хрватско-словеначка*. Књ. 4, С-Ш, Загреб, 1929, 885-886.

9 Чланак потписан у име Уредништва

10 Потписао аутор под псеудонимом Непристрасни

11 Лорд Џорџ Гордон Бајрон (енгл. George Gordon Byron, Лондон, 1788-1824) је био песнички првак енглеског романтизма. Стекао је међународну књижевну славу романтичним епом *Чајлд Харолд*, а затим и поемом *Дон Жуан*, и поетским драмама *Манфред* и *Каин*. Драма *Манфред* је излазила у листу у наставцима.

12 У оквиру рубрике Библиографија, уредник је давао приказе нових књига и часописа у свету, занимљивости из статистике, географије и геологије и књижевне вести из наше земље.

13 Наставак текста из бр. 1.

14 Крај текста из бр. 1.

15 Чланак је превод анонимног аутора. Путопис из града у Бразилу (Rio de Janeiro - Јануарска река на португалском)

15. БИБЛИОГРАФИЈА[16]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17.март 1885), стр.15.
16. НЕКРОЛОЗИ[17]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17.март1885), стр.15-16.
17. НОВЕ књиге[18]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17. март1885), стр. 16.
18. БЕЛЕШКЕ: статистика[19]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 2 (17. март1885), стр. 16.
19. ЉЕРМОНТОВ, Михаил[20]: *Молитва*: песма.
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24. март 1885), стр.1.
20. БАЈРОН, Џорџ Гордон: *Манфред*: драмска појема Лорда Бајрона[21] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24. март 1885), стр. 1-5.
21. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М. [22]: *У борби са злом:* приповетка [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24. март 1885), стр. 5-7.
22. НА Васкрс[23]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24. март 1885), стр. 8.
23. УЗРОЦИ опадања заната код нас[24]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24. март 1885), стр. 8-9.
24. КРЕДИТ на личност и на предмете[25]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24.март 1885), стр. 10-11.
25. ВАСПИТНИ завод у Рио-Жанејро: из записнице једног путника[26][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 3 (24.март 1885), стр.11-12.
26. КЊИЖЕВНОСТ: чланак.
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24.март 1885), стр.12.
27. ДРУШТВЕНО-политички преглед: чланак.
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24.март 1885), стр.13.
28. БИБЛИОГРАФИЈА[27]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24.март 1885), стр.14.
29. НОВЕ КЊИГЕ[28]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24.март 1885), стр.14.
30. БЕЛЕШКЕ[29]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 3(24.март 1885), стр.15-16.
31. АРСЕНИЈЕВИЋ, Коста: *Сећам вас се...*[30]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 4 (31.март 1885), стр.1-2.
32. БАЈРОН, Џорџ Гордон: *Манфред*: драмска појема Лорда Бајрона[31] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр. 2-5.
33. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*[32][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр. 6-7.
34. ТИПОВИ: једна екскурзија међ људма[33]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр. 8-11.
35. ВАСПИТНИ завод у Рио-Женејро: из записнице једног путника[34][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр.11-13.

16 Преглед занимљивих чланака из других часописа.

17 Рубрика даје податке о преминулим познатим личностима.

18 Приказ нових књига страних и домаћих.

19 Разни статистички подаци од културе до привреде.

20 Михаил Јурјевич Љермонтов (рус. Михаил Юрьевич Лермонтов; 1814 -1841).

21 Наставак текста из бр. 2.

22 Светозар Гавриловић (Ваљево, 1857- 1914) књижевник и публициста.

23 Иако чланак није потписан, препознаје се Ценићев стил писања. Аутор чланка износи своје гледиште о великом празнику.

24 О овој теми написао је др Драгиша Станојевић опширније дело, како уредник напомиње.

25 Крај текста из бр. 2.

26 Чланак је превод приче непознатог аутора, наставак из бр. 2.

27 Чланак даје опис нових књига.

28 Чланак даје преглед нових домаћих и страних књига.

29 О факултетима, часописима, новинама, статистички преглед из различитих области.

30 Песма намењена пишчевим некадашњим пријатељима

31 Наставак текста из бр. 3.

32 Приповетка. Св. М. Гавриловића (највероватније да се иза иницијала крије име Светозара Гавриловића, књижевника и публицисте рођеног у Ваљеву 1857. а умрлог у Београду 1914. године). Подаци преузети са сајта http://www.poljsk.edu.rs/ дана 12.04.2015. године.

33 Чланак није потписан, али је препознатљив стил писања Мите Ценића. Кроз дијалог са познаницима, чланак говори о односима људи према самом часопису Час, затим духовито-критичка размишљања аутора о стању у друштву и политици.

34 Наставак из бр. 3.

36. ДОБРЕ, Габријел[35]: *Земљотрес*[36][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр.13-14.
37. ДРУШТВЕНО политички преглед[37]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31. март 1885), стр.14-15.
38. БИБЛИОГРАФИЈА[38]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 4 (31.март 1885), стр.15.
39. НОВЕ књиге[39]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 4 (31 март 1885), стр.15.
40. БЕЛЕШКЕ[40]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 4 (31. март 1885), стр.15-16.
41. БАЈРОН, Џорџ Гордон: *Манфред*: драмска појема Лорда Бајрона[41]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 5 (7. април 1885), стр. 1-5.
42. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 5 (7. април 1885), стр. 5-7.
43. НОВЧАНА или економна криза[42]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр. 7-10.
44. ВАСПИТНИ завод у Рио-Женејро: из записнице једног путника[43] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.10-11.
45. ДОБРЕ, Габријел: *Земљотрес*[44][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.12-14.
46. ДРУШТВЕНО политички преглед[45]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.14-15.
47. БИБЛИОГРАФИЈА[46]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.15.
48. НОВЕ књиге[47]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.16.
49. БЕЛЕШКЕ[48]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 5 (7. април 1885), стр.16.
50. АРСЕНИЈЕВИЋ К.[49]: *На гробљу*[50]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 6 (14. април 1885), стр.1.
51. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*[51][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр. 1-5.
52. ЉЕРМОНТОВ, Михаил[52]: *Хвала*[53]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр. 5.
53. ПОПОВИЋ, Радивој: *О настави глувонемих*: од педагога.[наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр. 5-7.
54. ЛАНГЕ, К.: *Јунаци нашег доба*[54]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр. 5-8.
55. ВАСПИТНИ завод у Рио-Женејро: из записнице једног путника[55][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр. 9-11.

35 Gabriel Auguste Daubrée (1814-1896) био је познати француски геолог и професор. Податак преузет са сајта http://www.encyclopedia.com/ дана 12.04.2015. године.

36 Текст је превод са француског и говори о узроцима земљотреса.

37 Чланак говори о стању у земљи и иностранству. Мита Ценић не може а да се критички не огласи поводом стања у земљи.

38 Преглед новина у науци и књижевности.

39 Списак нових књига са ценама.

40 У тексту се говори о морталитету у свету и разлозима за то.

41 Крај текста из бр. 4.

42 Чланак из економије – о кризи у свету у различитим периодима историје. Препознатљив начин писања Мите Ценића.

43 Текст је превод, наставак текста из бр. 4.

44 Gabriel Auguste Daubrée (1814-1896). Текст је наставак из бр. 4.

45 Чланак говори о стању у земљи и иностранству.

46 Преглед новина у науци и књижевности. О рату између Русије и Енглеске.

47 Списак нових књига са ценама.

48 Студија о дејству надражаја биљног и животињског порекла са Хумболта (Humboldt-Universität zu Berlin) најстаријег универзитету Берлину. Основао га је 1810. године као Берлински универзитет либерални пруски реформатор школства Вилхелм фон Хумболт. Податак преузет са сајта https://www.hu-berlin.de/ дана 14.04.2015. године.

49 Арсенијевић Коста (1856-1903) публициста, уредник, песник. Податак преузет са сајта http://www.maticasrpska.org.rs/ дана 14.04.2015. године.

50 Одломак из песме.

51 Приповетка

52 Михаил Јурјевич Љермонтов (1814-1841) је био руски романтичарски писац и песник.Податак преузет са сајта http://sr.wikipedia.org/sr дана 15.04.2015. године.

53 Песма

54 О српској „аристократији“ и школовању њихове деце у иностранству. Највероватније да се Мита Ценић крије иза псеудонима К. Ланге.

55 Текст је превод и наставак чланка из бр. 5.

56. ДОБРЕ, Габријел:: *Земљотрес*[56]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр.11-13.
57. ДРУШТВЕНО политички преглед[57]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 6 (14. април 1885), стр.13-14.
58. БИБЛИОГРАФИЈА[58]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 6 (14. април 1885), стр.14.
59. НОВЕ књиге[59]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 6 (14. април 1885), стр.15.
60. БЕЛЕШКЕ[60]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 6 (14. април 1885), стр.15-16.
61. ШЕВЧЕНКО, Т.[61].: *Завет*[62]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 7 (21. април 1885), стр.1.
62. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[63][-наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 7 (21. април 1885), стр. 1-5.
63. ПОПОВИЋ, Радивој: *О настави глувонемих*: од педагога.[64]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр. 5-7.
64. СРПСКО друштво[65][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр. 7-8.
65. ВАСПИТНИ завод у Рио-Женејро: из записнице једног путника[66][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр. 8-11.
66. ДОБРЕ, Габријел:: *Земљотрес*[67]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 7 (21. април 1885), стр. 8-12.
67. ДРУШТВЕНО политички преглед[68]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр.13-14.
68. БИБЛИОГРАФИЈА[69]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр.14.
69. НОВЕ књиге[70]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 7 (21. април 1885), стр.14.
70. БЕЛЕШКЕ[71]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 7 (21. април 1885), стр.14-16.
71. НАДСОН,С.[72]: Из дневника: песма..
У: *Час.* - Год. 1, бр. 8 (28. април 1885), стр.1
72. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[73][-наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 8 (28. април 1885), стр. 1-5.
73. ЗМИХОВСКА,Нарциха[74]: Срећа[75]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 8 (28. април 1885), стр. 5.

56 Наставак текста из бр. 5.

57 Чланак говори о стању друштва у земљи и иностранству.

58 Преглед новина у науци и књижевности. Помиње се дело Јужно словјенске народне попјевке од Ф. Ш. Кухача.

59 Списак нових књига са ценама.

60 У оквиру овог чланка описане су три теме: Боја у биља, Доисторијски споменици на једном острову Тихог океана и Туберкулне бактерије.

61 Шевченко Тарас Григорович (1814-1861) је био један од највећих украјинских песника, сликар и хуманиста. Његов књижевни рад био је препород за украјинску књижевност. Податак преузет са сајта http://sr.wikipedia.org/wiki дана 16.04.2015. године.

62 Песма

63 Приповетка је наставак из бр. 6.

64 Крај текста из бр. 6.

65 Критички поглед на друштво у Србији. Препознатљив стил изражавања Мите Ценића.

66 Текст је превод и наставак чланка из бр. 6.

67 Наставак текста из бр. 6.

68 Чланак даје преглед политичких збивања у земљи. Ценић користи прилику да се наруга владајућој партији због забране одређених такстова у Часу. Помиње се револт због тога што је бившем уреднику Одјека, Стојану Протићу, који се у то време налазио у пожаревачком затвору, забрањено да чита Час„с тога што је осуђеницима забрањено читање ма каквих новина“.

69 Преглед часописа.

70 Преглед нових књига из иностранства.

71 У оквиру чланка разматрана теорија о чулу мириса и деби позоришне драме Дон Карлос у Београду.

72 Надсон, Георгиј Адамович (1867-1940), руски биолог, микробиолог и један од пионира радио-екологије у Русији. Подаци преузети са сајтаhttp://de.wikipedia.org/wiki/Georgi_Adamowitsch_Nadson дана 16.04.2015. године.

73 Наставак текста из бр. 6.

74 Narcyza Żmichowska(1819-1876), пољска књижевница, новинарка, учитељица. Зачетница феминистичког покрета у Пољској. Писала под псеудонимом Gabryella. Податак преузет са сајтаhttp://www.unless-women.eu/biography-details/items/zmichowska.html дана 17.04.2015. године.

75 Песма

74. Кољцов[76]: [Буран ветар][77]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 8 (28. април 1885), стр. 5.
75. СРПСКО друштво[78]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр. 5-8.
76. ВАСПИТНИ завод у Рио-Женејро: из записнице једног путника[79]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр. 8-10.
77. ДОБРЕ, Габријел: *Земљотрес*[80]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр. 10-12.
78. ДРУШТВЕНО политички преглед[81]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр.12-14.
79. ПОЗОРИШТЕ као просветни завод[82]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр.14-15.
80. БИБЛИОГРАФИЈА[83]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр.15.
81. НОВЕ књиге[84]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр.15-16.
82. БЕЛЕШКЕ[85]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 8 (28. април 1885), стр.16.
83. *ПОЈЕЗИЈА младости*: приповетка од...[86]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 9 (5. мај 1885), стр.1-3.
84. У_ _ _: [из Мартова][87]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 9(5. мај 1885), стр.3.
85. ГАВРИЛОВИЋ, Св. Љ.[88]: *У борби са злом*: приповетка[89][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 9 (5. мај 1885), стр. 3-7.
86. ПРОФИЛИ[90]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 9 (5. мај 1885), стр. 7-8.
87. ДОБРЕ, Габријел: *Земљотрес*[91]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 9 (5. мај 1885), стр. 9-10.
88. КЊИЖЕВНОСТ: уџбеници у основној школи.[92]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 9 (5. мај 1885), стр.10-13.
89. ДРУШТВЕНО политички преглед[93]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 9 (5. мај 1885), стр.13.
90. БИБЛИОГРАФИЈА[94]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 9 (5. мај 1885), стр.14.
91. НОВЕ књиге[95]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 9 (5. мај 1885), стр.14.
92. БЕЛЕШКЕ[96]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 9 (5. мај 1885), стр.14-15.
93. ЕНГЕЛС, Фридрих: *Људско друштво до цивилизације: образовање државе*[97][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.1-3.
94. *ПОЈЕЗИЈА младости*: приповетка[98]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.3-6.

76 Кољцов, Алексеј Васиљевич, руски песник (1809-1842). Син трговца стоком, самоук, побудио је пажњу угледних књижевника. Податак преузет са сајта http://www.enciklopedija.hr/ дана 17.04.2015. године.

77 Песма је без наслова, први стих стављен као наслов.

78 Крај текста из бр. 7.

79 Крај текста из бр. 7.

80 Наставак текста из бр. 7.

81 Преглед стања у политици у земљи.

82 Осврт Мите Ценића (иако се није потписао) на позоришну сцену у Србији.

83 Преглед нових часописа.

84 Преглед нових страних књига које се могу купити преко књижаре Андре Пурића у Београду.

85 У оквиру овог чланка описане две теме: Позоришне ликвидације и наша погрешка; Леденице у пустињи.

86 Приповетка није потписана.

87 Песма, анонимног аутора.

88 Од бр. 9 па надаље аутор је потписан са Св. Љ. Гавриловић, уместо Св. М. Гавриловић.

89 Наставак текста из бр. 8.

90 Приповетка, вероватно да се иза ње крије Мита Ценић.

91 Крај текста из бр. 8.

92 Текст је потписан са Urtica Divica. Говори о српској просвети и уџбеницима које деца користе у школама.

93 Мита Ценић у тексту износи свој став о томе што је послат на суд због текстова које је објављивао у Час-у.

94 Даје препоруку за лист Право који је уређивао Стеван Максимовић из Пожаревца и издање Српског пољопривредног друштва „Гајење оваца“ од Св. Љ. Гавриловића.

95 Препорука нових књига.

96 У чланку су описане две теме: Концентрација капитала и пореза; Конго држава.

97 Одломак из књиге Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats коју је Енгелс написао након Левис Х. Морганиног истраживања.

98 Наставак приповетке из бр. 9.

95. СПОМЕНИЦА[99]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.6-7.
96. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[100][-наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.7-11.
97. ГРАД, Шарл[101]: Становништво Немачке[102][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.11-13
98. ДРУШТВЕНО политички преглед[103]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 10 (12. мај 1885), стр.14.
99. ВЕЛИКА имања у Немачкој и Аустрији[104][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 10 (12. мај 1885), стр.14-15.
100. БИБЛИОГРАФИЈА[105]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 10 (12. мај 1885), стр.16.
101. ЧИТАОЦИМА *Часа*[106]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр.1.
102. ПОЈЕЗИЈА младости: приповетка[107]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр.1-3.
103. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[108] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр.3-7.
104. ЕНГЕЛС, Фридрих: *Људско друштво до цивилизације: образовање државе*: одломак из књиге[наставиће се][109]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 11 (19. мај 1885), стр.7-9.

99 Песма је потписана са М.

100 Приповетка је наставак из бр. 9.

101 Charles Grad (1842-1890), француски писац, новинар, историчар. Подаци преузети са сајта http://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Grad дана 17.04.2015.

102 Чланак о немачкој нацији

103 Преглед полтитичке сцене у Србији и иностранству.

104 Делови из књиге Auf friedlichem Wege немачког аутора Мишела Флиршајма (Michael Flürscheim).

105 Препорука за читање: приповетка Шта да се ради? Од Н. Г. Чернишевског; Интереси српства од Драгише Станојевића; књижевни лист Балканска вила.

106 Чланак потписан са Уредништво Часа. Објављује се да ће лист убудуће излазити два пута недељно.

107 Наставак приповетка из бр. 10.

108 Наставак приповетка из бр. 10.

109 Наставак из бр. 10.

105. ЦЕНИЋ, Мита: *Виктор Иго*[110]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр. 9-10.
106. ЦЕНИЋ, Мита: *Профили: без наставка и свршетка*[111]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 11 (19. мај 1885), стр. 10-11.
107. МОЖЕМО ли поред трговинских уговора заштитити нашу производњу[112]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр.11-12.
108. ГРАД, Шарл : *Становништво Немачке*[113] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр. 12-13.
109. ВЕЛИКА имања у Немачкој и Аустрији[114]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 11 (19. мај 1885), стр. 13-14.
110. ДРУШТВЕНО политички преглед[115]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 11 (19. мај 1885), стр. 14.
111. БИБЛИОГРАФИЈА[116]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 11 (19. мај 1885), стр. 14.
112. БЕЛЕШКЕ[117]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 11 (19. мај 1885), стр. 14-15.
113. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[118][-наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр 1-6.
114. ЕНГЕЛС, Фридрих: *Људско друштво до цивилизације: образовање државе*: одломак из књиге[119] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр 6-8.

110 О француском писцу Виктор Игоу (Victor Marie Hugo 1802-1885)

111 О еманципацији жена.

112 О трговинским уговорима.

113 Наставак из бр. 10.

114 Завршетак текста из бр. 10. С немачког превео С. П. Ј.

115 Став Мите Ценића о раду владе. Интересантна је прича о једном генералу и његовом начину умиривања побуне у народу.

116 Препорука за читање: Развитак, лист који је почео да излази у Крагујевцу; Устав Белгије, Грчке, Румуније, Енглеске, Швајцарске, Сједињених америчких држава Пр. С. М. II која се добијала уз лист Одјек за 1 динар.

117 Три теме описане у чланку: Уплив магнетизма не ембрио; Општинске попаше у Тиролској; Број Немаца у иностранству.

118 Наставак текста из бр. 11.

119 Исто

115. ЦЕНИЋ, Мита: *Тенденција наше књижевности*:
У: *Час.* - Год. 1,бр. 12 (26. мај 1885), стр 8-10.

116. ПОЈЕЗИЈА младости: приповетка[120][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр 10-11.

117. ЦЕНИЋ Мита: *Од куда је поникао антисемитизам*[121]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр 11-12.

118. ГРАД, Шарл: *Становништво Немачке*[122][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр. 12-15.

119. ДРУШТВЕНО политички преглед:унутарњи[123]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр.15.

120. БИБЛИОГРАФИЈА[124]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр. 15.

121. НОВЕ књиге[125]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр. 16.

122. БЕЛЕШКЕ[126]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 12 (26. мај 1885), стр. 16.

123. ГАВРИЛОВИЋ, Св. М.: *У борби са злом*: приповетка[127][-наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр. 1-8.

124. ЕНГЕЛС, Фридрих: *Људско друштво до цивилизације: образовање државе*: одломак из књиге [128]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр. 8-10.

125. ЛАНГЕ, Кл.: *Шауенгер– Шлезингер – Петровић*[129]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр.10-11.

126. СЕКРЕТАР грађанских права[130]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр.11-12.

127. ГРАД, Шарл: *Становништво Немачке*[131] [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 13 (2. јун 1885), стр.12-14.

128. ДРУШТВЕНО политички преглед[132]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр.14-15.

129. БИБЛИОГРАФИЈА[133]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр. 15.

130. НОВЕ књиге[134]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 13 (2. јун 1885), стр. 16.

131. ГАВРИЛОВИЋ, Св. Љ.: *У борби са злом*: приповетка[135]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 14(6. јун 1885), стр.1-3.

132. ГЛАДНА и родна година[136]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 14(6. јун 1885), стр.3-5.

133. ЕНГЕЛС Фридрих: *Енглеска 1845 и 1885*[137]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 14(6. јун 1885), стр.5-6.

134. ДРУШТВЕНО политички преглед[138]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 14 (6. јун 1885), стр.6-7.

135. Ценић М.: *Књижевност*[139]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 14 (6. јун 1885), стр.7-8.

136. ЛАНГЕ, Кл.: *Погрешна адреса:* прича из живота.
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.1-3.

137. ЕНГЕЛС Фридрих: *Енглеска 1845 и 1885*[140]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.3-5.

120 Исто. Потписана са Г.

121 Превод са руског

122 Наставак из бр. 11

123 О стању у Министарству и понашању министара.

124 О чланцима у часописима: Die Neue Zeitи Тежак.

125 Препорука нових књига.

126 Описане теме у чланку: Народне школе у Русији, Капитализам у Грчккој, Конкуренција Индије.

127 Наставак текста из бр. 12.

128 Крај текста из бр. 12.

129 Писмо уредништу о Јеврејима и њиховим залагањима за земље у којима живе. Под псеудонимом се највероватније крије сам Мита Ценић.

130 Чланак потписан са Уред.

131 Наставак текста из бр. 12.

132 О друштвеним односима у Србији. О корупцији и неправди.

133 Преглед књига и часописа и препорука за читање. Књига Енглески, француски и српска порота од Ј. Ђ. Авакумовића и лист Право и преглед чланака у њему.

134 Препорука нових књига, страних и домаћих.

135 Крај текста из бр. 12.

136 О сељацима и њиховим домаћинствима.

137 О капиталистичкој класи и реформи.

138 Преглед политичких дешавања у земљи и свету.

139 О приповеткама Мите Живковића.

140 Завршетак текста из бр. 14.

138. ГРАД, Шарл: *Становништво Немачке*[141]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.5-6.

139. ДРУШТВЕНО политички преглед[142]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.7.

140. НОВЕ књиге[143]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.7-8.

141. БЕЛЕШКЕ[144]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 15 (9. јун 1885), стр.8.

142. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 16 (13. јун 1885), стр.1-4.

143. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 16 (13. јун 1885), стр.4-6.

144. ГРАД, Шарл: Становништво Немачке[145][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 16 (13. јун 1885), стр.6-7.

145. ДРУШТВЕНО политички преглед[146]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 16 (13. јун 1885), стр. 7-8.

146. БИБЛИОГРАФИЈА[147]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 16 (13. јун 1885), стр. 8.

147. ЛАНГЕ, Кл.: У крилу среће: приповетка са села[148][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 17 (16. јун 1885), стр.1-3.

148. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом[149][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 17 (16. јун 1885), стр.4-5.

149. УЛОГА националних особина у друштвеном развитку [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 17 (16. јун 1885), стр.5-7.

150. ДРУШТВЕНО-политички преглед[150]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 17 (16. јун 1885), стр.7-8.

151. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[151][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.1-7.

152. УЛОГА националних особина у друштвеном развитку [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.7-9.

153. ГРАД, Шарл: *Становништво Немачке*[152]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.9-10.

154. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом[153][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.10-12.

155. ДРУШТВЕНО-политички преглед[154]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.12-13.

156. ЦЕНИЋ М.: *Шта се сме а шта не сме*[155]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.13-14.

157. О.Х.[156]: *Књижевност*[157]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 18/19 (23. јун 1885), стр.14-16.

158. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[158][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 20 (27. јун 1885), стр.1-4.

159. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом [159][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 20 (27. јун 1885), стр.4-5.

141 Наставак текста из бр. 14.

142 Мита Ценић пише о свом сукобу са полицијом и оптужбама суда због текстова у листу Час.

143 Препорука страних књига за читање.

144 У оквиру чланка описане две теме: Муве као зараза и Уплив светлости и топлоте на растење биља.

145 Наставак текста из бр. 15.

146 О утицају странаца на живот у Београду.

147 Препоруке чланака из листова Тежак и Цариник.

148 Наставак текста из бр. 16.

149 Став Мите Ценића о идеји социјализма.

150 О листу Одјек и о томе како је Мита Ценић завршио у затвору на издржавање 8 дана казне због писања у листу Час.

151 Наставак текста из бр. 17.

152 Крај текста из бр. 17.

153 Наставак текста из бр. 17.

154 О „дућама и недућама“ листа Час, о држави , о Милутину Гарашину и др.

155 О слободи говора.

156 Иницијали нису разрешени.

157 О приповеткама И.С. Тургењева – критика.

158 Наставак текста из бр. 18/19.

159 Исто.

160. ХОЋЕ ли Аустро-Немачка ићи на Солун?[160]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 20 (27. јун 1885), стр.5-6.

161. О.Х.: *Е, па шта да се ради* [161][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 20 (27. јун 1885), стр. 6-7.

162. ДРУШТВЕНО-политички преглед[162]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 20 (27. јун 1885), стр. 7-8.

163. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[163][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 21 (30. јун 1885), стр.1-4.

164. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом[164][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 21 (30. јун 1885), стр.4-5.

165. О.Х.: *Е, па шта да се ради*[165][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 21 (30. јун 1885), стр.5-6.

166. ПРОФИЛИ[166]: исповест ренегата.
У: *Час.* - Год. 1, бр. 21 (30. јун 1885), стр.6-7.

167. ДРУШТВЕНО-политички преглед[167]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 21 (30. јун 1885), стр.7-8.

168. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[168][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 22 (4. јул 1885), стр.1-4.

169. О.Х.: *Е, па шта да се ради*[169][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 22 (4. јул 1885), стр.4-5.

170. ЦЕНИЋ, Мита.: Енглеска и српска уставност
У: *Час.* - Год. 1, бр. 22 (4. јул 1885), стр.5-6.

171. ДРУШТВЕНО-политички преглед[170]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 22 (4. јул 1885), стр.6.

172. О.Х.: Књижевност[171]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 22 (4. јул 1885), стр.7-8.

173. НОВЕ књиге[172]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 22 (4. јул 1885), стр.8.

174. ЛАНГЕ, Кл.: У крилу среће: приповетка са села[173][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 23 (7. јул 1885), стр.1-3.

175. О.Х.: Е, па шта да се ради[174][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1,бр. 23 (7. јул 1885), стр.3-4.

176. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом[175][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 23 (7. јул 1885), стр.4-6.

177. ЦЕНИЋ,Мита: *Докле може трајати реакција*[176]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 23 (7. јул 1885), стр.6-7.

178. О.Х.: *Књижевност*[177]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 23 (7. јул 1885), стр.7.

179. ДРУШТВЕНО-политички преглед[178]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 23 (7. јул 1885), стр.7-8.

180. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[179][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 24 (11. јул 1885), стр.1-4.

160 О имену Аустро-Угарске или Аустро-Немачке, како аутор текста пише. О рату који долази.

161 Кратка прича о очајању. Није потписана, али препознатљив је стил Мите Ценића.

162 О политичким радницима. О утицају спољних земаља на друштвено-политичке односе у земљи.

163 Наставак текста из бр. 20.

164 Исто.

165 Исто.

166 Из бележака једног регената.

167 О Михајлу Вукићевићу, уреднику листа Одјек и његовом неправедном хапшењу.

168 Наставак текста из бр. 21.

169 Исто.

170 О борби политичких странака у Србији : „једне, која је на власти а друга која ће доћи на власт. Ова каже да је универзални лек за све наше јаде Русија, а она вели да је то Аустрија.“

171 О руском роману Непогода (написао А.Б.; с руског превео Ј.Ђ. Големов)

172 Препорука страних научних књига.

173 Наставак текста из бр. 22.

174 Исто.

175 Исто.

176 О политичкој слободи, економском благостању, о напредњацима.

177 О књизи Драгише Станојевића: Интереси српства - критика.

178 О правима Срба у Србији: „У Србији може добити сва могућа права Талијанац, Француз, Немац и поданици свију држава; само Србин, ни из Србије ни из других земаља, нема у Србији никаква права.“

179 Наставак текста из бе. 23.

181. СОЦИЈАЛИЗАМ и производња у малом[180]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 24 (11. јул 1885), стр.4-5.

182. О.Х.: *Е, па шта да се ради?* [181]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 24 (11. јул 1885), стр.5-7.

183. ПОЛИТИКА и друштво[182]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 24 (11. јул 1885), стр.7-8.

184. ПИТАЧИМА[183]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.1-2.

185. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[184][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.2-4.

186. НАТАША: приповетка[185][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.5-6.

187. ЛИЧНА слобода[186]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.6-8.

188. ЛАЖНО учење политичке економије [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.9-12.

189. О.Х.: Еукет неждановштине[187][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.12-13.

190. ПОЛИТИКА и друштво
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.13.

191. КЊИЖЕВНОСТ[188][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 25/26 (19. јул 1885), стр.14-16.

192. ПИТАЧИМА[189]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.1-2.

193. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[190][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.2-4.

194. НАТАША: приповетка[191][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.5-6.[192]

195. ЛАЖНО учење политичке економије[193][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.9-12.

196. О.Х.: *Еукет неждановштине*[194][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.12-13.

197. ПОЛИТИКА и друштво[195]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.13-14.

198. КЊИЖЕВНОСТ[196][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 27/28 (28. јул 1885), стр.14-16

199. РАЗБОЈНИШТВА и опсадна стања[197]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 29 (8. август 1885), стр.1-2.

200. НАТАША: приповетка[198][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 29 (8. август 1885), стр.2-6.

201. ЛАЖНО учење политичке економије[199][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 29 (8. август 1885), стр.6-7.

202. ПОЛИТИКА и друштво[200]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 29 (8. август 1885), стр.7.

180 Исто.

181 Крај текста из бр. 23.

182 Чланак није потписан али је препознатљив стил писања Мите Ценића.

183 Песма, непотписана.

184 Наставак текста из бр. 24.

185 Није потписана.

186 О праву на личну слободу кроз историју и кроз законе.

187 О политичкој борби. О политичарима и друштву.

188 Племићко гнездо, роман Ивана Тургењева – критика дела.

189 Песма, поновљена из бр. 25/26.

190 Наставак текста из бр. 25/26.

191 Исто.

192 На стр. 6-8 требало је да стоји чланак „Лична слобода“ али је избачен због судског решења о забрани, тако да су те странице остале празне.

193 Наставак текста из бр. 25/26.

194 Исто.

195 О продужењу посланичког мандата од три на седам или десет година.

196 Племићко гнездо, роман Ивана Тургењева – критика дела; Гајење мале деце, Марије Манасејине – критика.

197 О хајдуцима и хајдуковању, о жандармима и разбојницима у Србији.

198 Наставак текста из бр. 27/28.

199 Исто.

200 О писању под политичким притиском.

203. КЊИЖЕВНОСТ[201]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 29 (8. август 1885), стр.7-8.

204. НАТАША: приповетка[202][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 30 (11. август 1885), стр. 1-3.

205. ЛАЖНО учење политичке економије [203][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 30 (11. август 1885), стр.3-4.

206. ПО Србији[204]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 30 (11. август 1885), стр. 4-6.

207. ПОЛИТИКА и друштво[205]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 30 (11. август 1885), стр.6-7.

208. КЊИЖЕВНОСТ[206]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 30 (11. август 1885), стр.7-8.

209. НАТАША: приповетка[207]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 31 (15. август 1885), стр. 1-4.

210. ЛАЖНО учење политичке економије [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 31 (15. август 1885), стр. 4-5.

211. НЕШТО о заштити женске невиности[208]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 31 (15. август 1885), стр. 5-7.

212. ПО Србији[209]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 31 (15. август 1885), стр. 7.

213. ПОЛИТИКА и друштво[210]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 31 (15. август 1885), стр. 7-8.

214. ЈАКШИЋ, Ђура: *Отаџбина*[211]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 32 (18. август 1885), стр. 1-2.

215. ЛАНГЕ, Кл.: *У крилу среће*: приповетка са села[212][наставиће се]
У: *Час.* - - Год. 1, бр. 32 (18. август 1885), стр. 2-4.

216. РОНАНЕСА, Ђ.Ј.[213]: *О интелигенцији животиња* [наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, (18. август 1885), стр. 5-7.

217. ПОЛИТИКА и друштво[214]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 32 (18. август 1885), стр. 7-8.

218. НОВЕ књиге[215]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 32 (18. август 1885), стр. 8.

219. НАТАША:приповетка[216]
У: Час. - - Год. 1, бр. 33 (22. август 1885), стр. 1-3.

220. ЛАЖНО учење политичке економије[217][наставиће се]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 33 (22. август 1885), стр. 3-4.

221. ПО Србији[218]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 33 (22. август 1885), стр. 4-6.

222. РОНАНЕСА, Ђ.Ј.[219]: *О интелигенцији животиња*[220]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 33 (22. август 1885), стр. 6-8.

223. ЦЕНИЋ, Мита[221]: Опроштај
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар1885), стр. 1.

224. НАТАША: приповетка[222]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 1-6.

201 Гајење мале деце, Марија Манасејина – критика дела. Крај текста из бр. 27/28.

202 Наставак текста из бр. 27/28.

203 Наставак текста из бр. 29.

204 О лепотама Србије и њених градова. О Шумадији, Поморављу, Посавини, Подунављу.

205 Наставак текста из бр. 29.

206 Племићко гнездо, роман Ивана Тургењева – критика дела. Крај текста из бр. 27/28.

207 Наставак текста из бр. 30.

208 О тексту који је изашао у Лондонском часопису Pall Mall Gazette. О пороцима, проституцији и моралу жена у Лондону.

209 Наставак текста из бр. 30.

210 О напредњацима и њиховој власти, о политичким затвореницима, о Кромвелу.

211 Песма

212 Наставак текста из бр. 31.

213 George John Romanes (1848 -1894) - енглески психолог и биолог, бавио се проучавањем еволуције животиња. Подаци преузети са сајта www.muskingum.edu/~psych/psycweb/history/romanes.htm, дана 29.04.2015. године. Текст превео са немачког језика Б.М.

214 О прогону политичких неистомишљеника. О професорима и потрошеном просветном буџету. О либералима.

215 Препорука нове књиге Карла Маркса у редакцији Фридриха Енгелса - Circulacionsprocess des Kapitals

216 Наставак текста из бр. 32.

217 Исто.

218 О лепотама Србије. О Овчар бањи, Руднику.

219 John Romanes (1848 -1894)

220 Наставак текста из бр. 32.

221 Текст је потписан са Уредништво.

222 Крај текста из бр. 33.

225. ПО Србији[223]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 6-7.

226. РОНАНЕСА, Ђ.Ј.[224]: *О интелигенцији животиња*[225]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 7-9.

227. РАЗВИТАК говора код детета[226]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 9-13.

228. ПОГЛЕД назад[227]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 13-15.

229. КЊИЖЕВНОСТ[228]
У: *Час.* - Год. 1, бр. 34/35 (5. септембар 1885), стр. 15-16.

Литература:

СТАНОЈЕВИЋ, Станоје. Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка. Књ. 4, С-Ж, Загреб: Библиографски завод, 1929.

КИСИЋ, Милица; БУЛАТОВИЋ, Бранка. Српска штампа : 1768-1995. : историјско-библиографски преглед, Београд: Медија центар, 1996.

ИЛИЋ, Драгослав. Мита Ценић, Београд: Рад, 1960.

ПЕРОВИЋ, Латинка. Димитрије Мита. - Београд: Рад, 1988.

Summary: The information that is hidden within the magazines and newspapers represents a real treasure for most researchers. One of such valuable newspapers was the literary-scientific publication ,,Čas'' (The Hour) that was published during the 1885. Because of the rebellious and revolutionary choice of articles, the publication attracted the attention of the intellectuals of that time. The owner of the publication: Dimitrije Mita Cenić was politically persecuted and censored because of his publication. The review of the articles bibliography will reveal the reason why.

Key words: Newspapers, Magazines, Books, Culture, Science, Journalism, Political parties.

223 О Овчарској бањи, о Морави, о лепотама Србије.

224 John Romanes (1848 -1894)

225 Наставак текста из бр. 33.

226 Превод текста непознатог аутора. О говору, гестикулацији, звуку.

227 Пошто је ово последњи број листа Час, уредник прави преглед досадашњег рада листа.

228 У тексту описане следеће теме: Новинарство у Србији; часопис The Commoweal; преглед листа Цариник.

Проф. др Предраг Драгојевић[1]
Универзитет у Београду, Филозофски факултет - Одељење за историју уметности
Република Србија

UDK: 930.253:371.213.3(497.11)"19"

О ОДСУСТВОВАЊУ С НАСТАВЕ - ПРИМЕРИ ИЗ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ МИНИСТАРСТАВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Сажетак: У раду се публикују и коментаришу до сада необјављена документа из Архива Србије која говоре о начину добијања одсуства из наставе у Краљевини Србији. Дају се три примера, везана за истог професора цртања и његову породицу, као и пример из времена кад је исти професор био студент – државни стипендиста. Уочава се строгост са којом је држава контролисала оне чији је рад или усавршавање плаћала из свог буџета (стипендисте, односно запослене).

Кључне речи: Краљевина Србија, настава, средња школа, студије у иностранству, 19. век, 20. век

Документација министарстава Краљевине Србије надлежних за учење и рад појединих уметника (у овом тексту, Министарство просвете и црквених дела и Министарство народне привреде) садржи неке детаље који су утолико занимљивији и уочљивији уколико су удаљенији од данашње праксе.

Како је, некада, у пракси изгледало добијање одсуства из наставе? На основу докумената, рекло би се као ванредни догађај, праћен доста обимном преписком - незамисливом у данашње време - која обухвата засебне молбе, обраћање школским властима на више нивоа, добијање одобрења, итд. Неколико занимљивих дописа на тему одсуства наводимо у целини, налазећи у њима одређену поуку.

Одсуствовање наставника

Одсуствовање због приватних послова

Да би добио одсуство, наставник је морао да се обрати школским властима, и то надлежном министарству, а посредством директора школе. Читамо једну такву молбу за тродневно одсуство.

Министарству Просвете и Црквени(!)дела

Најучтивије молим министарство, да ми одобри три дана осуства(!) почев од уторника 15 ов.м. како би моја приватна посла могао свршити, која су неодложна(!).

Министарству просвете понизан

Драгомир Глишић

настаник(!) III београд. гим.

/децембар 1909/[2]

Молбу би директор школе (или, у овом случају, његов заменик) одмах проследио министарству, прилажући уз њу своје мишљење треба ли и зашто наставнику изаћи у сусрет.

1 pdragoje@f.bg.ac.rs

2 Архив Србије, Министарство Просвете (АС-МП), ф LXVII, бр. 98/1909.

Трећа гимназија

уБеограду

Бр. 1119

12. децембра 1909.

Господину Министру Просвете и Црквених Послова

Потписати је слободан послати Господину Министру на одобрење приложену % молбу госп. Драгомира Глишића, учитеља у овој гимназији, с учтивим мишљењем да се молиоцу може одабрати тражено тродневно одсуство.

Господину Министру учтиви

Заступник Директора,

Професор,

БошкоСавић[3]

Министарство би веома брзо доносило одлуку. При томе, један документ саставља надлежни чиновник, други се шаље директору школе, као повратна информација. Ако је молба поднета у последњем тренутнку (због неодложних послова, вероватно изненадних), решење би стизало у време кад би молилац већ требало да се вратио на посао. Ипак, све је примљено, решено, евидентирано и одговорено у року од седам дана. У овом случају, молба је поднета 12.12.1909. а одговор је послат 19.12.1909. године.

Министарство просвете и црквених послова

ПБр. 22744

примљено 13 дец 1909. г.

У Београду

Одобрава се

Начелник /потписнечитак/

16. дец. 1909.

Београд

Директору III гимназије, Београд.

Одлуком ПБр. 22744 од 16. ов. мес., а према Вашем мишљењу, одобрено је г. Драгомиру Глишићу, учитељу вештина у повереној Вам школи, да од дужности може одсуствовати од 15.-17. ов. мес. закључно.

О овоме се извештавате ради знања.

Н.

Св. Бр. 1119.

16. децем. 1909. г.

У Београду

експедовано 19/12 1909 г.[4]

Молилац, учитељ вештина (себе је у молби означио као наставника), јесте српски сликар, цртач и фотограф Драгомир Глишић (1872-1957), запослен у гимназији као наставник цртања. У претходних петнаестак година већ запажен у јавности као истакнути ђак Кутликове цртачко-сликарске школе у Београду, и као награђени студент Академије у Минхену, и као један од младих аутора на Првој југословенској уметничкој изложби 1904. и запажен на изложби у Лондону 1907, члан уметничких удружења и познаник истакнутих грађана[5]... али није могао ићи мимо процедуре нити имати посебан третман. Можда би се из његове богате биографије дало реконструисати куда је морао ићи децембра 1909, али чак и да се испостави да је реч о изложби, раду у удружењу - то је и даље био његов лични проблем.[6]

Одсуствовање због јавних послова

Ни одсуствовање наставника због неког посла од јавног интереса, изгледа, није имало другачији третман. Када је истог овог Глишића хтео да као цртача на локалитету Винча ангажује «чувар Народног музеја» Милоје Васић, морао је да пише молбу Министру просвете и црквених послова, да наставнику одобри одсуство.

3 АС-МП, ф LXVII, бр. 98/1909.

4 АС-МП, ф LXVII, бр. 98/1909.

5 Детаљније о томе П. Драгојевић, «Драгомир Глишић (1872-1957)», Зборник Матице српске за ликовне уметности25, Нови Сад, 1992, 263-280.

6 Ова молба била је донекле тајанствена. У следећој молби ове врсте, Глишић је морао да наведе разлог (удаја сестре). УпАрхивСрбије, МинистарствоПросвете, ф XLII, бр. 72/1911.

Краљевско српски
Народни музеј

Бр. 203

12 Августа 1911 год.

У Београду. - Винча

Господине Министре,

При ископавању у Винчи ангаживан је као стручњак цртач Г. Драгомир Глишић, учитељ цртања у III Београдској Гимназији. Пошто би Г. Глишић као наставник морао бити на дужности 15 Августао.г. и на тај начин напустио овај рад при ископавању, потписани је слободан умолити Господина Министра да изволи допустити да Г. Глишић може одсуствовати од своје дужности до 15 Септембра о.г., како би могао и даље бити на раду у Винчи.

Молећи Господина Министра да изволи благовремено одобрити осуство(!) Г. Глишићу, како би се према томе знао управљати потписани је слободан назвати се

Чувар Народ. Музеја

Др Милоје М. Васић

Господину Министру Просвете и Црквених Послова[7]

Овога пута, одобрење је потписао лично министар, који је о својој одлуци направио следећу белешку:

/белешка/

Министарство Просвете
и црквених послова

ПБр. 13747

У Београду

Примљено 12-VIII-1911 г.

Чувар Народ. Музеја моли да се Драгом. Глишићу, наст. Цртања Треће гим. Да одсуство до 15 септ. Јер је стручан цртач при ископавању у Винчи.

Одобравам тражено одсуство до 15. Септембра ове год.

Министар
просв. ицркв. посл.
(?). Јовановић

На основу белешке, надлежни начелник обавестио је Васића као молиоца, па тек онда и директора Треће гимназије. Приметићемо да је одлука донета врло брзо а и да је у следећа два-три дана и прослеђена заинтересованима.

14. августа 1911. г.

У Београду.

Чувару Народнога Музеја.

На Вашу представку од 12. ов. м. Бр. 203 Господин Министар просвете и црквених послова одлуком својом од 14. ов.м. ПБр. 13747 одобрио је г. Драгомиру Глишићу, учитељу цртања, одсуствовање од дужности до 15. септем. Ове год., како би могао и даље бити на раду у Винчи.

Н.

15. VIII. 1911. У Београду

Директору Треће гимназ. Београд.

Одлуком својом од 14. ов.м. ПБр 13747 Господин Министар просвете и црквених послова одобрио је г. Драгомиру Глишићу, учитељу цртања у повереној Вам гимназији, одсуствовање од дужности до 15. септем. Ове године.

Н.

15. августа 1911

У Београду

експедирано /6 1911 г.[8]

Занимљиво је да директору гимназије није из Министарства директно или званично саопштено из ког разлога ће наставник бити одсутан добрих месец дана.

7 АС-МП, ф XLVIII, бр. 50/1911.

8 АС-МП, ф XLVIII, бр. 50/1911.

Шта могу да открију ови детаљи? Сетимо се прво да је Васић у свакој фази свог ископавања Винче ангажовао сликара као археолошког илустратора. Глишић је био први, а касније су те послове обављали Настасијевић, Бешевић и Станојевић.[9] Глишић је у то време и иначе био оријентисан на цртеж, као илустратор, карикатуриста и наставник цртања. Ипак, он је уметник и на археолошком локалитету је морао да потисне уметничке тежње и прилагоди се захтевима археолога. Додао је цртежу елементе техничког, стварајући хибридни цртеж, који садржи основне техничке детаље (контуре, димензије, сразмере, осе симетрије, скривене делове) у комбинацији са приказом материје, рељефа, па и стања очуваности. Сачувани цртежи и поређење са артефактима показује како је слободан цртеж са евентуалном уметничком визијом ископине постајао визуелна интерпретација, да би на крају посао цртани запис као део археолошке документације, али заједно са описом из пера археолога.[10]

Васићева преписка око Глишићевог одсуства даје да се наслути одређен Васићев покровитељски, ауторитативни, па и командни став према уметнику кога такорећи «мобилише» из редова државних чиновника, за потребе археолошког ископавања као посла од јавног интереса. Брзина одговора власти указује на позитивно расположење према његовом раду и спремност да му се изађе у сусрет. Из неког разлога, Глишић касније није помињао ову епизоду из своје каријере.

Одсуствовање због болести

Из докумената се види да је (оно што је данас познато као) боловање наставника било такође схваћено као одсуство и решавано истим механизмом преко школских власти. Тако је, једном приликом, Глишићева супруга Дамјанка, учитељица у Тимочком округу, морала да пише молбу за одсуство због озбиљног здравственог стања.

Господину министру просвете и црк. послова

Београд

Част ми је учтиво умолити господина министра просвете и црквених послова, да ми изволе одобрити једномесечно одсуство од дужности, пошто сам много болесна и не могу исту вршити.

О истинитости мога боловања уверће се господин министар из приложеног лекарског уверења.

Одсуство молим да ми се рачуна од 15 февр. Пошто сам до тог дана имала тродневно осуство(!) одобрено од управитеља школе; пошто је моја болест нагло узела маха.

Господину министру просвете и црк. Послова понизна

Дамјанка Драг Глишићка,

Учитељица из Белог Потока, среза /нечитко/

Округа Тимочког

15 фебруар 1908 год

У Београду.

Стан КнезМихаилов венац број 10. Београд[11]

Лекарско уверење је уз молбу било неопходно, али није било пресудно - одлуку је доносио министар на основу личног увида у документацију. Запослени није имао много права на приватност, односно, није могао рачунати на поверљивост информација о здравственом стању.

Лекарско уверење,

Потписани од 13 тм. Указујем лекарску помоћ гђи Дамњанки Глишићки учитељици из Белога Потока (окр. Црноречки) која је(...). (...) те стога налазим да гђа Глишићка треба да остане ван своје дужнос-

9 Васић, Преисториска Винча. Београд: Државна штампарија, 1932, XII.

10 Детаљније о томе П. Драгојевић, «Уметник на археолошком локалитету - један пример из времена Милоја М. Васића», Зборник радова Народног музеја у Београду 22/1 - археологија, 2015. (у припреми).

11 АС-МП, ф VII, бр. 40/1910.

ти најмање месец дана, како би се могла потпуно опоравити од(...).

Уверење ће имати легалне вредности пошто се претходно на њ прилепи таксена марка од једнога динара.

16 фебруара 1908

Београд

Др Св. М. Марковић[12]

Краљ. срп. министарство

Просвете и црквенихпослова

19. феб 08.

ТБр. 2663

Одобравам молитељци(!) одсуство месец дана, почев од 15. о.м.

Министар

/потписнечитак/

20. II. 1908 године.

Београд.[13]

Одсуствовање студента

Глишићева документација из Министарства народне привреде, случајно, заокружује овај увид о начину добијања одсуства из наставе. Документа се односе на период његових студија у Минхену.

О Глишићевом формирању, иначе, постоји један број непоузданих информација: у кругу људи блиских њему, годинама се преносе недокументоване приче о детаљима из времена његовог школовања; сам уметник је о томе за живота остављао различите податке у интервјуима, аутобиографским записима или накнадним сведочењима за историчаре. Анализа његове преписке са Министарством народне привреде, које му је дало стипендију за студије у Минхену, открива тачну хронологију, али и још нешто: уметникове мотиве, аспирације и стање свести током процеса трансформације из талентованог студента у уметника. Почиње тако што самостално одлази у Минхен и уписује студије на Академији, онда се обраћа Министарству да му обезбеди стипендију представљајући се као идеалиста заинтересован само за уметничко стварање да би се, после више перипетија везаних за продужавање или повећавање стипендије, све завршило његовим захтевима да му се пронађе одговарајуће радно место у државној служби.[14]

Као питомац поменутог министарства, имао је плаћене трошкове боравка и студија у Минхену. Све је било засновано на, више пута обнављаном, уговору са државом, по коме је морао да редовно похађа наставу, шаље своја сведочанства и ликовне радове на увид и рачуна на то да ће, ако не испуни обавезе тј.

"(...) ако своје студије не заврши у року док му ова стипендија траје, онда му стипендија престаје, а све што је дотле примио, биће дужан вратити по прописима, који важе за државне питомце.

Ово моје решење саопштити г. Глишићу, на потпис, с тим, да ће оно имати у свему силу уговора.

Министар

Народне Привреде,

Др Ђ. Ј. Николић»[15]

Да ли је тај режим рада определио Глишића ка академизму, традиционализму и конзервативизму - тешко је рећи, али чињеница је да је српско министарство на овај начин држало стипендисту у својој власти.

Тако је Глишић, кроз повремене контроле рада и документације, био опомињан што недовољно редовно похађа наставу, а да би ишао на распуст - морао је да подноси молбе. Тако је сваке године изнова морао да моли власт за одобрење да распуст проведе у Србији, наводећи увек и неко оправдање, сваки пут другачије: решавање приватних послова (1900), доношење сведочанстава на увид (1901),

12 Исто.

13 Исто.

14 О томе детаљније П. Драгојевић, «Митови и документа о формирању једног српског уметника», зборник Уметност и њена улога у историји: између трајности и пролазних -изама, посвећен сећању на проф. др Миодрага Јовановића (1932-2013), 2015, 103-116.

15 Решење ТБр. 4135, Г5,од 13.7.1902.Архив Србије, Министарство народне привреде (МНП) Т. ф. IX, бр.27/1905.

прављење скица за уметнички рад (1902), или подношење радова министарству на преглед (1903).

Господину Министру Народ. Прив.

Част ми је известити Господин(!) Министра да сад наступају велике ферије Академске школе, па с›тога учтиво молим Господина Министра да ми изволи одобрити осуство(!) како би могао доћи у Србију, ради свршавања својих приватних послова.

Уз то прилажем моја сведочанства са Академије и Кунстгевербешуле.

Господину Министру Народне Привреде понизни

Драгомир Глишић

Студент КунстАкадемије

20 Јуна 1900.

Минхен[16]

Тбр. 3087

14. Јула 1900 год.

У Београду

Госп. Драгомиру Глишићу

студенту

Минхен

Господине,

У одговору на ваше писмо од 20. пр. мес. Част ми је известити вас, да вам је Г. Министар Народне Привреде решењем својим од данашњег одобрио тражено одсуство ради доласка у Србију о своме трошку.

Секретар[17]

И у последњем реду наведеног одговора, као и у низу објављених примера, може се наслутити један од главних мотива администрације - заштита буџета и спречавање евентуалних злоупотреба. Са развојем школства, оваква централизована контрола постала је немогућа.

16 МНП, Т. ф IX, бр.27/1905.

17 На истом месту.

О ОДСУСТВОВАЊУ С НАСТАВЕ - ПРИМЕРИ ИЗ ДОКУМЕНТАЦИЈЕ МИНИСТАРСТАВА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Резиме

О једном српском сликару који је радио као наставник цртања у Трећој београдској гимназији постоји много докумената Министарства просвете и Министарства народне привреде Краљевине Србије.

Из њих се види део живота у српској просвети с краја 19. и почетком 20. века.

Поред осталог, показује се на који начин се у пракси добијало одсуство из наставе.

Процедура је подразумевала настанак неколико докумената (молби, одлука, обавештења, решења...). Наставник је писао молбу Министарству просвете; директор школе је прослеђивао молбу и додавао своје мишљење (препоруку); надлежни чиновник у министарству, а у неким случајевима министар лично, доносио је решење у виду забелешке; решење је прослеђивано наставнику, а по потреби су обавештавани и остали заинтересовани. Пракса је била иста без обзира на разлог одсуствовања – приватни послови, послови од јавног интереса, болест (боловање је било схваћено као одсуство). У сличној ситуацији је био и студент на школовању у иностранству, тако да је морао писати молбе за одсуство током летњег распуста.

Иза наведених примера назире се и део политике министарства које је желело да спречи расипање средстава и могуће злоупотребе. Са развојем школства, оваква централизована контрола постала је немогућа.

Кључне речи: Краљевина Србија, настава, средња школа, студије у иностранству, 19. век, 20. век

ON ABSENCE FROM CLASSES – THE EXAMPLES FROM THE RECORDS BY THE MINISTRIES OF THE KINGDOM OF SERBIA

There are numerous records by the Ministry of Education and Ministry of National Economy of the Kingdom of Serbia about a Serbian painter who worked as an art teacher in the Third Belgrade Gymnasium. They provide an insight into a segment of Serbian education at the end of the 19th and the beginning of the 20th century. Among other things, they show the way in which absence from classes was permitted to students. The procedure included producing several documents (requests, directives, notices, official decisions...). A teacher used to write a request to the Ministry of Education; a head teacher used to forward it, adding his own opinion (recommendation); an authorized official used to give a decision in the form of a note; the decision was forwarded to a teacher and, if required, to other concerned people. The practice was the same regardless of the reason of absence – private matters, public affairs, illness (a sick leave was treated as absence). Students studying abroad were in the similar situation, having to write requests for absence during summer holidays. The examples mentioned imply a segment of the Ministry's policy aimed at preventing the squandering of funds and a potential misuse. The further development of school system rendered such centralized control impossible.

Мр Драган Шалер
Висока техничка школа струковних студија
Пожаревац
Република Србија

UDK: 629.735.3(091)

ПОСЛЕДЊИ ЛЕТ ЕДУАРДА РУСЈАНА

Сажетак: У раду је приказан почетак сарадње Михајла Мерћепа и браће Едуарда и Јосира Русјан. Извршена је реконструкција лета Едуарда Русјана у Београду, који се завршио удесом са катастрофалним исходом. Такође је извршена и анализа узрока пада авиона Мерћеп-Русјан.

Кључне речи: авион, крило, лет, конструкција, оптерећење, Мерћеп, Русјан, кошава, Београд, Калемегдан, удес, катастрофа

Крај деветнаестог и почетак двадесетог века карактерише велики број значајних техничких проналазака који су представљали велики технолошки напредак људске цивилизације. Овај напредак се нарочито огледао у летелицама тежим од ваздуха, које су почеле свој развој 17. децембра 1903. године када су у Америци браћа Рајт успела да изведу први контролисан лет авионом. У почетку скромно, развитак новог технолошког чуда је врло брзо кренуо крупним корацима и доживео неслућени развој. Пар година касније су примат у конструисању авиона преузели Европљани, тако да је Француска постала центар развоја ваздухопловства. Свакодневно су постизани нови рекорди у дужини трајања летова, брзини, висини, даљини, а истовремено су осмишљаване могућности како би се могле практично користити. Тако су летелице теже од ваздуха успешно коришћене током маневара у Француској 1910. године, а већ наредне године и у ратовима у Либији и Мексику.

Оваква нагла експанзија није остала непримећена ни код нас нити у нашем окружењу. Тако су се већ 1909. године појавили први ентузијасти који су са мање или више успеха почели са конструишу и граде сопствене летелице теже од ваздуха - дакле само шест година од првог лета у свету, односно три године од првог лета у Европи. Требало би споменути Владимира Алексића из Панчева, Ивана Сарића из Суботице, Славољуба Пенкалу и Михајла Мерћепа из Загреба, као и браћу Русјан из Горице. Управо је Едуард Русјан заједно са братом Јосипом, са великим ентузијазмом кренуо први и крупним корацима закорачио у тек отворени свет авијације.

Током 1909. и 1910. године браћа Русјан су изградили неколико авиона, у почетку са скромним резултатима, док су им касније конструкције омогућиле, и за оно време, задовољавајуће летове. Едуард Русјан је уједно на овим авионима, без ичије помоћи, научио да лети, што му је дало могућност да сам испитује авионе које су конструисали и саградили.

У то време је Михаило Мерћеп живео у Загребу где је уживао углед познатог пословног човека и великог спортисте. Трагајући стално за новим узбуђењима, бавио се бициклизмом, а био је и учесник мото и ауто трка.

Слика 1. Михајло Мерћеп и Едуард Русјан

Како је и Едуард Русјан био познати бициклиста, упознали су се почетком септембра 1910. године, и убрзо склопили договор о стварању "Радионице за израду аероплана Мерћеп-Русјан". Браћа Русјан су поседовали конструктивна и технолошка предзнања, Едуард је већ био упознат са пилотирањем, док је Мерћеп поседовао пословне вештине,

познанства, капитал и велику вољу да учествује у конструисању и летењу авионима.

Већ крајем септембра су отпутовали у Париз где су купили мотор Гном Омега (Gnome Ommega) 50KS(37kW) са елисом, а такође су се снабдели и потребном литературом у којој су објављена најновија достигнућа и трендови у области ваздухопловства.

Почетком новембра су сви делови авиона били завршени, након чега је извршена финална монтажа, тако да се могло приступити извођењу пробних летова. После ипитивања рулањем по пољани и мањих скокова, Едуард Русјан је полетео овим авионом 13. новембра, начинио лет дужине око 10 km и безбедно слетео, што је изазвало одушевљење случајних пролазника[12]. Авион, у литератури назван "Мерћеп-Русјан", показао се као добра и стабилна летелица, лака за управљање, па конструктори нису крили задовољство. Следећег дана лет је успешно поновљен, пред одабраним званицама, где је авион показао одличне резултате, иако временске прилике нису биле идеалне.

Слика 2. Јавни лет Авионом *Мерћеп-Русјан* **26.12.1910. у Загребу**

Услед лошег времена, пробни летови су настављени тек 22. и 23. децембра, а за 26. децембар је заказан и први јавни наступ.

Јавни лет, као и предходни летови, изведен је 26.децембра 1910. године око14:30, на војном полигону Черномерец у близини Загреба. Русјан је полетео са доста блатњавог терена и летео неких двадесетак минута на висини преко 100 m. Током лета, направио је шест заокрета, што је публика, њих око 15000, поздравила овацијама. Након лета, беспрекорно је слетео тачно испред хангара. Успех је био потпун. Овај први јавни лет авионом Мерћеп-Русјан остао је забележен у више новинских чланака.[3]

Иако је загребачка јавност тражила да се јавни лет понови још који пут, то није било могуће, из разлога што су сличне манифестације већ уговорена у Београду, Софији и Истанбулу. За Београд је било предвиђено да се митинг обави на други дан Божића 8. јануара 1911. године[4] (26.децембра 1910. по старом календару).

Зато је Мерћеп већ 28. децембра допутовао у Београд, како би прибавио све дозволе и обавио све припреме за предстојећи наступ. Едуард Русјан, заједно са расклопљеним авионом, допутоваће возом неколико дана касније.

Авион Мерћеп-Русјан

Авион је био једносед, једнокрилац, дрвене конструкције, прекривен платном.

Погонску групу је чинио један седмоцилиндрични ротативни мотор Гном Омега снаге 50KS (37kW), максималног броја обртаја 12000/min и 76 kg тежине. Напајање мотора горивом и мазивом су обезбеђивала два резервоара. Запремина резевоара за гориво од око 20 литара и уље приближно 7 литара. Како је потрошња мотора износила 28 l горива и 6 l уља на час, то је било могуће извести лет од највише 30 минута, рачунајући обавезну резерву горива при

1 *Novosti*, 15. новембар 1910, Загреб.

2 *Obzor*, 15. новембар 1910, Загреб.

3 *Novosti*, 27. децембар 1910, Загреб.
Политика, 14. децембар 1910, Београд *(по старом календару), Flug Zeitschrift, 10. januar 1910, Wien.

4 *Obzor*, 29. децембар 1910, Загреб.

Слика 3. Структура авиона Мерћеп-Русјан

слетању. Дакле, авион је био пројектован првенствено за показне и демонстративне летове. Напајање мотора горивом је вршено слободним падом. Ручицом на десној страни кабине је регулисан број обртаја, који је могао да се очита на обртометру. Обзиром на тежину летелице, површину крила и расположиву снагу мотора, постојала је могућност уградње и већих резервоара, што би омогућило и знатно дуже време лета.

Труп је био дрвене конструкције, чију основу чине две греде са доње стране трупа, за које је причвршћен метални моторски носач са предње стране, док се задња страна продужава у основу хоризонталног репа. Са горње стране трупа су се налазиле две лучне греде, са предње стране везане за моторски носач, а са друге стране спојене са доњим трупним гредама иза пилотског седишта. На овим гредама су се налазили и окови за везу са крилима, као и подупирачи за утеге са горње стране крила. Цео труп је у суштини чинила компактна дрвена решетка. Унутар трупа, у предњем делу, иза моторског носача су смештени резервоари за гориво и уље, а иза њих је простор за пилота, са седиштем.

Крило је дрвене конструкције, дворамењачно, с тиме што је предња рамењача уједно била и ојачана нападна ивица, док се друга рамењача налазила на око 2/3 тетиве крила. Крило је за труп везано челичним оковима који се налазе на горњим гредама трупа. Свака половина крила је ребрима подељена на 14 поља, а задњих шест поља је захватала површина крилаца (елерона). Конструкција крила је учвршћена са по 16 челичних утега са горње стране крила и исто толико са доње. Утеге су спојене у чворишта и то горња су везана за подупираче а доње за скију стајног трапа.

Основу хоризонтални репа представља продужетак доњих трупних града, попречним ребрима подељен на четири поља. Нападну ивицу чини затегнута сајла која везује крајеве попречних ребара од средине трупа до крмила дубине. Са горње и доње стране вертикалног репа се налазе подупирачи, који је са горње стране повазан са утегама репа, а са доње се користи као носач за дрљачу.

Нападну ивицу вертикалног репа чини цев чврсто спојена за корен крмила висине и служи као полуга за померање крмила горе-доле. Вертикалним репом се није управљало, тако да је имао само стабилизирајућу улогу.

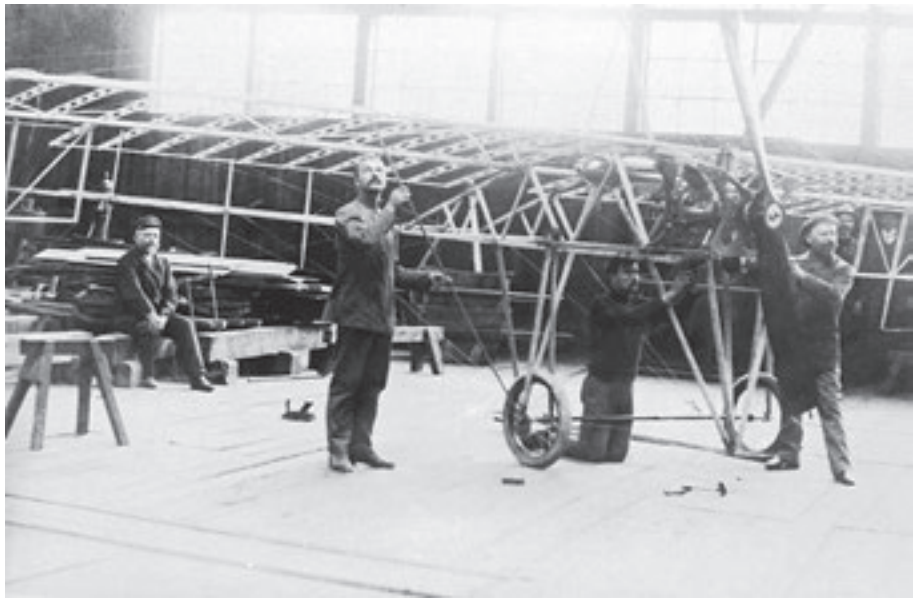

Слика 4. "Радионице за израду аероплана *Мерћеп-Русјан* (испод крила с лева на десно Јосип, Едуард, Михајло)

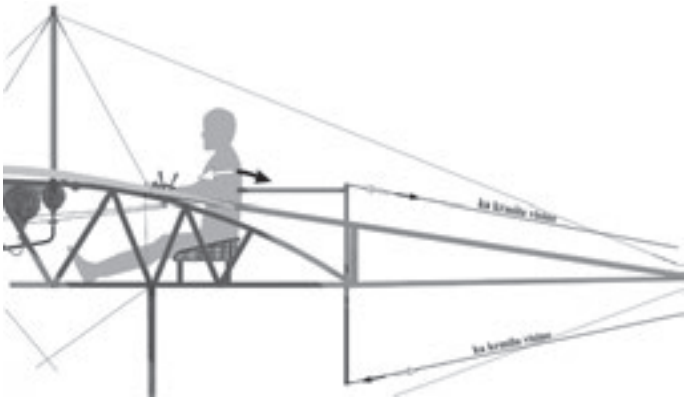

Слика 5. Управљање крмилом висине

Главни стајни трап је за труп везан попречном дрвеном гредом на чијим крајевима су се налазили амортизери, где су за сваки везана по два штапа, облика слова А, и за које је са доње причвршћени точак. Точкови су међусобно повезани осовином. Предњи стајни трап је имао и једну дрвену скију која је за труп причвршћена системом штапова и утега. За скију су такође била причвршћена и по два чворишта утега које су учвршћивале крило са доње стране.

Задњи стајни трап је чинила дрвена дрљача, везана преко подупирача за доње трупне греде, испод хоризонталног репа.

Систем управљања је био врло специфичан. Како је идеја била да овај авион у једном тренутку постане војна летелица, специјализована за извиђачке летове, то су конструктори замислили да руке пилота буду потпуно ослобођене од радњи везаних за управљање.

Крмилом висине се управљало померањем тела напред-назад, што се преко штапа причвршћеног за јакну пилота са леђне стране и полуге зглобно везане за трупну греду, преносило на сајле. Оне су повезивале полугу са цеви вертикалног репа, која је, као што је већ речено, била чврсто везана за крмило висине и вршило отклоне крмила на горе или на доле, а што је омогућавало да се авион пење или спушта.

Управљање око уздужне осе је извођено преко седишта које је клизачима везано за попречну греду трупа и могло је да се помера улево или удесно. За седиште су биле везане сајле, које су преко система котура повезане са закрилцима и омогућавале им отклоне, чиме је обезбеђена управљивост око уздужне осе..

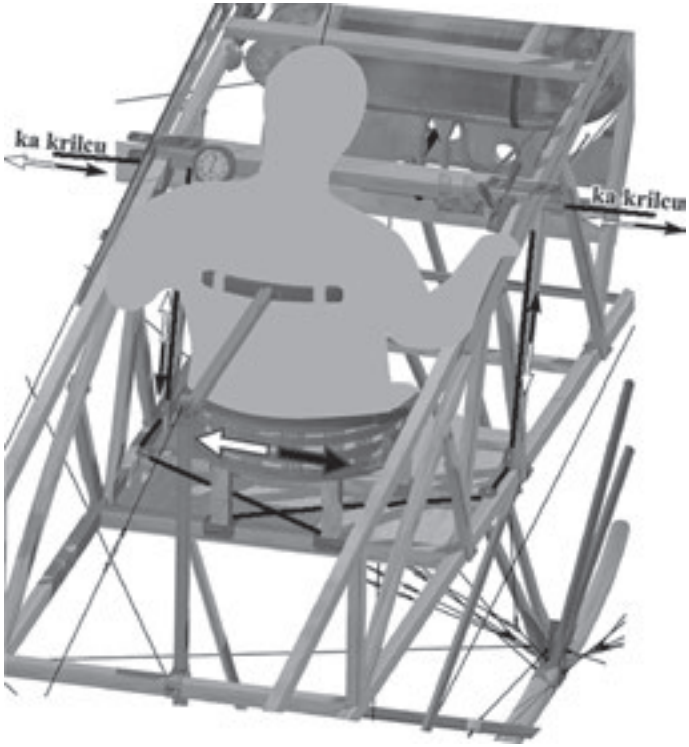

Слика 6. Управљање крилцима

У историји ваздухопловства, било је неколико ретких конструкција којима се управљало авионом померањем тела, али само јединекоманде (Wright, Curtiss, Demoiselle...), док је овај авион у потпуности управљан телом пилота. Зато је био јединствен, а конструктори су тврдили да је управљање «потпуно аутоматски».Може се закључити да је конструкције изведена врло квалитетно, са квалитетним материјалима (смрека и карпатски бор)[5], веома савремена, за време у којем је настала, али и крхка, на први поглед.

Због мале тежине, снаге мотора и велике површине крила, имао је изузетно кратку дужину полетања, свега 28 m, што је био незванични рекорд (званично је био BleriotXI са дужином полетања од 32 m).

5 Sendi Sitar, *Letalstvo in Slovenci*,, Založba borec, Ljubljana, 1885.

Основне карактерисртике авиона *Мерћеп Русјан* дате су у табели.

Конструктор:	Михајло Мерћеп, Едуард Русјан, Јосип Русјан
Година производње:	1910.
Продукција:	1
Тип мотора:	Gnom Omega
Снага мотора:	50KS (39kW)
Дужина:	
без скије:	8,8 m
са скијом:	9 m
Размах крила:	14 m
Површина крила:	22,5 m2
Висина:	2,9 m
Маса празног:	240 kg
Полетна маса:	350 kg
Време лета:	~30 min
Максимална брзина:	~100 km/h

Пре лета

Русјан је, заједно са авионом, стигао у Београд возом 4.јануара 1911. (23. децембра 1910. по јулијанском календару). Како је транспортован у отвореном вагону на њега је током пута нападало пар центиметара снега. Авион је оцарињен и и пребачен у Доњи град на Калемегдану. Ту је склопљен уз помоћ радознале публике, и смештен у заветрину између кућа. Због распореда објеката који су се тада налазили у Доњем граду, полетање је било могуће само у правцу југозапада према Сави, а преко бедема високог око 5 m, тако да је стаза за полетање износила око 200 m, како је Русјан премерио.

Истог дана поподне Мерћеп и Русјан су примљени код министра војног Илије Гојковића, који им је зажелео добродошлицу и обећао помоћ војске око припреме терена за летење и чување авиона.

Летење је било предвиђено за сва три дана Божића, али је на Бадње вече почела да дува снажна кошава, чија је брзина другог дана Божића износила у просеку 20 m/s, са

Слика 7. Путања лета

ударима и до 38,8 m/s, тако да је летење отказано, а новац од улазница враћен посетиоцима[6].

Кошава је знатно ослабила тек 9. јануара 1911. (27.12.1910), па је одлучено да се тог дана поподне обави јавни лет. Русјан и Мерћеп су отишли у Доњи град, где се чинило да је ветар у заветрини калемегданске падине још више ослабио, и Русјан је одлучио да пре јавног лета обави један краћи пробни лет, како би проверио исправност мотора и летелица, а уједно би се упознао и са тереном.

Иако је кошава поново почела да јача (и до 13,8 m/s), и поред упозорења Мерћепа и посматрача којих је било све више, Русјан није хтео да промени одлуку.

Лет и пад

На основу новинских чланака и забележених сећања појединаца, могуће је са доста тачности извршити реконструкцију лета.

После стартовања и загревања, када је мотор постигао потребан број обртаја, авион се залетео и већ после тридесетак метара нашао у ваздуху[7]. Русјан је одмах командовао пењање, тако да је авион прелетео бедеме према Сави на висини од десетак метара. Авион је изнад Саве улетео у турбуленцију коју је кошава правила иза бедема Горњег града; авион се јако заљуљао, али је пилот успео командама да парира, изађе из зоне турбуленције, направи леви зокрет и крене у правцу Топчидерског брда. У мирном лету дуж десне обале Саве, изнад пруге теретне железнице, врло брзо је достигао висину од око 100 m. Овакав лет је настављен све до фабрике дувана, када је у десном заокрету прелетео Саву код железничког моста и прешао на аустроугарску страну реке. Летећи дуж леве обале реке, Русјан се упутио назад ка Доњем граду. Када се приближио правцу за слетање, почео је да смањује висину и брзину, а негде изнад ушћа Саве у Дунав, прилазећи месту одакле је и полетео, направио је десни заокрет. Тада је авион поново улетео у зону јаке турбуленције, кроз коју је већ прошао на полетању, почео је нагло да се пропиње, понире и клати са крила на крило. Непосредно пред обалом, на висини од око 20 m, лево крило је попустило и одломило се навише, тако да се авион обрушио, ударио на спољни приобални бедем, превалио преко бедема и пао на железничку пругу. Авион је потпуно уништен, а пилот је неколико минута после тога издахнуо.

У тренутку катастрофе, Едуард Русјан је имао само 24 године, и био је 36. жртва авијације у свету.

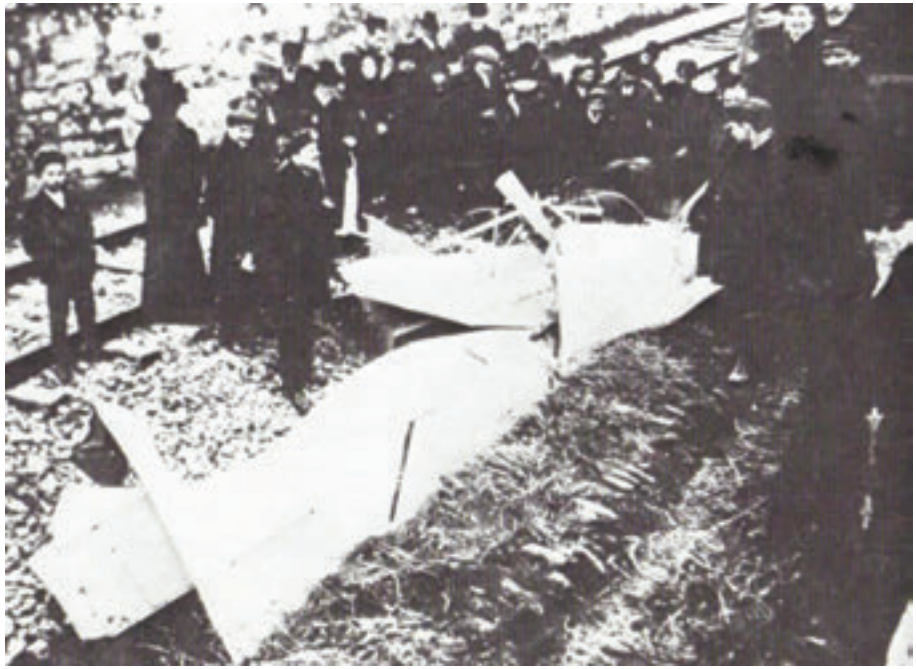

Слика 8. Остаци авиона *Мерћеп-Русјан*

Несрећни лет и пад Едуарда Русјана изазвао је шок и дубоко потресао Београд и Србију. Величанственом спроводу је присуствовало више од 15000 Београђана (тада је Београд имао око 80000 становника), међу којима је било и значајних личности тога доба. Посмртни говор је одржао Бранислав Нушић[8]. Неколико дана касније, грађани Србије

6 Чедомир Јанић, *Освајање неба*, Политика, Београд, 2012.

7 Сава Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд, 1933.

8 Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Народна књига, Београд, 1983.

су организовали прикупљање материјалне помоћи породици Русјан, а сам краљ Петар I је приложио 500 динара у злату.

О овом догађају су известиле многе новинске агенције.[9]

Узроци пада

Реконструкцијом лета и пажљивом анализом могуће је доћи до закључка да је било више узрока који су довели до катастрофалног пада Русјановог авиона.

Основни узрок су неадекветне атмосферске прилике које нису биле погодне за лет оваквим авионом. Иако је кошава почела да се смирује, ипак је имала појединачне ударе којима је брзина достизала и до 13,8 m/s , односно око 50 km/h.

Следећи узрок је појава турбулентних (вртложних) струјања које је стварао ветар иза ивице бедема Горњег града, а у осетљивој зони непосредно после полетања и пре слетања. Ове турбуленције је Русјан осетио приликом полетања, али их је тада прошао.

Такође, као један од узрочника катастрофе, показао се и необичан систем управљања авионом.

Узрок су и недовољно обезбеђена критична места на конструкцији. Овде се првенствено мисли на везу чворишта сајли са конструкцијом која су изведена само са по једним завртњем.

Дакле када је већ био у прилазу за слетање, после десног заокрета, авион је ушао у зону јаке турбуленције. Могуће је да су неки од налета ветра ту турбуленцију знатно појачали. Авион је, по изјави очевидаца, почео да се пропиње, пропада, клати са крила на крило, па је то изазвало деловање инерцијалних сила на тело пилота, а самим тим и његове нежељене покрете. Како је систем управљања зависио од померања тела самог пилота, могуће је поставити питање да ли је он уопште и могао командама благовремено да парира у оваквој ситуацији. Све ово је довело до несиметричног преоптерећења крила. Уколико је у том тренутку још увек био у десном заокрету, то је још више оптеретило лево крило.Крило је могло да се поломи само уколико би

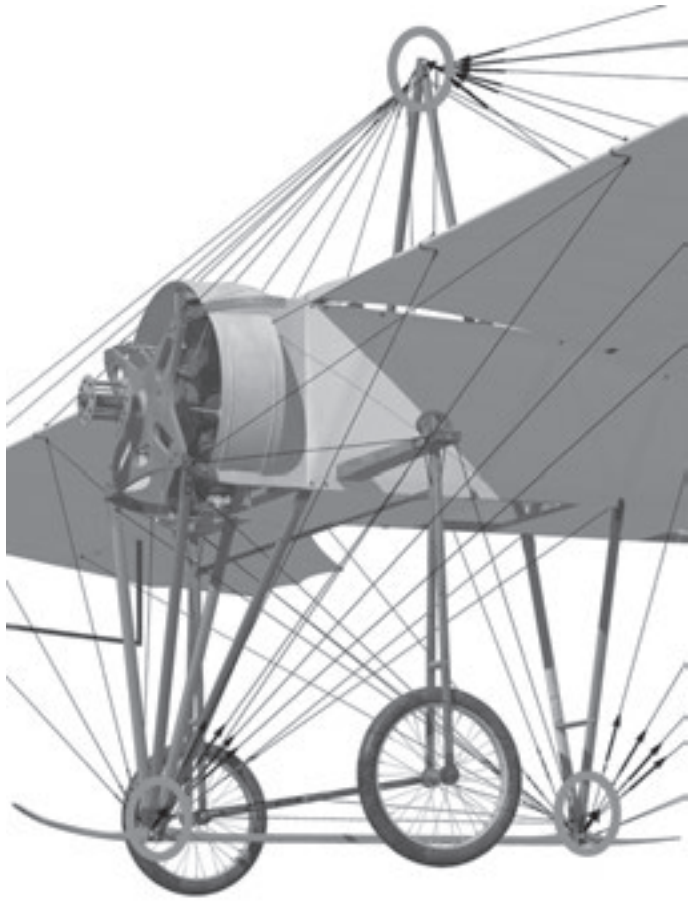

Слика 9. Положај критичних места

цео сноп утега изгубио своју функцију услед кидања или нечег сличног.

На овом авиону је крило учвршћено са по 16 утега (челичне жице) са горње и исто толико са доње стране крила. У конструцијама авиона тог периода, крила једнокрилних авиона су најчешће затегнута утегама које су вишеструко предимензионисане. Конкретно, на конструкцији *Мерћеп-Русјан*, утеге су могле да издрже масу од преко 2500 kg, што је бар седам пута више од потебне, што значи да су утеге сигурно издржале оптерећење пренето са крила.

Оптерећење се даље са утега преноси на по три чворишта са сваке стране авиона, једно везано за подупирач изнад крила и два везана за скију стајног трапа.

Везе са чвориштима су изведене само једним завртњем за поменуте, недовољно масивне, дрвене елементе. Они

9 Искры, No 1, Москва, 1911.
Flight, No2, London, 1911.
Aircraft, No2, New York, 1911.
Automobil Zeitung, No3, Wien, 1911.

нису могли издржати настало преоптерећење, те је дошло до кидања истих из скије, тако да су утеге изгубиле своју функцију и више нису укрућивале крило. Сво оптерећење је пренето на рамењаче крила, које нису имале довољну чврстоћу те су се одломиле на левом крилу, а крило се одвалило на горе.

Авион је, по инерцији, наставио са кретањем и пао на бедем Доњег града.

Летелица је потпуно уништена, могао се употребити само мотор и неке ситније компоненте. Доста делова је покупила и публика за успомену.

Мерћеп се вратио у Загреб и заједно са Едуардовим бреатом Јосипом Русјаном наставио рад на конструкцијама нових авиона. Из плодне сарадње настало је још четири успешних конструкција, а „Радионица за израду аероплана *Мерћеп-Русјан*" постојала је све до почетка Првог светског рата.

Резиме

Крајем XIX и почетком XX века људска цивилизација је доживела један од највећих процвата како у уметности, природним и друштвеним наукама, тако и у значајним открићима, а једно од њих је и летелица тежа од ваздуха – авион. Како је ово откриће доживело брз развој и велику популарност, није прошло дуго времена да се и у нашим крајевима појави ово чудо напретка. Први пионири у нашој околини су били браћа Едуард и Јосип Русјан, као и Михаило Мерћеп. Из њихове сарадње створено је неколико успешних конструкција. Нажалост, век авијације је узео много жртава, а једна од њих је и Едуард Русјан, који је погинуо у авиону сопствене производње, а што је представљало ненадокнадив губитак, како за његове сараднике, тако и за ваздухопловство овог дела Европе. На месту погибије, у Доњем граду на Калемегдану, постављена је спомен-плоча као знак сећања на Едуарда Русјана, хероја свог времена.

THE LAST FLIGHT OF EDUARD RUSJAN

In the late 19th and early 20th century human civilization thrived both in terms of arts and science and in terms of important discoveries, one of them being an aircraft heavier than air – an airplane. Owing to the fact that this invention developed quickly and enjoyed great popularity, it was not long before this miracle of progress appeared in our regions. The pioneers in our region were brothers Eduard and Josip Rusjan, as well as Mihajlo Merćep. Their collaboration yielded several successful constructions. Unfortunately, the era of aviation claimed many victims and Eduard Rusjan was one of them; he died in the airplane that he himself had made, and it was a tremendous loss to both his colleagues and to the aviation in this part of Europe. At the place of Eduard Rusjan's death, in the Lower Town of Kalemegdan Fortress, a memorial plaque was put up in memory of this hero of his time.

Јасмина Живковић, Мср[1]
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 614.258-055.2(497.11)(091)"1914/1918"
355.721-055.2(497.11)(091)"1914/1918"

САМАРИЋАНКЕ У СРПСКОМ ВОЈНОМ САНИТЕТУ 1914-1918.[2]

Сажетак: Први светски рат је представљао до тада незабележену ратну страхоту, не само за српску државу и народ, већ и Европу у целини. Током четири ратне године, скоро читаво мушко становништво активно је учествовало у војним операцијама, покушавајући да, уз државно руководство, сачува достојанство и част Србије, суверене и међународно признате државе. Свој удео у ратним догађајима имале су и жене, а њихова улога је била вишеструко значајна.

У раду је учињен покушај да се расветли добровољни медицински рад жена у војним и цивилним болницама, кроз које је током рата прошло више хиљада рањених и болесних војника. Заједно са Српкињама, добровољне болничарке које су у Србију дошле као чланице савезничких медицинских мисија, биле су истрајне и храбре у пружању помоћи и лечењу српске војске и цивилног становништва. Рад је највећим делом заснован на резултатима истраживања необјављених историјских извора – архивске грађе која се чува у Војном архиву Србије и Историјском архиву Пожаревац.

Кључне речи: Први светски рат, војне болнице, медицинске сестре, самарићански добровољни рад жена у Великом рату, положај жене

Увод

Објавом рата Србији од стране Аустроугарске 1914. године за српски народ су настали пресудни дани. Прилике су биле неупоредиво теже него за време тек окончаних Балканских ратова, а на помолу је био нови ратни сукоб из кога је Србија изашла као победник, али са огромним људским губицима и материјалном штетом од које се дуго није могла опоравити. До јесени 1915. године, Први светски рат, који је беснео већ више од годину дана, однео је преко милион живота. После првих победа српске војске током 1914. године, офанзива Аустроугарске против Србије озбиљно је започела са севера. Српска војска је незадрживо потискивана, а„царска" је надирала брзо, војно јача и опремљенија. Убрзо, у рат су ступиле и бугарске трупе, које су упале у Србију са истока.

Српски војници, на воловским колима, са рањеницима и небројеним цивилним бегунцима, у паничном су бекству закрчивали друмове, преплављујући градове и села. После повлачења српске војске крајем 1915. године, аустроугарске, немачке и бугарске војне снаге су окупирале Краљевину Србију. Започео је егзодус српског народа, а земља је била на рубу пропасти. Био је то тренутак када је Србији помоћ била најпотребнија.

Истовремено је у таквим околностима дошло најпре до спонтаног, а касније све организованијег укључивања и деловања женске популације у различитим грађанским и патриотским удружењима, са циљем да се помогне војсци, рањенима и болесним цивилима. Осећање „националног полета" захватило је бројне српске патриоткиње које су у земљи, или изван ње, покушале не само да буду од користи свом „отечеству", већ су и јасно показале снагу и храброст, којима су придобиле неизмено поштовање војске и државе под чијом су се заставом као добровољке и добротворке бориле. Истовремено, у Србију су се, „слиле" бројне хумани-

1 Аутор је виши архивист у Историјском архиву Пожаревац, дипломирани правник и дипломирани историчар мастер; e-mail: jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs; jasminazivkovic@yahoo.com

2 Рад је настао као резултат истраживачког подухвата у оквиру пројекта *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. (Војни архив Србије, Историјски архив Пожаревац, 2014.). Фрагменти рада су објављени у монографији *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*, у оквиру тематских целина „Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске" и „Хероине Првог светског рата", аутора Јасмине Живковић, Мср.

тарне раднице из савезничких држава - Велике Британије, Француске, Холандије, Швајцарске, Америке, Аустралије, које су у оквиру медицинских мисија прошле страдалну судбину српског народа у Великом рату.

Милосрдне сестре - хумане жене у вихору рата

Разлози, који су довели до неоспорно великог и хуманог подухвата „армије“ жена у Првом светском рату, били су вишеструки. Свакако су преовладавала родољубива осећања и традиционална потреба да се помогне српском војнику. Мит Косовке девојке је и после неколико векова остао дубоко укорењен у свести српске жене.[3] Међутим, не може се занемарити и све интензивнија еманципација жена у погледу образовања, рада, социјалних, политичких и економских права, која се развијала на међи два века. У том смислу је Први светски рат донео значајне промене у организацији и структури друштва.

Положај жене у Србији почетком 20. века у целини није могао да се сматра добрим, ако се узму у обзир начела феминистичког покрета који је тада већ озбиљније захватио земље северне Европе. Патријархална традиција у Србији је и даље била доминантна, а према њој место жене било је у кући, поред огњишта, са предодређеном улогом мајке, супруге и домаћице.[4]То, међутим, није представљало препреку да се међу женском популацијом, углавном оног бројчано мањег дела који је имао привилегију да се школује и образује на вишим женским или Високој школи у Србији, али и престижним универзитетима у Европи, заискри живо занимање за питање изједначавања положаја жена и мушкараца.[5] А уз то, много више за хумана, родољубива и патриотска делања, која су управо у ратним годинама преовладала и учинила да се „васколика Европа“ поклони пред самарићанским делом херојна Великог рата.

Вековима спутане крутим патерналистичким нормама, посебно у оквиру викторијанског морала, жене су током Великог рата преузеле улогу активног друштвеног чиниоца. Као резултат масовног страдања мушке популације током рата, жене су принудно освајале традиционалне „мушке“ послове, од фабрике до медицине.[6]Међу женама је било оних које су се равноправно са мушкарцима бориле на фронту. Много их је више, међутим, било у медицинском раду и самарићанском подухвату неговања и лечења. Један број жена добровољаца је радио при српском друштву Црвеног крста, док је знатно већи број њих обављао болничарске послове при савезничким медицинским мисијама у Србији. Многе су се и самоиницијативно пријављивале за добровољни рад и испомоћ у војним или позадинским болницама, препуним рањеника или оболелих од заразних болести, којима су били изложени и војска и цивилно становништво. Српски војници су ове хумане жене, лекарке, болничарне, неговатељице, називали „милосрдним сестрама“, без обзира да ли су то биле Српкиње или добровољке из иностранства. Милосрђе, скоро заборављена реч дубоког значења, све их је повезивала са „ратником у ранама, крви и болести“.

У раду Црвеног крста у земљи, али и избеглиштву, активно су учествовале и угледне српске жене, читаве породице, добротвори не само у Србији, већ и изван ње. Тако је Јелена Лозанић Фротингам, кћи универзитетског професора Симе Лозанића и супруга Џона Фротингама, веома успешно радила у Сједињеним Америчким Државама, Канади, Енглеској и Француској - „на добробит српског народа“. У периоду од 1915. до 1920. године, она је неуморно „крстарила“, у организацији српско-америчких друштава, држећи предавања о страдању српског народа уз „пројекције одговарајућих слика и докумената“, упознајући светску јавност са борбом српског народа за слободу.[7]

Сличне подухвате је предузимала и свестрана Мејбл Грујић, америчког порекла, велика добротворка Кола срп-

3 Сребрица Кнежевић, *Етноантрополошки приступ истраживању феномена пожртвованости малолетних неговатељица у ослободилачким ратовима 1912-1919. године*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац I, свеска I, Пожаревац, 2006, 73-76.

4 Љубинка Трговчевић Митровић, *Планирана елита*, Београд, 2003, 20-24.

5 Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Београд, 2004, 432-433.

6 Светозар Рајак, *Ваљевска болница, значај једног историјског примера*, у: „Историјске свеске“, бр. 4, (Андрићев институт), Андрићград, 2014, 15-18. (доступно на:www.andricevinstitut.org/wp-content/.../istorijska-sveska-04-2014)

7 Јасмина *Живковић, Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац, 2007, 15-19.

ских сестара и српског народа у целини. Ова „необична жена“, супруга Славка Грујића, српског посланика у Вашингтону, својим „идејама, схватањем живота и радом“, веома се разликовала од других дама из „света дипломатије“, коме је по вокацији припадала. Сачувана архивска грађа сведочи да је током 1919. године била подељена новчана помоћ породицама „изгинулих и од рана умрлих ратника за време последње офанзиве на Солунском фронту у септембру 1918. године“, коју је Мејбл Грујић прикупила на својим предавањима у Америци. Посредством војних власти свих 16 дивизијских области, тада је било укупно подељено 34.900 динара.[8] Помоћ је припала породицама погинулих и умрлих лица,[9]о чему су биле сачињене прецизне евиденције корисника помоћи, са циљем да буде предата „само ономе коме припада“.[10]

Одбор српских жена у Паризу и Ници такође је самостално припремао и прослеђивао пакете намирница заробљеним и интернираним лицима. У Паризу је у лето 1917. године био приређен „Српски дан“, приредба на којој је прикупљен приход у износу од 50.000 тадашњих франака, који је предат Француско-српском комитету да га овај „по свом нахођењу“ употреби за помоћ Србима у ратом захваћеном подручју.[11]

У разореној Србији, сународници су запамтили Даницу Марковић, иако није војевала непосредно на ратишту нити је била болничарка при војним болницама. Њена снага је била у смиреној и тихој борби за породице и децу чији су мужеви, очеви или браћа отишли на фронт. Остала је у Прокупљу и бринула, не само о својој деци, већ и о свим цивилима који су проживљавали бугарску окупацију. Храброст и оданост своме народу, исказала је и у једном несвакидашњем чину: као песникиња је 1915. године написала протестно писмо свом бугарском „колеги“, песнику Вазову, апелујући на његову хуманост и пишући о неделима његових сународника према српском народу. Није бринула о сопственој сигурности, већ је неуморно покушавала да сеоско становништво прокупачког краја заштити од „комитског терора и несавесних окупаторских власти“.[12]

Један број девојака, али и удатих жена, мајки и сестара, одмах се одазвао позиву државних и војних власти да узму учешћа у медицинском и болничарском раду при војним и цивилним болницама. Медицински кадар у Србији је био квалитетан по образовању, али бројчано недовољан, због чега је помоћ сваког добровољца, приучених болничарки и неговатељица био од неизмерне важности. Међу првима се нашла Надежда Петровић, кћи „писца српске историје“ Димитрија Мите Петровића, талентована и школована сликарка, која је поред нескривеног уметничког дара, носила у себи велико поштовање и љубав према отечеству. Идеолог и оснивач хуманог, културно-просветног и патриотског женског удружења Коло српских сестара, као његов секретар, управна чланица и добровољац, почетком Првог светског рата, одложила је сликарску палету и кичице, затворила кутију са бојама и постала добровољна болничарка. [13]

Као прави родољуб, Надежда се 1914. године из Венеције обратила Врховној команди и затражила ратни распоред. Не чекајући одговор, дошла је у Србију и прикључила се болници Дунавске дивизије првог позива, са којом је учествовала у борбама на Мачковом камену. О својим и патњама рањеника на фронту, писала је септембра 1914. године, породици у Крагујевцу:

„...Ми смо овде имали за првих шест дана натчовечанске маршеве из Срема чак на Јагодњу планину, а овде четири дана такав надолазак рањеника (око 4.000) да ми се крв у мозгу поче усиривати. Борбе су биле ужасне и очајне са наше стране, а очајни отпор Аустријанаца доводио је наше до беснила... Ја мишљах полудећу од јада и чуда. Имала сам кризу нервну, тако да када су нам били донели двадесет официра тешко рањених и ја их сместила у великом шатору, бејах скамењена. А када отпочех да их појим чајем, њихов јаук раздроби ми срце, па падох поред једног од њих на колена са чашом чаја у тежњи да га напојим...“[14]

Када је избила епидемија пегавог тифуса, Надежда се одмах упутила у Ваљево како би помогла медицинском особљу тамошње болнице и својој „сестри по Колу“, Касији Милетић. Показала је необичну храброст и преданост

8 Војни архив Србије, Р3а-К170-F8-D19-1.

9 Војни архив Србије, Р3а-К170-F8-D19-33.

10 Војни архив Србије, Р3а-К170-F8-D21.

11 *Алманах хуманих друштава*, Београд, 1940, 46-48.

12 Календар „Вардар“ , годишњак Кола српских сестара, Београд, 1933, 145.

13 Катарина Амброзић, *Надежда Петровић*, Београд, 1978, 101. Џон Рид је оставио потресно сведочанство о болници у Ваљеву. Џ. Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње 1975, 59, 72.

14 Добровољачки гласник,

у болничарском раду у Ваљеву,[15] а кад би јој неко препоручио да се мало одмори и повуче, како не би и сама оболела, на лицу би јој заиграо осмех којим је, уместо страха, показивала презир према смрти, и енергично одговарала: „Ја то волим...А зар нису наши војници свакога часа изложени смрти...ко ће њих гледати, ако ми нећемо“.[16]

Спасавајући друге, Надежда је и сама 1915. године оболела од„пегавца“, који је био погубан за српску војску скоро исто колико и много надмоћнији непријатељ. Слаба, исцрпљена, одмарала је код породице у Скопљу, али је, тек опорављену, нису поколебала убеђивања и молбе чланова породице да се не враћа на фронт. Поново је стигла у пољску болницу код Ваљева, што ближе фронту, „у велику кужницу у којој се једва зна ко је жив, а ко мртав“.

Непрекидно је била у покрету, око рањеника, „над коритима са врелом цеђи, у којима покушава да се избори са вашима, руке су јој биле у ранама, тело сломљено од напора“, али је дух остао јак. Међутим, не задуго: иако залечена, болест се није сасвим повукла и Надлежда је умрла 3. априла 1915. године, како „доликује јунацима, са осмехом на уснама и вером у ослобођење“.[17]Писма пуна топлине, што их је писала својој породици уочи смрти, била су огледало њене душе и личности, која нам бар донекле могу пружити одговоре на питање због чега је ова уметница раскошног талента, одлучила да свој живот подари народу, отаџбини, хуманом раду и тако остане упамћена као једна од највећих српских добровољних болничарки у Првом светском рату.

Надежда Петровић је била поштована и слављена дуже од једног века после своје смрти као једна од најталентованијих сликара српских и оснивач једног од најзначајнијих женских удружења које је оставило дубоки траг у српској историји 20. века. Касија Милетић, још једна чланица патриотског женског удружења Коло српских сестара, такође се ангажовала у добровољном болничарском раду, у ваљевској болници. Спасила је хиљаде болесних од пегавог тифуса, али је у тој борби са заразом и сама подлегла.

Међу хероинама Великог рата, поред добровољних приучених болничарки и неговатељица, налазиле су се и малобројне жене лекари у Србији. Оне су упорно тражиле и изнуђивале за себе место на фронту, кроз лечење и бригу о рањенима и болеснима. Прва жена лекар у Србији, Драга Љочић, већ је имала ратног искуства, јер је као санитетски поручник пружала помоћ у борбама за време Балканских ратова, што је наставила да чини и у Првом светском рату. Из ратова је изашла као носилац многобројних одликовања.[18]

Наследнице Драге Јочић, које нису одступиле од хуманих циљева оличених у Хипократовој заклетви, биле су и лекарке: Драгиња Бабић из Ваљева, Божана Бартош из Ниша, Зорка и Ана Бркић из Шапца, Марија Прита из Панчева, Љубица Ђурић из Београда, Марија Сиеболд-Фјодоровна, рођена у Риги у немачкој протестантској породици, Јелена Попадић, рођена у Паризу, Надежда Станојевић из Пирота, Десанка Стојиљковић из Пожаревца и Стака Чубриловић из Босанске Градишке.[19]Једна од њих је била и Радмила Милошевић, кћи Драге Јочић, која је, као хонорарни лекар, одликована 1915. године Орденом Светог Саве IV реда. [20]

Уз лекарке, истицале су се и болничарке од којих је њих 11 примило одликовање Међународног црвеног крста, медаљу „Флоренс Најтингел“, за пожртвовање и развој сестринске службе.[21]Међу њима се налазила и Боса Ранковић, још једна чланица Кола, која је као медицинска сестра током 1914. године радила у војним болницама у Нишу, Крагујевцу, Лесковцу и Аранђеловцу. Болничарским послом се бавила на основу завршеног курса за болничарке Црвеног крста одржаног под надзором Министарства војног у Београду, у периоду од 21. априла до 5. јула 1908. године. У организацији овог и сличних течајева учествовало је и Коло српских сестара.

По налогу Санитетског одељења Врховне војне команде, Ранковићка је била ангажована у болницама, ради неговања најтежих болесника од трбушног и пегавог тифуса. Услед тешке епидемије и недовољног броја медицинског особља, често је била принуђена да потпуно сама брине о

15 Катарина Амброзић, *нав. дело,* 101.

16 Календар *Вардар*, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1921, 114-115.

17 Раде Бабић, *Надежда Петровић, сликарка и болничарка*, у: „Војносанитетски преглед“, бр. 10, Београд, 2008, 783–786.

18 Вера Гавриловић, *Жене лекари у Првом балканском рату*, у: „Добровољачки гласник“ бр. 26, год.XV, Београд, 2005, 29-35.

19 Вера Гавриловић, *исто*.

20 Војни архив Србије, Р3а-К95-F1-D4.

21 Mandić V., *Heroine sa svetskim odličjem, kazivanje o jugoslovenskim dobitnicama Medalje „FlorensNajtingel”*, Ниш, 1998, 85.

болесницима. За време повлачења српске војске 1915. године, у пољској војној болници „под шатором“, радила је 15 дана без предаха. У Призрену је, по наређењу начелника санитета, обављала не само дужност болничарке и лекара, већ и све послове комесара. Све до свог повратка у Београд, 1916. године, бринула је о исхрани и нези поверених јој рањеника. За свој болничарски рад, супруга Светолика Ранковића, тиха и умерена, са „прекрасном душом и нежним срцем, предана самарићанском позиву“ је, поред медаље „Флоренс Најтингел“, одликована Крстом милосрђа, Орденом Црвеног крста, као и Орденом Светог Саве V степена.[22]

Магдалена Николић, кћи трговца Томе Орешковића, школовала се у Швајцарској, потом удала за народног посланика Гају Николића, била је пример добре мајке, супруге, одана својој породици, али и народу. За време бугарске окупације, предано је тешила и храбрила своје суграђане у Лебану. Када је у борбама 1917. године велики број војника остао без помоћи, Магдалена је у Лебану организовала болницу. Заједно са неколико жена је прихватала рањенике, превијала их, надгледала и неговала. Своју хуманост је посебно исказала тако што није правила разлику међу рањенима – са подједнаком бригом је неговала и српске и бугарске рањене војнике. На страницама календара *Вардар* је забележено да су Бугари приликом заузимања Лебана, када су затекли Магдалену како управља болницом, застали „у своме ратном походу“. Приликом уласка у болницу са чођењем и изненађењем уочили су да ова хумана жена, поред српских, негује и бугарске војнике. Међутим, то није много значило за окупатора: бугарске власти су већ после неколико дана оптужиле Магдалену Николић за сарадњу са српским четницима у Топличком устанку, те је ухапшена и спроведена у затвор у Лесковцу. После мучења, изречена јој је смртна пресуда, те је 1917. године стрељана у селу Синковац.[23]

Професионални и пожртвовани рад српског медицинског особља, у коме је значајно место припадало женама, високо је оценила и Катарина Клара Штурценегер, Швајцаркиња немачког порекла, која је у два наврата боравила на српском ратишту током Великог рата. У ствари, тек су се са Првим светским ратом Србија и српски народ нашли у жижи интересовања Швајцарске.[24] Тада је, као део медицинског особља Швајцарске санитетске мисије, у Србију стигла и Катарина Штурценегер, која је још за време Балканских ратова долазила у Србију као представник Црвеног крста. У хуманитарној служби Црвеног крста остала је у Србији од августа 1914. до пролећа 1915. године. Најпре је боравила у Нишу, где је заједно са српским лекарима, болничаркама, углавном чланицама Кола српских сестара, али и другим добровољцима, бринула о рањеницима и оболелима од пегавог тифуса. Свој болничарски рад је наставила и у крагујевачкој болници, у сваком тренутку спремна за жртву према српској војски и народу, који је веома поштовала.

То поштовање је понекад прелазило у искрено дивљење, што ју је навело да после повратка у Швајцарску, непосредно после окупације Србије 1915.године, настави своју активност за „добробит српског народа“, путем добротворних предавања и потресних текстова о Србији и српском народу.[25] О стању у Србији захваћеној ратом опширно је писала у страној штампи и својим ауторским књигама. Посебно је била задивљена радом српских жена у ратним санитетима, које су одликовале „дружељубивост, храброст и предусретљивост“. „...И при томе стално имам на уму херојске даме, узоре народа. Укажимо част мртвима али поштујмо и живе и радујмо се њиховим делима почињеним из љубави, као и њиховим успесима! И при томе мислим не само на Коло српских сестара, које смо већ више пута упознали у пожртвованом послу, него и на сва остала женска удружења, која се брину за ратнике и њихове породице, за инвалиде, удовице и сирочад – при чему нису једни другима ривали, како се то често дешава код женских удружења, него се узајамно допуњавају. Свеједно да ли се ради о Колу српских сестара, Женском друштву, Удружењу књегиње Љубице и другим, програм свих тих друштава чине хуманизам и патриотизам; сви су спремни да за бога и отаџбину, за државу и цркву, за убоге и сиромашне, жртвују здравље и животну срећу, добро и живот“.[26]

Истицала је Љубицу Луковић, тадашњу председницу Кола српских сестара, под чијом је управом радила болни-

22 Исто.

23 Календар *Вардар*, годишњак Кола српских сестара, Београд, 1921, 116-117.

24 Катарина Штурценегер, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009, 148.

25 Зоран Константиновић, *DeutscheReisebeschreibungenuberSerbienundMontenegro,* Munchen, 1960, 165-169.

26 Катарина Штурценегер, *Србија у Европском рату 1915-1918*, Нови Сад, 2009, 132.

ца у Нишу. Луковићеву „нико није могао да одврати од наума да обилази несрећнике у северном и западном делу земље ослобођеном од непријатеља“. Савременици су о Љубици Луковић говорили да је хармонија њена најлепша, најјача и најдубља црта. Све је код ње било „у границама, у такту, у лепом, истинитом, реално“. Нико јој није изгледао безначајан и за њу је свако биће имало вредности, јер је веровала да ће можда доћи тренутак када ће бити од користи. Не само што је безгранично волела и радила у Колу српских сестара, већ је умела и да „заинтересује и припреми читаве деценије девојака и жена да часно обављају свој хумани позив“.[27]

О томе речито говори и податак да је ова достојанствена жена, не обазирући се на опасност од пошасти тифуса, кренула са неколико кола натоварених најнеопходнијим „стварима“, да их раздели онима којима су најпотребније, свеједно да ли се радило о српском или непријатељском народу. По повратку у Ниш, већ је била оболела од тифуса, услед чега је убрзо умрла. Велику даму и председницу Кола српских сестара, сви којима је помагала сачували су у сећању не само као своју, већ као националну „мајку Србије“. Поведена примером Љубице Луковић„увек према заробљеницима тако добре“,коју је доживљавала као „отеловљење хуманости“, и сама Катарина Штурценегер је пожелела да учини нешто више за болесне српске војнике.[28]

Странкиње у Србији, чланице савезничких медицинских мисија

Међу самарићанкама у српском санитету током Великог рата, посебно место заслужено припада чланицама међународних, савезничких медицинских мисија. Србија, суочена са недостатком лекара и медицинског особља, међу првима у Европи је прихватила жене добровољце, жене лекаре и болничарке из читавог света.[29]Непосредно после објаве рата, *велики број лекара и медицинског особља самоиницијативно је дошао у Србију из Француске, Велике Британије, Русије, Канаде, Грчке, Данске, Аустралије, Новог Зеланда.*[30]*Учешће медицинских мисија у Србији у току Првог светског рата није значајно само због њихове бројности и чињеница да су појединемисије остале уз српску војску током свих ратних збивања, већ и због тога што су већину особља при мисијама чиниле жене, добровољне лекарке, болничарке, хуманитарне раднице.*

Почетком Великог рата, владе савезничких земаља, посебно Велике Британије нису биле благонаклоне према младим образованим болничаркама и лекаркама, у погледу њиховог стручног рада и могућности да у својој земљи обављају самосталну лекарску праксу. Стога се један број њих одлучио да у оквиру медицинске мисије добровољно оде у ратом захваћено подручје и ради за војске савезничких сила, најчешће под страховито тешким ратним условима. Њихова делатност није нигде више дошла до изражаја него што је то био случај у жестоким борбама српске војске између 1914. и 1918. године. Ту су показале да су, и у најнеповољнијим околностима, савршено дорасле и најтежим хирушким и болничким задацима, да могу да издрже тешкоће и лишавања која изискује рад у пољским болницама и да их, усред ратних неизвесности, страхова и опасности, одликују дисциплинованост, храброст и одговорност у раду. Вероватно ниједна друга група жена није дала толико од себе под тако тешким условима и понела се тако ваљано – и остала тако неопевана у властитој земљи, писала је Моника Крипнер о самарићанском раду медицинских радница у мисији Велике Британије.

„Скромност је била обавеза, рекламерство непознато, а масовни медији, ако не рачунамо новине, нису постојали. Ако се изузме неколико чланака о Србији и тим јединицама у иностраној штампи, и неколико скромних књига које су написале неке од тих жена, њихови подвизи никада нису забележени.“[31]

Пре него што су стигле у Србије, многе од њих су знале о овој земљи и њеном народу врло мало. Вазда је, из разних разлога, словило да је српски народ за васколико Европу носио епитет „варварског народа“. Међутим, заједничка

27 Јасмина Живковић, *Коло српских сестара Пожаревац*, Пожаревац, 2007, 24.

28 Катарина Штурценегер, *Србија у Европском рату 1914-1915*, Нови Сад, 2009, 112.

29 Светозар Рајак, *Ваљевска болница, значај једног историјског примера*, у: „Историјске свеске“, бр. 4, (Андрићев институт), Андрићград, 2014, 15-18. (доступно на:www.andricevinstitut.org/wp-content/.../istorijska-sveska-04-2014)

30 М. Векић, *Стране медицинске мисије у Србији 1914-1915*, рукопис дипломског рада на Филозофском факултету у Београду, одбрањеног 1981.

31 Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1914-1918*, Београд, 1986,16.

искуства током Великог рата, учинила су да се између страних добровољних мисија, међу којима је била најбројнија енглеска мисија, и српског народа, изроди дубоко међусобно поштовање, симпатија и трајно пријатељство. Поред тога, уследили су и културни контакти, који су тек после рата забележили шире размере и облике. Жене добровољци су учиниле можда више него што је то могла државна дипломатија. Морално и практично, свестрану пропаганду у корист „српских циљева“, оне су преточиле у новчане прилоге које су нештедимице употребљавале за помоћ активној војсци, болницама, избеглицама, породицама војника. Тек пристигле у „земљу смрти“, у средиште раних дешавања, ове изузетне жене, које су дошле у Србију немајући неку посебну представу о храбрости или патњи, напуштајући удобност својих породичних окриља, спонтано су се прихватале и најтежих задатака, чиме су стекле поштовање српског народа. Све време у застрашујућим приликама, обављале су своје дружности са „чврстом дисциплином која је често била и претерана“, али у реалним условима прихваћена као неопходност у послу коме су се посветиле.[32]

Почетком 1915. године, неколико месеци од почетка Првог светског рата, у Србији, која је тада већ умногоме била опустошена, пуна рањеника и без довољно лекара и медицинског особља, избила је велика епидемија пегавог тифуса, што је земљу довело у још тежу ситуацију. Процењује се да је у то време у Србији боравило више од 600 странкиња, од којих су 22 ту изгубиле живот.[33]На самом почетку рата то су биле Рускиње, до повлачење српске војске Енглескиње, на Крфу су се највише ангажовале жене из Француске мисије, за поратну акцију биле су ту и жене из Америке. Добровољне болничарке, лекарке, медицинске сестре и неговатељице, припаднице Међусавезничке мисије са грофицом Рејнек Фусмањ, Мисије шкотских жена, Српског потпорног фонда, британског и француског Црвеног крста, Лондонског друштва рањених савезника, новозеландске и канадске мисије, бројале су „самарићанску женску војску на стотине“.[34]

Међутим, та изванредна делатност жена лекара, хирурга и добровољних болничарки које су у Првом светском рату толико допринеле да се ублаже патње у фронтовским, али и позадинским болницама, превијалиштима, стајалиштима војске, из неког разлога су остале мало познате и скоро непризнате. Током борби 1915-1918. те лекарке, њихово административно особље, припаднице добровољних јединица и медицинске сестре дале су Србији, Русији, Француској и другде исти толики допринос медицинској служби, али и ратом пострадалим подручјима, колико је то чинила Флоренс Најтингел и њене болничарке шездесетак година раније.[35] Оне су биле достојне наследнице чувене Флоренс Најтингел, која је умрла само неколико година пре него што је 1914. године избио Први светски рат.[36]

По великом броју жена – хирурга, лекара и управног особља, издвајале су се Британске медицинске мисије. Међу тим мисијама посебно место је припадало јединицама Болнице шкотских жена (Scottish Wopmen's Hospitals) и Српског потпорног фонда (Serbian Relief Fund), којима су управљале жене. Осим тога многе жене су дошле појединачно на личну иницијативу да раде као лекарке, медицинске сестре или болничарке у оквиру Црвеног крста или сасвим независно, придружујући се по доласку српском Црвеном крсту, месним болницама или организацијама за пружање помоћи.[37]Поред учешћа у саставу армија Француске, Белгије и Русије, Болнице жена Шкотске имале су најзначајнију улогу у Србији, где је њихова спремност за највеће жртве била стављена на најтежу пробу у току ратне зиме 1914-1915. године.[38]

Почетком 1915. године, у Србију је стигла прва јединица Болнице шкотских жена са др Елонор Солто на челу. Једна јединица је била смештена у касарни Артиљеријске подофицирске школе у Крагујевцу, а у свом саставу је имала три одељења: за хирургију, за повратну грозницу и за за-

32 Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1914-1918*, Београд, 1986, 4-7.

33 Желимир Микић, Александар Лешић, *Др Елизабет Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији*, у: „Историја медицине“, Београд, 2012, 537. www.srp-arh.rs (23.02. 2014)

34 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 218-220.

35 Моника Крипнер, *Жене у рату, Србија 1914-1918,* Београд, 1986, 12.

36 Својим изванредним радом, као болничарка 1854-1856. године у време Кримског рата, Флоренс Најтингел је подигла болничку службу и њене медицинске стандарде на степен високо уважаваног позива. За свој рад доживела је многе почасти, признања, а захваљујући њој су у водећим болницама били постављени чврсти темељи. Постала је легенда још за живота.

37 Моника Крипнер, *нав.дело*, 12-13.

38 Војни архив, P6-K63-F1-D36.

разне болести, у којој су радиле добровољке из Аустралије. Особље ове мисије Шкотских жена било је искључиво женско.[39]

Углавном, удружење шкотских жена је непрекидно увећавало своје лекарско и болничко особље, санитетски материјал, тако да је на подручју Србије у пролеће 1915. године већ било четири јединица Болнице шкотских жена. Друга јединица је формирана у мају 1915. у Ваљеву, а њоме је управљала др Алис Хачинсон, која је за кратко време успела да уреди „велики болнички комплекс“ са свим потребним службама и просторијама. У Младеновцу је радила болница др Хелен Беатрисе Мекгрегор, са триста кревета. Четврта јединица шкотских жена, стационирана у Лазаревцу, под управом др Едит Холвеј, такође је располагала добрим смештајем и адекватном санитетском опремом.[40]

Оснивач Мисије шкотских жена, др Елси Инглис је, током рата, организовала 14 болница у разним деловима европске ратне позорнице.[41]У Србију је дошла 14. октобра 1914. године, да „извиди стање и помогне где је напотребније“, те, према организационој структури јединица, припреми рад пољских болница шкотских жена. Била је дубоко потресена страхом и недаћама српских рањеника и болесника у болници коју је преводила, а која је приликом повлачења војске 1915. године била остављена на „милост и немилост непријатељу“. Заједно са санитетским особљем болнице, др Инглис је одбила да поступи по наредби о евакуацији, јер је сматрала да „ако ћемо помагати Србима, сада морамо остати на својим местима“.[42]

Почетком септембра 1916. године, Инглисова је отишла на руско-румунски фронт, где су се бориле и јединице Добровољачког корпуса српске војске. Најпре је стигла у Одесу, потом у Браилу, где наилази на импровизовану болницу са 11000 рањеника и само једним хирургом. Годину дана је водила тим лекара у Русији, где је њена болница била уз Прву добровољачку дивизију у Добруџи. Позната је њена одлучујућа улога у евакуацији српских трупа из Русије, када се супротставила и енглеској и руској влади, одбивши да евакуише своје санитетске одреде све док се то исто не омогући и српским војницима.[43] Када је од ње било тражено да се врати у Енглеску, одговорила је: „Доћи ћу, али са српском војском, без исте не!“ [44]

Преостали део свог живота, Елси Инглис је посветила српском народу. Тако је и умрла, скоро на рукама српских војника приликом повратка из Русије. Напори и хладноћа нарушили су њено здравље, оболела је од рака и тешко болесна кренула са српском војском и мисијом у Енглеску. Дан пре искрцавања у Њу Кастл, здравствено стање јој се јако погоршало. Међутим ни тешко здравствено стање није је спречило да се последњи пут поклони Србији и њеном народу: устала је из кревета, обукла изношену српску униформу са жељом да се опрости од српских официра и војника. Стајала је усправно, бледог лица, достојанствена, а док су јој официри прилазили и целивали у руку, сваком је упутила по неку реч. После њене смрти, Винстон Черчил је 1917. године записао велику истину, да ће „име Елси Инглис светлети у историји“.[45]

У доприносу жена лекара и медицинских сестара и другог медицинског особља Болнице жена Шкотске (припаднице шесте јединице су биле искључиво жене), женама из Аустралије је припадало почасно место. То нам даје за право да закључујемо, полазећи од укупних остварења покрета Федерације жена Шкотске, који је организовао и за ратну службу припремио Болнице шкотских жена, да су жене Аустралије обележиле целокупан рад санитетских служби на Солунском фронту. Посебно су се истакле за време Кајмакчаланске битке.[46]

Болницом у Врању је управљала др Изабел Галовеј Хатон (*IsabelGallowayHutton*), шкотска лекарка, рођена као Изабел Емсли (*IsabelEmslie*). По образовању је била психијатар са специјализацијом за лечење менталних поре-

39 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 128.

40 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, I, св. 2, Пожаревац, 2006,65.

41 Александар С. Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у: „Монографије научних скупова АМН СЛД“, серија Б, бр. 2, Београд, 2007, 23.

42 Моника Крипнер, *нав. дело*, 15-20.

43 Александар С. Недок, *Реорганизација војног санитета 1916. године*, у: „Монографије научних скупова АМН СЛД“, серија Б, бр. 2, Београд, 2007, 23.

44 Јелена Лазаревић, *нав.дело*, 220-230.

45 Јелена Лазаревић, *нав.дело*, 220-230.

46 Жарко Вуковић, Вукашин Антић, *Жене Аустралије са српском војском на солунском фронту*, у зборнику радова „Српски војни санитет у 1916. години“, Београд, 2007, 93-97.

мећаја.У Први светски рат је ушла 1915. године као припадник Шкотских женских болница (*ScotishWomen'sHospitals - SWH*). Њена јединица је основала болницу под шаторима у месту Троа у Француској. Из Француске, Изабел је у новембру 1915. пребачена у Гевгелију, одакле се убрзо повукла у Солун на Солунски фронт.Док су градом харали пегави тифус и шпанска грозница, именована је за главног болничара, и 1918. године са Солунског фронта стигла у Врање.

Када је др Изабел Хатон, са још 11 лекара и 40 медицинских сестара стигла у Врање, болница је била смештена у касарни, са изузетно лошим условима за здравствену негу болесних и рањеника. За годину дана, колико је боравила у Врању, излечила је више стотина болесних и рањених. Радила је на лечењу војника, али и цивилног становништва. У граду су у то време харали пегави тифус и шпанска грозница. Познате су биле под надимком *сиве препелице*, због своје сиве униформе. У Врању је остала до октобра 1919. и помогла је у оснивању локалне цивилне болнице за коју је оставила опрему и хируршке инструменте. Изабел Хатон је поставила основе здравствене заштите у Врању.

Свој ратни ангажман је завршила на командној позицији у јединици стационираној у Београду године 1920, а за своје заслуге награђена је Орденом белог орла.[47] У Енглеску се вратила са потпуно другачијим схватањем о српском народу. Често је знала да каже: „Најлепше године свога млађаног живота провела сам у Србији. Део себе оставила сам у Србији, део Србије живи са мном у Лондону.“[48]

У Лазаревцу, баронеса Евелина Хаверфилд и др Едит Холовеј имале су само осам сати да евакуишу целу болницу и све пацијенте, па тако су последње напустиле варош. По повратку у Енглеску у пролеће 1917, Евелина Хаверфилд се удружила са још три ратне ветеранке: Флором Сендс, Емили Симондс и Аном Мекглејд. Њих четири су заједно прикупиле 5000 фунти, како би основале кантине „Сендс-Хаверфилд“, које су радиле на Солунском фронту, од Петелина, Јелака до Кајмакчалана. После пробоја Солунског фронта, кантине су се преселиле и наставиле да функционишу у ослобођеном Београду. Кантине Сендс-Хаверфил у којима су се српски војници окрепљивали током свог похода, опстајале су захваљујући великом труду и залагању ових шкотских самарићанки.

По ослобођењу, неколико чланова медицинских мисија вратило се у Србију да помогне напаћен народ и ратом разорену земљу. Евелина је стигла међу првима. Дошла је да испуни себи дат завет да нешто уради за страдале породице и децу, која су живела у Ужицу, Косијерићу, у пограничним местима дуж реке Дрине. Можда су лепоте планинских предела Западне Србије, од Ужица, преко Таре до Бајине Баште подсећале Евелину на родну Шкотску. У надгробним споменицима крајпуташима видела је симболе народне виталности и снаге, да се сачува сећање времена прошлих. Да ли су то биле визије да ће је судњи час затећи далеко од домовине. Гласно је изразила жељу да буде сахрањена поред пута како је пролазници и путници не би заборавили. Почивати поред пута, за њу је значило ослушкивати живот, рзање и топот коњског каса...[49]

У Бајној Башти, Евелина је подигла Дом за ратну сирочад и помогла смештај за оболеле од туберкулозе. Она је сву своју имовину уновчила и дала за лекове, храну и одећу за српску сирочад. Данонoћно, не штедећи се, обилазила је и неговала болесне и изнемогле у најудаљенијим селима. Оболела је од упале плућа и преминула 21. марта 1920. Хаверфилд је сахрањена у Бајиној Башти, а споменик у порти цркве Светог пророка Илије показује место њеног вечног починка. У спомен племенитој Евелини Хаверфилд, народ овог краја у Бајиној Башти је 1930. отворио „Дом-болницу Евелине Хаверфилд”. Традицију чувања народног здравља наставио је данашњи Дом здравља *Евелина Хаверфилд*, који се поноси спомен-плочом на којој су поред госпође Хаверфилд уписана имена бројних варошких задужбинара. Доцније је и у црквеној згради отворен „Дом Евелине Хаверфилд”, чиме је испуњен Евелинин аманет да за све усамљене, напуштене и гладне постоји једно топло склониште под истим кровом.[50]Евелина Хаверфилд је одликована највишим српским одликовањима: Орденом Светог Саве (IV и V реда) и Орденом белог орла са мачевима, који јој је додељен постхумно.

Међу енглеским добровољцима у јануару 1915. Стигла је у Србију и шкотска лекарка Елизабета Рос (*ElizabethRoss*).

47 http://sr.wikipedia.org/sr/ (21.03.2014)

48 Исто.

49 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 159.

50 *Др Евелин Рос*, Availablefrom:http://www.throughmyeyes.org.uk (14.02.2014)

Рођена је 1878. године у Лондону, а студије медицине завршила је 1901. у Глазгову, као једна од првих жена у држави. Сазнавши за невоље Србије, она долази као добровољац у Прву резервну војну болницу у Крагујевцу, која је тада, због избијања велике епидемије пегавог тифуса већ практично била претворена у заразну болницу.[51]

Иако свесна свих опасности, др Рос се потпуно предала послу и нези тешко оболелих војника. Радила је предано, неуморно, била је веома интелигентна и храбра, како је записала њена сестра Едит Рос и „знала је да нема много шанси за преживљавање, јер је тифус био веома распрострањен...“[52] На питања како може да ради у тако тешким условима, једноставно је одговарала речима „да неко мора и то да ради“. Особље болнице јој се дивило и веома поштовало, како због њене стручности у лечењу заразних болести, тако и због изванредне храбрости и племенитости. Радећи данонећно, без одмора, преморена и изнурена, Елизабет Рос је и сама оболела од тешког облика тифуса. Иако су је предано неговале др Френсис Вејкфилд, медицинске сестре Луиза Џордан (*Louisa Jordan*), Агнес Минишул (*Agnes Minishull*), Мејџ Нил-Фрејзер (*MadgeNeill-Fraser*), др Рос је након тринаест дана подлегла болести и преминула 14. фебруара 1914. године на свој 37. рођендан. [53] „Били су то најцрњи дани за све нас и наша јединица више никада није била иста“, записала је др Кетлин Макфејл.

Др Елизабета Рос је, уз све војне почасти, сахрањена у фебруару 1915. на Варошком гробљу у Крагујевцу. На надгробном споменику је уклесано: „Овде лежи др Елизабет Рос”, а испод тога, ћирилицом: „Народу сте српском даровали срце”. Единбуршки дневни лист Scotsmen, најугледнији дневник у Шкотској, у репортажи под насловом *Шкотска светица од Србије*, подсетио је 2010. године на живот др Рос, али и на сећања која у Србији, за коју је она дала живот, не бледе: „Она је заиста дала живот за Србију, а Срби знају да је таква жртва вредна сећања. У Србији се сваке године одржава комеморација. Оно што је заиста изузетно је што се то радило и током НАТО бомбардовања“, забележила је Луиз Милер (*LouiseMiller*), публициста из Шкотске, која је истраживала и забележила судбину Елизабет Рос.[54]

Санитетски аутомобилски одред је основала и предводила храбра Катарина Мари Харлеј (*KatherineMariHarley*). Српски војници су говорили да њено име „припада српској историји“, јер је „својом љубављу, бесмртним примером пожтрвовања, ујединила два народа“.[55] Родом из Шкотске, сестра маршала Френча (*French*), врховног заповедника енглеских савезничких трупа, у Србију је дошла 1915. године. Одмах по доласку, заузела се да јединица шкотских жена у Ђевђелији отвори једну мању болницу. Није јој било довољно хуманитарног рада, за који је већ била одликована Легијом части, већ је прибавила финансијска средства у Енглеској и Америци, и уз помоћ својих кћери Едит и Флоре Харлеј, основала „транспортну амбулантну службу и колону“. Транспортна амбулантска служба госпође Харлеј била је повезана са болницом у Острову, а једно крило ове службе носило је име „Американска колона“, јер је њено оснивање било омогућено и захваљујући прилозима прикупљеним у Америци.

Својим неуморним и непрекидним радом и „заузимљивошћу“, како је то забележио командант Треће армије српске војске у својој Наредби бр. 2216. од 12. марта 1917. године, „постизала је налепше резултате, евакуишући наше најтеже рањенике својим санитетским аутомобилом под врло непогодним околностима и брдовитом терену“.

Катарина Харлеј је била веома пожртовава и храбра, себе је често излагала непосредној опасности како би помогла рањеним војницима. Погинула је у Битољу 23. фебруара 1917. године, када је бомба експлодирала у непосредној близини куће у којој је била смештена са својим кћерима.[56] Посмртни остаци Катарине Харлеј пренети су у Болницу шкотских жена. Забележено је да су војска, грађанство, сестре нудиље (добровољне болничарке) и све савезничке „самарићанске“ мисије, жене и деца, „све што је у Солуну живело“ испратило ову хуману жену. Сахрањена је уз највише војне и државне почасти на српском гробљу на Зејтинлику код Солуна.[57]

51 Желимир Микић, Александар Лешић, *Др Елизабета Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији*, у : „Историја медицине“, Београд, 2012, 537-539.

52 Miller L. An Interview to „Scotsman”: *Dr. Elizabeth Ross – the Scottish saint of Serbia*. Available from: http://www.scotsman.com/

53 http://web-tribune.com (28.02.2014)

54 Babić, *Војносанитетски преглед,* бр. 10, Београд, 2008, 783–786.

55 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 147-151.

56 Војни архив Србије, P3a-K64-F3-D27.

57 Јелена Лазаревић, *Енглескиње у српском народу*, Београд, 1929, 151. Моника Крипнер, нав. дело, 149.

У сачуваним архивским ратним документима, налазе се подаци и о другим женама, странкињама које су као чланице медицинске Мисије шкотских жена, боравиле у Србије за време Великог рата. Тако је Олива Калзо Кинг (*OliveKalsoKing*), по чину поднаредник, била возач у Аутомобилском одреду санитетског одељења Војне команде. Изузетну храброст је показала током 1917. године, када је између осталог, за време великог пожара у Солуну, који је претио да захвати и главно војно-санитетско апотекарско слагалиште, стигла на лице места својим колима и вршила превоз санитетског материјала на безбедно место. Претходно је већ била ангажована на преносу и спашавању ствари Главне интендантуре, али није дозволила да је умор савлада, већ је и непосредно учествовала у изношењу санитетског материјала, његовом утовару и превозу. Није прихватила да буде замењена после читаве ноћи и дана проведеног у раду; остала је сигурна у своје хумане намере и свесна неопходности да сви пруже свој максимални допринос. Похваљена је наредбом војних власти, али је била и одликована Сребрном медаљом за храброст, на коју је свакако, не само она, већ и начелник Санитета енглеске војске, као и верујемо сви њени сународници, био веома поносан.[58]

Винифред Елис (*Winifred Ellis*), по образовању професор лингвистике, такође се налазила у мисији Катарине Харлеј, као возач амбулатних транспортних кола. Није се много разликовала у погледу храбрости од својих сарадница, али је њен боравак у ратом захваћеној Србији имао и другачије особености. Темељно образована, организовала је школу енглеског језика, коју су походили млади, али и многобројни интелектуалци и угледне личности у Србији. Своју едукативну мисију у Србији је наставила и после ослобођења 1918. Учећи друге, изучавала је и српски језик и написала уџбеник „Енглеска граматика са фонетиком sa Србе, Хрвате и Словенце“. Учествовала је у оснивању Англо-југословенског клуба у Београду. Лингвистичар, возач, писац, ословљавана као „отмена дама мис Елис“, у Србији је била веома поштована, јер је поред свога добровољног рада за време рата, непосредним примером показала да се не треба „стидети посла“, и неговала безусловно пријатељство између енглеског и српског народа.[59]

Прва Санитетска ауто-секција, такође део Мисије шкотских жена налазила се током ратних дејстава при Првој армији. Секцијом је управљала Катлим Дилон (*Katleem Dillon*). Запажено је било деловање секције у евакуацији рањеника и болесника од најистакнутијих завојишта до Скочивира и Бањице, путем који је био тежак, по врлетном и планинском терену, често изложена непосредној непријатељској паљби. Секција је током офанзиве била на првој линији, аутомобил секције је предњачио у транспорту болесних и рањених са Крста, Рашиног Потока и Полчишта; међу првима ушла у Велес, прошла Македонију транспорујући рањенике, са француском коњичком претходницом ушла у Куманово. Сеоба из Куманова у Врање, Лесковац и Ниш била је пуна препрека, али то као да није утицало на Катлим Дилон и њену секцију. Добра воља, енергија и смелост ове жене, победила је тешке околности транспорта, тако да је Секција извршила свој задатак без икаквог застоја. И заслужено је била издата Наредба бр. 41-163 команданта 1. армије за све јединице и установе 1. армије, којом је 6. јануара 1919. године похваљена за храброст ова секција шкотских жена у Србији.[60] Петнаест жена добровољаца је чинило ову секцију под управом Катлим Дилон. Елизи Камерон Корбет (*Elsie Cameron Corbett*), Изабела Мак Ко, Марџери и Жанет Поп Елис, Мери Сили, Џонс Стори, Марион Брус, Етел Ворал, Ирена Роп, Агнеса Кор, Етел Кари, Флоренс Харве, Сибила Винсент, Маргарита Ман и Флора Стивенсон, примиле су заслужено признање команданта Прве армије Петра Бојовића, почетком 1919. године посебно „за предан рад око евакуације српских рањених и болесних војника током последње офанзиве у Првом светском рату“.[61]

Агнес Финлеј је била добровољна болничарка I завојишта Вардарске дивизије током 1916. године. Посебно је вреднована њена иницијатива и рад у Енглеској, када је за потребе српске војске и рањеника прикупила „32 сандука разног санитетског материјала“. Наредбом бр. 189. од 25. децембра 1916. године изречена је јавна похвала Финлејевој.[62] Још једна добровољна болничарка, пореклом из Француске, Дела Шапел, одликовала се енергичним и „усрдним радом у II завојишту Вардарске дивизије, подносила је са подједнаком истрајношћу све незгоде и непријат-

58 Војни архив Србије, Р3а-К64-F7-D22.

59 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 156.

60 Војни архив Србије, Р3а-К64-F8-D28.

61 Војни ахрив, Србије, Р3а-К64-F8-D42.

62 Војни архив Србије, Р3а-К64-F3_D46.

ности при покретима овог завојишта“. Такође је неуморно радила на зближавању и одржавању пријатељских веза између Срба и Француза, а на свом доборовољном путу била је тешко оболела и од маларије. Због тога је била изречена похвална наредба бр. 408. од 1917. године од стране команданта Вардарске дивизије.[63]

Енглеску хуманитарну мисију чиниле су и Олива Котс (*Olive Coats*) и Ана Мек Глејд (*Anne Mak Glade*), које су у Србију стигле за време тешких борби око Кајмакчалана. Оне су на раскршћу путева код Петалина, практично на домак непријатељских положаја, основале кантине и чајџинице за српске војнике, у којима су бесплатно делиле цигарете, чај и друге топле напитке којима су се уморни војници окрепили. Кантине и чајџинице су биле више од обичног окрепљења; често су их војници доживљавали као место „духовног и физичког одмора“. Поред кантина, две упорне и храбре Енглескиње су прикупљале рубље и чарапе за српске војнике. Њихова улога се није завршила са окончањем ратних дејстава; сматрале су да за њих посла има и после ослобођења, те су своју хуману мисију наставиле у Нишу и Београду. Као и друге чланице иностраних мисија, њихов добровољни рад је био високо вредновsan у војничким круговима, како код обичног српског војника, тако и код високих војних заповедника. Јавно су похваљиване и предлагане за војничка одликовања.[64]

Друге две даме, Мабел Данлоп Грујић и Леиле Пеџет (*Leila Paget*), иницирале су оснивање Српског потпорног фонда 1914. године. Поред њих, оснивање Фонда је подржало и неколико жена које су „захваљујући својој животној судбини боље упознале Србију и српски народ“. Међу њима су се налазиле кнегиња Дарија Прат, супруга кнеза Алексе Карађорђевића, праунука вожда Карађорђа Петровића, Елизабет Беси Христић, са ћерком Ани Христић, снаха и унука Николе Христића, вишегодишњег председника српске владе, леди Вајтхед, која је боравила у Београду у периоду 1906–1910, као супруга Џона Вајтхеда, британског посланика у Србији.[65]

Пет потпуно опремљених болница у Србију, у периоду од новембра 1914. до јуна 1915. године, одржавао је и опремао Српски потпорни фонд. Велика болница комбиноване Прве и Друге јединице Српског потпорног фонда, која је у Србију стигла још с јесени 1914. године, одмах по отварању српског фронта у Великом рату, била је под управом Леиле Пеџет, племкиње и супруге британског дипломате. Главни хирург у овој болници је била такође жена, др Кобел, а у време најжешће епидемије тифуса, највећи терет болничарског рада сносила је друга жена добровољка, медицинска сестра Флора Скот.[66]

Први светски рат је затекао Леилу Пеџет, супругу некадашњег британског посланика у Србији, у Сједињеним Америчким Државама. Одмах се вратила у Лондон и прихватила учешће у раду Српског потпорног фонда, као један од његових оснивача и добровољаца. У Србију је стигла са првом, и најбројнијом, јединицом Потпорног фонда 1914. године. Препознатљива је била по видно истакнутом обележју Црвеног крста на болничарској униформи, а о њеном самарићанском раду у Србији сведочили су извештаји који је редовно слала управи Потпорног фонда.

Болница Прве санитетске јединице Српског потпорног фонда којом је управљала леди Пеџет била је стационирана у Скопљу, а први извештај о раду послат је за период од новембра 1914. до маја 1915. године. Болница је тада била опремљена као хирушка болница, са довољним бројем оструччених медицинских лица. Када је наступило повлачење српске војске ка Албанији, болница је примила и збринула око 300 рањеника. Иако је највећи број страних медицинских мисија био спреман да се повуче, ова одлучна самарићанка је одлучила да ће болница којом она управља остати у Скопљу. Сматрала је да ће тако моћи више да помогне Србима, а као хуманиста, није могла да одбије помоћ ни бугарским рањеницима. Такође се надала да би могла у болници бринути и о рањеним или болесним савезничким војницима, апсолутно напуштеним и без икакве неге и заштите.

Поред саме болнице, Српски потпорони фонд је у Скопљу имао и одлично снабдевене магацине рубља, одела, обуће, различитог санитетског материјала, намирница.

63 Војни архив Србије, Р3а-К64-F3-D52.

64 Војни архив Србије, Р3а-К64-F8-D35.

65 Славица Поповић Филиповић, *Српски потпорни фонд и Гертруда Карингтон Вајлд*. Званичан текст доступан на: http://www.rastko.rs/rastko.

66 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

Овим је потребама Леила Пеџет снабдевала многе избеглице на њиховом путу од Скопља према Албанији. Збринула је 3117 сиромашних људи, издавала им намирнице и новчану помоћ. Ширење тифуса у граду приморало ју је да отвори и један диспанзер, јер су капацитети болнице били попуњени. У диспанзеру су оболели добијали бесплатне лекове и лекарске консултације. Када је у јесен 1915. године из Призрена у Скопље пристигло преко стотину деце избеглица, Леди Пеџет их је примила у болницу, оденула, нахранила, пружила медицинску помоћ. Мисија којом је управљала Пеџетова, бројала је 90 чланова, од тога је женско особље чинило 36 медицинских сестара. Према националној структури, чланова мисије било је из Америке, Данске, Холандије, Француске, Велике Британије. [67]

Бугарска команда у Скопљу имала је двострука мерила у погледу рада Пеџетове, која је поред болничког ангажовања, доста времена и снаге посветила збрињавању избеглица које су пристигле у Скопље. Делила је храну, гардеробу, неговала рањенике, борила се да одржи болницу у тешким зимским условима, без струје, топлоте, неретко испитивана од стране бугарских власти, иако је уживала несумњиво поштовање бугарске краљице Елеоноре. Пошто је радила као добовољац у Бугарској, за време балканских ратова, а и сада је у болници, заједно са српским, неговала и рањене бугарске војнике, уз поштовање бугарске краљице, Пеџетова се уздала да ће бугарска власт пристојно поступати са њеном јединицом и српским рањеницима у њој. Међутим, када је Скопље пало у руке Бугара, леди Пеџет и особље њене болнице су имали „сумњиву част“ да буду први британски добровољци који су постали ратни заробљеници.[68]

Пеџетова, која је познавала српски народ још из предратног периода, није прихватила евакуацију коју су савезници понудили члановима својих мисија, после окупације Србије и повлачења српске војске у Албанију. Чланови мисије, под управом леди Пеџет, донели су одлуку „поделе страдања“ оног дела српског становништва који није могао да избегне, па је тако болница продужила да ради у окупираном Скопљу. [69]Сматрала је да ће тако моћи више да помогне Србима, а као хуманиста, није могла да одбије помоћ ни бугарским рањеницима, а поред њих могла би да брине и о рањеним или болесним савезничким војницима, коју су остали препуштени себи, без икакве неге и заштите.

Уз сву бригу о рањеницима, избеглицама, као и сиротињи из разних крајева ратом опустошене земље, Леди Пеџет је имала још једну хуману мисију - пажљиво је прикупљала биографске и статистичке податке, израђивала спискове избеглица, а све их је касније објавила у посебној књизи коју је назвала „трагедија српске жене и детета“. Књигу је упутила српској Врховној команди на Крфу, како би избегла лица дошла у везу са својим породицама.

Леди Корнелије Вимборн „кумовала“ је другој по реду болници Српског потпорног фонда. Она ју је организовала, финансирала њену опрему и управљала болницом. Болница је фебруара 1915. године стигла у Скопље, као помоћ мисији леди Пеџет, која је посустала у раду, јер је од тифуса било болесно „шеснаест лекара и медицинских сестара“.

Кћи сер Семјуела Боултона, Енглескиња Мејбл Синклер Стобарт, била је још једна хериона Првог светског рата у Србији. Сународници су је доживљавали као „блиставу, необичну и контроверзну особу“, према којој нико није могао да остане равнодушан. Обично је побуђивала или жестоку нетрпељивост или потпуну приврженост, помало егоцентрична, али необично живахног ума, изузетно снажне воље, храбра, срчана и самопоуздана. Као таква, била је још у балканским ратовима на првој линији фронта са својим женским одредом за транспорт болесника и рањеника.[70]

У Србију је стигла као управница Треће јединице (болнице) Српског потпорног фонда, априла 1915. године. Болница је у Нишу била „срдачно дочекана од представника Српског војног санитета, чланова српског Црвеног крста и локалне управе“. Синклерова је одмах са особљем болнице била упућена у Крагујевац, где је радила током велике епидемије пегавог тифуса. Болница је „изванредно опремљена“, са стручним особљем од педесет чланова, међу којима је било седам лекара. [71]

По предлогу пуковника Генчића, услед непријатељске офанзиве и убрзаног примицања непријатеља, Мејбл Сто-

67 Јелена Лазаревић, *нав.дело,* 190-193.

68 Моника Крипнер, *нав.дело*, 111.

69 Званичан текст доступан на: http://www.rastko.rs/ (04.04.2014).

70 Моника Крипнер, *нав. дело*, 112.

71 Владимир Стојанчевић, *Савезничке медицинске мисије у Србији на почетку Првог светског рата*, у: „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, I, св. 2, Пожаревац, 2006, 65.

барт је 1915. године прихватила да један део њене болнице прати српску војску у повлачењу, као „летећа пољска болница“. Сматрала је ову молбу знаком признања њеној јединици и Великој Британији.

Пољска болница госпође Стобарт требало је да има одељење од око 18 особа, укључујући лекара, апотекара, једног наредника, а са њима још 60 српских војника, болничара и возача 30 кола са воловском и коњском запрегом за превоз болничких шатора и санитетског материјала. Пошто су диспанзери били распуштени, седам амбулантних кола је остало на располагању одељењу ове пољске болнице.

Иако је покрет српске војске био неизвестан, интересовање медицинског особља крагујевачке болнице, за рад у пољској болници у крагујевачкој болници је било велико. Мејбл Стобарт је на крају одлучила да са собом поведе 17 припадника јединице, укључујући лекарке Кетрин Пејн (*Catherine Payne*) и Беатрису Коксон. Своју јединицу је поделила на два дела, остављајући главнину људства у Крагујевцу, под руководством др Мејбел Кинг-Меј, док је сама преузела руковођење једним мањим одељењем лекарки и болничарки. Одељење је постало познато под именом „летећа јединица Стобартове“, или, према неким изворима, „летећа пољска болница госпође Стобарт.“ Званично име јединице је било Прва српско-енглеска пољска болница, а придодата је Шумадијској дивизији српске војске. Преузевши обавезу да предводи покретну болницу и одговорност за српске војнике као њихов заповедник, госпођа Стобарт је привремено добила чин мајора у српској војсци. [72]

Са поносом је Мејбл Стобарт, носила високи војни чин, посебно што је, иако привремено, била једина странкиња у војном врху. Једном приликом, при покрету „летеће пољске болнице“, пуковник Терзић, командант Прве шумадијске дивизије, послао је једног вранца како би мајор Стобарт могла јахати на челу своје јединице. Остало је забележено да је од тада ретко силазила са седла, пошто је, како је тврдила, на коњу имала више „покретљивости за командовање“.[73]

Летећа пољска јединица, са госпођом Стобарт на коњу и великим бројем болничких кола, пратила је линију фронта, како би била на лицу места уколико српска војска одлучи да „пружи последњи отпор“. Током повлачења, јединица је проживела судбину саме војске. Мејбл Стобард је у појединим ситуацијама доносила нагле одлуке, које нису увек наилазиле на одобравање у седишту мисије Српског потпорног фонда. Долазило је повремено и до разилажења у мишљењима између ње и њених сарадника у јединици, чему је доприносила добрано и њена прека нарав. Она, међутим, није одустајала, вођена већ постављеним циљем: служити српској војци у случају потребе током повлачења пред аустроугарском војском. И заслужила је све похвале српске војне команде, јер је њена јединица била једина која је прешла цео пут, не изгубивши ниједног члана услед смрти или дезертирања. Тада је забележила: „Они нису зажалили због тога што су направили експеримент и дали једној жени да заповеда санитетском јединцом пољске болнице активне војске“.[74]

Путовање „летеће болнице Стобартове“ завршило се 23. децембра 1915. године када су се чланови јединице укрцали на брод за Велику Британију. Мисија упорне и ауторитативне Мејбл Стобарт, међутим, трајала је и даље. Мајор у ратним условима, госпођа Стобарт је у Америци, организовала добротворна предавања за помоћ српском народу. Сав новац који је на њима зарадила, скоро четири хиљаде фунти, поклонила је српском Црвеном крсту. Тако је још једном свету открила да се иза пркосне, наизглед својеглаве и хировите особе, у ствари крије топло и срчано биће, које је пружило максимум своје личности да помогне унесрећеном народу у ратном вихору.

Тадашњој српској, а и европској јавности, била је добро позната и мисија Леди Бојел, која је са својим сународницама Маргаритом Макфиј Димитријевић и Мис Радфорд, током свих избегличких година, радила за српску избегличку колонију у којој је било преко 6000 лица.[75] Маргарита Макфиј, оксфордски студент, одмах се у јесен 1914. године пријавила као сарадница Српског потпорног фонда у Србији. У пролеће 1915. године је стигла у Пожаревац, као члан администртор Фонда. Ту је управљала петом болницом, која је, заједно са четвртом болницом Фона, била потпомогнута од стране британских фармера.[76]

Приликом повлачења српске војске, управљала је магацином избегличког логора Српског потпорног фонда, а

72 Моника Крипнер, *нав. дело*, 147.

73 Јелена Лазаревић,*нав. дело,* 194.

74 Моника Крипнер, *нав. дело,* 148-149.

75 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 170.

76 Војни архив Србије, Р3-К264-Ф6-Д7/94.

убрзо потом отпутовала је на Корзику како би учествовала у припреми логора за смештај српских избеглица. Њен је задатак био да у Ајачију организује женске радионице, као што је то чинила Мис Радфорд у Бокоњану.

Обдарена организаторским способностима, Маргарита Макфиј је имала највише успеха у организацији радионица коју су чиниле ткаље, али у каснијем периоду је образовала и радионицу за израду ткачког алата. Поред ткања, у радионицама су жене, по сећању, везле разне узорке мотива оригиналне српске орнаментике, према којима су се комбиновали радови и припремали за испоруку. „Душа ових послова и подузећа је Мис Макфиј. Она изумева планове рада, проналази везиље, ткаље, преље, људе који ће правити алате: разбоје, преслице, вретена, чекрке, затим керамичаре, вашарске лончаре и слично...У Бокоњану и у Ајачију, у целој колонији, сви познају, воле, цене Мис Маквеј као жену која уме да конструише рад, радом оживи вољу за живот“.[77]

Енглескиња Ерин Масеј, као чланица Српског потпорног фонда се од октобра 1916. године, налазила при једном од завојишта I армије, где је припремала „топле напитке за српске војнике и рањенике“. У Наредби бр. 12085. команданта I армије за 23. мај 1917. године, обнародоване свим јединицама и установама ове армије, била је са пуно поштовања истакнута храброст добровољке Ерин Масеј. Своју је дужност она вршила „и врши са бескрајном љубављу и пажњом према српским војницима и грађанима, и са ревношћу, истрајношћу и енергијом, која је својствена племенитом и великом Енглеском народу“. Храброст ове странкиње дошла је до изражаја посебно приликом бомбардовања завојишта од стране непријатеља, кад је она остала присебна, не напуштајући и храбрећи присутне војнике и цивиле. Иако је била и сама рањена, одбила је да напусти завојиште, већ је наставила свој „хумани и племенити посао“. Похвале команданта I армије, Живојина Мишића „за њено пожртвовање и племенито старање, љубав и негу наших војника и рањеника“, биле су подршка препоруци за одликовање Ерин Масеј, коју је војним властима упутио директор Српског потпорног фонда.[78]

Не мањи значај имао је рад госпође Карингтон Вајлд у Српском потпорном фонду. Према схватању да се извесни догађаји и чињенице у историји понављају, ова вредна и часна жена је наставила мисију неге некадашње пријатељице и земљакиње Елодије Мијатовић. Карингтон Вајлд је добро познавала историју српског народа због чега га је изузетно поштовала. Од самог оснивања Фонда, ангажовала се у оквиру санитетске помоћи на бојишту, помагала српским избеглицама, интернираним лицима у стаништима Аустрије и Мађарске. Покренула је оснивање Дечјег одсека 1915. године у Британији, што је представљало пут помоћи британске деце српског деци. Учествовала је у припреми и организације „Косовског дана“ у Великој Британији, као члан Националног комитета, коме је председавала Елси Инглис. Идеја „Косовског дана“ огледала се у томе да се путем пригодних чланака српских и енглеских писаца, који би се представили на културним вечерима или посебним предавањима у школама, народ Велике Британије ближе упозна са историјом Србије, њеном културом, традицијом, али и страдањима у садашњем врмену. Уз културни и и едукативни значај, оваква манифестација је представљала начин да се прикупе прилози за помоћ српском народу.

Госпођа Вајлд је била веома ангажована на помоћи деци. „Блага и љубазна“, како је записала Јелена Лазаревић, интелектуалка и активиста Београдског женског друштва и Женског покрета у Србији тог времена, „тешила је несрећне и бедне, племенита, снабдева голе и босе, храни гладне; дође ли јој ђак, уводи га у школе, где се лордови и принчеви школују“.[79]

У хуманитарним савезничким мисијама налазиле су се и храбре Францускиње. Жозефин Бетфорт (Josefine Betfort) била је на месту шефа болничке аутомобилске секције Треће пољске хирушке болнице. Командант треће армије је 1917. године објавио похвалну наредбу бр. 2219, у којој је истакао да Жосефин Бетфорт „са пуно воље и заузимљивости“ успешно води службу евакуације српских рањеника. Била је веома одговорна, марљива и спретна, а често је и непосредно учествовала у евакуацији рањеника. И свагда је, као и све друге њене сараднице, показивала нескривене симпатије према српској војски, поштујући напоре, храброст и посвећеност српског народа циљевима борбе у Великом рату.[80]

77 Јелена Лазаревић, исто.

78 Војни архив Србије, Р3а-К64-F3-D11.

79 Јелена Лазаревић, *нав. дело*, 200-203.

80 Војни архив Србије, Р3а-К64-F3-D27.

Није ово био једини пример добровољног рада француских савезника за време Првог светског рата. У војним документима Саобраћајног одељења Врховне команде налазе се наредбе о похвали и за још две храбре Францускиње. Као добровољне болничарке у болници Саобраћајног одељења српске Врховне команде налазиле су се током ратних година Ивона Аро (*Yvonne Arrault*) из Париза и Жермена Ле Маршан(*Germaine Le Marchand*) из Сен Сервана.

Умешне и пожртвоване, обе су се истицале преданим радом у неговању српских ратника у наведеној болници, при чему су и саме биле оболеле од трбушног тифуса. Очекивано је било да буду похваљене и предложене за висока војна одликовања - Златну медаљу за ревносну службу или Крст милосрђа.[81]

Поред француске и енглеске мисије, у помоћ српском народу пристигла је и мисија америчких здравствених радника. Она је одржавала болницу у Београду чије је особље, поред санитетског рада, настојало и да се избори за хуманији приступ аустријске војске према српском народу у престоници. Др Славка Михајловић, касније Клисић (1888–1972), добровољно је, као једини лекар, остала уз управника болнице др Душана Стојимировића и инвалиде борце, да се стара о болеснима у окупираном Београду. Она је догађаје из рата - бомбардовање, епидемију тифуса у Општој државној болници у Београду тих ратних година, као и сарадњу са др Едвардом Рајаном (*Edward Ryan*), који је као представник америчког Црвеног крста узео ову болницу под своју заштиту, описала у свом дневнику који је касније објављен.[82]

Као једна од добровољаца, у тој мисији радила је сестра Рут, која је оставила за собом драгоцена описана сведочанства о Србима и Србији за време светског рата. Са дивљењем је описивала част и храброст српске војске која је њено поштовање стекла, како због храбрости и борбености, као због свог цивилизацијског понашања према непријатељским заробљеницима. Са друге стране, огорчено је говорила о понижавајућем положају српских ратних заробљеника у затворима Аустрије „поносне, аристократске Аустрије“.[83]Записи, белешке, дневници и друга писана сведочанства жена у саставу иностраних медицинских мисија, која су у виду објављених чланака или књига у Европи, значајно су допринеле да се одржи углед Србије и њеног народа на међународној узаврелој позорници. Исти записи и сведочанства данас говоре о нешто другачијој улози жене у Србији и изван ње, у Првом светском рату, него што је то до тада био случај. На основу тих сведочанстава, могуће је значајније осветлити положај, одговорност, али и допринос који су жене имале у тим великим и пресудним годинама за српски народ и државу. Чини се да је Велики рат ставио српску жену, али и све друге добровољке из иностранства у средиште збивања, а тежиште њиховог ангажовања било је у хуманитарном, здравственом и болничарском раду.

Закључак

Епопеја Србије у Првом светском рату оставила је савременицима и наследницима важну поруку о измењеној улози жене у друштву. У ратним условима, њено је ангажовање било вишеструко. Неочекивано, али углавном својом вољом, жене су се нашле у средишту ратних збивања. Један број њих се латио пушке, па су равноправно са мушкарцима браниле отаџбину на првим борбеним линијама, при чему је њихова неустрашивост била задивљујућа.

Знатно већи број жена у Србији приклонио се добровољном раду у војним и цивилним болницама. Међу њима су се налазиле домаћице, уметнице, лекарке, приучене болничарке и неговатељице, високо образоване, али и оне које нису имале прилике да се у оквиру својих породица упуте на школовање. Свима им је било заједничко изразито пожртвовање и оданост земљи и народу који је у Великом рату проживљавао истинску голготу.

Већина српских болничарки је прошла курс основних знања о неговању болесних и рањених у стационарима или привременим пољским војним болницама и завојиштима. Надежда Петровић, Љубица Луковић, Касија Милетић или Мирка Грујић су деловале као чланице Кола српских сестара, друге су се организовале у оквиру мисије Црвеног крста у Србији и иностранству. Не мали број био је и оних које су се самостално пријавиле санитетском одељењу Врховне војне команде, како би добиле распоред за рад у војним болницама.

81 Војни архив Србије, P3a-K64-F7-D40.

82 Михајловић С., *Облаци над градом, 1914-1918*, Београд, 2008, 34. (репринт издања из 1955.)

83 ANationatbay, 65.

Велику помоћ српским добровољкама у самарићанском раду пружиле су и странкиње, чланице међународних медицинских мисија. Стране мисије су пристигле у Србију већ почетком рата из Велике Британије и Шкотске, Америке, Швајцарске, Француске, Русије, Аустралије, Данске, Холандије. Чланство у мисијама углавном су чиниле жене, дипломиране лекарке и болничарке, које су организовале читаве болнице на територији Србије. Елси Инглис, Евелина Хаферилд, Елизабет Рос, Леила Пеџет, Мејб Синклер Стобарт, Маргерита Макфиј Димитријевић, Жозефина Бетфорд, Изабела Хатон, Катарина Харлеј - само су неке од хуманитарки из иностранства које су следиле судбину српског народа и војске у Великом рату. Заједно са својим „сестрама по самарићанском делу“ из Србије, оне су своје медицинско знање ставиле у службу помоћи српској војсци и тако постале део новије историје мале балканске земље и народа који је у Првом светском рату преживео својеврстан егзодус.

Промишљања о разлозима добровољног ангажовања жена у Првом светском рату одводе нас у неколико правца. Свакако је национални полет, који је почетком 20. века захватио Србију, био један од мотива да се српска жена, определи за самарићански и хуманитарни рад, на „добробит своје отаџбине“. Прилике уочи и почетком рата биле су могућност да се жена отргне од вишедеценијског, ако не и вековног, подређеног положаја у српском патријархалном друштву. У том смислу, њено прихватање улоге борца, болничарке или неговатељице, коју јој је наметала ратна стихија, разумемо као покушај да искаже своје умеће и знање, снагу и издржљивост изван породице и редовних мајчинских и супружинских обавеза. Истовремено, била је то прилика оног, истина малог, броја образованих жена, пре свега здравствених радница, да се стеченим знањем изборе за равноправност са мушкарцима и свој статус у друштву. Из овог последњег разлога, поред Српкиња, у ратном вихору су се обреле и образоване странкиње, које су своју енергију, елан и знање ставиле на расположење Србији, када је било најпотребније, а када већ то нису биле у могућности да учине у својим земљама.

Велики рат је, стога, уз све своје страхоте, поред добро знаних последица за Србију и Европу у целини, на светлост дана изнео и веома значајну, а често недовољно истакнуту, понекад и обезвређивану улогу жене, супруге, мајке, сестре. Она је у тим „нередовним“ и по много чему судбинским приликама, успела да на својим плећима достојно понесе не мали део цивилних и војних обавеза, и на тај начин постане незаобилазан чинилац новије српске историје.

SAMARITAN WOMEN IN SERBIAN MEDICAL CORPS

1914-1918 – Both to its contemporaries and descendants, the heroic story of Serbia in the First World War sent an important message about the changing role of women in society. Under war conditions, they were engaged in a number of activities. Unexpectedly, but in most cases of their own will, women appeared in the middle of the ravages of war. Some of them took up arms and they defended their fatherland on an equal footing with men in the front lines, showing surprising fearlessness. A considerably larger number of women started volunteering in military and civilian hospitals. They were housewives, artists, doctors, semi-skilled nurses and caretakers; some of them were well-educated and others did not have the opportunities for education. What they all had in common was intense devotion and loyalty to the country and people that suffered utter devastation during the Great War. Most Serbian nurses had completed crash courses on looking after the sick and wounded at in-patient clinics or temporary military field hospitals and dressing stations. Nadežda Petrović, Ljubica Luković, Kasija Miletić and Mirka Grujić worked as members of the Circle of Serbian Sisters, whereas others were organized as part of the Red Cross mission in Serbia and abroad. Many women also applied on their own to the medical unit of the Supreme Military Command in order to get the schedule for their work in medical corps. Foreign women, the members of international medical missions, were also of great help to Serbian volunteers in their effort to help others. During the early stages of the war foreign missions arrived to Serbia from Great Britain and Scotland, America, Switzerland, France, Russia, Australia, Denmark and the Netherlands. The missionaries were mostly women – trained doctors and nurses – and they ran entire hospitals in Serbia. Elsie Inglis, Evelina Haverfield, Elizabeth Ross, Leila Paget, Mabel Sinclair Stobart, Margherita McPhee Dimitrijević, Josephine Bedford, Isabel Hutton, Katherine Harley – these were some of the female humanitarian workers who shared the fate of Serbian people and army in the Great War. Together with their “Samaritan sisters” from Serbia, they used their knowledge about medicine to help Serbian army and in this way they became part of the modern history of a small country from the Balkans and of the people who suffered

a tragedy of its own kind. Analysing these women's reasons for volunteering during the First World War leads us in several directions. The rising tide of nationalism at the beginning of the 20th century was certainly one of the motives for a Serbian woman to choose charitable and humanitarian work, "for the benefit of their fatherland." The circumstances surrounding the periods at the brink and at the beginning of the war made it possible for a woman to break free from the decades, if not centuries, of a subordinate position in Serbian patriarchal society. In that context, a woman's acceptance of the role of a fighter, nurse or caretaker, imposed on her by the ravages of war, can be interpreted as an attempt to express her skills and knowledge, strength and perseverance beyond their families and day-to-day duties of a mother and wife. At the same time, it provided a small number of educated women, mostly medical workers, with the opportunity to use the knowledge they possess in order to achieve equality with men and a status in society. This was also the reason why, apart from Serbian women, educated foreign women took part in the war as well, placing at Serbia's disposal their energy, enthusiasm and knowledge at the moment when Serbia needed it most (and they could not have done it in their own countries). Because of this, the Great War, with all its atrocities and notorious consequences for Serbia and entire Europe, brought to light a highly significant, often neglected, sometimes even devalued role of a woman, wife, mother, sister. Under those "exceptional" and, in many ways, fateful circumstances, a woman managed to bear the burden of civilian and military duties worthily, becoming an indispensable part of modern Serbian history.

Божидар Благојевић
Историјски архив Неготин
Република Србија

UDK: 94:355.312(497.11)"1915"(093.2)

БРАНИЧЕВЦИ У ОДБРАНИ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ У НЕГОТИНСКОЈ КРАЈИНИ У ЈЕСЕН 1915.

Сажетак: Неготинска крајина, као део источне Србије, од вајкада је представљала веома важну економску и стратешку област, а посебно стратешку с обзиром да се налазила на обалама Дунава и на тромеђи Србије, Бугарске и Румуније. Бугарска је, пошто је ушла у рат на страни Централних сила које су јој за узврат доделиле велике српске територије, одмах предузела опсежне војне и политичке мере да истима овлада. У јесен 1915. године на простору Неготинске крајине дошло је до војног сукоба између српске и бугарске војске. Неготинску крајину бранили су војници трећег позива Тимочке војске, у чијем саставу у били Крајински и Неготински одред, али ту се нашао и Осми пешадијски пук првог позива Дунавске дивизије. Овај пук послат је од стране Врховне команде, као испомоћ, да на пристаништима у Радујевцу, Кусјаку и Прахову истоварује робу која је долазила Дунавом из Русије. Када је дошло до војног сукоба између Бугарске и Србије, пук се укључио у одбрану српске земље и крајем септембра и у октобру 1915. године водио жестоке борбе на просторима Неготинске крајине. С обзиром да је пук био састављен од младића који су припадали првом позиву, поднео је највећи терет рата и дао је велики добринос у одбрани Неготинске крајине, али и велике губитке у људству.

Кључне речи: Неготинска крајина, Бугари, Тимочка војска, 8 пешадијски пук Дунавске дивизије, неготински одред, Никола Л. Јевремовић, Илија Гојковић, Димитрије Димитријевић, Прахово пристаниште

Ове 1915. навршава се сто година од одбране српске земље у њеним источним деловима. Неготинска крајина, као и други гранични делови земље налазећи се на граници према Бугарској, представљала је предстражу Србије што је значило да се налазила на линији прве одбране.

Источна Србија, због свог географско-стратегијског положаја и економског потенцијала, била је вазда област од изузетног интереса за велике силе. У предвечерје Првог светског рата и у самом рату, сукобљене стране - силе Антанте и Централне силе, око источне Србије, поред оружаних сукоба водиле су и дипломатске борбе, које су биле усмерене у два правца - један је обезбеђење примата на територију источне Србије, а други придобијање суседних земаља (Румуније и Бугарске) на своју страну. Не улазећи у детаљна разматрања око дипломатских активности на простору источне Србије, ваља рећи да је превагу однео Немачки рајх који је посредно уз помоћ Бугарске, верне савезнице, стратешки и економски владао овим простором.[1] У испретплетености разних интереса и утицаја више страних суверенитета у источној Србији, у време Великог рата, Неготинска крајина се, због свог стратешког и економског значаја, нашла политички, дипломатски и војно у жижи интереса зарађених страна.

У Неготину био је стациониран 13. пук (1,2. и 3. позив) „Хајдук Вељко" који се налазио у саставу Тимочке дивизије. На вест о мобилизацији српске војске, војници 1. и 2. позива одазвали су се и кренули на своја зборна места, а трећепозивци су остали у Крајини да би у случају рата бранили просторе српске земље на истоку, у Неготинској крајини.

1 Божидар Благојевић: *Дипломатске активности великих сила око источне Србије 1913-1915*, Неготин, 1998, 38.

У првим годинама рата Неготинска крајина није била угрожена. На њеним просторима нису се одвијала ратна дејства што је погодовало, јер је становништво живело у релативном миру - било је поштеђено опаке болести, тифуса, која је у северним и западним деловима земље пустошила војску и цивилно становништво.

Никола Л. Јевремовић (у средини) аутор ратних записа, учесник у борбама са Бугарима 1915. године у Неготинској крајини, као војник 8. пука Дунавске дивизије

До уласка Бугарске у савез Централних сила, Неготинска крајина представљала је, условно речено, слободну зону, а предност јој је била и та што се налазила на Дунаву на коме су постојала три пристаништа: Прахово, Радујевац и Кусјак; преко њих се у време мира одвијао обиман речни саобраћај, а у време ратних дејстава у западним и северним деловима земље ова пристаништа омогућила су Србији да у реалитивно мирним условима увози разноврсну робу која је Дунавом стизала из суседних земаља, а посебно из Русије (највише увожена пшеница, која је коришћена за исхрану српске војске и цивилног становништва).

Српска влада, користећи привремено погодне околности око увоза робе поготово из Русије, предузела је опсежне мере на оспособљавању при-станишта на Дунаву (Радујевац, Прахово, Кусјак) како би се на њима могао одвијати већи промет робе него до тада. Приоритет је дат пристаништу у Прахову, с обзиром да је ово пристаниште било најпогодније за упловљавање великих руских бродова, и што је било са остатком Србије дирекно повезано железничким саобраћајем. У том смислу, на једној од седница Министарског савета одржаној 15. јуна 1915. године[2], донета је одлука да се предузму конкретне мере на оспособљавању и функционисању пристаништа на Дунаву у Неготинској крајини. Ево шта у том документу стоји:

а) Да се реактивирају два приватна мага цина у Кусјаку;

б) да се што пре припреми место, на коме ће се саградити други магацин у Прахову;

в) да се одвоји истовар и утовар наше и руске робе и да се Русима да још 100 до 200 заробљеника којима ће руково дити руски делегат;

г) да се пребаци потребан број вагона за нормалну пругу Прахово-Књажевац;

д) да се измести војска из царинског мага цина у Радујевац и да се реактивирају приватни магацини;

ђ) да се онима који врше утовар и истовар да напојница по 1 динар по вагону;

е) да се уреди са Румунијом да путнички са обраћај иде преко Радујевца;

ж) да се Врховној команди препоручи да устроји полицију у Прахову.[3]

Промет робе, преко пристаништа у Прахову, одвијао се до септембра 1915. године без неких великих проблема. Увоз житарица из Русије у Србију дневно је износио око 40 вагона, што је за војску, па и цивилно становништво, много значило.[4]

Из документа насталог од стране Министарског савета, види се да је промет робе био велики, да су на истовару робе из Русије учествовали заробљеници (аустријски), и да је било препоручено да се број извршиоца повећа. У том погледу, не улазећи у детаљна разматрања, Врховна команда је као испомоћ на истовару и утовару робе из Русије 19.

2 Архив МСП Београд, Документа о спољној политици Краљевине Србије 1914, стр. 6, Београд, 1962.

3 Исто.

4 Исто

јула 1915. године послала у пристаниште Прахово 8. пешадијски пук првог позива Дунавске дивизије.[5] Овај пук, по ратним записима Николе Л. Јевремовића[6], сачињавали су 1,2,3. и 4. батаљон, који је бројао 4764 војника и официра; био је ангажован на пристаништу у Прахову, а када је избио рат са Бугарима, септембра и октобра 1915, учествовао у борбама у одбрани српске земље у Неготинској крајини.

После вишемесечних дипломатских активности зараћених страна, Бугарска је, пошто јој Немачки рајх доделио територију Србије коју је она желела, 6. септембра 1915.године закључила споразум са Централним силама.[7] Бугарски краљ Фердинанд убрзо је позвао све председнике градских општина и посланике у Софију да им саопшти уговор о Савезу, а затим је 23. септембра 1915. године издао указ о општој мобилизацији свих оружаних снага Бугарске.[8]

Бугарска је, да би остварила своје територијалне интересе на рачун Србије, а знајући да то може да учини само ратом извршила реорганизацију своје војске, организовала три армије, а за фронт који је требало да се успостави око Видина у почетку је био предвиђен један гарнизон.[9]

Српска влада и Врховна команда су, знајући да ће Бугарска стати на страну Централних сила, предузеле војне припреме како би заштитили своје јужне и источне границе. Ради одбране источних граница, Врховна команда све војне јединице које су се налазиле на просторима Неготинске и Тимочке крајине ставила је у највиши степен борбене готовости. На подручју Тимочке крајине налазила се Тимочка војска, под командом ђенерала Илије Гојковића.[10] Иначе ова војска била је састављена од војника и официра 3. позива која је у зависности од ситуација имала задатак да брани српске границе према Бугарској и Румунији. У Неготинској крајини успостављен је тзв. гранични фронт који се протезао од ушћа Табаковачке реке у Тимок до ушћа Тимока у Дунав.[11] На овом граничном простору био је распоређен Неготински одред 3. позива под командом пуковника Ђуре Дабића[12] и делови 8.

5 Документације о вођењу оружаних сукоба са Бугарима у јесен 1915. године у установама заштите (архивима и музејима) веома мало има. Слично је и када је у питању документација која се односи на живот становништва које се налазило под бугарском окупацијом. Има мишљења да су Бугари, пре повлачења, уништили сва документа настала у њиховим окупационим надлештвима, што је и највероватније, а да је то учинило и становништво и институције, како би им бугарска окупација изгледала као лош сан.
О Првом светском рату написано је много историјских дела; међутим, када је у питању Неготинска крајина, упркос константацији да има веома мало историјских извора, ипак се може рећи да су историчари, па и стручњаци других научних дисциплина уложили мало труда да би се нешто више сазнало пре свега о положају становништва у време ратних окршаја са Бугарима 1915. године и њихове окупације, која је трајала скоро три године. Ипак је нешто и написано и објављено у регионалном часопису *Развитак* (два чланка), монографији *Неготин и Крајина 1859-1940*. аутора др Тихомира Станојевића, и *Битка на Легету*, аутора Радована Срдића. У склопу укупних ратних збивања, о односу зараћених страна у историјским делима има помена, али опет када су у питању ратне дипломатске активности великих сила око источне Србије, затим операције вођене ван простора Неготинске крајине, и нешто више података о ослобођењу Неготина и Крајине 1918. године од стране француске коло-нијалне војске. Приликом писања монографија школа, врло мало су се аутори трудили да обраде положај школа у време бугарске окупације. У свим делима која су објављена, нигде није поменут боравак и учешће 8. пука 1. позива Дунавске дивизије у одбрани српске земље у Неготинској крајини. Поводом сто година од Првог светског рата, издата је монографија под насловом *Неготин и Крајина 1914-1918* аутора Божидара Благојевића, који је захваљујући историчару Томиславу Јевремовићу, који је објавио ратне записе *На Крсту и рогљевским виноградима у јесен 1915*. свога деде Николе Јевремовића у часопису Грађанин, исте искористио и уз извесне корекције објавио у прилогу своје књиге. Овим су досадашња знања о одбрани Неготинске крајине допуњена и из заборава извучен 8. пешадијски пук 1. позива Дунавске дивизије који је у борбама са Бугарима у јесен 1915 године, имајући у виду да су у овом пуку били млади војници 1. позива, поднео највећи терет.

6 Никола Л. Јевремовић из села Дубравице, резервни наредник, а у рату водник 1. вода првог позива Дунавске дивизије, учествовао је прво на истовару и утовару лађа у Прахову пристаништу, а затим у борбама са Бугарима које су вођене у јесен 1915. године. Иначе, Никола Л. Јевремовић био је сељак, повремено се бавио и столарским пословима, али му ни писменост није била слаба страна - поседовао је дар да добро запажа и памти догађаје и исте записује. У својим ратним записима *На Крсту и рогљевским виноградима у јесен 1915*. оставио је драгоцене податке, који се односе на ратне окршаје српских и бугарских јединица у октобру 1915. године и учешћу јединица 8. пука 1. позива Дунавске дивизије, те су ови његови записи незаобилазни када је у питању писање о ратним догађајима који су се збили на тлу Неготинске крајине и учешћу Браничеваца у њима.

7 Коста Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, 255-256, Београд, 1938.

8 Исто.

9 Исто

10 ВИИ Београд, Попис пукова, бр.кутија 126.

11 Исто.

12 Исто.

пешадијског пука 1. позива (1,2,3. и 4. батаљон) Дунавске дивизије под командом пуковника Михајла Рериха.[13]

Неготински одред био је подељен у два одсека. Десни одсек имао је да брани границу од села Табаковца до села Брусника, налазио се под командом капетана 1. класе Драгомира Ћирића, а средњи одсек којим је командовао потпуковник Драгутин Васиљевић имао је да брани границу од Брусничког потока до Мокрањске реке.[14]

Бугари су ради заузимања Неготинске крајине и саме вароши Неготин највећи број војних јединица стационирали на простору око Видина и Брегова. Насупрот њихових војних јединица налазила се војска Неготинског одреда и 8. пешадијског пука Дунавске дивизије. Ове јединице су биле распоређене на положајима: Крст – Алија - Рушичко брдо - Буково.[15]Уже гледано положаји српских јединица налазили су се изнад села Мокрања према Алији, на потезу званом Висока, затим у реону села Вељкова и Рогљева. Штаб Неготинског одреда налазио се прво у селу Мокрање, а затим је премештен у село Речка где је било смештено и превијалиште.[16]

У одбрани Неготинске крајине учествовао је и Крајински одред 3. позива који је до почетка оружаних борби био стациониран на северном делу фронта, на Дунаву у реону око Текије и Кладова. Командант овог одреда био је пешадијски пуковник Димитрије Димитријевић.[17]

На тим положајима, по киши и блату, српске јединице,укопане у рововима, чекале су напад Бугара из правца села Брегова, Гмзова и Ракинице.

Ту се на том простору, крајем октобра 1915.године, одиграла ратна драма између српских и бугарских јединица у којој је без сумње највећи терет поднео 8. пешадијаски пук 1. позива Дунавске дивизије.

Када је реч о томе да је највећи терет у одбрани српских источних граница на простору Неготинске крајине поднео 8. пешадијски пук 1. позива Дунавске дивизије, свакако то стоји, јер су Неготинску крајину бранили војници 3. Позива који нису ни војнички ни материјално били ваљано опремљени, а ни припремљени за велике ратне подухвате. Трећи позив сачињавали су војници који су имали преко 40 година, а уз то нису поседовали квалитетно наоружање ни војничку униформу и опрему што није био случај када су у питању били војници из 8. пешадијског пука Дунавске дивизије. Они су припадали 1. позиву, поседовали су свежа војничка знања, психофизичку и кондициону способност, и одређено ратно искуство, јер су учествовали и калили се у ратним окршајима у балканским ратовима и првим годинама Великог рата што је претпостављало да су стекли војничка искуства и врлине.То потврђује и чињеница да су, одмах по ступању Бугарске у савез Централних сила, повучени са пристаништа у Прахову и упућени на планиране положаје у реону села Мокрања где су били ангажовани на копању шанчева и изради војно-фортификационих објеката.

О припремама и вођењу оружаних сукоба српских јединица (Тимочка војска, Неготински одред, Крајински одред) са Бугарима на тлу Неготинске крајине у јесен 1915. године мало је података јавности дато, осим оних веома исцрпних које је у својим ратним записима дао Никола Ј. Јевремовић из села Дубравице крај Пожаревца који је био у саставу 8. пешадијског пука1. позива Дунавске дивизије. Он је у својим записима изказао сву ратну драму која се збила у октобру 1915. године у борбама које је са Бугарима водио 8. пук 1. позива Дунавске дивизије, али није испустио да запише како је изгледало пристаниште, промет робе, живот војника на пристаништу, њихово ангажовање на истовару и утовару разноврсне робе, бригу за своје породице у равном Стигу. Није испустио да запише,условно речено, ни провод војника 8. пука приликом кратких излета до Неготина, из којих се може, истина не у потпуности, сагледати и положај и егзистенција становништва у условима реалативног мира у вароши, као и драму становништва села Мокрања, Вељкова, Рогљева и Смедовца у време ратних окршаја, који су се дешавали у њиховим атарима и самим селима.

Никола Л. Јевремовић је оставио у својим записима податке да је Прахово пристаниште, за потребе упловљавања већих бродова који су стизали из Русије, било импровизовано: „састојало се од неколико укотвљених „штекова“ уз које су пристајали руски бродови и шлепови крцати пшени-

13 ИАН , Ратни запис Николе Јевремовића *На Крсту и рогљевским виноградима у јесен 1915*.

14 Божидар Благојевић, *Неготин и Крајина 1914-1918*, Неготин, 2014, 49.

15 ИАН, Ратни запис Николе Јевремовића *На Крсту и рогљевским виноградима у јесен 1915*.

16 Исто.

17 Исто.

цом, брашном, сеном, јечмом, муницијом, топовима и другом робом“.[18]

Трговинска размена одвијала се и између становништва Бугарске и Румуније која није била тако обимна, и више се сводила на набавку оних артикала које Србија није имала. Из Румуније је становништво Крајине махом набављало петролеум и со.Трговина је била локалног значаја.То је приметио и Н. Јевремовић,те је записао: „...Уз руске лађе свакодневно је прелазила Дунав и румунска лађа, која је из Турн Северина превозила путнике и робу...“ Даље наводи да је српска лађа Таково свакодневно саобраћала између Радујеваца и Кладова.[19]

Спомен белег изгинулим војницима 8. пешадијског пука Дунавске дивизије у борби са Бугарима, октобра 1915. године

Рат је беснео у северним и западним деловима земље. Неготинска крајина, због мобилизације војника 1. и 2. Позива, остала је полу-пуста и у жалости. Са фронтова су стизале вести о ратним збивањима и страдањима. Међутим, у Неготинској крајини, па и самој вароши, живот није стао; пре би се рекло да је био успоренији, пун брига, туга и неизвесности, али се некако одвијао. Државна надлештва су функционисла, школе су радиле (истина уз недовољан број просветних радника), трговина и занатство је обављано, опет у мањем обиму, другим речима - живот људи се, уз све проблеме које је рат донео, одвијао, али не онако како је то било у миру, посебно у Неготинској чаршији која је имала посебне чари вредне памћењу. Кафане, као јавна места, окупљале су један број становништва које је, уз чашицу неког пића, покушавало да се отргне од стварности коју им је рат наметнуо. Приче и препричавања о ратним збивањима и настрадалима биле су стална и једина тема. Туга је била свуда око њих, па и песме које су се уз пиће и кафански дим певале. Једну од таквих кафанских атмосфера у Неготину забележио је Никола Јевремовић. Записао је да су се војници у слободно време купали у Дунаву, а понекад одлазили пешице у Неготин; боравак на Дунаву и боравак у Неготину изгледао је као да су на „излету“.[20] А што се кафанске атмосфере тиче, забележио је следеће: “Током боравка у Неготину, пошто смо разгледали варош увече смо провели пријатно вече у „Гранд хотелу“...Хотелска музика је интерпретирала „Изгубљену срећу“, а пред поноћ испраћала посетиоце са чежњивом баладом:“Самац седи стар Лем Един“.[21]Записао је да су тужни звуци побуђивали све који су у хотелу седили, а посебно њих војнике, који су се налазили ван својих завичаја и који су се сећали свих ратних година и погибија својих другова као и својих породица у равноме Стигу.[22]

Реалативно безбрижан живот и осећаји као да су на излету, војницима 8. пука трајао је веома кратко, нешто више од месец и по дана, односно до 11. септембра 1915. године. Пошто је Бугарска 6.септембра 1915. године пришла Савезу Централних сила, рат са Бугарском је био известан. Војне власти предузеле су опсежне мере и убрзале припреме за наступајући рат. У том смислу покренут је 8. пешадијски пук 1. позива Дунавске дивизије. Наређења су издата 11. септембра да се пук припреми за покрет. Јевремовић је записао да је војнике пука, који су пратили војно-политичко стање у земљи и суседству, одлука да се крене на предвиђене ратне положаје није изненадила. “...На покрет према бугарској граници није се дуго чекало. У 1 сат по поноћи пуковска труба засвирала збор...ужурбано се спремало. Товарила се ратна опрема на себе, коње и кола...Одјекну топот корака и песме пуковског певача циганина Санде „ој, Србијо, мила мати увек ћу те тако звати“.[23] Никола даље за-

18 Исто.

19 Исто.

20 Исто.

21 Исто.

22 Исто.

23 Исто.

писује да је пук изјутра стигао на вежбалиште у Неготин и да је наредног јутра, 12. Јула, упућен на положаје на простор изнад села Мокрања.Задатак су добили да копају ровове на месту званом Крст.[24] Војници 8. пука ископали су читав низ ровова и саобраћајница, а да њихова несрећа буде још већа, копање ровова изводили су по правој јесењој киши која све време није пре-стајала. На том положају пук је остао недељу дана, а затим је пребачен у село Смедовац где је изнад села, на потезу званом Таван, копао ровове за случај друге линије одбране. Стоји у запису да су имали бивак изнад села и да су им сељаци из Смедовца редовно доносили „добро крајинско грожђе“.[25]

Приближавало се време ратних сукоба са Бугарима који су се такође, насупрот српским јединицама, укопавали у реону око Брегова и који су повремено провоцирали српске јединице. У овом периоду мира, у Прахово пристаниште пристизали су руски бродови који су и даље доносили храну и такво стање је трајало до 22. септембра 1915. године када су Немци бомбардовали пристаниште, а Бугари 23. септембра гранатирали воз који је саобраћао на релацији Прахово - Зајечар. Никола је записао да је "пристаниште остало пусто", да је на њему остало неколико војника пука и заробљеника.[26]

Положаји пука налазили су се на стратешки одличном потезу. Са коса мокрањских и вељковачких атара, поглед на бугарске положаје према Тимоку био је као на длану. Не само извиднице, већ и војници у рововима могли су да прате размештање и кретање бугарских јединица. Да би бугарске јединице могле да се приближе српским јединицама морале су да пређу неколико километара кроз равницу између Тимока и подножја српских положаја. Једина слаба тачка на том положају била је поред Тимока у реону села Вељкова, између Тимока, граничне реке са Бугарском, и брдовите косе Балејског атара. Овај простор у ширини је износио неколико стотина метара и у дужини од око 800 до 1000 метара, што је омогућило бугарским јединицама да неприметно пређу на српску територију. Очигледно је да су од стране штабова Тимочке војске и Неготинског одреда који су добро познавали терен и конфигурацију земљишта, учињени велики пропусти, што се фатално одразило у сукобу јединица 8. пука који се налазио на линији прве одбране и бугарских јединица. О овом догађају Никола је записао да су: "Бугари током ноћи (15/16. октобар 1915. године), под заштитом мрака, прешли Тимок и посели Вељкову (Вељковачку) косу...Појавили су се у селу Вељкову што је посебно узнемирило малобројно становништво које је остало у селу. Срби су морали да се повуку, јер нису имали наређење да ступе у борбу."[27]

Отпор су пружили 3. и 4. Батаљон Дунавске дивизије с намером да поврати Вељковачку косу, али безуспешно, јер су веће бугарске јединице изујтра прешле Тимок и тиме су отпочеле одлучујуће борбе на простору Неготинске крајине .Тих дана падала је права јесења киша. Н. Јевремовић је записао да су војници у рововима до колена стајали у хладној води..."Ни под мишком нико није био сув"... Хладноћа је кочила удове, ледила сржу костима".[28]

Најжешће сукобе, батаљони Дунавске дивизије водили су са Бугарима на простору рогљевачких винограда који су се налазили у атарима (Мелово,Сврачар,Равна) између села Вељкова и Рогљева. У тим сукобима, упркос напора војника пука и решености да Бугаре натерају у бекство нису успели. Бугарске јединице, решене да освоје српску земљу, биле су добро наоружане и бројчано јаче; уз то, Бугарима су помагали и Немци који су авионима надлетали положаје и бацили неколико бомби на српске положаје. Губитак у људству припадника батаљона Дунавске дивизије био је велики. Из строја је избачено 50 војника.Закључак старешина пука је био: "Страшан губитак у једном дану.Том приликом је погинуо ђак наредник командант 1. вода Живорад Лазаревић-Цика. Љубимац свих који су га познавала. Иначе био је студент технике, родом из Ваљева, а у рату био је из редова „1300 каплара". Никола је записао овај тужан догађај. Ево шта он каже: „Бабић његов друг неки дан касније је записао: Ми његови преостали, још у животу другови сећаћемо се нашег друга Цике и кад вене и листају лузи с једним дугим болом. Кад о њему говоримо, у нашим очима појављују се сузе и ми по песниковим речима са уздахом изговарамо:

24 Исто.

25 Исто.

26 Исто.

27 Исто.

28 Исто.

Једна је суза тешка
Што је Цика пао
Друга је много тежа
Што нас је таквих мало. "[29]

Пред налетом бугарских јединица, јединице 8. пука 1. позива Дунавске дивизије повукле су се према селу Рогљево и после извесног времена ,одмора и сабирања шта им се десило, колико су имали погинулих, рањених и губитака у наоружању, 20.новембра кренуле су путем који је водио према Алији (шумовити део Крајине), затим преко села Мокрања до Неготина. Киша и магла су их пратили цело време. Од Неготина, у коме су се задржали само два сата, кренули су према Зајечару, с тим што су ноћ провели у варошици Салашу где су их сачекали мештани и омогућили им да осуше одела и обућу. Напуштајући Крајину, која им је пружила гостопримство и трагедију, сутрадан 21.октобра јединице пука стигле су у Зајечар где су привремено одселе у хотелу Солун, а затим су пут наставиле према унутрашњим деловима Србије где су се прикључиле Дунавској дивизији.

Становници села Мокрања сећали су се тешких и крвавих дана у октобру 1915. године које су преживљавали са војницима 8. пешадијског пука Дунавске дивизије; из поштовања према њима и жртвама које су у борбама са Бугарима поднели, изнад села на путу према Алији, подигли су скроман споменик, исклесан од мокрањског камена. Споменик и данас постоји, али је неуређен и запуштен, више личи на сеоски запис, а не на белег где су се браниле границе српске земље.

РЕЗИМЕ

Источна Србија је одвајкада, због свог економског (рудокопи Бор, Мајданпек, Вршка Чука и други) и стратешког (Дунав) положаја представљала изузетно важну регију од интереса за стране силе, а у Првом светском рату посебно су према овом делу Србије интересе показивале Аустроугарско царство и Немачки рајх.

Неготинска крајина, смештена на тромеђи Србије, Бугарске и Румуније, као део источне Србије, директно је била изложена евентуалним ратним сукобима великих сила у Првом светском рату и била је у неку руку предстража у овом делу српске државе. У првој години рата на њеној територији нису се одвијале ратне операције; било је релативно мирно што је омогућило српској Влади да на пристаништима на Дунаву (Радујевац, Кусјак и Прахово) донекле несметано прима разноврсну робу из Русије, посебно пшеницу за прехрану војске и становништва. Пошто је обим увоза из Русије био знатан, српска Влада и Врховна команда послали су као испомоћ на истовару и утовару робе, делове Осмог пешадијског пука првог позива Дунавске дивизије. Овај пук стигао је на пристаниште у Прахово у лето 1915. године и задате послове због којих је послат обављао, а када је дошло до рата између Србије у Бугарске, учествовао је у припрема за рат, копајући ровове и израђујући друге војне фортификационе објекте, а затим и у ратним сукобима који су се одвијали на граничним просторима Србије и Бугарске у долини Тимока, септембра и октобра 1915. године.За одбрану Неготинске крајине били су одређени војници трећег позива који војнички и материјално нису били у стању да се супроставе добро наоружаној бугарској војсци, која је имала и ваздушну подршку од стране Немаца, што је условило да су највећи терет у ратним сукобима са Бугарима поднели војници 8. пешадијског пука Дунавске дивизије; они су већ имали свежа војничка знања и ратно искуство из 1914. године и неупордиво су кондиционо били способнији од војника трећег позива.

Дакле Осми пешадијски пук Дунавске дивизије, који је већим делом био састављен од младића из Браничевског краја, часно је бранио српску земљу у Неготинској крајини, на којој је оставио и око 50 рањених и погинулих својих војника.

THE DEFENCE OF SERBIAN LAND BY THE SOLDIERS FROM BRANIČEVO IN NEGOTINSKA KRAJINA IN THE AUTUMN OF 1915

Due to its economic (mines in Bor, Majdanpek, Vrška Čuka and others) and strategic position (the Danube), Eastern Serbia had always been an important and attractive region to foreign powers; during the First World War, the Austro-Hungarian Empire and German Reich were particularly interested in this part of Serbia. Being part of Eastern Serbia, Negotinska Krajina – a tri-border area between Serbia, Bulgaria and Romania – was directly exposed to possible war conflicts of great powers during the First World War and it was something of an

29 Исто.

advance-guard in this part of Serbia. During the first year of the war, no military operations were conducted on this territory; it was relatively peaceful, which made it possible for Serbian government to receive various goods from Russia without much hindrance at the quays on the Danube (in Radujevac, Kusjak and Prahovo); for the most part, the largest part of these goods was wheat which served to feed the army and civilians. As the goods from Russia were imported widely, Serbian government and the Supreme Command sent members of the first line of the Eighth Infantry Regiment of the Danube Division to help unload and load them. The regiment arrived at the quay in Prahovo in the summer of 1915 and carried out their assignments, and when the war broke out between Serbia and Bulgaria they participated in the preparations, digging trenches and building other fortifications, after which they fought at the border between Serbia and Bulgaria in the Timok Valley in September and October 1915. The soldiers of the third line were chosen to defend Negotinska Krajina and they were incapable, both in terms of man power and in material terms, of standing up against the well-armed Bulgarians who also had support from Germans in the form of aviation. Owing to this, the heaviest burden in the armed conflicts with Bulgarians fell on the soldiers from the Eighth Infantry Regiment of the Danube Division, who had already had the experience of warfare in 1914 and were in incomparably better shape than the soldiers of the third line. The Eighth Infantry Regiment of the Danube Division, consisting mostly of young men from the Braničevo District, staunchly defended Serbian land in Negotinska Krajina, where fifty of their soldiers died or were wounded.

Доц. др Ивана Крстић-Мистрицеловић[1]
Криминалистичко-полицијска академија у Београду
Република Србија

UDK: 94(497.11)"1915/1918"
341.322.5(497.11)"1915/1918"
34:929 Pajc P. A.

РАЈСОВА ИСТРАГА БУГАРСКИХ ЗЛОЧИНА У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ (1915-1918)

Сажетак: Након повлачења српске војске 1915. .Бугарска је окупирала јужне и источне делове Србије, и завела војно-полицијску управу под којом су почињени страховити злочини. Познати криминалиста Арчибалд Рајс је, као неутрални иследник, на позив српске Владе још у току рата истраживао и документовао бугарске злочине у окупираној Србији, упозоравајући светску јавност на њихову масовност. По закључењу мира спровео је и истрагу у Пожаревачком округу и о томе поднео Извештај српској Влади, закључивши да су бугарски злочини за циљ имали истребљење српског народа и привредно уништење Србије.

Кључне речи: Рајс, истрага, злочини, Србија, Пожаревачки округ, Бугари.

УВОД

Покушаји савезника да приволе Бугарску да се у Први светски рат укључи на њиховој страни нису успели. Бугарске трупе придружиле су се здруженој офанзиви аустро-немачких јединица која је резултирала војним сломом и окупацијом Србије у јесен 1915. Бугарска влада прогласила је своју окупациону зону у Србији бугарском националном територијом, али на њу није применила законе Краљевине Бугарске, већ је препустила самовољи службеника војно-полицијске управе. Бугарске окупационе власти су, сматрајући да је Србија збрисана са политичке карте Европе,[2] посебно бруталне мере примењивале према српском народу коме је укинуто право на статус држављана Краљевине Србије и ускраћен национални идентитет. Намера бугарске владе била је да становништво на окупираној територији укључи у сопствени правни поредак путем војне управе. Тиме је створен оквир за спровођење бугаризације „огњем и мачем".[3]

Српска Влада је са Крфа безуспешно покушавала да се обавести о стању у окупираним крајевима. Пошто су Бугари одбијали било какву сарадњу и давање тражених информација, српска Влада се почетком 1917. обратила својим савезницима, владама неутралних земаља и Међународном Црвеном крсту тражећи да Бугарска поштује Хашке конвенције. Истовремено је настојала да провери вести о злочинима Бугара и обезбеди њихово документовање, обративши се ради непристрасне истраге светски признатом криминалисти Арчибалду Рајсу. Рајс је у јесен 1918. лично обишао готово сва места у којима су током бугарске окупације чињена недела, а резултате је саопштио у два извештаја српској Влади, од којих се један односи на бугар-

1 ivana.km@kpa.edu.rs

2 Председник бугарске владе Радославов је 1. фебруара 1916. у Собрању изјавио: „Србије нема, она је избрисана са карте Европе. Она може постојати једино као успомена и ништа више. Све што је храбра бугарска војска окупирала, остаје Бугарској и ни стопу не да никоме." Mileta Novakovitch, *L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*, Paris-Nancy, 1918, 53.

3 Устанак који је као одговор на бугарска насиља избио у пролеће 1917. у Топлици угушен је уз страховиту одмазду. Вид. нпр. Миливоје Перовић, *Топлички устанак 1917*, Београд, 1971; *Топлички устанак 1917: збирка докумената*, приредила Божица Младеновић, Београд 2007; Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916-1918*, Београд, 1987; Момчило Павловић и Божица Младеновић, *Коста Пећанац (1878-1944)*, Београд, 2003.

ске злочине у Пожаревачком округу и о коме ће бити више речи у наставку.[4]

БУГАРСКИ ЗЛОЧИНИ У ПОЖАРЕВАЧКОМ ОКРУГУ 1915-1918.

Председник српске Владе Никола Пашић се 18. 12. 1918. обратио Рајсу са молбом да оде у Пожаревачки округ, а нарочито у села Рановац, Кладурово и Кобиље ради истраге злочина бугарских окупационих власти. Рајс је у пратњи поручника Владимира Вујића од 22. до 31. 12. обишао места позната по бугарским свирепостима, прикупивши личним увиђајем, на основу исказа сведока, прегледа лешева и преживелих жртава податке о бугарским зверствима. Пошто није имао времена да посети сва места,[5] о њима је успут прикупио бројне податке, нагласивши да је у циљу потпуног истраживања потребно „прећи цео округ“ уверен да „нема ниједног села где припадници Фердинанда де Кобурга нису убили најмање десетак особа.“[6] Хитност достављања *Извештаја* узроковала је и одступање од уобичајеног истраживачког извештавања. За разлику од ранијих извештаја (у којима је учињене повреде међународних ратних конвенција и хуманитарног права разврставао у посебне одељке), Рајс је овај *Извештај* поделио у два дела. У првом делу је уопштено описао затечено стање у местима која је обишао, а у другом коментарисао оно што је истрагом констатовао. Да би отклонио сваку сумњу у веродостојност својих налаза, Рајс је у *Извештају* навео сведоке који су му потписали записнике о саслушању, нагласивши да су их потврдили сви житеља вароши и села кроз која је прошао. У првом делу *Извештаја* садржани су резултати Рајсове истраге у местима Пожаревачког округа која су била центри бугарских злочина.

Рајс је у Пожаревцу констатовао да „изгледа да је само један човек из Пожаревца убијен у овој вароши,“[7]као и да „ако Бугари нису убијали пуно људи из саме вароши ... убијали су често оне из непосредне околине Пожаревца и доносили њихове лешеве у Пожаревац ради аутопсије.“ Пожаревачки трговац Светозар Михаиловић присуствовао је стрељању 26-годишњег Михаила Ерића из Петке, кога су Бугари регрутовали, а који се није појавио када су регрути полазили.[8] Истог дана стрељан је и кмет из Брежана Влада Првуловић, под изговором да је помагао регрутима да избегну војну службу. Лазар Албахари, трговац из Пожаревца, посведочио је да су Бугари у непосредној околини вароши стрељали 20-так младића који су хтели да избегну регрутовање. Јован Стоиљковић, црквењак и чувар гробља, такође је сведочио о овим убиствима.[9] Погубљења су често вршена и на стрелишту близу Пожаревца, а по наређењу поручника Драгана Драганова из IV пука треће класе. Злостављања у Пожаревцу почела су одмах по окупацији. Први окупациони управник округа Страхимир Керемекџијев је наређивао да људе туку или их сам тукао уколико га не би поздравили.[10] Становништво су злостављали и поручник Радев из IV пука 3. класе, као и шеф Полицијског одсека поручник Топонички. Капетан Касанџијев, чиновник Тодоров

4 Р. А. Рајс, *Извештај о бугарским злочинима у окупираној Србији 1915-1918.* од 11.1.1919. и *Извештај Господину Председнику Министарског Савета* од 21.1.1919. (Даље: *Извештај*). Војни архив, Архива Војске Краљевине Србије, фонд Врховне команде, к. 3, рег. бр. 22/1. Упореди: Милоје Пршић и Слађана Бојковић, *О злочинима Аустро-Угаро-Бугаро-Немаца у Србији 1914-1918*, Београд, 1997, 179-210.

5 Пашић је молио Рајса да му податке о злочинима Бугара достави што пре да би их српска делегација могла употребити на Париској мировној конференцији.

6 *Извештај*.

7 Ова жртва Бугара био је Никола Живковић, који по сведочењу његовог оца кројача Јеродија у априлу 1916. није поздравио команданта места Јабинског из 57. бугарског пука, због чега је овај наредио да га туку. Услед пребијања, младић је неколико дана касније издахнуо у затвору, а Бугари су изјавили да је умро од пегавог тифуса и под изговором заштите од могуће епидемије спалили му кућу.

8 Регрутовање и употреба Срба у бугарској војсци били су противни чл. 23. Хашког правилника из 1907.

9 Овај 65-годишњак је изјавио: „1917. године Бугари су скоро свакога дана доносили лешеве сељака из околине, који су погубљени зато што су комите. Понекад су доносили 5 до 6 лешева одједном. Остављали су их у капели породице Ристић, где су их бугарски лекари сецирали. Понекад су лешеви ту остајали и до 15 дана. Тако су у капелу донели више од 100 лешева, опљачканих и делом без одеће... Тридесетак убијених сахрањено је на гробљу у Пожаревцу. Лично сам отишао на гробље и тамо установио да стварно постоје анонимни гробови, зато што Бугари никада нису хтели да одају имена својих жртви. Аутопсија је изгледа вршена да би се тим погубљењима сељака дао један привид законитости“.

10 Он се такође бавио куповином злата уз претњу интернирањем онима који му нису хтели дати злато које је тражио, те је после осмомесечног боравка у Пожаревцу однео пола милиона. Против њега су тужбе подносили чак и Бугари.

и командант места Пастранџијев отимали су новац, накит, покућство и принуђавали Србе да посећују предавања, балове и „вечеринке“ које је организовала бугарска пропаганда. Становништву су наметнути огромни порези, чији је мањи део био уписиван у пореске књижице, а већи део завршавао у џеповима чиновника. Нови окружни командант Карађозев, и поручници Порацанов и Сираков из 9. резервног пука, силовали су жене, нарочито девојке. Из вароши је интернирано много људи. Део оних који су послати у Команду позадине у Софији погубљен је у планини Витоше, где су Бугари имали обичај да убијају интернирце и ратне заробљенике. Други део упућен је у логор Хасково где их је много помрло од глади[11] и у логор Горње Панчарево где је стање било још горе.[12] Бугари су одмах по доласку покупили и однели или спалили све српске књиге, а писма која су стизала преко Црвеног крста такође су уништавана. Када су полазили, Бугари су повели коње, стоку и кола, а да би све то превезли повели су и мушкарце од којих се свега неколицина вратила.

Податке о догађајима у Ореовици Рајс је добио од Чедомира Милетића из Жабара, писара општинског суда за време бугарске окупације. Михаила Марковића убио је одред под командом поручника Слате Георгиева из IV батаљона 3. класе 2. чете због сумње да је у августу 1917. давао храну српским побуњеницима.[13] Милана Станојловића убили су због продаје намирница Немцима војници 51. пука. Сеоски кмет Добросав Стокић био је интерниран зато што је хтео да пошаље дописницу брату на Солунском фронту. Сви млађи од 18 година из Ореовице били су регрутовани и употребљени у борбама као бугарски војници. Становници су свакодневно злостављани, а морали су да хране и војнике 51. пука и IV батаљона 3. класе смештене у селу ради „одржавања реда“ и војнике-намернике. Бугари су у овој општини масовно реквирирали, плаћајући ретко и само мали део, а бугарске комите су 1917. и 1918. пљачкале куће под изговором да траже сакривене намирнице. У Жабарима је српска школа затворена, а српска деца чија су имена бугаризована морала су похађати бугарску наставу. Бугарски свештеник који је служио у цркви скупо је наплаћивао свештенорадње. Бугарска пропаганда била је у овој општини веома активна, чак је и Арнодов, секретар Министарства просвете и уредник Моравског гласника, долазио у Ореовицу да држи предавања „о бугарском ослобађању народа Моравског краја од српског јарма“. Најзад, сви војници и чиновници трудили су се да зараде новац преко становништва, а такође су и отимали новац уз претњу интернирањем.[14]

Рајс је истрагом у Божевцу утврдио да су Бугари у априлу 1917. убили Петра Ц. Велића зато што су код њега пронашли две пушке, као и да су мушкарце и жене војници тукли сваком приликом,[15] нарочито да би им отели новац.[16] У радне јединице Бугари су регрутовали 48 младића из села. Реквирирали су стоку, коње и житарице[17] уз потврде о реквизицији које нису плаћали. Војници су из кућа крали све, нарочито вунене ствари. Свештеници Живан Срдојевић и Жика Дачић су интернирани, па је службу вршио бугарски

11 Када је у логор стигла америчка контролна мисија, Бугари су купили 20 кг шећера и изложили га у кухињи са воћем како би Американцима показали добру храну.

12 У почетку је у овом логору било 4000 интернираца, након шест месеци било их је само 2000, остали су били мртви. Услови су били потпуно нехумани – по 700-800 особа било је затворено у баракама без сламе, а нехигијенски услови узроковали су бројне и честе епидемије. Касније установљена болница је служила за изнуђивање новца – командант логора поручник Самарџијев смештао је оне који су имали новца у болницу да би их затим тамо отровао, а болничари су пљачкали лешеве покојника.

13 Када се српски народ у Топлици 1917. побунио против бугарских зверстава „све што је српско, све што је српски дисало и осећало – било је узето на нишан од стране бугарске редовне војске и жандармерије“ на челу са пуковником Протогеровим.. Васа Казимировић, *Цена српске победе у Првом светском рату,* Српско наслеђе, Историјске свеске бр. 2, Београд, децембар 1998.

14 Командант Моравског среза Анђел Рашев наредио је скупљање прилога ради куповине аутомобила, а када није био задовољан сакупљеним износом од 1.000 лева окупљеним сељанима Ореовице је наложио да му у року од 24 сата донесу 20.000 лева или ће их све интернирати. Овај сремски начелник силовао је једну девојку из Влашког Дола, па је сазнавши да је трудна послао тројицу жандарма да је убију, а затим је лично водио истрагу о овом убиству и закључио да су убице „непознати српски разбојници“!

15 Тако је нпр. 26-годишња ћерка Светозара Гавриловића умрла од последица пребијања.

16 Сремски начелник, поручник Волов, отимао је сељанима новац под претњом интернације. Тако је нпр. од Радована Бојкића отео 1.600 динара, од Мике Нешића 400 динара, а од Стојана и Стојадина Милановића из Пожаревца 3.000 круна да не би били интернирани.

17 Бугари су остављали само 80 кг жита по особи годишње. Године 1917. оставили су 200 кг сена по домаћинству и 80 кг кукуруза по особи.

свештеник. Српска школа је затворена, а и бугарска школа је радила само 20 дана. Украдене су све српске и црквене књиге.

Село Кобиље, пре рата једно од најбогатијих у округу, било је у време Рајсове истраге потпуно разорено. У селу је стрељано 18 особа.[18] Већину жртава Бугари су убили, јер су имали родитеље у српској војсци, а остале да би им узели новац. Овом списку треба додати и оне који су умрли од последица батинања,[19] жену која се обесила након злостављања бугарских војника и 13 стрељаних изван села.[20] Убиства је наређивао потпоручник Христо Цветков, комитски војвода, који је наређења добијао преко Рановца од једног команданта из Пожаревца. Војници који су убијали и отимали новац били су из IV планинског пука са штабом у Петровцу. Рајс је, као најактивније у покољима у Кобиљу, идентификовао Петра Минчева и Јанка Божијева који су припадали ловачком војном одреду. Бугари су непрекидно тукли сељане батинама, штаповима, кундацима, бајонетима. Отимали су и крали све. Порезник Пужијев је у пореске књиге уписивао само ½ или ¼ траженог износа, а остатак присвајао. Куће породица одбеглих регрута су спаљене, као и сви њихови салаши изван села, имовина заплењена, а у септембру 1917. сви сељани били су интернирани близу Неготина. Бугари су затворили школу, са цркве су скинули поцинковани кров и звоно које су однели у Петровац и продали га сељацима из Кобиља.

18 Ђорђе Јовановић, Петар Стевић, Маријан Стевић, Живко Ј. Ивановић, Марко Мате Делић, Влајко Ј. Павловић, Алекса Јанковић, Милован Грујић, Петар Лекић, Илија И. Митровић, Маријан Ј. Траиловић, Траило Ђ. Јовановић, Рајко Т. Јовановић, Илија Ђ. Јовановић, Марија, удова Маријана Илића, Злата, ћерка Мате Делића, Стана, жена Димитрија Стевића, и Стана, жена Марина М. Јовића.

19 Од последица злостављања умрли су: Стоимир Јован Ристић, Јован Ј. Илић, Иван Петровић, Никола Р. Траиловић, Цвета, жена Петра Манџукића, Пауна, жена Илије Манџукића, Наталија, жена М. Радовановића, Ана, жена Мите Стокића и Ружа, ћерка Стевана Павловића.

20 Регрутовани који су побегли у шуму где су их убили бугарски војници били су: Јосиф Јовановић који није био српски војник; Стеван Стајић 32 год., Петар Јанковић 32 год., Цветко Делић 28 год., Драгутин Делић 24 год., Трајко Јанковић 34 год., Јован Јанковић 34 год., Маријан Петровић 34 год., Маријан Видулијевић 34 год., Митар Стевић 36 год., Стеван Предић 35 год. и Јанко Јанковић 34 год., сви српски војници. Још је убијена и Ружа, жена Петра Живуловића која је пошла за својим мужем (он није убијен).

Рајс је утврдио да је у Кладурову побијено 75 жртава, међу којима 26 жена.[21] Убијени су у селу или на путу у интернацију, ватреним оружјем или бајонетима, због новца или сродства са одбеглим регрутима.[22] Сва убиства наређивао је поручник Петар Величков из 32. пука који је у време покоља у августу 1917. рекао председнику општине Петру Јефтићу да је на снази наредба Министарства рата да се убију сви људи из Кладурова.[23] Злостављања и отимачине биле су свакодневна појава у Кладурову, а девојчице од 13-14 година силоване су у кафанама. Спаљене су куће 60 сељака и салаши изван села. Сви сељани били су крајем августа 1917. инетрнирани на три месеца близу Неготина, а 84 младића регрутовано је у радне јединице. Бугари су реквирирали буквално све, при чему је реквизиција 1917. и 1918. била проста пљачка. Сељаци су сваки дан ишли на принудни рад у Петровац, без надокнаде и хране, а морали су хранити и војнике из ловачког одреда лоциране у Кладурову. Школа је била затворена, зграда уништена, каса и сва дрвенарија однете, српске књиге и слике спаљене, а Бугари су долазили из Петровца да јавним предавањима убеде мештане да су Бугари.

21 Убијени су 1916. Атанаско и Јана Женић, а 1917. Адам Траиловић, Таита Копилан, Петар Магујевић, Милан Женић, Илија Мерић, Ана Стевановић, Стана Жордаковић, Смиља Адамовић, К. Л. (силована пре смрти), Мита Билановић, Павле Стојановић, Јована Рајић, Илија и Иконија Лазаревић, Калина Лазане, Миладин Негрић, Марија Демић, Јована Демић, Иконија Демић, Иконија Петровић I, Иконија Петровић II, Милева Петровић, Иконија Петровић III, Марица Петровић, Петар Женић, његова жена Марија и ћерка Иконија, Стана Адамовић, Петар Марић, Митар Милановић, Димитра Марић, Петар и Савета Станојевић, Илија Будић, Славко Будић, Адам Димитријевић, Јовица Мартиновић, Милутин и ИконијаТодоровић, Петар Агаце, Јанко Голубовић, Петар и Марица Пауновић, Марко Адамовић, Тодор Рајић, Илија Голубовић, Митар Стојић, Павле Стојић, Милан Лазаревић, Сава Лазаревић, Милан Траиловић, Никола Стојановић, Љуба Траиловић (жена), Митар Копилановић, Мартин Билановић, Иконија Трајић, Божана Стојић, Злата Траиловић и њен син Адам, Јован Перић, Драгутин Јанковић, Јован Новаковић, Стеван Милковић, Трифун Лазаревић, Илија Лазић, Вујица Мерић, Илија Драгомировић, Сима Веселиновић, Божидар Стојић, Марица Марић, Живота Марић, Иконија Лазаревић и Марко Легић.

22 Од регрута који су са женама побегли у шуму војници бугарског ловачког одреда убили су браћу Ђорђа, Божу и Божидара Петровића, Петра и Ружу Петровић, Стевана Трујића, Димитрија Мерића, Манојла Траиловића, Аницу Марић, Жарка Лазаревића, Васила Женића и Ану Траиловић.

23 Величковје био вољан да остави у животу неколико њих ако му дају новац који бинаводно предао бугарској влади.

У Рановцу су Немци у јесен 1915. убили три особе, док су Бугари у покољима у марту и априлу 1917. убили 81 особу.[24] Људи су убијени ради отимања новца, а жене зато што њихови синови или мужеви нису хтели да се пријаве „наборној“ (регрутној) комисији. Поручник који је командовао војним одредом који је извршио покоље био је Бракалов, а помагао му је комитски војвода Ђунишев. Они су, заједно са шефовима полиције Дежановим и Димитријем Ивановим, предводили и злостављање и пребијање мештана.[25] У августу 1917. Бугари су интернирали сељане у Неготински округ на 4 месеца, одузевши им на поласку имовину. Све је било реквирирано, а остављено само 2 кг жита по особи за 10 дана. Спаљено је 200 кућа у самом Рановцу и засеоцима Злана и Црни Врг које су припадале мештанима Рановца. У радне јединице регрутовано је 214 младих. Школа је била затворена, а школска зграда коришћена за смештај грчких и турских интернираца који су је по бугарској наредби потпуно оштетили. И црква је затворена, а бугарски свештеник скупо је наплаћивао обреде. Бугари су и овде држали предавања да би доказали да овај предео има бугарско обележје.

Петровац је најпре био под окупацијом Немаца који су пуно пљачкали, али нису убијали људе из вароши.[26] Бугари су 2. јануара 1916. преузели власт, али је за све време њихове окупације у Петровцу остао и један немачки командант. Бугари нису почели са убиствима одмах, већ тек када су приступили тражењу оружја. Први покољи десили су се 2. фебруара 1916. на путу за Свилајнац, када је убијено 7 мушкараца из села Крвије, јер су наводно сакрили оружје. Истог месеца, из истог разлога, на „Караули“ је убијено 5 мушкараца из села Стамнице, а једном се изгубио траг.[27] У марту су убијени Милутин Станковић из Каменова под изговором да држи оружје, и председник општине Бистрица Милија Томашевић, јер је одбио да Бугарима плати порез на пса који је раније плаћао Немцима. Сведок Драгољуб Живковић је видео како Бугари одводе десетак особа у „Караулу“ из ког правца је затим чуо пољбу из пушака или револвера, а у исто време Милутин Станковић видео је како убијају 9 особа, од којих 3 жене које су носиле колевке са децом.[28] Погубљења је наређивала Комисија у саставу: командант места, поручник Бојаџијев из 51. пука (у грађанству професор гимназије), Љубен Данилов, адвокат из Софије, и резервни поручник Василије Митев из 51. пука. Нови командант места капетан Ђорђе Петров није убијао. Потпуковник Тујиков из Софије из 32. пешадијског пука који га је заменио је у мају 1917. убио 8 особа из околине вароши. Потом је дошао поручник Бракалов који је под изговором да тражи саучеснике комита наређивао убиства у Кобиљу, Кладурову и Рановцу, а у Петровцу није убијао. Војници ловачких одреда убијали су људе у околним селима, а често су доводили људе у затвор у Петровцу да би их касније

24 Иконију Траиловић, Драгољуба Младеновића и Петра Сулимановића убили су Немци. Бугари су убили Јована Јанковића, Влајка Стефановића и жену му Цвету, Марицу Коларевић, Симу Коларевића, Димитрија Коларевића, Петра Богдановића, Љубомира Сулимановића, Илију Сулимановића, Илију Германовића, Павла Радановића, Илију Стефановића, Симу Радановића, Трифуна Лалића, Дему Кринуловића, Јаноша Кринуловића, Павла Будимировића, Александра Благојевића, Јована Д. Новаковића, Петра Живановића, Јована Сулимановића, Марију Ст. Драгулић, Јану М. Кринуловић, Марију П. Драгулић, Ђорђа Кринуловића, Димитрија Мартића, Алексу Ђурића, Митра Страјиновића, Ружу Коларевић, Ружу Јефтић, Ђорђа Петровића, Марију Солдатовић, Јовану Малокић, Јована Кросајићевића и жену му Иконију, Богосава Симеоновића, Милеву Јошић, Алексу Секулића, Марију Прејић, Марицу Прејић, Симу Бранковића, Раку Спасовића, Михаила Михаиловића, Симку Трајић, Милоша Тафлагу, Стевана Драголића, Ђорђа Бранковића и жену му Иконију, Пауну Симеоновић, Петра Тодоровића и жену му Марију, Томанију Богдановић, Стану Јелић, Трифуна Недељковића, Ђорђа Трашиловића, Смиљану Рајић, Јану Јефтић, Илију Бабуловића и жену му Петрију, Јована Барбуловића, Илију Балановића, Петра Перића, Јована Ј. Барбуловића, Јерину Трајић и Алексу Јефтића. Од последица батина добијених кундацима, штаповима, корбачима, ножевима и бајонетима на путу за интернацију у Доњи Милановац умрли су још Паун Петковић, Петар Лалић, Јован Павловић и Трајан Фасуљевић. Убијени су и Милија Јошић, Ђорђе Г. Бранковић, Алекса Гичић, Добросав Костић, Петар Драгољевић, Јован Печијановић, Стојадин Јоновић, Петар Јоновић, Тома Јефтић и Славко Марковић, младићи одбегли у шуму да би избегли регрутацију.

25 Од последица јаког батинања умрли су Марко Митровић, Милосав Павловић, Ђорђе Трујић, Илија Младеновић, Никола Богдановић и Илија Богдановић, а Марко Перић више не може да хода.

26 Рајсовом истрагом утврђено је да су Немци у вароши Петровцу убили два човека из Хомољског среза под изговором да су код њих пронашли оружје. Командант места, капетан Кеферштајн, у грађанству лектор или професор на Универзитету у Хамбургу, наредио је након редовног суђења да их убију.

27 Убијени су Илија, Јеремија и Маринко Благојевић, Иван Сперлић и син Илије Станкуљевића, а ухваћен Илија Стевановић коме се од тада губи траг.

28 Сведоци нису познавали ове људе.

убили.[29] Капетан Минчев, командант 31. пука, последњи командант Петровца наређивао је масовна погубљења. У октобру 1917. многи сведоци видели су да бугарски војници на челу са поручником Карачовим на својим бајонетима носе по 4-5 глава побуњеника убијених у околним срезовима и са њима шетају улицама за „пример“.[30] Све време Бугари су зверски тукли мештане кундацима, бајонетима, корбачима, чупали им месо клештима и бичевали их, од чега је велики број и умро. Отимали су новац и пљачкали куће, уништавали српске књиге, интернирали укупно око 200 становника вароши[31] и у радне јединице регрутовали око 170 младих.

Путујући из Петровца ка Жагубици Рајс је посетио и „потпуно напуштен“ манастир Горњак. Улазна врата манастира била су разваљена. У собама у приземљу зграде за становање Рајс је нашао „крављу балегу и овчије брабоњке“, закључивши да су их Бугари користили као штале. Врата су била без квака, пећи срушене, у више соба на спрату под „дигнут као да су тражили сакривене ствари“, није било ниједног комада намештаја. Прозори цркве су били разбијени, а верске књиге поцепане. У селу Крепољин, чија је црква Горњак био, Рајс је сазнао да је део сребрнарије која је била сакривена у шуми изнад манастира „међу којом и један велики сребрни крст непроцењиве вредности“ украо бугарски свештеник Велко Попов из Видина и да је велика и богата библиотека манастира спаљена.

Рајс је утврдио да су у Жагубици Бугари убили 32 лица.[32] Жртве су убијене у вароши, пушкама и бајонетима, јер су биле у вези са „лоповима“ - избеглима у шуму због регрутовања. У непосредној околини Жагубице побијено је више од 200 особа из села у срезу, међу којима пуно жена. Главе убијених су на бајонетима шетали као „трофеје по вароши“ претећи да ће сви који одржавају везе са побуњеницима тако завршити. Убиства су чинили команданти места, сви из 9. пешадијског пука: поручник Илија Иљуцов, поручник Александар Радев (у грађанству професор гимназије), капетан Димов и потпоручник Демиров. Становнике и затворенике Бугари су тукли великим мочугама. Новац су отимали и изнуђивали на разне начине.[33] Пљачка и реквизиција биле су масовне.[34] Многа зла у Жагубици чиниле су и цивилне власти и комите. У вароши је спаљено 10 кућа, а у целој општини 220 кућа и фарми. Интернирано је око 100 особа и регрутовано 160 младих од којих је 60-70 упућено у Дубравицу на радну обавезу. Школа је радила само 4 месеца и то са једним бугарским учитељем, а при одласку Бугари су потпуно уништили школску зграду и опљачкали цркву у којој су 4 бугарска свештеника скупо наплаћивала обреде и прикупљала прилог за бугарског митрополита. Честа су била предавања о бугарском карактеру овог предела, а људи принуђавани да посећују „вечеринке“.

29 Од 80 људи доведених из околине у варошки затвор свега се неколико њих успело ослободити пошто су дали новац, а остали су побијени.

30 Рајс је забележио бројне изјаве сведока који нису могли ноћу спавати услед урлика затвореника. Димитрије Парев, у грађанству професор у Софији, у рату комита, казао је шећерџији из Петровца Илији Јанковићу да „не може да живи а да не убије бар једну особу месечно“.

31 Најпре је интернирано око 50 лица - свештеници, учитељи, државни чиновници и сви способни људи од 21 до 45 година. Списак за интернирање је саставио лично Бојаџијев по наређењу из Софије.

32 Убијени су: Илија Ж. Кекић, Илија Р. Миленић, Милан Стевић-Грбић, Милка Грбић, Димитрије Станисављевић, Миладин П. Рајковић, Јеврем Дунић, Петар П. Петковић, Петар Аврамовић, Павле Грбић, Драгутин Јеркић, Даница С. Рајић, Милосава Р. Милошевић са бебом од 6 месеци, Пауна Ж. Ружић, Новак Ж. Радуловић, Јанко Д. Марјановић, Светозар Ж. Дулкан, Јован Ж. Жерановић, Јован Т. Јоновић, Станоје Ж. Јовановић, Илија М. Пацић, Петар Д. Стојковић, Јован Ж. Кекић, Лазар М. Лупшић, Миленко П. Јанковић, Илија С. Јоргановић, Илија П. Јаношевић, Радојко С. Аврамовић, Маријан Ж. Кекић, Јанко С. Новачикић и Илија П. Јовановић.

33 Најчешће су за новац обећавали спас од смрти која је из разних разлога извесна или поштеду од реквизиција, али су такође сакупљали прилоге за Црвени крст, аероплане и аутомобиле, наплаћивали дописнице које је народ под присилом писао (30 динара свака реч), а које су наводно имале бити послате авионом на Солунски фронт итд.

34 Бугари су остављали 6 кг жита по особи месечно. Потврде нису издавали, а у своје књиге уписивали су количине реквирираних ствари. У Хомољском срезу војне власти су без накнаде узеле 8.600 кг вуне.

Рајс је констатовао да је у Лазници убијено 19 особа,[35] од којих већина ноћу у самом селу. Одредом који је убијао командовао је поручник Иљуцов, а помагао му је „feldwebel“ (наредник) из 51. резервног пука. Становништво је било пребијано, при чему су Бугари жене тукли сваког дана. Чиновници и војници су отимали паре, захтевали да их сељаци поздрављају и силовали жене. Интернирано је 17 мушкараца старијих од 50 година, а од око 200 укупно интернираних многи су умрли у Бугарској. У радне јединице је регрутовано 158 мушкараца од којих је део упућен у Ђумулчину, а део као радна снага на фронт. Бугари нису палили куће у самом селу, али су сви салаши изван села били уништени. Порези су били велики, а чиновници су их при увођењу у књиге умањивали задржавајући разлику. Све житарице и сва стока су реквирирани (остављено је само 5 кг месечно по глави) без накнаде и без издавања потврда. Школа није радила, српске књиге биле су јавно спаљене, а бугарски свештеник претерано је наплаћивао црквене обреде. Командант Иљуцов и други су у сеоској механи држали предавања и организовали вечеринке. Присуство свих сељака било је обавезно, а оне које нису хтели доћи добровољно војници су доводили уз батине.

Рајс је утврдио да је у Крепољину и околини убијено 10 лица,[36] а да је 7 мештана Крепољина убијено је у Ђумерђину у Бугарској где су били интернирани.[37] Овом списку жртава Рајс је додао и Стевана Лазића који се убио бацивши се са стене док су га спроводили у Жагубицу, као и несталог Грујицу Голубовића. Бројни сељани посведочили су да „нема ниједне особе у селу која није била претучена.“ Бугари су убијали, пљачкали, палили, отимали паре и интернирали и у Крепољину и у свим околним селима, а у злоделима су предњачили: капетан Антоније Димов из Старе Загоре, поручник Иљуцов, полицијски комесар Петко Забев из Софије, жандарми Александар Хаџи Арзо из Велеса, Стојча Ђорђијев Гијев из Младог Нагоричана код Куманова, Ферад Веселов из Горње Трнавче, Печо и Трајко из области Радомира. Многим мештанима Бугари су спалили куће и салаше под изговором да су дезертери или да се у њима скривају побуњеници-дезертери. Школа и све српске књиге су спаљене, а опрема Пољопривредног друштва потпуно уништена.

Рајсовом истрагом утврђено је да су у шуми надомак Великог Села Бугари убили 10 лица,[38] а од последица пребијања умрло је још троје мештана.[39] Затвореници су систематски тучени дебелим штапом.[40] Подофицири и војници су отимали новац од сељана, реквирирано је све (остављено само 9 кг житарица месечно по особи), а мештани су још морали хранити 60 војника стационираних у селу. Интернирано је 18 особа, а у радне јединице регрутовано 95 мушкараца. Српска школа била је затворена, а српски свештеник Светозар Ђукић принуђен да врши шизматичку верску службу.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

Рајс је у другом делу Извештаја изнео своја запажања и закључке о злочинима Бугара почињеним током трогодишње окупације Пожаревачког округа. Најпре је поновио да би ради тачног утврђивања свих бугарских злодела било потребно обићи сва села уверен да би свеобухватна истрага доказала да број жртава страдалих од поданика Фердинанда Кобурга у Пожаревачком округу достиже „неколико

35 Благоје Сурдуловић, Иван Дервић, Рака Ђорзић, Илија Војновић, Јован Голубовић, Илија Гочић, Виор Радановановић, Петар Јеримић, Дамјан Николић, Никола Глишић, Илија Јанцув, Сима Пајкић, Мартин Жотуловић, Петар Михајловић и Јанко Михајловић убијени су 1916, а Марта Мартиновић, Паун Мартиновић, Сима Марелић и Марица Рча успут при одласку Бугара.

36 Паун Јовановић, Милутин Јовановић, Јован Бололајић, Јован Николић, Петар С. Радисављевић, Никола Р. Илић, Стојан М. Илић, Јован Степановић, Илија Пауновић и Јанко Ј. Младеновић.

37 Љубомир Мирковић, Стојан Веселиновић, Паун Стравковић, Симеон Стравковић, Павле Радовановић, Александар Пенонић и Ђорђе П. Ђорђевић.

38 Милутин Жоњевић, Живко Богдановић, Владислав Живковић, Здравко Петровић, Миленко Петровић, Милић Петровић, Владислав Тодоровић, Станојло Игњатовић, Милутин Јанковић и Тома Петровић.

39 Смиљана Петровић, Стојан Симић и Василије Грунић.

40 Жене су увек тучене по голом стомаку, а батинања су наређивали Атанас Мурђијев, Ђорђе Палилула, Велко Мандраџијев, Аферат Салимов, Златанов из Комисије за реквизиције, Рађеб, агенти за безбедност Илија Голубовић и Милан Ђурић, Русе Новевић из Дебра, поручник Пожарев, жандарм Стева и наредник Цане.

хиљада".[41] По његовом мишљењу очигледно је да су недела чињена са знањем и одобрењем владе у Софији, без чега бугарски војници и чиновници не би могли некажњено вршити такве покоље, али „пада такође у очи" да су те злочине војници и чиновници „са задовољством удвостручавали" и то у циљу извлачења личне користи. Јасно је, закључио је Рајс, „да је циљ владе било настојање да истреби што је могуће више Срба да би касније могли да подрже, пред светом, своју обману о бугарском карактеру овог краја" и то се мора узети у обзир приликом оцене држања владе у Софији, а „не би требало такође заборавити огроман број официра, војника и цивилних чиновника који су се обогатили тако што су гомилали лешеве." Само „да се не каже да су мучитељи били реткост", упозорио је Рајс, јер су се готово сви официри, војници и чиновници понашали на исти начин зато што су били истог менталитета.

Од разних варварских начина убијања које су Бугари практиковали, Рајс је најсуровијим сматрао „њихове шетње кроз варош и села са главама погубљених на бајонетима." Батинања којима је било изложено на стотине и хиљада Срба Рајс је сматрао за „средства из најмрачнијег средњег века, која усред 20. века користи народ који има намеру да наметне своју „културу" на немачки начин, људима који је с разлогом не желе."

Званичници у Софији најпре су негирали злочине у Србији. Када су вести о њима у европској јавности учестале, признали су да су злочини почињени, али су оспоравали њихову масовност и приписивали их комитама. Рајсовом истрагом непобитно је доказана одговорност Бугарске за злочине почињене у Србији од стране њених окупационих власти. Материјал који је он прикупио био је основ рада Међусавезничке комисије образоване одмах по окончању Првог светског рата са задатком да констатује све повреде Хашке конвенције и међународног права почињене од стране Бугара у окупираној Србији.[42]Комисија је закључила да се ради о планском злочиначком понашању за које је одговорном сматрала бугарску владу. Резултати рада ове Комисије, објављени у току Мировне конференције у Паризу,[43] били су основ да делегација Краљевине СХС пред Конференцијом оптужи бугарског владара и 500 бугарских држављана. Делегација је затражила изручење 25 лица која је означила као главне злочинце, стварајући основ да се у мировни уговор унесе клаузула по којој би Бугарска била обавезна да савезницима преда своје држављане окривљене за ратне злочине. Међутим, политички разлози превагнули су над правним, те је предлог о оснивању међународних судова одбијен и ратни злочинци препуштени суду заинтересованих држава.[44]

Изјавом делегације Краљевине СХС да неће позивати на суд Фердинанда Кобуршког ово питање је практично скинуто с дневног реда.[45] То је омогућило бугарској делегацији да на Конференцији задржи став порицања злочина[46] и просто занемари раније изјаве у којима је признавала одговорност својих чиновника. Рајсова бојазан да ће бугарски злочини почињени у Србији током окупације остати некажњени упркос необоривим доказима се на жалост показала оправданом.

РЕЗИМЕ

Истражујући судбину жртава бугарског окупационог режима у Пожаревачком округу, Рајс је прикупио значајне

41 У 12 места кроз које је прошао (од којих 3 вароши) Рајс је установио да је укупно убијена 431 особа, а знајући да су Бугари увек више убијали у селима, претпостављао је да је у многобројним селима у којима није спровео истрагу „број убијених на хиљаде", не рачунајући интернирце умрле у Бугарској.

42 Радом посебне комисије, која је испитивала повреде међународног права у заробљеничким логорима у Бугарској, ослобођено је око 22.000 заробљеника.

43 Documentes relatives aux violations des conventcions de la Haye et du Droit International en general, commises de 1915/1918. par les Bulgares en Serbie occupee, I-III, Paris, 1919. У прва два тома садржани су документи, а трећи том придодат је као анекс и насловљен Album des crimes Bulgares. Раније је објављен и део рада међусавезничке комисије,Rapports et enquites de la Commission inetralliee sur les violations du droit des Genes commises en Macedonie orientale par les armees Bulgares, Nancy-Paris-Strasbourg, 1918.

44 „Many obstacles prevented the consciousness of these crimes and their early formulation from turning into fully-fledged concepts in international criminal law at the start of the interwar period. Great Power conflicts and nationalist resistance were two of the sumbling blocks; domestic instability and the use of domestic political justice in the Balkans were others."Mark Lewis, The Birth of the New Justice: The Internalization of Crime and Punishment 1919-1950, Oxford, 2014, 65.

45 А. Митровић, Југославија на Конференцији мира 1919-1920, Београд , 1969, 196.

46 Statement by the Bulgarian Peace Delegation on Alleged Bulgarian Atrocities in Serbia, 1919, www.firstworldwar.com

податке о масовним патњама српског становништва и огромним размерама експлоатације природних ресурса овог краја Србије. Његова истрага је доказала да је Бугарска на окупираном подручју одузела Србима право на националну индивидуалност и успоставила систем који је карактерисало истребљење свега што је српско. Објављивање његових извештаја допринело је да европска и светска јавност сазнају истину о збивањима у Србији током бугарске окупације 1915-1918. Доследан научно заснованим начелима професионалне етике, и чврсто се држећи става,да «пред злочином нема неутралности», Рајс је својом истрагом поставио основ за стварање нових и ревизију старих правила међународног хуманитарног права, а његови извештаји су покренули даљи развој међународног ратног права и међународног кривичног права. На основу података прикупљених личном истрагом, Рајс је захтевао да се бугарски злочинци осуде због непоштовања и кршења ратних закона и правила и међународних конвенција, а посебно за масовна мучења и убијања Срба, приморавање на свакодневни неплаћени рад, спаљивање кућа и читавих села, денационализацију и кршење суверенитета државе Србије. Епилог целокупног Рајсовог рада на истраживању бугарских злочина у окупираној Србији, као и рада Међусавезничке комисије која је одмах по окончању рата формирана да утврди све повреде Хашке конвенције и међународног ратног права почињених од стране Бугара у окупираној Србији, био је, међутим, у потпуном нескладу са утврђеним чињеничним стањем. Непосредни починиоци злочина у окупираној Србији, као и њихови налогодавци из Софије, услед преваге политичких над правним разлозима успели су избећи одговорност за почињене злочине у Србији у Првом светском рату.

REISS' INVESTIGATION OF BULGARIAN CRIMES IN THE DISTRICT OF POŽAREVAC (1915-1918)

By investigating the fates of the victims of Bulgarian occupation regime in Požarevac District, Reiss collected important data on the widespread suffering of Serbian people and the large-scale exploitation of the natural resources of this region. His investigation proved that Bulgaria denied Serbia the right of national individualism and established a system aimed at the extermination of everything which was Serbian. The publishing of his reports contributed to European and world public learning the truth about the events in Serbia during Bulgarian occupation (1915-1918). True to the science-based principles of professional ethics, firmly holding the opinion that "one cannot remain neutral about a crime," Reiss' investigation laid the foundation of creating new and revisiting old rules of international humanitarian law, and his reports stimulated further development of international law of war and international criminal law. On the basis of the data collected during his own investigation, Reiss demanded that Bulgarian criminals should be sentenced for flouting and breaking the rules and regulations of war and international conventions, especially in cases of mass torture and killings of Serbs, forcing them to work unpaid every day, burning their houses and entire villages, denationalizing and violating the sovereignty of Serbian state. The conclusion of Reiss' complete work on the investigation of Bulgarian crimes in occupied Serbia and the work of Inter-Allied Commission of Control which was formed shortly after the war in order to determine all the breaches of the Hague Convention and international law of war committed by Bulgarians was, however, completely different from the established facts. Political reasons having prevailed against legal ones, the direct perpetrators of the crimes in the occupied Serbia and their order-issuing authorities from Sofia managed to evade the responsibility for the crimes they had committed in Serbia during the First World War.

Др Јасмина Николић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 94(497.1)"1918/1941"(093.2)

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОПШТИХ ДРУШТВЕНИХ И ПОЛИТИЧКИХ ПРИЛИКА У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА/ЈУГОСЛАВИЈИ У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА, СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ПОЖАРЕВАЦ

Сажетак: У овом раду разматрају се опште друштвене и политичке прилике у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца/Југославији/Дунавској бановини, са освртом на Пожаревац, у периоду између два светска рата, које су утицале на ниво свести становника о времену у коме живе, од чега је зависила сама друштвена стварност. У периоду између два светска рата, Краљевина Југославија, и у оквиру ње Србија, пролазиле су кроз фазе своје модернизације упркос друштвеним кризама, а Пожаревац[1] је прошао цивилизацијски еволутивни ход од трговачко-занатлијске вароши, са тешким бременом наслеђеним током балканских ратова и бугарске окупације, до града, чији је успон у области просвете, културе, здравства, свакодневног живота, достигао запажен ниво модернизаторског напретка, који је био значајно условљен успонима у друштвеним, политичким и економским областима живота, а прекинут новим ратним вихором у коме се југословенско друштво нашло након нешто више од две мирнодопске деценије. Србија и Пожаревац су у периоду између два светска рата постигли евидентне резултате у области опште модернизације, што је представљало позитиван стимуланс за развој културе и других облика друштвеног живота.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Краљевина Југославија, Дунавска бановина, Пожаревац, период између два светска рата, политичке прилике, друштвене прилике - демографске, здравствене, просветне, културне, индикатори модернизације.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија током свог постојања (1918-1941) имала је низ унутрашњих и спољнополитичких проблема.[2] Поред тога, успело се у изградњи и даљој модернизацији практично свих сегмената друштва. Србија као покрајина спадала је у нешто развијеније привредне и културно-историјске обла-

1 Пожаревац ипак има извесне историјско-географске специфичности које га издижу изнад просечног града у Србији, и то пре свега:
а. Посматрано историјски, Пожаревац је знатно мање био у саставу Отоманског царства, што је свакако афирмативна историјска категорија. Наиме, потпао је под турску власт приближно кад и Смедерево, дакле, почетком друге половине 15. века, а делио је судбину Шумадије, односно Београдског пашалука још од 1804. године, што је историјски нуклеусна територија Србије која је прва прошла кроз различите фазе стицања независности. Осим тога, у периоду од краја 17. до краја 18. века, три пута је био у поседу Аустријанаца, од чега најдуже 1718-1742, по резултатима чувеног Пожаревачког мира из 1718. године.
б. Посматрано географски (економско-географски и са аспекта просторног планирања) Подунавље представља у целини нодалну регију, са осовином развоја у Дунаву као међународној саобраћајној дестинацији, изузетно повољном земљишту за обраду, риболов и сл, што све заједно представља осовину развоја која му даје потенцијал бржег развоја од осталих просечних подручја Србије. Најзад, гранични положај у односу на Аустрију (од 1867. Аустроугарску) као на државу са развијенијим економско-цивилизацијским нивоом од Отоманске империје, односно од почетка 19. века аутономне, а потом независне Србије, давало му је, такође, допунско позитивно обележје.

2 О историјату Краљевине Југославије 1918-1941, видети у: Бранко Петрановић, Историја Југославије, I, (1918-1941), Нолит, Београд, 1989.

сти у односу на Црну Гору и Босну и Херцеговину, док је у односу на Војводину, Хрватску и посебно Словенију, заостајала у достигнутом степену привредног и друштвеног развоја. Браничевски округ и Пожаревац се, у значајном делу периода који нас интересује, налазио у саставу Дунавске бановине,[3] што је поспешило интегративне везе дела северне Шумадије са суседним областима Баната, као ширим подунавским регионом.

Политичка ситуација у Краљевини Југославији у периоду између два светска рата је сигурно имала своју повезаност са општим збивањима у Европи тог периода.[4] Сама Југославија је створена у односима великих сила на крају Првог светског рата. Политичка елита тадашње Србије, која је изнела значајан терет ратних напора Антанте на Балкану, приклонила се, под утицајем великих сила, концепту формирања заједничке државе са Хрватима и Словенцима. Француска као западна сила са традиционално пријатељским односима са Србима у овом периоду, појачава савезништво са Југославијом на ниво стратешког партнерства што се, поред војно-политичке сарадње, рефлектовало у економији и посебно у култури.[5] Србија се од мајског династичког преврата 1903. дефинитивно везује за Антанту односно руско-француску осовину. Овде треба истаћи да је управо српски народ, рачунајући и његову елиту, носио традиционално наклоност према овим европским силама, што је имало посебан одраз и у култури.[6] Југославија је, дакле, била у оквиру француског безбедносног система све до убиства краља Александра Карађорђевића у Марсеју октобра 1934. године, од када је Влада Милана Стојадиновића престала да посматра Француску као безусловни ауторитет и главни центар моћи у спољној политици и све више се повезивала са Немачком.[7] Потписивање пакта Југославије и Италије 1937. године извршено је, управо, уз подршку Немачке, али и сагласност Британије, која је посредовањем желела да избегне нове затегнутости у Европи. Супротности на унутрашњополитичкој сцени између српских и хрватских политичара су примирене споразумом Цветковић–Мачек, августа 1939. године, уочи Другог светског рата. На тај начин, Југославија је успела да створи извесно унутрашње јединство и избегне ратни сукоб све до пролећа 1941. године, као и да задржи баланс према зараћеним странама, иако је немачки утицај нагло порастао и имао превагу над француским финансијским капиталом на југословенском тлу.

Унутрашња политика Краљевине Југославије је током међуратног периода била прожета нестабилношћу. У првим послератним годинама постојао је проблем државног устројства, пошто око тога није било консензуса са хрватским политичким странкама. Наиме, доношење првог *Видовданског устава* је остварено без учешћа хрватских политичких странака, пре свега Хрватске републиканске сељачке странке коју су предводила браћа Радић. Атентат у скупштини на Видовдан 1928. године и убиство браће Радић, тешко ће оптеретити унутрашњу политичку сцену Краљевине и нарочито укупне односе Срба и Хрвата. Шестојануарска диктатура краља Александра Карађорђевића, привремена забрана вишестраначја, доношење новог *Октроисаног устава*, додатно су ограничили политичке слободе и степен

3 Дунавској бановини су припадали срезови Пожаревачки, Моравски и Рамски, а Моравској бановини Голубачки, Звишки, Хомољски и Млавски срез. Ипак, ових седам срезова, који су новом поделом раздвојени у две одвојене управне целине, и даље су представљали једну географску, економску и политичку целину у којој је Пожаревац био гравитациони центар; АС, *Алманах Краљевине Југославије IV,* Београд, 1931; Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа,* Посебна издања 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009, 61-76.

4 У вези са овим погледати у: Љубодраг Димић, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд, 1998; Љубодраг Димић, *Србија и Југославија*, САНУ огранак у Новом Саду и „Беседа“ издавачка кућа православне Епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, Нови Сад, 2001.

5 Renouvin Pierre, *Histoire des relations internationales,* tome sixième, Le XIX siecle II, de 1871. a 1914. *La nagée de L'Europe*, Librairie Hachiette, Paris, 1959; ЉубодрагДимић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, III, Београд, 1997, 186-204; Љ. Димић сматра да је додатни мотив за прихватање француског културног обрасца у Краљевини Југославији био и тај што је он помогао интегрисање државног простора у јединствену целину, нарочито у односу на крајеве који су од раније били под доминантним утицајем аустроугарске, немачке или италијанске културе, дакле северни и северозападни.

6 О овоме више у:Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941,* I-III; Такође у: Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј и Институт за политичке студије, Нови Сад-Београд, 2008, 147-169; Чедомир Попов, *Од Версаја до Данцига*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995, 172.

7 Немачки културни утицај у Краљевини Југославији је јачао током тридесетих година, али треба напоменути да је његов носилац била бројна немачка мањина, пре свега, а потом и шири слојеви хрватског и у мањој мери словеначког народа. Кад су у питању Срби, немачка култура је била израженија у Војводини и западним крајевима Краљевине са традиционалном аустроугарском културом као доминантном; у: Драган Петровић, Јасмина Николић, *нав.дело*, 151.

остварене демократије у земљи.[8] Обнављање пуног вишестраначког парламентаризма од 1935. године,[9] па све до почетка Другог светског рата 1941. године, представља период обнове либерализације политичког живота у земљи, што је, између осталог, резултирало и споразумом Цветковић-Мачек (привременим решавањем међунационалног проблема у земљи). Избијање Другог светског рата у Европи 1939. године се негативно рефлектовало и на унутрашњу политичку стабилност Краљевине у периоду до почетка Априлског рата и напада на Југославију од стране фашистичких сила 6. априла 1941. године.

Србија се током овог периода нашла у ситуацији која је пресликавала опште стање у Краљевини. Ипак, постојале су веома запажене специфичности. У односу на све друге крајеве Краљевине, Србија је у оба балканска и Првом светском рату поднела велике људске и материјалне жртве.[10] Била је изражена диспропорција погинулих мушкараца у најбољим стваралачким годинама живота у односу на женски део популације, чему треба додати и висок удео ратних војних инвалида и хроничних болесника.[11] Захваљујући још увек релативно високом природном прираштају становништва, ови велики демографски губици су делимично санирани у међуратном периоду. Србија је, уз Словенију, етнички била најхомогенија историјска област у Краљевини. Слично је било и у Браничевском крају, пошто су етнички православни Срби обухватали преко 90% становништва. Удео сеоског становништва у Србији тог периода је варирао од око 86% након Првог светског рата, око 80% године 1931. до преко 75% уочи Другог светског рата.

Када се посматра писменост као следећи важан индикатор модернизације, ту је удео писмених био 45% године 1921, затим 53% на попису из 1931, да би тај проценат уочи Другог светског рата био 60%.[12] Пораст становништва у градовима је био евидентан, па је тако Београд уочи Првог светског рата имао око 100.000 становника, 1931. године око 240.000, а заједно са Земуном и Панчевом око 290.000. Најзад, 1940. године Београд има 320.000 житеља, а са Земуном и Панчевом око 400.000.[13] Са друге стране, Пожаревац је спадао међу напредније србијанске градове у међуратном периоду, имајући у виду да је његово становништво порасло са 10.000 1919, на око 16.000 уочи Другог светског рата. Овоме треба додати формирање и јачање средњих сталежа у граду који га све више издваја у односу на рурално окружење.

Пораст писменог становништва био је још динамичнији. У структури становништва издваја се све више средњи имовински слој неуралног становништва, у који су спадали тзв. *бели оковратници*, односно нефабричка занимања: државни чиновници и службеници, лекари и део медицинског особља, просветни радници, адвокати и правници, предузимачи, део свештенства, официрског кора и слично. На врху стратификационе структуре се издваја богато грађанство, али и крупни земљопоседници. То су професије средњег и посебно крупног капитала, генералске породице и најистакнутији политичари и државни функционери, врх свештенства, истакнути трговци, средњи и крупни индустријалци и финансијери и др. Ови слојеви су имали и свој специфичан начин живота и забављања, битно другачији од нижих слојева становништва у Србији и Југославији.[14] Виши слојеви становништва су углавном били сконцентри-

8 *Општа енциклопедија Larousse*, 3, Историја, Београд, 1973, 629.

9 И пре тога су постојали избори и парламент практично читаво време Шестојануарске диктатуре, али не и пуно вишестраначје у смислу постојања до почетка 1929. године и поново од краја 1934.

10 Више о овоме видети у: Јасмина Живковић, *Губици српске војске у Великом рату,* у: Група аутора, *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*, Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014, 172-181.

11 Исто.

12 Подаци из: Слободан Антонић, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, у: Елита, грађанство и слаба држава, Службени гласник, Београд, 2006, 12; Бранко Петрановић наводи да је „Северна Србија имала 60,3% писмених“, *Историја Југославије 1918-1988*, I, 58 – под Северна Србија подразумевала се „предкумановска Србија“ увећана за Рашку област, Косово и Метохију, три општине данашњег југа Србије и Димитроградска и Босилеградска општина добијене од Бугарске 1918. године. Из тога произлази да је „предкумановска Србија“ имала извесно већи број писмених од 60%, нарочито ако имамо у виду да је по попису из 1948. било 73% писмених на простору „предкумановска Србија“; и у: Момчило Исић, *Писменост у Србији између два светска рата*, Београд, 2001.

13 Статистички подаци из Историја Београда, III, Београд, 1974, 240-247; такође у: Александар Вељковић, *Индустрија као компонента просторно-функционалне структуре Београда*, Југинус, Београд, 1983, 109.

14 Више о овоме видети у: Радина Вучетић, *Модерност на Калемегдану*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2004.

сани у великим градовима, док су и градови попут Пожаревца имали своју економску, политичку и културну елиту, која је остваривала све интензивнију сарадњу и са оном себи сличном у другим великим градовима Србије и Војводине, попут Београда, Новог Сада, Крагујевца и других. На тај начин се више класе међусобно интегришу у јединствену елиту, чему доста доприноси и развој различитих облика саобраћаја у овом периоду, а нарочито железничког и друмског. Са друге стране, поред бројног нижег средњег слоја становништва у Србији овог времена, како у граду, тако и у селу које одржава своје основне егзистенцијалне потребе, јављају се осетне разлике у односу на ниже слојеве становништва, од којих они најнижи делови имају основне егзистенцијалне проблеме. Одлике тог најнижег слоја становништва су, поред слабог имовинског стања, низак ниво културног живота, а често и појава различитих облика друштвене патологије од којих је најчешћи био алкохолизам, коцкање, проституција, скитничење и др.[15] Овде је реч о сиромашнијем делу радничке класе у граду, као и о најсиромашнијим сељацима, од којих је најугроженија била групација наполичара – безземљаша. У време велике економске кризе, која је захватила почетком тридесетих година Србију, долази до масовног губитка посла у градовима, нарочито у индустрији, што је реципрочно ширило привредни застој и на друге области привреде. Већ од 1934. године ситуација се битно поправља и криза се превазилази, да би се следећих година остварио нови и последњи привредни процват на тлу Југославије до почетка Другог светског рата.

На изборима на простору Србије у периоду између два светска рата, највише успеха су имали радикали, који су током двадесетих година добијали око 50% изашлог бирачког тела (1923–49%, 1925–55%, 1927–51%) и већи број мандата у парламенту (1923–69%, 1925–55%, 1927–51%).[16] Током тридесетих година радикали задржавају своју основну снагу. Сличне резултате и утицај радикали су остварили и у Браничевском крају,[17] нарочито у периоду друге половине тридесетих година, када је режимска коалиција на челу са Миланом Стојадиновићем имала на овим просторима пресудан утицај. Један од кључева успеха радикала у Србији јесте добра страначка организованост, инфраструктура изграђена и на локалном нивоу, као и велика масовност чланства.[18]Овакво вишедеценијско упориште радикала у масовном чланству ушло је у традицију многих истакнутих породица, укључујући и Браничевски крај. О томе историчар радикалског покрета Гордана Кривокапић-Јовић каже: *Значајна радикалска друштва и појединци постојали су у свим варошицама Пожаревачког округа, али су најбројнија и привредно, економски, друштвено, најзначајнија била она у Пожаревцу (окружном средишту и највећој, најбогатијој и најзначајнијој вароши тог краја), Голупцу и Великом Градишту, Петровцу, док су мање радикалске групе биле у Бољевцу, Жабарима и Жагубици.*[19] Наводећи социјалну структуру и главне одлике водећих радикала Пожаревачког округа, Кривокапић-Јовић указује на вишегенерацијску традицију водећих радикалских првака и њихових породица: *У кругу дугогодишњих посланика странке из округа који су били активни и у овом периоду био је и др Станојло Вукчевић, лекар у Пожаревцу, који је 1920. године био први на радикалској листи. Из Пожаревачког округа је био и Алекса Нешић, економ из Великог Села...Још 1878. године био је изабран за општинског одборника а за председника општине први пут 1883. године. Више пута је био биран за народног посланика од 1888. до 1906. године У свом селу јејош далеке 1882. године основао читаоницу, а 1900. године „Машинску земљорадничку задругу“ којој је био председник. Био је члан Управног па Надзорног одбора Српских земљорадничких задруга. У том својству је путовао у Аустроугарску, Баварску, Витемберг, Швајцарску и Италију ради проучавања пољопривреде и сточарства. Био је један од оснивача и редован члан „Српског пољопривредног друштва“...Из генерације идеалиста из 70-их година и редова НРС-а отишао је 1922. године Стеван Максимовић, адвокат и књижевник, велики ро-*

15 Погледати: *Социјална патологија*, Београд, 1996.

16 Подаци из: Драган Суботић, *Српске политичке странке и по-крети у 19. и 20. веку, Политичке странке и покрети у полити-чком животу Србије (Југославије) 1918-1941 и егзилу (1945-1990)*, Институт за политичке студије, Београд, 1998, 15-80; Бранислав Глигоријевић, *Парламентаризам и политичке стран-ке у Југославији 1919-1929*, Београд, 1979, 81-83, 138-139; Драган Петровић, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007, 79.

17 Бранко Надовеза, *Радикализам у Браничевском крају*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007, 201-207.

18 Видети у: Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, део I „Народно-радикална струја“, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

19 Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза, О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918-1929)*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002, 69.

дољуб у правом смислу правозаступник, који је био и на свим видним положајима у друштву (и народни посланик) и написао велик број расправа и чланака.[20] Из наведене социјалне структуре водећих радикала Пожаревачког краја у међуратном периоду, коју нам у свом раду даје Кривокапић-Јовић, долазимо до закључка да те позиције све више освајају богати предузетници и земљопоседници, а све мање угледни појединци који су се истакли агитовањем за своје суграђане у вишегодишњем учешћу у политичкој утак-

ГЛАСАЈ ЗА ДУШАНА
малог занатлију а великог човека.
ТРГОВИНА
БИРАЧУ!
Не дозволи да се продаш за новац и да гласаш везаних очију на штету твоју и на штету твоје отаџбине,
Већ пази да свој глас употребиш за своје добро и добро своје отаџбине.
Човеку је највећи непријатељ незнање.
Зато памет у главу. Не дозволи да се продаш, нити да те ко други прода, то није ни човечанско, нити то може, нити сме да дозволи један поштен човек - Југословен, да незнањем очима даје свој глас за кандидата који нема друге способности сем новца.
Човек који је достојан да дам свој глас за њега, то је онај који је за народ радио и на делу доказао, да је способан да шиши по својим најбољим порукама свога народа и да их у дело проводи, а то је Душан М. Живојиновић, мали занатлија а велики човек.
Због тога су наши Душ. М. Живојиновића и назвали најбезобразнијим послаником у Народној скупштини, јер је увек нашао пута и начина да за свој срез учини све што је могуће учинити — не презирући ни од чега само да дође до одређеног му циља. Ако је за то безобразан онда нам такав посланик и треба, а не само да аминује што му други нађе.
Никола Пашић да није био, онакав какав је био, никад неби имао ону славу у својој политичкој каријери коју је он доказао, зато се сада његово име у политичкој историји Југославије, пише златним словима, а његовим наследницима даје диван пример политичког рада.
Дакле бирачу отсуди је чег то, у твојим је рукама и твоје гласачко право, зато размисли и дај свој глас ономе од кога ћеш имати користи и он и наша отаџбина Југославија.
А то се може видети само од опробаног борца и нашег старог вође ДУШАНА М. ЖИВОЈИНОВИЋА.
Зато сви на биралиште и дајмо свој ГЛАС:
ДУШАНУ М. ЖИВОЈИНОВИЋУ
МАЛОМ ЗАНАТЛИЈИ А ВЕЛИКОМ ЧОВЕКУ.
АКЦИОНИ ОДБОР

Изборни плакат Радикалне странке (Историјски архив Пожаревац)

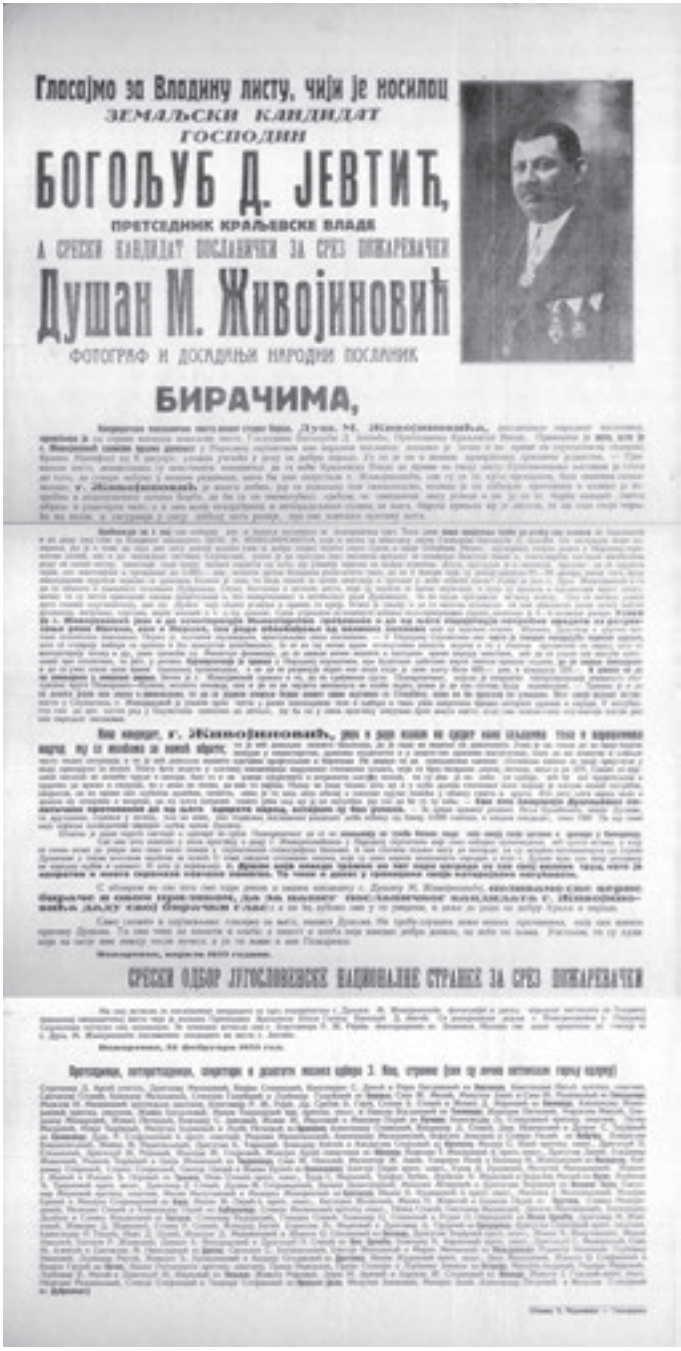
Гласајмо за Владину листу, чији је носилац
ЗЕМАЉСКИ КАНДИДАТ
ГОСПОДИН
БОГОЉУБ Д. ЈЕВТИЋ,
ПРЕТСЕДНИК КРАЉЕВСКЕ ВЛАДЕ
А СРПСКИ КАНДИДАТ ПОСЛАНИЧКИ ЗА СРЕЗ ПОЖАРЕВАЧКИ
Душан М. Живојиновић
ФОТОГРАФ И ДОСАДАШЊИ НАРОДНИ ПОСЛАНИК
БИРАЧИМА,
СРПСКИ ОДБОР ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАЦИОНАЛНЕ СТРАНКЕ ЗА СРЕЗ ПОЖАРЕВАЧКИ

Изборни плакат Радикалне странке (Историјски архив Пожаревац)

20 Гордана Кривокапић-Јовић, *нав.дело*.

мици на локалном и регионалном нивоу. Тако су истакнути појединци у радикалском друштву овог краја и даље били представници интелектуалне и стручне елите (адвокати, апотекари, лекари, професори и учитељи, новинари, штампари и др), али су најважније позиције освајали индустријалци, крупни трговци и земљопоседници. Ова богата структура истакнутих појединаца углавном је заузимала важна и почасна места у страначкој инфраструктури, али је ретко имала истакнуту улогу међу прослављеним посланицима овог периода, који су својим држањем у парламенту и регионалним и локалним скупштинама, временом постајали народни трибуни. Међу богатим појединцима овог краја, који су заузимали важна места у радикалској инфраструктури, Кривокапић-Јовић наводи индустријалце Брану Давинића[21] и Јоцу Селића, Димитрија Протића, трговца и директора Пожаревачке задруге, Александра Ђурића, адвоката и директора Пожаревачке банке, трговце Косту Обрадовића, Властимира Караџића, Михајла Симића и *једног јеврејског порекла Исак Каријо*. Лекар Лазар Бесарабић[22] био је истакнути радикал у међуратном периоду, који је заједно са Душаном Живојиновићем,[23] председником општине, издејствовао 9 ха земље за изградњу нове болнице. *Радикалска друштва која су се окупљала по варошима Пожаревачког округа личила су често на трговачка удружења, а она која су се организовала по сеоским самоуправним општинама на друштва која су окупљала или богате и имућне или солидно и добро организоване економе и земљорадника или оне који су тежили то да буду (а тих је било више). Кроз сеоску организацију то је био савез представника ових група који је личио на савез председника општина (једне сеоско-варошке и осталих самоуправних), а на нивоу Окружне организације (ОО) опет је личио на трговачко удружење*.[24] Интересантно је и то да су културни радници Пожаревца били веома слабо заступљени у страначким организацијама тог времена. Гордана Кривокапић-Јовић и Мирољуб Манојловић наводе пожаревачки лист *Грађанин*[25] као превасходно *радикалско гласило*.

Демократска странка је у посматраном периоду имала наглашен југословенски карактер и развијену инфраструктуру широм земље, али не тако добро организовану, масовну и дисциплиновану као радикали. *Своје позитивне стране у односу на радикале, демократе су налазили у нешто вишој образовној структури страначке елите па и чланства, те у нешто већем утицају у варошима и градовима, него што су је сами имали на руралном простору Србије*.[26] Међутим, у самој Србији демократе су стајале лошије од радикала, што је имало изражаја и у Пожаревачком

21 Архив Југославије, Фонд 37-*Милан Стојадиновић*, фасцикла 348 за Давинић Брану индустријалца и фасцикла 368 за Живојиновић Душана председника општине Пожаревац. Овде имамо увид у изворна документа, између осталог и детаљну преписку коју су ова два истакнута радикалска првака и народна посланика Пожаревачког краја током друге половине тридесетих година имала са својим шефом странке и председником југословенске владе Миланом Стојадиновићем. Из ових извора стекли смо директно увид и о социјално-политичкој ситуацији у Пожаревцу током друге половине тридесетих година међуратног периода. Општи утисак је да је политиканство достигло такве размере да су готово сва истакнута места у државној управи добијана и задржавана управо преко страначке и политичке подобности, што су неке ствари које асоцирају и на потоња времена, све до данашњих дана;
Брана Давинић (1896-1942), индустријалац и народни посланик, ватрени радикал, дао је велики допринос развоју Пожаревца; од 1935. до 1938. године успео је да се у Пожаревцу сазида нова зграда гимназије, интернат Пољопривредне школе, Државна четвороразредна трговачка академија, нова окружна болница и унапреди рад многих привредних и хуманитарних организација; у: Мирољуб Манојловић,*Значајни Пожаревљани*, Културно-просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2009, 73-74.

22 Први послератни управник болнице у Пожаревцу био је др Лазар Бесарабић, од 1920. до 1926. године, па поново од 1927. до 1930. године; био је саветник у Министарству социјалне политике и народног здравља, учесник ратова 1912-1918. године; у: Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Пожаревац, 2008, 116; Душан Кастратовић, *Историја медицине Пожаревачког округа 1822-1914*, Пожаревац, 1991, 99-100.

23 Душан Живојиновић Шапчанин (1872-1942), ватрени радикал и председник друштва „Светозар Марковић“ у Пожаревцу, победио на изборима у Пожаревцу 1931. године и постао председник општине и народни посланик; у: Мирољуб Манојловић, *Град Пожаревац-170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац, 2009, 55, 57, 108; Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, 124-125.

24 Гордана Кривокапић-Јовић, *нав.дело*, 69-70.

25 Оснивач и власник првог пожаревачког листа *Грађанин*, покренутог 1887. године, био је Јован Јовановић Јошка (1858-1917), ватрени радикал, један од првих сарадника Николе Пашића који је 1879. године радио као општински инжењер у Пожаревцу; у: Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани*, 157-159; Мирољуб Манојловић, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002, 160.

26 Драган Петровић, *Српске политичке странке*, 80.

крају.[27] Најистакнутији функционери Демократске странке у међуратном периоду из Пожаревца су били адвокати Драгутин Ранковић, члан извршног и главног одбора странке и Иван Николић, члан главног одбора. Драгутин Ранковић је био изабран и за посланика у Парламенту Југославије тридесетих година. У сваком случају, утицај и резултати на из-

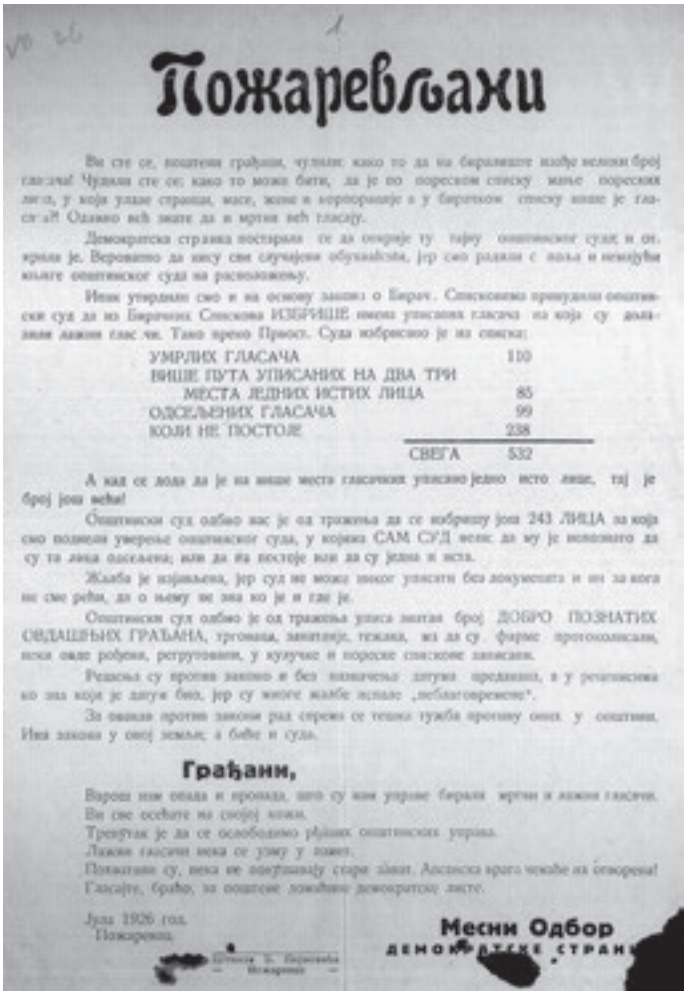

Пожаревљани

Ви сте се, поштени грађани, чудили како то да на бирачким листе нелоши број гласача! Чудили сте се: како то може бити, да је по пореском списку мање пореских лица, у који улазе страница, мисе, жене и корпорације а у бирачком списку више је гласача?! Одавно већ знате да и мртви већ гласају.

Демократска странка постарала се да открије ту тајну општинског суда и отвори је. Вероватно да ћете сви случајеви обухваћени, јер смо радили с пуна и немајући књиге општинског суда на расположењу.

Иван утврдили смо и на основу закона о Бирач. Списковима принудили општински суд да из Бирачких Спискова ИЗБРИШЕ имена уписаних гласача на која су долазили лажни глас чи. Тако преко Пропст. Суда избрисано је из списка:

УМРЛИХ ГЛАСАЧА	110
ВИШЕ ПУТА УПИСАНИХ НА ДВА ТРИ МЕСТА ЈЕДНИХ ИСТИХ ЛИЦА	85
ОДСЕЉЕНИХ ГЛАСАЧА	99
КОЈИ НЕ ПОСТОЈЕ	238
СВЕГА	532

А кад се дода да је на више места гласачких уписано једно исто лице, тај је број још већи!

Општински суд одбио нас је од тражења да се избришу још 243 ЛИЦА за која смо поднели уверење општинског суда, у коме САМ СУД веле да му је непознато да су та лица одсељена; или да их постоје или да су једна и иста.

Жалба је изјављена, јер суд не може никог уписати без документата и он за кога не зне рођ, да о њему не зна ко је и где је.

Општински суд одбио је од тражења уписа знатан број ДОБРО ПОЗНАТИХ ОВДАШЊИХ ГРАЂАНА, трговаца, занатлија, тежака, из да су фирме протоколисали, нека овде рођени, регрутовани, у кулучке и пореске спискове записани.

Решења су против закона и без назначења датума предмета, а у речницима ко зна који је датум био, јер су многе жалбе послане „неблаговремено".

За оваква против закони рад стрем се тешка тужба против оних у општини. Има закона у овој земљи, а биће и суда.

Грађани,

Варош нам опада и пропада, што су нам управе бирали мртви и лажни гласачи.

Ви сте осеђите на својој кожи.

Тренутак је да се ослободимо рђавих општинских управа.

Лажни гласачи нека се узму у пашт.

Покаћемо су, нека не одговарају старе јаде. Аласиска врата чекаће на отворена!

Гласајте, браћо, за поштене домаће демократске листе.

Јули 1926 год.
Пожаревац.

Месни Одбор
ДЕМОКРАТСКЕ СТРАНЕ

Изборни плакат Демократске странке
(Историјски архив Пожаревац)

19. IV. 1935

Пожаревљани

Извештавам вас да сам посланички кандидат на земаљској кандидатској листи г. **Богољуба Јевтића,** претседника Краљевске Владе.

Позивам вас да размислите о свима кандидатима и о приликама у којима се сви ми, и богатији и сиромашни, налазимо.

Ако то учините, онда сам убеђен: да ће код вас свака себичност и ранија политичка припадност отпасти и да ћете се сви и заузети за моју кандидацију и гласати на дан 5 маја за моју кандидатску листу.

Верујем да сви без разлике осећате да, од свих осталих кандидата, могу ја да разумем највише и вас и ваше тегобе и да се ја могу понајбоље заузети да се тегобе ублаже и отклоне, и Краљевској Влади бити свесрдни сарадник на економском подизању свих друштвених редова.

Доказао сам да сам народни човек и верујем да вам је сада такав потребнији но икада.

19 априла 1935 год.
у Пожаревцу.

МИХАИЛО КРСТИЋ
АДВОКАТ

Изборни плакат Демократске странке
(Историјски архив Пожаревац)

борима Демократске странке у Пожаревцу и Браничевском округу, су заостајали у међуратном периоду у односу на Радикалну странку, али су били изнад свих других политичких странака, како у овом крају, тако и у Србији.[28]

Земљорадничка странка је, током избора двадесетих година, успевала да, захваљујући свом упоришту на селу, пређе цензус освајајући око 10% бирачког тела у Србији,

27 Десимир Тошић, доајен Демократске странке још из предратног доба тврди *да је сарадња Демократске странке са Југословенском муслиманском организацијом на општинским изборима 1926. и посланичким 1927. године уништила странку у Босни и Херцеговини*, у: *Десимир Тошић, Демократска странка 1920-1941*, Фонд Љуба Давидовић, Београд, 2006, 122.

28 Више о Демократској странци видети и у: Драган Тешић, Коста Николић, *Историја Демократске странке, 1929-1941*, (друго издање), Службени гласник и Институт за савремену историју, Београд, 2010.

а током тридесетих да опстане у различитим коалицијама као запажена политичка странка. Све ове опште одлике Земљорадничке странке биле су изражене и у Пожаревачком крају, с тим да је и на селу она имала доминантну конкуренцију Радикалне странке.[29]

У првој половини 1925. године у Пожаревцу се оснива

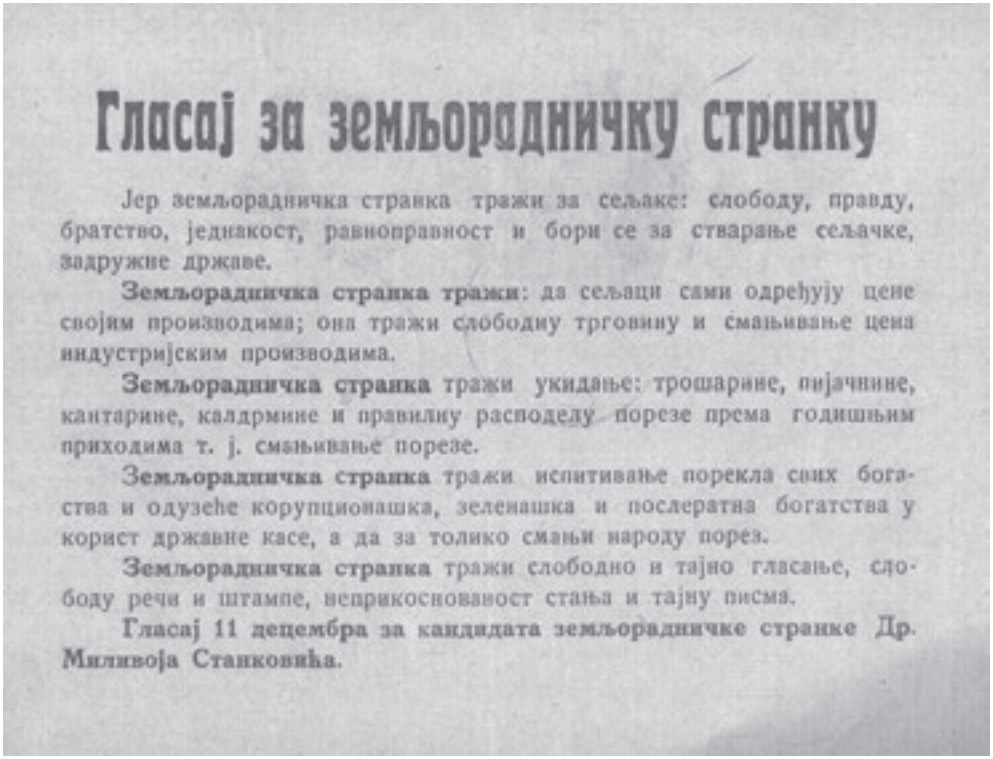

Гласај за земљорадничку странку

Јер земљорадничка странка тражи за сељаке: слободу, правду, братство, једнакост, равноправност и бори се за стварање сељачке, задружне државе.

Земљорадничка странка тражи: да сељаци сами одређују цене својим производима; она тражи слободну трговину и смањивање цена индустријским производима.

Земљорадничка странка тражи укидање: трошарине, пијачнине, кантарине, калдрмине и правилну расподелу порезе према годишњим приходима т. ј. смањивање порезе.

Земљорадничка странка тражи испитивање порекла свих богатства и одузеће корупционашка, зеленашка и послератна богатства у корист државне касе, а да за толико смањи народу порез.

Земљорадничка странка тражи слободно и тајно гласање, слободу речи и штампе, неприкосновност стања и тајну писма.

Гласај 11 децембра за кандидата земљорадничке странке Др. Миливоја Станковића.

Изборни плакат Земљорадничке странке (Историјски архив Пожаревац)

партијска организација комуниста која је бројала 7 чланова: Алекса Јовановић звани Гарибалди, Огњан Томић, Тоза Јовановић, Љуба Јанковић Муња, затим опанчарски радници Вујица Петровић, Милан Митровић и столар Грујица Петковић. Социјални састав партијске организације

29 Више о политичким приликама у Пожаревцу и Браничевском крају током тридесетих година 20. века видети и у: Добрица Јовановић, *Грађанин и политички живот у Пожаревцу 1937-1941*, дипломски рад у рукопису, Пожаревац, 1985.

био је углавном ситнозанатлијски.[30] Интензивиран је рад на формирању синдикалних организација радника и јачању радничког покрета, као и легализовању политичког рада преко синдикалних организација[31] и других форми рада, па су тако већ почетком 1927. године постојале синдикалне подружнице кожарских, дрводељских, металских и кројачких радника, оснивају се радничко-уметничка група *Свести* раднички спортски клуб *Млади радник*.[32]За две године рада партијска организација је успела да развије и обједини синдикални културно-просветни, уметнички и спортски рад. Поред борбе за економско побољшање положаја радника, организовано се радило на њиховом политичком уздизању, буђењу класне свести и то растурањем напредне штампе, синдикалних листова, студентске штампе, формирањем омладинске и женске секције радничко-уметничких удружења и слично. Захваљујући деловању Комунистичке партије и њиховим гласовима, на општинским изборима 1926. године у Пожаревцу први пут је победила Демократска странка са адвокатом Михаилом Крстићем на челу.[33]

Прва нова пожаревачка општинска управа изабрана је 5. октобра 1918. године на збору 140 највиђенијих Пожаревљана, и том при-

30 Богољуб Стојановић и др, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између Првог и Другог светског рата*, у: Пожаревачки алманах (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957, 52.

31 Више о синдикалном организовању и раду синдикалних организација у Пожаревцу, и у: Мирољуб Манојловић, Томислав Јевремовић, *Синдикални покрет Пожаревца 1870-2000*, Пожаревац, 2005.

32 Више о овом клубу и у: Мирољуб Поповић Цицко, *Фудбалски клуб Млади радник Пожаревац 1926-2006, 80 година*, Пожаревац, 2006.

33 Богољуб Стојановић и др, *нав.дело*, 57.

ликом за председника је изабран апотекар Мијаило Душманић,[34] а кметови су били: трговац Лазар Милосављевић, трговац Михаило Дамњановић, судија Влада Антоновић, трговац Љуба Јовановић, земљорадник Живојин Перић,

Мијаило Душманић
(фото: збирка Мирољуба Манојловића)

Душан Живојиновић-Шапчанин
(фото: Историјски архив Пожаревац)

трговац Димитрије Станковић и трговац Димитрије Стојадиновић.[35]

На изборима 1920. године за председника Општине био је изабран радикал Душан М. Живојиновић–Шапчанин, фотограф, који је ту дужност вршио до 1926. године. Од 1926.

34 Мијаило Душманић, апотекар, народни посланик, први председник пожаревачке општине 1918. године, уредник листа „Истина“, припадник Народне радикалске странке, пријатељ Николе Пашића; у: Драган Ступар, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997,* Пожаревац, 1997, 46-48; Мирољуб Манојловић, *Значајни Пожаревљани,* 101-102.

35 Мирољуб Манојловић, *Град Пожаревац – 170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац, 2009, 56-57. Општинска управа је на првој седници донела две важне одлуке – на предлог Стевана Максимовића одлучено је да се француском генералу Ернесту Сибену додели титула почасног грађанина. Друге одлуке односиле су се на обавезу Пожаревачке општине да умрлим и сахрањеним француским војницима на пожаревачком гробљу подигне споменик о трошку Општине.

Михајло Крстић
(приватна колекција Дејана Крстића)

до 1929. године председник Општине био је, у првом мандату, Михајло Крстић, адвокат, а у другом од 1931. до 1935. године.[36] Од 1930. до 1931. године председник Општине био је Илија Ђорђевић, адвокат, а од 1935. године функцију председника обављао је адвокат Миодраг Јеличић који је смењен 25. октобра 1936. године. Тада је постављен за председника трговац Милутин Милојковић–Дроња, који је ту дужност обављао до 1941. године.[37]

Од 1921. до 1929. године велики жупан пожаревачке Области био је Коста Јанковић. Пожаревачки обласни одбор је јануара 1929. године био распуштен решењем великог жупана Области пожаревачке, а Димитрије Богојевић је постављен за комесара Области пожаревачке. Када су формиране бановине 1929. године, први бан Дунавске бановине са седиштем у Новом Саду био је Дака Поповић, министар, чије је бановање трајало до јануара 1930. године када га је сменио Рад. Дуњић, врховни инспектор у председништву Владе. Пожаревачка општина је до 1934. године била варошка, када је проглашена за Градску општину, а Пожаревац за град са ширим делокругом рада и већом аутономијом.[38] Према подацима из 1939. године у Пожаревцу су постојале, поред општине, и државне,[39] бановинске[40] и

36 У време његовог другог мандата 1934. године урађена је прва монографија о Пожаревцу из пера др Миодрага Пурковића.

37 Градско поглаварство је 1936. године чинило 35 већника: Брана Давинић посланик, Димитрије Белосавић лекар, Александар Лазаревић адвокат, Миладин Грујић трговац, Немања Томић професор, Живан Јовановић економ, Ђорђе Девић агроном, Божидар Недељковић штампар, Стојан Димовић учитељ, Светозар Рашковић трговац, Михајло Топић кафеџија, Милосав Марковић трговац, Љуб.Лазаревић трговац, Никола Младеновић трговац, Михаило Марјановић трговац, Иван Матић фризер, Мате Дружијанић хотелијер, Драгојло Филиповић трговац, Иван Маринковић економ, Димитрије Станчић месар, Богдан Богдановић кројач, Миливоје Цветковић обућар, Андреја Вучковић земљорадник, Александар Миљковић трговац, Војислав Марјановић обућар, Михаило Весић трговац, Милан Константиновић економ, Димитрије Митровић трговац, Сава Степић земљорадник, Драга Станковић кафеџија, Тодор Ђурувија трговац, Василије Спасић пекар, Милан Ђорђевић баштован и Јован Братић хотелијер; у: Мирољуб Манојловић, *нав.дело*, 59-60.

38 Јасмина Живковић, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*,61-67.

39 Државне установе – Вод жандармеријске станице, Главни одсек финансијске контроле, Државно тужилаштво, Државна трговачка академија, Државна реална гимназија, Дом народног здравља, Државна ергела у Љубичеву, Катастарска управа, Казнени завод, Окружни суд, Окружна команда, Пошта телеграф телефон, Пореска управа, Пук за везу, Срески суд, Среско начелство, Секција за изградњу пруге, Станица државне железнице и Школско надзорништво; у: Градимир Вуловић, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез,* Пожаревац, 1939, 19-20.

40 Бановинске установе – Бановински расадник, Бановинска болница, Дирекција бановинских железница, Железничка станица бановинска железница, Нижа пољопривредна школа, Удружена Здравствена општина, у: Градимир Вуловић, *нав. дело*, 20.

друштвене установе,[41] Црквена општина,[42] фондови,[43] социјалне и привредне установе[44] и удружења.

Здравствена служба је нарочито појачана у Србији после Првог светског рата, имајући у виду погубна искуства са тифусом и другим болестима које су захватиле Србију и направиле помор међу војском и становништвом 1914-1915.[45] Нагласак здравствене политике Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије је стављен на превентивну медицинску службу. Поред изградње низа нових центара и научно-наставних установа у области медицине у великим градовима Краљевине и Србије, значајни резултати су постигнути у јачању регионалних центара здравствене заштите као и изградње читаве мреже овог система по руралним областима. *Изградња јединственог система здравствене заштите, са наглашавањем превентивно-хигијенске и социјално-медицинске делатности, је уопште била одлика земаља са претежно аграрним становништвом и специфичном националном медицинском патологијом. Остварење здравственог програма и задовољавање здравствених потреба становништва Краљевине увелико је било ускраћено друштвено-политичким, социјално-економским и здравственим приликама карактеристичним за новостворену државу, нарочито за категорије сиромашног сељаштва и неквалификованих радника. У Краљевини је, ипак, у овој области дошло до значајног полета у изградњи здравствених установа превентивно-хигијенске и социјално-медицинске намене. Створени су многобројни специјализовани диспензери, домови здравља, хигијенски заводи, здравствене станице, лечилишта, опоравилишта и болнице; постављена је и организована мрежа бактериолошких станица и специјализованих дијагностичких лабораторија; дошло је до значајног проширења производње лекова, серума и вакцина; отпочела је њихова индустријска производња и масовна примена*.[46] Петрановић даље наводи да *између два светска рата у Југославији је изграђен 'модел' регионално-покрајинских централних хигијенских завода у којима се остваривала одговарајућа истраживачка делатност везана за здравље. Изграђени модел је давао могућност да се повежу сви управни облици здравственог рада, епидемиолошке службе, индустријске медицине, бактериологије, паразитологије, медицине рада, хигијене, исхране, заштите мајке и детета, итд. са научним истраживањем*.[47]Сузбијање заразних болести и хигијенско подизање народа били су у основи здравствене политике Краљевине. *Закон о сузбијању заразних болести одређивао је поучавање и обавештавање народа свим погодним средствима; превентивна вакцинација, испитивање сумњивих објеката за инфекције а нарочито воде и намирнице за живот, испитивање узрока и жаришта едемичности и њихово уклањање, поправљање и подизање уређаја за снабдевање здравом пијаћом водом, чишћење и асанација загађене земље, кућа, насеља, старање о здравом смештају*.[48]

У Пожаревцу је у континуитету деловала једна од првих болница основаних на тлу Србије (још од 1833. године) која је, управо у овом међуратном периоду, добила своју нову

41 Друштвене установе – Експозитура Окружног уреда, Дописништво Београдске Радничке коморе, Повереништво болесничке благајне; у: Градимир Вуловић, *нав.дело*, 20.

42 Црквена општина – Архијерејско намесништво, Епископија браничевска, Црквени (духовни) суд, Црквена општина, Црквена јеврејска општина; у: Градимир Вуловић, *нав.дело*, 21.

43 Фондови – фонд Саве Јовановића којим рукује Председник општине, фонд *Сиротан* Милутина Обрадовића којим рукује Председник општине, директор Гимназије и управитељ народне школе, фонд Јована Павловића Бате којим рукује месни школски одбор и др; у: Градимр Вуловић, *нав.дело*, 21.

44 Социјалне и привредне установе – Дом милосрђа и Експозитура окружног уреда за осигурање раденика, у: Градимир Вуловић, *нав.дело*, 17.

45 Више о томе и у:Јасмина Живковић, *Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске*, у: Група аутора, "Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918", Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014, 96-116; Маријана Мраовић, *Рехабилитација и реорганизација војске Краљевине Србије на Крфу*, у: Група аутора, "Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918", Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014, 82-95; Живислав Антонијевић, *Тифус у Пожаревцу током 1915. године*, у: Зборник радова "Браничево у историји Србије" ,том 5, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008, 385-413.

46 Бранко Петрановић, *нав.дело*, 84.

47 Исто.

48 Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије*, II, Београд, 1997, 238.

зграду и далеко боље услове за делатност.[49] У Пожаревачком крају успостављен је дом народног здравља са одељењима за хигијенску пропаганду, епидемиологију и унапређење народног здравља, као и здравствена станица која је радила на сузбијању заразних болести, асанацији насеља, подизању опште хигијене (уређењу водовода, нужника, канала, ђубришта, копање бунара, преуређење простора за становање). Прегледи, лечења, давање савета, обилазак сељачких домова само су део једне обимне ативности – пропагандне, васпитне, просветне, културне – на препороду села коју је вршила здравствена станица.[50] Пожаревачки крај је важио за оне области у Србији и Југославији где је медицинска служба била на вишем нивоу од просека и где је број становника на једног лекара био повољнији од југословенског просека.[51]

Зграда Бановинске болнице у Пожаревцу (Историјски архив Пожаревац)

Демографска структура Србије се мењала током прве половине 20. века, да би управо у међуратном периоду дошло до даљег пада природног прираштаја. Већ 1925. године наталитет на 1000 становника опада на испод 35 промила, а морталитет је испод 20 промила; године 1930. наталитет је нешто изнад 30 промила, а морталитет око 18; године 1935. наталитет је око 27 промила, а морталитет око 17, да би 1940. године наталитет био око 23 промила, а морталитет близу 17 промила.[52]

Србија је током 19. века била ближа демографској слици источноевропских земаља чија су друштва имала слабију контролу рађања, док су она западноевропска претежно фаворизовала формирање породице онда када су се стекли и материјални предуслови за то. *Европа је у 19. веку била подељена на две зоне са различитим моделима склапања брака: западну, са каснијим уласком у брак и великим уделом неожењених и неудатих, и источну, где су бракови склапани раније и чешће. Између осталог, ово се догађало зато што је традиционална, на Истоку преовлађујућа, велика фамилија чиниласоцијалну мрежу, која ја омогућавала да се већ у младим годинама склопи брак, без претходног обезбеђења економске самосталности. Колективни начин привређивања омогућавао је прихватање нових чланова без нарушавања економске равнотеже у домаћинству. Насупрот томе, у већини западних друштава доба ступања у брак је померено у касније године живота због друштвених механизама контроле, који су везивали оснивање породице са постојањем сталног извора зараде (у виду сеоског имања или занатске радње). За један део становништва (послугу, шегрте и сл), ово је неминовно значило да неће ни ступити у брак. У Источној и Југоисточној Европи није било, дакле, никакве економске регулативе стопе рађања, која је Запад све до касног 19. века сачувала од превеликог раста становништва. Пошто је рано доба ступања у брак социјално и просторно везивало радно способно становништво за њихову примарну групу, извор радне снаге спремне на образовање и промену места боравка био је ограничен на мали круг. Ово је био узрок слабе просторне и социјалне покретљивости.*[53]

49 Више о томе видети и у: Група аутора, *175 година болнице у Пожаревцу*, Здравствени центар Пожаревац, Пожаревац, 2008, поглавља: *Здравствене прилике на подручју Пожаревца у 19. и почетком 20. века и На почетку 20. века и даље...*, 9-130; Душан Кастратовић, *Историја медицине Пожаревачкогокруга 1822-1914*, Пожаревац, 1991.

50 Више о томе и у: др Брана Радовановић, *Здравље, болнице и лекари*, у: „Пожаревачки алманах“ (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957; Душан Кастратовић, *нав.дело*.

51 1918. године био је један лекар на нешто испод 10.000 становника, а овај просек се поправио током међуратног периода.

52 Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004, 51, Табела 4 – Демографски прелаз у Србији 1855-1950 (Извор Sundhaussen, “Statistik”, 142).

53 Мари-Жанин Чалић, *нав.дело*, 50-51.

Међутим, почетком 20. века у Србији је дошло до демографског кретања ка западноевропском моделу, сталним смањивањем бројности породица односно постепеним нестанком задруга на селу, што је све било праћено порастом градског становништва и писмености, а од међуратног периода и новом улогом жене у друштву.[54] Жена се чешће запошљава и стиче већу економску самосталност. Уколико посматрамо браничевски, односно пожаревачки крај, можемо запазити да је он, као развијенији и са повољним историјским околностима, био међу оним областима које су предњачиле у Србији по интензитету наведених демографских промена. То се нарочито односи на сам град Пожаревац. Са друге стране, Србија је имала посебно изражену непропорционалност између удела мушког у односу на женско становништво, захваљујући великим губицима у Првом светском рату. То је било изражено и у браничевском крају који је посебно страдао приликом сукоба са Аустро-Угарском у периоду 1914-1915, укључујући и жртве тифуса и заразних болести које су биле нарочито распрострањене током 1915. године.[55] Сам град Пожаревац је током овог периода лакше превазилазио наведени демографски мањак и диспаритет међу половима захваљујући чињеници да је као миграторно подручје имао изражен механички прираст становништва.[56]

Зграда основне школе и Гимназије у Пожаревцу (Историјски архив Пожаревац)

Школске прилике биле су поуздан показатељ духовног стања у друштву, економских могућности државе, постојања или непостојања осмишљене континуиране културне акције државе, оствареног цивилизацијског помака. Последице скромних улагања у културу и просвету и стална штедња могле су бити рационално прихваћене као резултат ограничености економских моћи Краљевине, али сагледавање прилика у којима су радиле школе и школоване генерације открива драматичне последице запуштености која није могла бити компензована напредовањем у другим областима живота народа, друштва и личности човека.[57]

Дунавска бановина, којој је припадао Пожаревац, као једна од најбогатијих области у Краљевини Југославији давала је довољно средстава основним школама за ефикасно функционисање. Најредовније су подмиривани лични расходи (плате учитеља и служитеља), док је најви-

54 Више о томе видети и у: Гизела Бок, *Жена у историји Европе, од средњег века до данас,* Клио, Београд, 2005; Бранка Јовановић-Прпа,*Процеси модернизације и положај жене током 19. и прве половине 20. вијека*, у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

55 Више о томе и у: Јасмина Живковић, *Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске*; Маријана Мраовић, *Рехабилитација и реорганизација војске Краљевине Србије на Крфу;* Живислав Антонијевић, нав.дело.

56 У миграцијама са села у град, нешто већи удео имају мушкарци који иду у потрази за послом, па често и привремено живе у граду.

57 Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, Школа и црква II, Београд, 1997;Погледати и у: Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941*, 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005; Момчило Исић, *Неуспех основношколског система у Србији за време Краљевине Југославије*, у: Токови историје 4, Институт за новију историју Србије, Београд, 2006.

ше закидано на финансирању народног просвећивања. У годинама економске кризе нису редовно исплаћивани ни издаци за огрев и станарину, редукција школских потреба и штедња постали су свакодневни пратилац школског живота, дуговања за купљене књиге, неплаћање претплата на листове и часописе, судски спорови који су поводом тога отварани, још један су показатељ стања у којем је била просвета. У школама није било довољно просторија ни за потпуно остварење четворогодишњег школовања, а камоли за испуњење обавеза *Закона о народним школама* који је предвиђао обавезно осмогодишње школовање. Скученост школских простора готово је онемогућавала остварење тих законских прописа. Рад у полудневној настави и претрпаност деце у одељењима, основне су карактеристике наставног процеса у школама пожаревачког краја.[58]

Култура је у периоду између два светска рата играла већу улогу у Краљевини Југославији него што је то било у претходном периоду самосталне Србије. Један од важних разлога у том правцу је настајање заједничке државе са развијеним средњоевропским културама у Хрватској и Словенији. У области позоришта дошло је не само до отварања неких нових, већ су она Народна у Београду, Загребу и Љубљани, поред својих редовних представа, често гостовала по земљи и иностранству, као што су и стране трупе чешће долазиле у Југославију. За Пожаревац је било изузетно значајно што је и Војводина постала саставни део земље, па је долазило до још тешње сарадње са овим подручјем и непосредно са суседним крајевима јужног Баната, као и директних са Новим Садом. Отуда није било необично што је *Обласно народно позориште* из Пожаревца у периоду свог постојања 1929-1934. гостовало и у Војводини, као што су многи глумци из њега настављали каријеру у војвођанским позориштима.[59] Уосталом, да Пожаревац добије своје *Обласно народно позориште* допринела је и чињеница да је припадао Дунавској бановини од територијалне реорганизације земље 1929. године. Сматрамо, дакле, да је управо прожимање различитих култура и државно повезивање дотле раздвојених јужнословенских области, са практично истим језиком, био посебан квалитет развоја културе овог периода, што се на свој начин осетило и у самом браничевском крају и Пожаревцу. Култура је до Пожаревца допирала као ехо или одраз оног што се под средњоевропским утицајима и напором првих генерација српске интелектуалне елите догађало у престоници Србије.

Отварање бројних нових биоскопа у међуратном периоду широм Краљевине је био нови важан моменат у развоју културе овог периода,[60] а у самом Пожаревцу су деловала три биоскопа.[61]

58 Више о раду основних и средњих школа у Пожаревцу видети и у: Група аутора, *275 година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу,* Пожаревац, 2008; Владимир Шукљевић, *Живот и рад Пожаревачке гимназије 1918-1945. године*, у: монографија „115 година гимназије у Пожаревцу (прилог за историју)“, Пожаревац, 1978; Група аутора, *Пожаревачка гимназија*, Пожаревац, 2006; Мирољуб Манојловић, *125 година Основне школе „Вук Караџић“ у Пожаревцу 1887-2012*, Пожаревац, 2012; Мирољуб Манојловић, *Пољопривредна школа у Пожаревцу од 1918. до 1941. године*, у: монографија „Стодвадесет година Пољопривредне школе у Пожаревцу 1872-1992“, Пожаревац, 1992; Миладин Милутиновић, *Основна школа „Вук Караџић“ у Пожаревцу, 1888-1988*, Пожаревац, 1988; Зорка Стојановић, *Стопедесет година економско-трговинске школе „Жижа Лазаревић“*, Пожаревац, 2000; Никола Фељменди, *Десетогодишњица Пољопривредне школе у Пожаревцу*, у: часопис „Тежак“, 12, Београд, 1938; Миодраг Пурковић, *О бугарској прогимназији у Пожаревцу за време окупације*, у: лист „Пожаревачки грађанин“, Пожаревац, 11. фебруар1933.

59 Више о томе видети и у: Слободанка Цветковић, *Пожаревачко позориште између два светска рата,* каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007; Јасмина Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Зборник радова „Браничево у историји Србије“, 6, Институт за новију историју Србије и Историјски архив Пожаревац, Београд-Пожаревац, 2008; Драган Фелдић, *Пожаревац почео позориште поодавно*, каталог изложбе, Центар за културу, Пожаревац, 2001;Радмила Миловић, *Пожаревац у прохујалим позоришним сезонама*, у: часопис „Браничево“, 6, Пожаревац, 1982; Младен Владимировић, *Пожаревачко позориште*, у: часопис „Браничево“, 6, Пожаревац, 1982; Рајко Стојадиновић, *Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: часопис „Браничево“ 3-4, Пожаревац, 1975.

60 Више о томе у: Дејан Косановић, *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918*, Београд, 1985; Боса Слијепчевић, *Кинематографија у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини 1896-1918*, Београд, 1982; *Југословенски филмски алманах*, Београд, 1933;Филмски годишњак 1937/1938, Београд, 1938; Обрадовић Д. Кондис, *Живе слике – чудо на великом платну,* Београд, 1983.

61 О томе и у: Јасмина Николић, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*; Драган Фелдић, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1997; Мирољуб Поповић Цицко, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, Пожаревац, 2003; Јасмина Николић, *Културни живот Пожаревца у периоду између два светска рата*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет, Београд, 2008; Јасмина Николић, Драгана Милорадовић, *Биоскоп*, 1941-1944, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011; Милан Шпичек, *Помахнитали воз,* у: „Филмови које смо волели, 1947-1980“, каталог изложбе, Медија Центар „Одбрана“, Београд, 2012.

Глумци Пожаревачког Позоришта
(Историјски архив Пожаревац)

Различите гране сликарства су наставиле свој развој и у овом периоду, што је нарочито дошло до изражаја у директној прожетости ове културне области Србије не само са осталим југословенским покрајинама, већ и у интензивнијем повезивању са иностранством. Честе су биле изложбе југословенских и страних сликара широм земље. Значајан феномен у развоју уметности у Србији овог периода је била чињеница да је кнез Павле Карађорђевић, који је од 1934. до 1941. вршио функцију првог намесника, имао изузетан афинитет према уметности и доста урадио за њен развој на нашим просторима. Отварање Културног центра међународног ранга у Београду, где су сабрана многа уметничка дела од европског значаја, као и честе културне манифестације широм земље иза којих је стајао или им давао подршку сам кнез Павле, много су значили за развој културе у Србији и Југославији.[62]

Један од позитивних трендова у развоју и пропагирању културе у Србији у периоду између два светска рата било је и то што је дошло до омасовљења њених конзумената. Посете позориштима, изложбама, биоскопским представама, доступније су ширим масама и популарније међу њима, него у ранијим периодима.

И поред тога, култура и уметност у целини, а нарочито неке њене елитне делатности (попут балета, опере, вајарства) и даље остају интересовање и привилегија друштвене елите у највећим градовима. Разлоге за то можемо тражити у још дубљем раслојавању србијанског и југословенског друштва, где су се бројни нижи слојеви борили за сопствену егзистенцију. У градовима и на селу остао је још увек бројан и само условно назван «средњи слој», који је, поред испуњавања основних егзистенцијалних потреба, могао да рачуна и на неки минимум других потреба укључујући и културу, што је све повезано и са порастом нивоа општег образовања у овом периоду. Даљи развој Универзитета у југословенским покрајинама, и нарочито Србији, се благотворно одразио на повећање интелектуалне високообразоване елите, која је сама била важан покретач и конзумент културе и уметности.

62 Архив Југославије, *Кнез Павле Карађорђевић, краљевски намесник 1934-1941*, каталог изложбе, Београд, 2007.

ЗАКЉУЧАК

Период између два светска рата представља године када се југословенско друштво нашло на размеђи традиционалног и модерног света. У тренутку када је настала Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца/Југославија, суштинска питања њеног уређења и развоја нису била јасно обликована.О могућностима убрзаног економског, друштвеног и културног напретка у новој држави, готово да није било речи. [63]

Политичка плурализација била је одраз раслојавања странака и личних и начелних нетрпељивости. Уместо да заступају стварне интересе раслојеног друштва, странке су га, поред доприноса развоју парламентаризма и ограничавања власти, диференцирале „одозго“, прибегавајући популизму као средству политизације и манипулације масама становништва. Како смо приметили у делу рада о политичким приликама у земљи и граду, у томе је предњачила Радикална странка која је бригу о унутрашњем развоју и модернизацији земље све више замењивала заговарањем спољашње експанзије, са становишта српског национализма, уједињења и административног уређења земаља које су етнички биле претежно српске. Таква политика, идеологија и страначка стратегија довела је до пораста политиканства и страначких сукоба, нарочито ако имамо у виду да су таква питања и била актуелна услед инсистирања државног врха Краљевине Југославије (нарочито од почетка тридесетих) на унитарном уређењу земље и наметнутој концепцији националног интегризма. Овоме треба додати и то да су и политичке странке из хрватског националног корпуса стално покретале питање преуређења државе по федеративном моделу и територијално разграничење међу народима и покрајинама унутар земље. Мање је поклањана пажња тражењу решења о организацији друштва и привреде, укључујући и она на локалном нивоу. Политиканство и политички сукоби ради задобијања власти нису имали посебну рефлексију на друштвену свакодневицу и културу. Са друге стране, управо је уједињавање различитих историјских и културних југословенских покрајина у јединствену државу имало за последицу интеракцију, прожимање, повезивање и спајање културних образаца и начина живота. Први пут после толико векова дошло је до уједињавања српског народа који је у заједничку државу ушао из различитих културно-историјских покрајина и са различитим историјским и цивилизацијским наслеђем.[64]

На поспешивање међусобних интеракција, рефлексије, размене и прожимања ових културно-историјских целина у међуратном периоду, као што је наведено у раду, утицало је више разлога. Радило се о држави која је била заинтересована да оствари своје јединство и на културном плану, па је подстицала процесе културне размене и преплитања. Тако су учестала гостовања врхунских културних друштава из Београда, Загреба, Љубљане и других центара по унутрашњости земље, између осталог, подстицана и жељом за зарадом њихових организатора, што је у пракси много допринело прожимању култура на југословенском простору. Сам пожаревачки крај није био само рецептор ових културних догађаја у анализираном периоду, већ и креатор, а

63 Љубодраг Димић, *нав.дело.*

64 Прву су чиниле независне српске покрајине које су представљале Краљевину Србију и Краљевину Црну Гору. Оне су имале различите историјске утицаје, али им је заједничко било то што су више од једног века имале независну државу у којој су могле развијати свој аутохтони дух и добровољно вршити селекцију културних утицаја у окружењу, окрећући се у пракси увек европским вредностима у односу на претходну вишевековну зависност од Турака и утицаја њихове азијатске културе. При томе је важно истаћи да су у периоду своје независности највише прихватале западноевропске утицаје, оличене у француској култури и продубљивале традиционални утицај Русије, док је средњоевропски пангермански и подунавски утицај био евидентан, али не претерано наглашен. Пожаревачки крај је апсолутно припадао овом културном историјском обрасцу, имајући у виду да је од обнове модерне српске државности почетком 19. века био укључен у састав слободне Србије, а да је сам град Пожаревац једно време био и њена престоница. Другу историјско-цивилизацијску групацију српских земаља су чиниле оне које су дуго биле под утицајем средњоевропске културе оличеној у Аустро-Угарској и под доминантним културним германским наслеђем и католичком црквом. То се односи на Војводину, крајеве у Хрватској са српском етничком већином (Кордун, Банија, део Лике, Славоније и Далмације), Бока Которску. Приликом прожимања културних струјања међу југословенским покрајинама и народима током међуратног периода, овај образац је био доста утицајан, а на подручје пожаревачког краја долазио је из Војводине, односно Дунавске бановине.Трећу целину су чинили они српски и југословенски крајеви који су дуже од осталих били под отоманском влашћу. То се превасходно односи на Македонију, северну Црну Гору, Косово и Метохију, Рашку област.Најизраженије културне разлике биле су између друге и треће историјско-цивилизацијске групације покрајина.

пример је и *Народно позориште Дунавске бановине* док му је центар био у Пожаревцу.

Важан фактор за разумевање стања духа, културе и могућности за развој модерности у Пожаревцу била је чињеница пораста градске популације, у периоду између два светска рата, досељавањем околног руралног становништва.Повећавање становништва града Пожаревца за око 60% током овог периода, јачање средњег слоја популације и даљи развој модернизацијских токова његовог друштва, поспешило је интересовање и сам развој просвете и културе овог подручја.

У истом периоду завршено је и стварање стандардизоване националне културе и идентитета.Модернизација је на пољу друштвеног и политичког живота, културе и уметности, оставила видљиве трагове. У земљи у којој велики ратови сваких неколико деценија уништавају имовину и животе народа, тешко је одржати развојни континуитет. Неповољан положај и судбина, у садејству са антимодерним друштвеним вредностима, економском и друштвеном заосталошћу, успоравао је процес модернизације.[65] Зато треба више ценити оне њене домете који су постигнути и поред свих ових тешкоћа.

AN APPENDIX TO STUDYING GENERAL SOCIAL AND POLITICAL CIRCUMSTANCES IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES/YUGOSLAVIA BETWEEN THE TWO WORLD WARS, WITH SPECIAL REFERENCE TO POŽAREVAC

During the period between the two world wars Yugoslav society was at the crossroads between the traditional and the modern world. At the moment of the emergence of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, the crucial issues about its governance and development were not dealt with in detail. There were almost no talks about the possibilities of speeding up economic, social and cultural development in the newly-formed state. Political pluralism was a reflection of the stratification of political parties and of the lack of personal and political tolerance. Instead of promoting the real interests of the stratified society, political parties differentiated it "from above," resorting to populism as a means of politicising and manipulating the masses (they contributed to the development of parliamentarism and the restriction of power, though). The pioneer of this was the Radical Party, whose members increasingly replaced working on the development and modernisation of the country with advocating expansion (from the standpoint of Serbian nationalism), unification and administering the countries where Serbian population predominated. Such politics, ideology and party strategy led to the rise of petty politics and conflicts within parties, especially because such issues were topical due to the insistence of the leaders of the Kingdom of Yugoslavia (especially at the beginning of the 1930s) on the unitary administration of the country and the imposed concept of national integrity. It is also worth mentioning that Croatian nationalist political parties kept raising the question of implementing a federal system and determining territorial boundaries between peoples and provinces within the country. They did not pay much attention to finding the solutions, including local ones, for organising the society and economy. Petty politics and political conflicts occurring for the purpose of assuming power did not affect everyday life and society in any significant way. On the other hand, it was precisely this unification of different Yugoslav provinces that had as a consequence the interaction, mutual pervasion, interweaving and connection of cultural patterns and lifestyles. For the first time after many centuries, Serbian people were unified, constituting the common state from the provinces with different cultural and historical heritage. The paper describes several reasons for the improved interactions, exchange and mutual pervasion of these cultural and historical entities in the period between the wars. Statesmen took interest in achieving a sense of cultural unity, and this encouraged cultural exchange and interweaving. Frequent guest performances of the best cultural ensembles from Belgrade, Zagreb, Ljubljana and other capital cities in the provinces – encouraged by the organizers wishing to make money – contributed greatly to the interweaving of cultures in Yugoslavia. People from the region of Požarevac did not merely attend cultural events in this period; they created them as well. An example of this was *The National Theatre of the Danube Banovina* while it was centred in Požarevac. The growth of urban population, caused by the settling of the population from the surrounding rural areas, is an important factor in understanding the spirit, culture and the potential for modernization in Požarevac between the two world wars. The population growth rate of about 60%, the strengthening of the middle

65 Предраг Марковић, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*, у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века", Институт за новију историју Србије, Београд, 1994, 443-444.

class and the further modernization of the society generated interest and the development of the educational system and culture in the region during this period. At the same time, standardized national culture and identity were created. The modernization left deep marks on social and political life, as well as culture and art. In the country in which great wars destroyed people's lives and property every few decades it was hard to maintain the continuity in development. Modernization was slowed down by the country's unfavourable position and ill fate, coupled with old-fashioned social values, economic and social backwardness. Therefore, the results achieved in spite of all these difficulties should be appreciated all the more.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Антонијевић Живислав, *Тифус у Пожаревцу током 1915. године*, у: Зборник радова „Браничево у историји Србије“, том 5, Историјски архив Пожаревац и Институт за новију историју Србије, Пожаревац-Београд, 2008.
2. Антонић Слободан, *Друштвена основа и садашњи покушај модернизације*, у: Елита, грађанство и слаба држава, Службени гласник, Београд, 2006.
3. Архив Југославије, *Кнез Павле Карађорђевић, краљевски намесник 1934-1941,* каталог изложбе, Београд, 2007.
4. АС, *Алманах Краљевине Југославије IV*, Београд, 1931.
5. Бок Гизела, *Жена у историји Европе, од средњег века до данас*, Клио, Београд, 2005.
6. Вељковић Александар, *Индустрија као компонента просторно-функционалне структуре Београда*, Југинус, Београд, 1983.
7. Владимировић Младен, *Пожаревачко позориште*, у: часопис „Браничево“, 6, Пожаревац, 1982.
8. Вуловић Градимир, *Путовођа (адресар) кроз Пожаревац и срез*, Пожаревац, 1939.
9. Вучетић Радина, *Модерност на Калемегдану*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2004.
10. Глигоријевић Бранислав, *Парламентаризам и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Београд, 1979.
11. Група аутора, *275 година Основне школе „Доситеј Обрадовић“ у Пожаревцу*, Пожаревац, 2008.
12. Група аутора, *Пожаревачка гимназија*, Пожаревац, 2006.
13. Димић Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941*, I-III, Београд, 1997.
14. Димић Љубодраг, *Срби и Југославија*, Стубови културе, Београд, 1998.
15. Димић Љубодраг, *Србија и Југославија*, САНУ огранак у Новом Саду и „Беседа“ издавачка кућа православне Епархије Бачке, Друштво историчара Јужнобанатског и Сремског округа, Нови Сад, 2001.
16. Живковић Јасмина, *Савезничке санитетске мисије и лечење српске војске*, у: Група аутора, „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“, Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014.
17. Живковић Јасмина, *Губици српске војске у Великом рату*, у: Група аутора, Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918, Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014.
18. Живковић Јасмина, *Територијална подела Пожаревачког (Браничевског) округа*, Посебна издања 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2009.
19. Исић Момчило, *Основно школство у Србији 1918-1941*, 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд, 2005.
20. Исић Момчило, *Неуспех основношколског система у Србији за време Краљевине Југославије*, у: Токови историје 4, Институт за новију историју Србије, Београд, 2006.
21. *Историја Београда*, III, Београд, 1974.
22. Јовановић-Прпа Бранка, *Процеси модернизације и положај жене током 19. и прве половине 20. вијека*, у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.
23. Јовановић Добрица, *Грађанин и политички живот у Пожаревцу 1937-1941*, дипломски рад у рукопису, Пожаревац, 1985.
24. *Југословенски филмски алманах*, Београд, 1933.
25. Кастратовић Душан, *Историја медицине Пожаревачкогокруга 1822-1914*, Пожаревац, 1991.
26. Косановић Дејан, *Почеци кинематографије на тлу Југославије 1896-1918,* Београд, 1985.
27. Кривокапић-Јовић Гордана, *Оклоп без витеза, О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918-1929)*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2002.

28. Манојловић Мирољуб, *125 година Основне школе „Вук Караџић“ у Пожаревцу 1887-2012*, Пожаревац, 2012.

29. Манојловић Мирољуб, *Пољопривредна школа у Пожаревцу од 1918. до 1941. године*, у: монографија „Сто двадесет година Пољопривредне школе у Пожаревцу 1872-1992“, Пожаревац, 1992.

30. Манојловић Мирољуб, Јевремовић Томислав, *Синдикални покрет Пожаревца 1870-2000*, Пожаревац, 2005.

31. Манојловић Мирољуб, *Значајни Пожаревљани*, Културно-просветна заједница Пожаревац, Пожаревац, 2009.

32. Манојловић Мирољуб, *Браничевски алманах*, Пожаревац, 2002.

33. Манојловић Мирољуб, *Град Пожаревац-170 година локалне управе и самоуправе*, Пожаревац, 2009.

34. Марковић Предраг, *Теорија модернизације и њена примена на међуратну Југославију и Београд*,у: „Србија у модернизацијским процесима 20. века“, Институт за новију историју Србије, Београд, 1994.

35. Миловић Радмила, *Пожаревац у прохујалим позоришним сезонама*, у: часопис „Браничево“, 6, Пожаревац, 1982.

36. Милутиновић Миладин, *Основна школа „Вук Караџић“ у Пожаревцу, 1888-1988*, Пожаревац, 1988.

37. Мраовић Маријана, *Рехабилитација и реорганизација војске Краљевине Србије на Крфу*, у: Група аутора, „Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918“, Посебна издања 10, Историјски архив Пожаревац и Војни архив, Пожаревац-Београд, 2014.

38. Надовеза Бранко, *Радикализам у Браничевском крају*, у: Зборник радова „Браничево кроз војну и културну историју Србије“, 4, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.

39. Николић Јасмина, *Културни живот Пожаревца у периоду између два светска рата*, магистарска теза у рукопису, Филозофски факултет, Београд, 2008.

40. Николић Јасмина, *Пожаревачке кафане као средишта друштвеног и културног живота у периоду између два светска рата*, у: Зборник радова „Браничево у историји Србије“, 5, Институт за новију историју Србије и Историјски архив Пожаревац, Београд-Пожаревац, 2008.

41. Николић Јасмина, Милорадовић Драгана, *Биоскоп*, 1941-1944, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2011.

42. Обрадовић Д. Кондис, *Живе слике – чудо на великом платну*, Београд, 1983.

43. *Општа енциклопедија Larousse*, 3, Историја, Београд, 1973.

44. Перовић Латинка, *Српски социјалисти 19. века*, део I „Народно-радикална струја“, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

45. Петрановић Бранко, *Историја Југославије, I, (1918-1941)*, Нолит, Београд, 1989.

46. Петровић Драган, *Српске политичке странке*, Институт за политичке студије, Београд, 2007.

47. Петровић Драган, Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе – културно-историјски процеси*, Прометеј и Институт за политичке студије, Нови Сад-Београд, 2008.

48. PierreRenouvin, *Histoire des relations internationales*, tome sixième, Le XIX siecle II, de 1871. a 1914. *La nagée de L'Europe*, Librairie Hachiette, Paris, 1959.

49. Попов Чедомир, *Од Версаја до Данцига*, Службени лист СРЈ, Београд, 1995.

50. Поповић Мирољуб Цицко, *Нека сећање траје – стари Пожаревац*, Пожаревац, 2003.

51. Поповић Мирољуб Цицко, *Фудбалски клуб Млади радник Пожаревац 1926-2006, 80 година*, Пожаревац, 2006.

52. Радовановић др Брана, *Здравље, болнице и лекари*, у: „Пожаревачки алманах“ (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957.

53. Слијепчевић Боса, *Кинематографија у Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини 1896-1918,* Београд, 1982.

54. *Социјална патологија*, Београд, 1996.

55. Стојадиновић Рајко, *Народно позориште Дунавске бановине у Пожаревцу 1929-1934*, у: часопис „Браничево“ 3-4, Пожаревац, 1975.

56. Стојановић Богољуб и др, *Развитак и рад Комунистичке партије у пожаревачком крају између Првог и Другог светског рата*, у: Пожаревачки алманах (уредник Саша Марковић), Пожаревац, 1957.

57. Стојановић Зорка, *Стопедесет година економско-трговинске школе „Жижа Лазаревић“*, Пожаревац, 2000.

58. Ступар Драган, *Фармација у Пожаревцу 1857-1997*, Пожаревац, 1997.

59. Суботић Драган, *Српске политичке странке и покрети у 19. и 20. веку, Политичке странке и покрети у политичком животу Србије (Југославије) 1918-1941 и егзилу (1945-1990)*, Институт за политичке студије, Београд, 1998.
60. Тешић Драган, Николић Коста, *Историја Демократске странке, 1929-1941*, (друго издање), Службени гласник и Институт за савремену историју, Београд, 2010.
61. Тошић Десимир, *Демократска странка 1920-1941*, Фонд Љуба Давидовић, Београд, 2006.
62. Фелдић Драган, *Стари Пожаревац*, Пожаревац, 1997.
63. Фелдић Драган, *Пожаревац почео позориште поодавно*, каталог изложбе, Центар за културу, Пожаревац, 2001.
64. Фељменди Никола, *Десетогодишњица Пољопривредне школе у Пожаревцу*, у: часопис „Тежак“, 12, Београд, 1938.
65. Цветковић Слободанка, *Пожаревачко позориште између два светска рата*, каталог изложбе, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2007.
66. Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије 1815-1941*, Клио, Београд, 2004.
67. Шпичек Милан, *Помахнитали воз*, у: „Филмови које смо волели, 1947-1980“, каталог изложбе, Медија Центар „Одбрана“, Београд, 2012.
68. Шукљевић Владимир, *Живот и рад Пожаревачке гимназије 1918-1945. године*, у: монографија „115 година гимназије у Пожаревцу (прилог за историју)“, Пожаревац, 1978.

Светлана Љубљанац
Архив Војводине, Нови Сад
Република Србија

UDK: 930.253:685.34(497.1)"1920/1932"
685.34(497.1)"192/193"(093.2)

ПОЧЕТАК РАДА ФАБРИКЕ БАТА У КРАЉЕВИНИ ЈУГОСЛАВИЈИ

Сажетак: У раду је дат шири приказ почетка рада и продору капитала чехословачке фабрике обуће *Бата* из Злина у Краљевину Југославију. Власник је био индустријалац Томаш Бата, а седиште *Бате* се првобитно налазило у Земуну. Рад је већим делом заснован на необјављеној архивској грађи фонда Краљевске банске управе Дунавске бановине који се чува у Архиву Војводине.

Кључне речи: ***Бата*, обућа, индустрија, протестни зборови, занатство**

На територији данашње АП Војводине занатство је средином XIX века имало доминатну улогу у друштву и привреди и његово златно доба карактерише велики број занатлија, њихових радњи, као и велики број њихових помоћника. Највећи број занатских радњи регистрован је у 1923. и 1925. години.[1] Према предмету обраде постоје следеће занатске гране: металопрерађивачка и електротехничка, дрвопрерађивачка, кожопрерађивачка, текстилна, грађевинска, хемијска, прехрамбена, графичарска и занати личних услуга. У кожопрерађивачки занат спадају: обућарски, опанчарски, ћурчијски, сарачки, папучарски, чизмарски, кожарски, седларски и ташнерски занат. Највећи број радњи у 1929, био је из ових струка: обућари 1598, кројачи 1588, бербери 1573.[2]

Услови рада занатлија почели су да се погоршавају од 1923, услед скупоће и конкуренције на тржишту. Занатлије су тешко могле да добију кредит, а за позајмљена средства плаћали су и до 35 одсто камату. Следеће године је„настала општа скупоћа" а Народна банка је давала кредите занатлијама само до 5.000 динара, са каматом у износу од 6 одсто. Такође, осим пореза који су се наплаћивали за две до три године уназад, плаћали су и прирезе који су у селима били 50 одсто, а у градовима 100 одсто.[3]

Велика економска криза, која је била захватила светску привреду крајем 1929. године и каснија привредна депресија, захватила је и Краљевину Југославију са извесним закашњењем(крајем 1930). Криза се најпре испољила у пољопривреди, а потом се проширила и на остале привредне гране, а допринела је и даљем пропадању занатства у Краљевини.

Иако је број занатских радњи 1929. године порастао (што се објашњава чињеницом да су занатски радници услед немогућности запослења отварали своје радње), повећање пореских задужења, мала куповна моћ потрошача и конкуренција индустријске робе утицали су на тежак положај занатства. Услови рада за занатске ученике и раднике су понекад били неподношљиви, како у погледу плата тако и у погледу радног времена. Егзистенцијално незадовољство настало услед светске аграрне кризе и тешке привредне депресије испољавало се на тај начин што су привредници разних струкаподносили жалбе и тако указивали на тешкоће у свом пословању и опстанку.

Занатлије су се жалиле на штетност иностраног капитала, на стварање картела и били су велики противници крупних индустријских предузећа. Пропадању занатлија нарочито је допринело продирање индустријске производње на тржиште, при чему је највише погођен обућарски занат.

Пропаганда чехословачке фабрике обуће *Бата* из Злина, почетком тридесетих година је била изразито велика, а рекламе у новинама нападне, али ефектне, јер су привла-

1 Т. Аврамовић, *Привреда Војводине од 1918.до 1929/30. године с обзиром на стање пре Првог светског рата*, Нови Сад, 1965, 275.

2 Исто.

3 Љ. Шијачки, *Привреда Баната између два светска рата*, Нови Сад, 1987, 155.

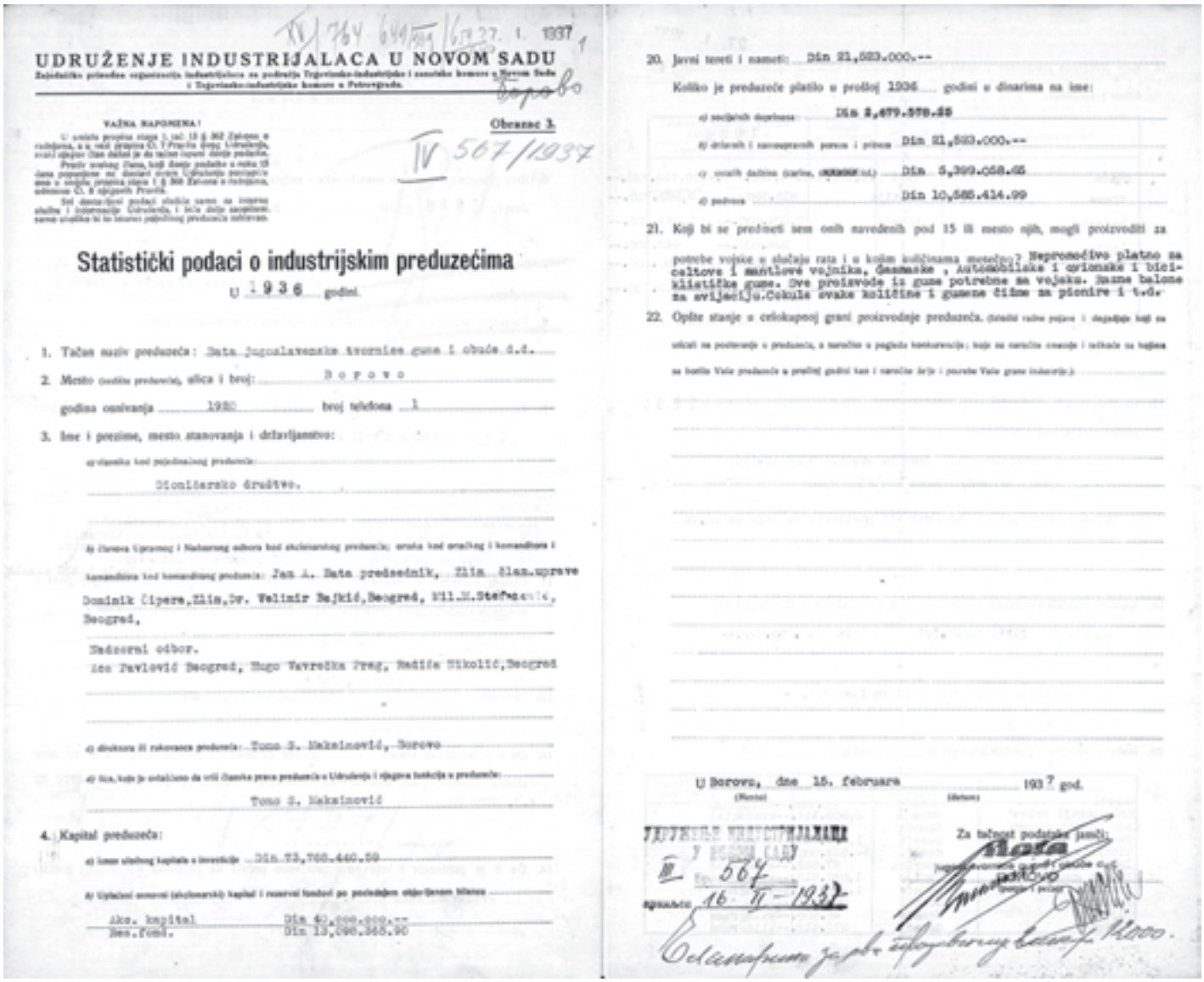

UDRUŽENJE INDUSTRIJALACA U NOVOM SADU

Obrazac 3.

Statistički podaci o industrijskim preduzećima

U 1936 godini

1. Tačan naziv preduzeća: Bata Jugoslavenske tvornice gume i obuće d.d.
2. Mesto: Borovo
godina osnivanja 1920 broj telefona 1
3. Ime i prezime, mesto stanovanja i državljanstvo:
Dioničarsko društvo.
Jan A. Bata predsednik, Zlin Glav.uprava
Dominik Čipera, Zlin, Dr. Velimir Bajkić, Beograd, Vil.M.Stefanović, Beograd,
Nadzorni odbor.
Ico Pavlović Beograd, Hugo Tavretka Zreg, Radiša Nikolić, Beograd
Tomo S. Nakalnović, Borovo
Tomo S. Nakalnović
4. Kapital preduzeća:
Din 73,760.440.99
Akc. kapital Din 40,000.000.--
Res.fond. Din 13,090.365.90

20. Javni teret i nameti: Din 21,503.000.--
Koliko je preduzeće platilo u prošloj 1936 godini u dinarima na ime:
Din 2,679.578.65
Din 21,503.000.--
Din 5,399.058.65
Din 10,585.414.99
21. Koji bi se predmeti iz ovih navedenih pod 15 III mesto njih, mogli proizvoditi za potrebe vojske u slučaju rata i u kojim količinama mesečno? Neprocjedivo platno za čeltove i mantlove vojnika, čamasake, Automobilske i motorske i biciklističke gume. Sve proizvode iz gume potrebne za vojsku. Razne balone za svijetlju. Čokule svake količine i gumene čizme za pčenire i t.d.
22. Opšte stanje u celokupnoj grani proizvodnje preduzeća.
U Borovu, dne 15. februara 1937 god.
Za tačnost podataka jamči:
Bata
16. II - 1937

Слика 1. Статистички подаци о индустријским предузећима у 1936. години

чиле купце. У Скопљу су *Бату* у пазарне *дане пропагирали Цигани са музиком, гочевима и бубњевима, таламбасима*.[4]

Према подацима Удружења индустријалаца у Новом Саду, евидентираним у Статистичким листовима о индустријским предузећима из 1936. године, фирма *Бата* је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца основана 1920. године.

Седиште *Бате* се првобитно налазило у Земуну, а као једини члан управе био је Томаш Бата – индустријалац и власник фирме *Бата* из Злина, док су чланови надзорног одбора били: др Јусуф Тановић, Јосип Влахан и Јован Холз-

4 Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918–1988, Прва књига Краљевина Југославија 1914–194: Социјално-економска основа државе*, Београд, 1977, 73.

ман. Од 26. новембра 1925. године седиште фирме се налазило у Загребу, а чланови Управе су били: Томаш Бата; Доминик Чипера – директор т. т. *Бата* у Злину; др Мишо Семјан – адвокат у Сарајеву и др Марко Хорн – адвокат у Загребу.[5]

Према подацима Коморе за трговину, обрт и индустрију у Загребу од 20. јануара 1932, званични назив *т. т. Бата д. д.* у Загребу, гласи: *Бата ципеле и кожа д. д.*, Загреб. На основу одлуке Краљевског судбеног стола у Загребу под бројем 63.696 гр. од 23. августа 1930, спроведена је промена члана 2. Правила *Бата ципеле и кожа д. д.*, те се, према томе, предмет пословања *Бате* састоји у следећем:

1. *искључива продаја фабриката творнице ципела T. & A. Bata у Злину и Bata Shoe & Leather Co.*;
2. *трговина с ципелама, припацима за ципеле, кожом, гумом те чарапама и сродном робом*;
3. *творничка производња ципела и сродних артикла и механичка поправљаона ципела*;
4. *промет са свим фабрикацима и трговачким пословима потребним за постизавање именованих сврха, као и обртимично тјерање других трговачких посала*;
5. *његовање ногу у циљу постизавања друштвене сврхе;*[6]

друштво је овлаштено оснивати, стицати, узети под најам творнице и трговачка предузећа, учествовати у таковим предузећима, даље оснивати складишта детаљне пословнице као што у овоземству, тако и у иноземству. Код вршења послова је друштво подвргнуто општим прописима изданим за дотичне послове. Ако друштво хоће, да тјера предузећа, за која је потребно посебно овлаштење или државно одобрење или квалификовани пословођа, то је дужан да ове предуслове испуни по постојећим прописима.[7]

Према Изводу из трговачког регистра Среског суда у Вуковару, а на основу судске одлуке бр. 19975/гр. од 12. јануара 1933. године,[8] фирма [...] *Бата ципеле и кожа д.д. са седиштем у Борову регистровала је делатност производње ципела, гумене обуће, гумених ђонова и потплатница, гумених прибора, кајишева, гуме за точкове на бициклима, мотоциклима и аутомобилима, гумених израђевина примијењених у ваздухопловству, гумених простирача, тканина и осталих гумених израђевина и сродних артикала, те механичка поправљаона ципела* [...]са правом да прошири своје пословање на остала места у земљи и иностранству. Затим су регистровани чланови Управног одбора, на основу судске одлуке од 22. фебруара 1933. године, бр. 2168/гр.: Јан А. Бата, др Велимир Бајкић, Доминик Чипера и др Марко Хорн. *Бата ципеле и кожа д.д.*променила је назив исте године судском одлуком од 23. новембра 1933. године, бр. Р. 496/3-31, у *Бата- југославенске творнице гуме и обуће д. д. Борово*.[9]

У Новом Саду је 23. маја 1926. године одржана конференција делегата обућара из целе Војводине на којој је донета резолуција којом се тражила заштита домаћих обућара од страних фабрика обуће, нарочито чехословачких, повишење царине на увоз готове обуће и снижење царине на увоз штављене коже.[10] У овој резолуцији која је донета због нелојалне конкуренције фабрике *Бата*, првенствено се захтевала ревизија свих повластица које је *Бата* добила, као и забрана рада и даљег подизања радионица за поправку обуће.[11]

5 Архив Војводине, Ф. 92, Трговинско-индустријска и занатска комора Нови Сад, 133/32 (у даљем тексту АВ, Ф. 92).

6 АВ, Ф. 92, 8989/34. Решењем Краљевске банске управе Савске бановине, Одељења за трговину, обрт и индустрију VIII у Загребу, од 14. фебруара 1934. године, број 1347VIII, потврђује се да се фирма *Бата* д. д. бавила педикирањем и пре ступања на снагу *Закона о радњама*, тј. пре 9. марта 1932. године и да га је обављала као споредни посао при послуживању муштерија, како то произилази из одобрених друштвених правила фирме *Бата*, чл. 2. тачка 5. и из обртнице издате од Поглаварства Загреба од 20. августа 1931. године, број 114.469-1931-III, као тадашњег седишта управе предузећа *Бата* у Загребу, а које је сада у Борову.

7 АВ, Ф. 92,133/32.

8 АВ, Ф. 92, 8989/34.*Извадак из трговачког регистра за друштвене „тврдке“*.

9 АВ, Ф. 173,Трговинско-индустријска комора Нови Сад.Досије регистрације Т 5326/1945. *Бата југославенске творнице гуме и обуће д. д.* Борово, продавница у Сремској Митровици, наводи се да се *Бата југославенске творнице гуме и обуће д. д.* Борово за време НДХ у Другом светском рату имала назив *Бата хрватске творнице гуме и обуће д. д.*, али је 1945. године поново преузела назив Бата *југославенске творнице гуме и обуће д. д.* Борово.
А В, Ф. 178, Управа народних добара АПВ Нови Сада. ј. 401. На основу извршних пресуда Окружног народног суда у Осијеку број Кз. 267/45 од 27. новембра 1945. године и Врховног суда Хрватске у Загребу број К. 805/45 од 5. фебруара 1946. године, целокупна имовина концерна *Бата хрватске творнице гуме и обуће д. д. у Борову* је конфискована на читавој територији ФНРЈ.Конфискацију су спровели сресни судови у ванпарничним поступцима, сваки у оквиру своје територијалне надлежности.

10 Т. Аврамовић, *Привреда Војводине*..., 269.

11 АВ, Ф. 92, 2487/26.

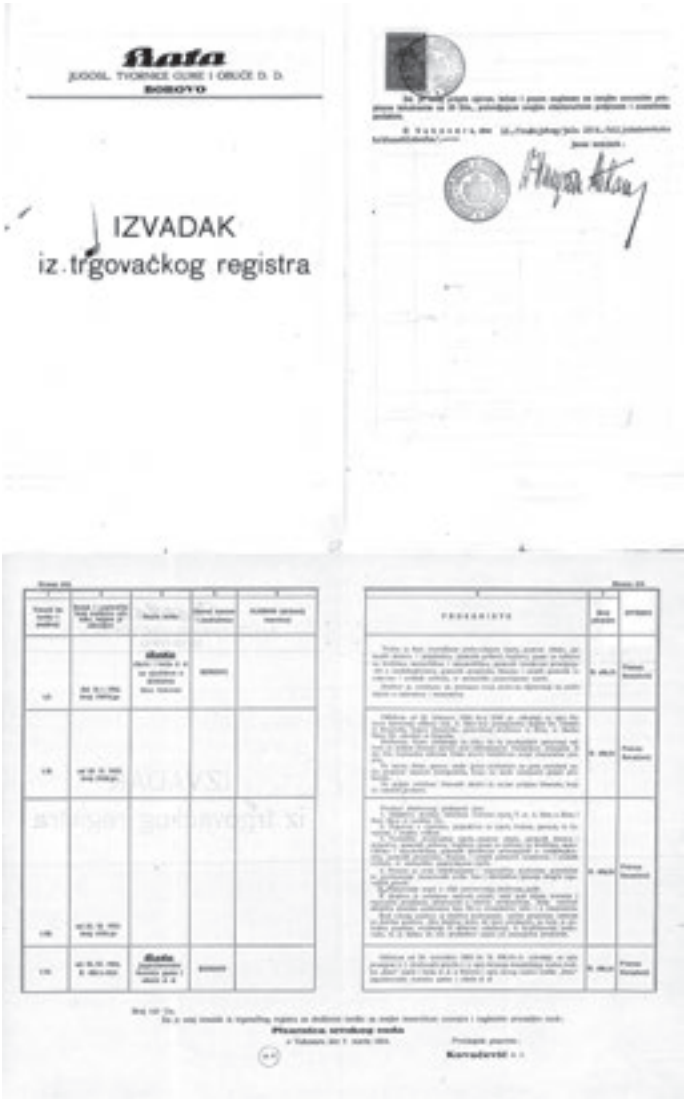

Слика 2. Извод из трговачког регистра Среског суда Вуковар

Савез хрватских обртника у Загребу је 26. новембра 1930. године упутио допис Савезу војвођанских индустријалаца којим се позивају сви привредници и радници, да предузму акцију против оснивања фабрике *Бата* у Југославији.[12] Према сазнању Савеза ускоро су се требали започети радови на подизању велике фабрике ципела у Краљевини Југославији, које оснива чехословачка фирма Бата. Савез сматра да је т. т. Бата била уверена да би оснивањем великог броја сопствених продавница које би масовно пласирале обућу на југословенско тржиште, плаћала далеко мање износе пореских терета, него што то чини тренутно, под пресијом увозне царинске тарифе.

Савез хрватских обртника у Загребу је сматрао [...]*да би са подигнућем ове творнице тешко пострадао постоларски занат, те би у нашој земљи настала слободна утакмица између јаког иностраног капитала са нашом још слабом продукцијом, која би по свим природним законима као и законима економске науке морала доживјети крах, јер речени јаки инострани капитал је у стању тада бацати на тржиште своју продукцију и испод цијене тако дуго, док упропасти нашу конкуренцију, а тада су му отворена врата потпуне монополизације. Напокон, са упропаштењем наше националне ципеларске продукције остао би беспослен огроман број радника који са беспосленим постоларима би далеко премашио 100.000 лица без зараде, што речена творница у никојем случају не може запослити.*[13][...]Створен је Акциони одбор у који су ушли: Савез индустријалаца (Александер Ото, Јакил Јулио); Савез трговаца (Баум Алберт, Ебешпангер Шандор); Савез постолара (Фиштровић Никола); Обртни збор (Бивал Еуген); Стручна заједница обућарско кожарских занатлија (Живичњак Славољуб). Председник Акционог одбора био је председник Савеза хрватских обртника господин Милан Рамушћак.

Иницијативом Савеза хрватских обртника у Загребу и Обућарске секције Занатлијске корпорације Нови Сад, а против оснивања фабрике Бата у Југославији, одржана је интерна конференција свих бановинских представника индустрије, трговине и занатства у Београдској занатској комори 29. децембра 1930. године, на којој је израђена заједничка резолуција против оснивања *Бате*.[14]

Одржавање конференција против оснивања фабрике *Бата*, довело је најзад до Великог земаљског збора 16. августа 1931. године. На овом Збору, уз учешће неколико хиљада припадника кожарско-прерађивачке струке, одлучено је да се оснује Земаљски савез занатлија, трговаца и индустрија-

12 АВ, Ф. 110, Савез индустријалаца Дунавске бановине, Нови Сад, IV 825/30.

13 АВ, Ф. 92, 6380/30.

14 АВ, Ф. 92, 6380/30.

лаца кожарске струке у Београду. Циљ Савеза је био [...]*да заједничким радом, свих у струци заинтересованих привредника предузима спољне и унутарње мере за санирање и регулисање пословне коњунктуре, у заједничком интересу свих припадника ове струке, а у складу са општим привредним интересима наше народне целине*.[15][...]

Централа индустријских корпорација Краљевине Југославије у Београду је 12. фебруара 1932. године доставила свим регионалним члановима препис резолуције са одржане Конференције делегата занатлија, трговаца и индустријалаца кожарске струке из целе земље, од 24. јануара 1932. године.[16] У резолуцији се наводи да у земљи постоји индустрија за израду коже са способношћу да подмири сву домаћу потребу у кожи за обућу, те да у нормалним приликама постоји могућност годишње потрошње за око 7.000.000 пари варошких ципела и око 6.000.000 пари сеоске обуће. Даље наводе да у земљи постоје занатска и индустријска предузећа са годишњим капацитетом 13 милиона варошке и десет милиона пари сеоске кожне обуће. Међутим, у 1931. години због ослабљене куповне моћи становништва, потрошња је износила свега 5,5 милиона пари варошке и око 3 милиона пари сеоске обуће. За производњу варошке обуће стање је било катастрофално из следећих разлога: увоз готове варошке обуће кожне и гумене, износио је око три милиона; [...]*обућа сасвим или делом од каучука (гуме), иако од сировине потпуно стране за нашу аграрну земљу, иако нездраве, почиње у нашој потрошњи обуће нагло да отима све већег маха* [...]. Овакве околности у овој привредној грани, нарочито у производњи варошке обуће и коже за исту, изазвале су скоро потпуну пословну парализованост, што је онемогућавало егзистенцију занатлија. Занатска и индустријска предузећа су делимично или потпуно обустављале рад, отпуштајући своје раднике. Од двадесет и једне домаће фабрике обуће, још свега три су радиле. Поравнања и стечајеви, као и незапосленост су постали свакодневне појаве. С једне стране и даље се одвијао несметани увоз стране готове кожне обуће, а с друге стране још увек је било нерешено питање онемогућавања пословне експанзије фирме *Бата*, чија молба за одобрење индустријског рада кожно-гумене обуће у Југославији још није одбијена. Могућност рада *Бата* је настојала да добије трансформацијом домаће фабрике *Елза* у ликвидацији, из Апатина, откупивши већину акција тог предузећа са намером да га реорганизује за интензивну производњу по свом систему.[17] У закључку резолуције се апелује да се не дозволи *Бати* одобрење за подизање фабрике у Борову, као и да се нареди ликвидација радионице фирме *Бата* за поправку обуће, те да се онемогући увоз свих врста кожа.[18]

Чешка обућа која се до тада увозила, почела се производити и у земљи оснивањем фабрике *Бата* у Борову 1932. године, када настаје права експанзија на тржишту обуће. Фирма *Бата* је привремено, прво радила у магацину Чехословачке дунавске агенције у Вуковару, са четрдесет до педесет радника и производила је око пет стотина пари дечјих ципела дневно. Затим је у Борову саградила одговарајућу зграду и наставила даље рад у истом правцу, са истим бројем радника и истим капацитетом. Следеће године је наставила даље изграђивање потребних зграда на простору од четрдесет јутара. Осим тога купила је комплекс земљишта од пет стотина јутара у сврху изградње истоветне фабрике према оној у Злину.[19]

Исте године, долази до отварања *Батиних* филијала на територији целе земље. На примеру *Бата* филијале отворене у Жабљу можемо да уочимо и сагледамо брзину којом је *Бата* настојала да прошири свој монопол и доминацију над осталим обућарима. *Бата д. д. ципела и кожа* је отворила своју филијалу у Жабљу 16. јуна 1932. године, са овлашћењем да може обављати *филијалу трговине ципела, припадака за ципеле и чарапа*. Већ следеће године је упутила молбу среском начелству у Жабљу, којом тражи да се у издатом овлашћењу измени назив филијала на продавницу,[20] те да се исто овлашћење прошири на продају: папуча, крема и све сличне робе која спада у ту струку, гумене

15 АВ, Ф. 92, 5408/31.

16 АВ, Ф. 110, XIV 144/32.

17 АВ, Ф. 92, 133/32.

18 АВ, Ф. 110, XIV 144/32.

19 АВ, Ф. 92, 133/32.

20 Занатлије су се залагале за ограничење отварања продавница великих индустријских и трговачких предузећа, у циљу заштите трговаца који су запали у врло тежак положај. Трговци су у појави индустријских продавница видели опасност у конкуренцији, а њихови захтеви су се сводили на пореско изједначавање индустријских продавница и инокосних трговачких фирми (да се и индустријске продавнице опорезују у седишту делатности, а не по билансама централа). Такође, захтевали су да се законским путем ограничи рад индустријских и трговачких продавница, с тим да се ограничење спроведе сразмерно броју становника односних места.

обуће, гумених ђонова и потпетица, гумених прибора, каишева, гума за точкове на бициклима, мотоциклима и аутомобилима, гумених израђевина примењених у ваздухопловству, гумених простирача, тканина и осталих гумених израђевина и сродних артикала, те механичко поправљање ципела (једино им поправљање ципела није дозвољено).[21]

Фирма *Бата* се по доласку у Краљевину Југославију служила и нелојалном конкуренцијом, на коју су указали Ђорђе Маширевић –продавница *Бостон а. д.* и другови из Сомбора. У свом допису Комори од 31. октобра 1933, наводе да је филијала *Бата* растурила по граду летке у којима износи да је довезла 10.000 пари разних врста ципела, са означеним ценама и изјавом да су све ове ципеле пуштене у промет, односно продају се са малим фабричким грешкама. Иста филијала *Бата* у Сомбору,[22] је у недељном броју сомборског дневног листа *Нове вести (Új Hírek)* пустила рекламу у којој истиче да је добила 10.000 пари ципела разног квалитета по тамо наведеним ценама. У тој реклами код свих врста ципела назначује и пређашњу и садашњу цену, међутим уопште није назначила да су ове ципеле које продаје по јефтинијој цени са извесним фабричким грешкама, као што је то навела у рекламном летку. Исто тако, *Бата* је и у свом излогу једино навела пређашњу и садашњу цену, не назначивши при том да су ове ципеле, које се продају по тој цени са малим фабричким грешкама.[23]

Слика 3. Оглас у листу Új Hírek

Током 1934. и 1935. године широм земље су одржавани протестни зборови занатлија против фирме *Бата*. У Вршцу је 24. децембра 1934. године одржан протестни збор на којем је било присутно око стотину обућара са територије града Вршца. Председник удружења занатлија Драгомир Журавица је у своме говору указивао на штетан утицај *Бате*, који се одражавао на материјално стање локалних обућара и кожара и позвао је присутне да донесу резолуцију и исту поднесу надлежним властима, како би се *Бати* забранило крпарење и држање филијала у градовима ис-

21 АВ, Ф. 173, Овлашћења Т, Жабаљ.

22 АВ, Ф. 178, а.ј. 401. Продавница *Бата* у Сомбору се налазила у Главној улици бр. 6 и била је власништво фабрике Бата д. д. Борово. Увидом у зк. ул 3301 можемо се уверити да катастарска честица број 184 поменутог улошка јесте била власништво *Бата ципела и кожа д. д. Загреб* протоколисана фирма у Загребу, али је 14. новембра 1942. године пренето право власништва на основу уговора о купопродаји од 22. јула 1942. године на *Цикта* фабрику и трговину ципела д. д. из Тисафелдвара (Мађарска).

23 АВ, Ф. 92, 9409/33.

под 50.000 становника.[24] Следеће године је у Вршцу поново одржан протестни збор Акционог одбора за заштиту кожарске прерађивачке радиности, на ком се апеловало да се све привредне организације и културне установе солидаришу и да прихвате акцију против *Бате* бојкотујући његове производе, те да се купује домаћа роба. Речено је да су у смислу бојкота неки градови већ предузели конкретне мере тако што су донели нове градске трошаринске правилнике у којима су предвиђене таксе на увезену гумену робу. На тај начин би *Батина* гумена обућа знатно поскупела, па би самим тим конкуренција ослабила. Секретар Акционог одбора Војислав Завишин је у дужем говору изнео цео историјат богаћења фирме *Бата* износећи да је фирма за време Великог рата лиферовала бившој аустроугарској војсци обућу са папирним ђоновима и да се на тај начин *Бата* обогатио, а после у грамзивој жељи за богаћењем није му била довољна Чехословачка, већ је тражио пијаце по свима земљама у Европи и тако дошао и у нашу државу, а тиме довео један занатлијски сталеж у безизлазан положај. Даље износи како је *Батина* гумена обућа нездрава, да је било примера да се један радник који је носио гумене опанке у лето разболео и да је платио главом, јер је услед знојења на ногама добио ране и инфекцију. Наводи да *Бата* доноси сирову гуму из Индије и Африке, да тамо раднике искоришћава дајући им по једну шаку пиринча дневно.[25]

По градовима су одржаване демонстрације против фирме *Бата* због нелојалне конкуренције, односно продавања обуће по веома ниској цени. У Вршцу је дошло до инцидента, односно до разбијања *Батиног* излога. Када су демонстранти (њих око две стотине) стигли до филијале *Бата*, изашао је пословођа Ђуро Медић на врата радње исплазивши језик, док је један од његових помоћника дигао једну ципелу у вис викнувши *49 динара* и *Ово ће да вас убије*, услед чега се маса разјарила и каменицама разбила излог.[26]

У Горњем Милановцу занатлије су ступиле у штрајк затварањем радњи 10. фебруара 1936. године, у знак протеста против филијале *Бата* која је постојала у граду. Кожари и опанчари су штрајковали три дана, а трговци и остале занатлије један дан.[27]

На Великом збору свих кожарско-прерађивачких струка, у Смедереву одржаном 25. фебруара 1936. године, закључено је да је главни кривац за пропадање ове привредне гране надирање иностраног капитала под именом Бата.[28] Донели су резолуцију којом су се у целости придружили резолуцији коју је донео Велики земаљски збор 10. фебруара 1935. године у Београду.

На протестном збору у Петровграду (Зрењанину), одржаном 17. марта 1935. године пред око две стотине учесника, представници националне кожарско-прерађивачке радиности из града и среза Петровград, ради манифестовања незадовољства против предузећа Бата, после свестраног претресања тешког стања домаћих обућара, донели су резолуцију којом су се у целости придружили резолуцији коју је донео Велики земаљски збор 10. фебруара 1935. године у Београду. Овом резолуцијом се тражи:

1. *Да се у интересу санирања ове привредне гране, а у интересу привредном, економском и социјално политичком примени одмах чл. 23. Устава Краљевине Југославије, тиме што би држава применила најширу интервенцију у регулисању односа у овој струци;*
2. *Да се на основу тога за сву грану народне привреде донесу специјалне мере;*
   - *а) да се спроведе контигентирање производње свих врста обуће на највише до 1500 пари дневно по једном предузећу,*
   - *б) да се забрани оснивање нових и проширење до сада постојећих кожарско обућарских индустријских предузећа барем за пет година,*
   - *в) да се најхитније донесе коментар уредби о забрани индустријских радионица за оправку обуће и одела на основу кога ће се онемогућити свакоме па и фирми Бата изигравање јасних одредаба поменуте Уредбе, а по примеру коментара Краљевске банске управе у Загребу,*
   - *г) да се забрани производња и продаја гумене обуће, гуменог опанка и гуменог ђона у нашој земљи као опасних по народно здравље и штетних за домаће сточарство и домаћу кожарско прерађивачку радиност, изузев специјалних врста за*

24 АВ,Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине, Нови Сад, II 86930/34.

25 АВ, Ф. 126,II 16104/35.

26 АВ, Ф. 126,II 72058/35.

27 АВ, Ф. 126,II 9129/36.

28 АВ, Ф. 126,II 13365/36.

потребе војске, а да се до те забране заведе царина на увоз сирове гуме,

д) да се спроведе хитна истрага на основу какве дозволе фирма Бата производи кожну обућу кад зато нема генералну дозволу јер јој претходна гласи само за гумену обућу,

ђ) да се после завршене истраге примени Закон о радњама и да се фирми Бата забрани производња кожне обуће као бесправном произвођачу,

е) да се забране индустријске продавнице у свим местима испод 30.000 становника, а у осталим да се дозволи на сваких 50.000 становника само по једна продавница, а да се нове дозволе само у местима преко 50.000 становника,

3. Да се хитно изменом финансијског закона, а у интересу државног фискуса све индустријске продавнице преостале после доношења забране, сматрају као самосталне радње и да се свака засебно опорезује и уплаћује све државне и самоуправне дотације у седишту продавнице;

4. Да се умоли Краљевска Влада да у духу своје декларације пред Народном скупштином и експозеа господина председника Министарског савета, све мере хитно примени на опште добро целокупне народне привреде.[29]

У циљу јединствене пропаганде производа националне кожарске-прерађивачке радиности, као и у циљу радикалније одбране од свих невоља које би је могле снаћи, а нарочито од инвазије иностране фирме Бата, акциони одбори су били разгранати на подручју целе Краљевине. Ови месни акциони одбори су били организовани у један врховни форум под називом *Централни комитет акционих одбора за заштиту националне кожарско прерађивачке радиности у Краљевини Југославији*, са седиштем у Загребу.[30] Председник тог комитета је био индустријалац из Карловца Јулио Јакил, а секретар је био трговац ципела из Загреба Феликс Неуман. Поменути акциони одбори примили су на седници Централног комитета од 12. маја 1935. године одржаној у Загребу посебан Правилник с којим је цела акција централизована у Загребу. Према Правилнику задаци Комитета су се огледали у заштити целокупне националне кожарске прерађивачке радиности, подједнако у целој земљи и свим дозвољеним мерама. Чланови Комитета су била лица именована од стране акционих одбора у Бања Луци, Београду, Љубљани, Котору, Нишу, Новом Саду, Осијеку, Сомбору, Сарајеву, Скопљу, Сплиту и Загребу.[31] Закључак и препорука ове седнице у Загребу је била да сви акциони одбори и пододбори подносе, сваки у свом месту, тужбе против *Бате* ради продаје гуменог опанка, као и тужбе због евентуалних неисправних написа. Поводом ове седнице *Бата југословенска творнице гуме и обуће д. д. Борово* је поднела поднесак Краљевској банској управи у Новом Саду, којим тражи да се обустави и забрани сваки даљи рад Централног комитета, као и свих месних акционих одбора, те да се функционери Комитета казне због недозвољеног рада у смислу Закона о друштвима.[32]

Протестни зборови целокупне кожарско прерађивачке струке против појаве џиновског конкурента, како су *Бату* називали, одржавани су перманетно годинама. Стање у трговинама обуће је у 1934. години знатно погоршано због све јаче конкуренције индустријских продавница. Услед тога цене обуће у трговинама су пале са око 20%, док су набавне цене пале свега са 5–10 % у поређењу са 1933. годином. Раније су трговине ципела набављале квалитетну робу из иностранства, што у овој години, у првом реду због ниских цена домаће робе и с обзиром на високе увозне царине као и високе стопе пореза на промет, више није било могуће.[33] Зато се роба набављала у земљи, од извесних домаћих фабрика, а делимично и од занатлија. Услед слабог пословања у овој струци није било никаквог прираста

29 АВ, Ф. 126,II 20808/35.

30 АВ, Ф. 126,II 13380/36.

31 АВ, Ф. 126,II 23281/36.

32 АВ, Ф. 126,II 23281/36.

33 АВ, Ф. 138, Удружење индустријалаца у Новом Саду – Нови СадF III 2357/35. У чланку референта „Централе индустријских корпорација Краљевине Југославије у Београду“, господин Франо Виндиш је објавио у:*Индустријски преглед,* 1935, „Преглед стања југословенске индустрије“. У чланку наводи да је у индустрији коже и обуће увоз пао у 1934. години, на једну десетину увозаод пре десет година. Увоз ђона и ђону сличних кожа, којих је 1934. године увезено скоро 260 вагона за око 115 милиона динара, престао је скоро сасвим. Још увек су се увозиле лаковане коже, бокс, шевро, шеврет и томе сличне коже, али је и ту увоз био смањен од 45 вагона и 68 милиона динара у 1924. години, на 12 вагона и 21 милион динара у 1934. години. Увоз готове обуће, који је у 1924. години износио око 20 вагона у вредности од 48 милиона динара, престао је потпуно.

у новим радњама, док се с друге стране током 1934. године основао врло велик број индустријских продавница обуће. Тако је, нпр. у почетку 1934, на подручју Новосадске коморе било свега 36 продавница обуће индустријских предузећа, док је у току те годинефирма *Бата* отворила још 27 продавница. Од укупног броја тих продавница (62, пошто је једна у току исте године престала да ради), 51 је припадала *Бати*.[34]

Кредитне прилике у којима су се занатлије налазиле су биле изузетно неповољне. Трговине су продавале материјал на одложено плаћање само у врло ретким случајевима и на кратак рок (највише тридесет дана), уз гаранције. Кредитне задруге чији су чланови били и занатлије нису располагале новчаним средствима, па кредите нису ни давале.

Краљевска Влада је 1934. године инаугурисала и започела спровођење политике заштите средњег сталежа и малог човека и определила се против крупних капиталистичких предузећа монополистичког карактера. Краљевска Влада је добила у Уредби чл. 63. Финансијског закона за 1934/35. годину широко законско овлашћење за доношење уредби ради санације и побољшања привредних прилика у земљи.

Новом Уредбом о забрани радионица за поправку обуће и одеће од стране индустријских предузећа изашло се бар делимично у сусрет оправданом тражењу за укидањем, односно редукцијом индустријских продавница и забраном вршења поправке (тзв. крпачнице) од њихове стране. Према прописима ове Уредбе објављене 18. августа 1934,[35] постојеће крпачнице индустријских предузећа су се морале ликвидирати у року од три месеца. Међутим, по истеку тог рока, Комора је била обавештена да предузеће Бата продужава да ради и даље на поправкама обуће, али на тај начин да тражи овлашћење за обављање обућарске радње под именом лица која су до тада била пословође у њеним крпачницама, а која су и сада, у радњама под својим именом само њени намештеници. Због тога је Комора интервенисала код Краљевске банске управе да се ово изигравање законских прописа спречи и да се у том смислу дају сходна упутства опште управним властима првог степена. На конференцији Занатских комора одржаној у Љубљани 3. и 4. септембра 1934. године одлучено је да коморе заједнички продуже акцију на доношењу Уредбе о ограничењу отварања продавница индустријских предузећа обуће и одеће.

Поводом покренутог питања забране употребе гумене обуће, Трговинско-индустријска и занатска комора у Новом Саду је упутила Министарству трговине и индустрије образложену представку којом је предложила да се ова забрана, изузев за каљаче и ципеле за снег, спроведе не само из хигијенских него и из економских разлога. Наиме, употреба гумене обуће, нарочито на селу, толико је узела маха да је претила да одузме ионако минималну могућност посла обућарима, опанчарима и папучарима. Осим тога, материјал за производњу ове обуће се увозио из иностранства, док је са друге стране наш земљорадник-сточар произведену кожу све теже могао да пласира.

Картели у индустрији су утицали неповољно на највећи број заната, јер се повећањем цена сировина и осталог материјала повећавала и цена занатских производа, што је доводило до погоршања економског положаја занатлија. На конференцији у Скопљу одржаној 8. и 9. маја 1934. године је поводом тог питања донета резолуција којом је тражено хитно доношење закона о картелима, на основу кога би се строгом државном контролом и регулисањем рада картела ублажио њихов штетан утицај на занатску привреду. Краљевска Влада је уважила ове захтеве занатлија, те је прописала Уредбу о картелима од 3. августа 1934. године,[36] којом се картели у начелу забрањују, али се изузетно могу оснивати уз нарочите услове и одобрења Министарства трговине и индустрије. Одобрење се давало само у случају ако њихово постојање оправдавају привредни разлози или јавни интереси, било ради регулисања производње и продаје робе, било ради утврђивања пословних услова и цена, односно тарифа. Уредба о картелима је дефинисала картел као *онакав уговор, утаначење и споразум, закључен између појединих предузећа које год привредне гране, којим се било под којим видом, ограничује, онемогућује или искључује право слободне утакмице*. Поред Уредбе била су прописана још два Упутства за примену Уредбе о картелима,[37] као и о садржају поднеска за оснивање картела.

34 АВ, Ф. 138, F X 3951/34.

35 Уредба о забрани оправљања одела и обуће по индустријским (фабричким) радњама одеће и обуће и њиховим подружницама и продавницама, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 190. L од 18. августа 1934, стр. 842, чл. 1.

36 Уредба о картелима, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 190. L од 18. августа 1934, стр. 839, чл. 1.

37 Упутства о примени уредбе о картелима, Службене новине Краљевине Југославије, бр. 218. LVI од 21. септембра 1934, стр. 884.

Према Извештају о стању привреде од 20. децембра 1934. године,[38] на подручју Трговинско-индустријске и занатске коморе у Новом Саду, Народна одбрана је покренула акцију за привредну независност и унапређење националне радиности под називом *Свој своме*. Привредна акција Народне одбране *Свој своме* позвала је Комору на сарадњу, која је поред финансијске помоћи коју је пружила овој акцији, позвала преко Удружења индустријалаца све домаће индустријалце са свога подручја да приступе акцији. Циљ ове акције је био позив домаћем становништву да купују само домаће производе.

Резиме

Према подацима Удружења индустријалаца у Новом Саду, евидентираним у Статистичким листовима о индустријским предузећима из 1936. године, фирма *Бата* је у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца основана 1920. године. Седиште *Бате* се првобитно налазило у Земуну, а једини члан управе био је Томаш Бата – индустријалац и власник фирме *Бата* из Злина. Од 26. новембра 1925. годинеседиште фирме се налазило у Загребу, а чланови управе су били: Томаш Бата; Доминик Чипера – директор т. т. *Бата* у Злину; др Мишо Семјан – адвокат у Сарајеву, и др Марко Хорн – адвокат у Загребу.

Иницијативом Савеза хрватских обртника у Загребу и Обућарске секције Занатлијске корпорације Нови Сад, а против оснивања фабрике *Бата* у Југославији, одржана је интерна конференција свих бановинских представника индустрије, трговине и занатства у београдској Занатској комори 29. децембра 1930. године, на којој је израђена заједничка резолуција против оснивања *Бате*.

Протестни зборови целокупне кожарскопрерађивачке струке против појаве џиновског конкурента, како су *Бату* називали, одржавани су перманетно годинама. По градовима су одржаване демонстрације против фирме *Бата* због нелојалне конкуренције, односно продавања обуће по веома ниској цени. Ипак, чешка обућа која се до тада увозила, почела се производити и у земљи оснивањем фабрике *Бата* у Борову 1932. године, када настаје права експанзија на тржишту обуће.

Краљевска Влада је 1934. године инаугурисала и започела спровођење политике заштите средњег сталежа и малог човека и определила се против крупних капиталистичких предузећа монополистичког карактера. Новом Уредбом о забрани радионица за поправку обуће и одеће од стране индустријских предузећа изашло се бар делимично у сусрет оправданом тражењу за укидањем, односно редукцијом индустријских продавница и забраном вршења поправке (тзв. крпачнице) од њихове стране.

На подручју Трговинско-индустријске и занатске коморе у Новом Саду, Народна одбрана је покренула акцију за привредну независност и унапређење националне радиности под називом *Свој своме*. Привредна акција Народне одбране *Свој своме* позвала је Комору на сарадњу, која је поред финансијске помоћи коју је пружила овој акцији, позвала преко Удружења индустријалаца све домаће индустријалце са свога подручја да приступе акцији. Циљ ове акције је био позив домаћем становништву да купују само домаће производе.

Resümee

Laut Angabe der Industriellenvereinigung in Novi Sad, wurde im Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen die Firma Bata im Jahr 1920 gegründet. Dies geht aus statistischen Auswertungen der Industrieunternehmen aus dem Jahr 1936 hervor. Der Sitz der Firma Bata war ursprünglich in Zemun, wobei der Vorstand einzig und allein aus dem Firmengründer und Industriellen TOMAS BATA aus Zlin bestand. Am 26.11.1925 wurde der Firmensitz nach Zagreb verlegt. Der neu gegründete Vorstand bestand nun aus TOMAS BATA, DOMINIK CIPERA (Direktor der Firma Bata in Zlin), DR. MISO SEMJAN (Rechtsanwalt in Sarajevo) und DR. MARK HORN (Rechtsanwalt in Zagreb).

Am 29.12.1930 wurde in der Belgrader Handwerkskammer auf Initiative der kroatischen Handwerkervereinigung aus Zagreb und der Schustersektion aus Novi Sad eine interne Konferenz aller Bezirksvertreter der Industrie und Handwerkerbetriebe abgehalten, welche sich gegen die Gründung der Fabrik BATA in Jugoslawien aussprachen.

Die Proteste der gesamten lederverarbeitenden Industrie gegen den „übermächtigen Konkurrenten“, wie die Firma Bata genannt wurde, hielten Jahre lang an. In den Städten wurde gegen die Firma Bata wegen der monopolistischen Konkurrenz beziehungsweise des Verkaufs von Schuhen zu sehr niedrigen

38 АВ, Ф. 138, F X 3951/34.

Preisen protestiert. Dennoch konnten nun auch tschechische Schuhe, die bis dato importiert wurden, auch im eigenen Land hergestellt werden, was auf die Gründung der Fabrik Bata im Jahr 1932 in der Ortschaft Borovo zurückzuführen ist. Von da an begann die eigentliche Expansion auf dem Schuhmarkt.

Die königliche Regierung begann im Jahr 1934 mit der Umsetzung von Maßnahmen, um den Mittelstand und die weniger Privilegierten zu schützen, indem sie sich gegen die großen kapitalistischen Unternehmen mit Monopolcharakter aussprach. Sie erließ eine Verordnung, in der sie dem Mittelstand zumindest teilweise entgegenkam, indem sie der Industrie verbot, Reparaturen an Schuhen und Bekleidung durchzuführen. Die sollte ausschließlich dem Mittelstand vorbehalten sein.

Die Landesverteidigung rief mit Hilfe der Handelskammer und der Handwerkskammern in Novi Sad eine Aktion für die wirtschaftliche Unabhängigkeit und die Förderung der nationalen Industrie unter dem Namen *Svoj svome* („sich selbst das Eigene“) ins Leben. Im Zuge dessen wurde die Kammer zur Kooperation aufgerufen, welche sowohl finanzielle Hilfe leistete, als auch alle inländischen Unternehmen aufforderte, sich dieser Aktion anzuschließen. Ziel dieser Handlung war es die lokale Bevölkerung aufzufordern, nur inländische Produkte zu kaufen.

Извори и литература

1. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 126, Краљевска банска управа Дунавске бановине Нови Сад (1929–1941).
2. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 138, Удружење индустријалаца у Новом Саду – Нови Сад (1932–1948).
3. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 173, Трговинско- индустријска комора Нови Сад (1945–1948).
4. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 178, Управа народних добара АПВ Нови Сад (1945–1947).
5. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 110, Савез индустријалаца Дунавске бановине Нови Сад (1922–1932).
6. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 92, Трговинско- индустријска и занатска комора Нови Сад (1919–1941).
7. Теодор Аврамовић, *Привреда Војводине од 1918.до 1929/30. године с обзиром на стање пре Првог светског рата*, Нови Сад, 1965.
8. Љубица Шијачки, *Привреда Баната између два светска рата*, Нови Сад, 1987.
9. Бранко Петрановић *Историја Југославије 1918–1988, Прва књига Краљевина Југославија 1914–1941: Социјално-економска основа државе*, Београд, 1977.
10. Уредба о забрани оправљања одела и обуће по индустријским (фабричким) радњама одеће и обуће и њиховим подружницама и продавницама, *Службене новине Краљевине Југославиј*е, бр. 190/1934.
11. Уредба о картелима, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 190/1934.
12. Упутства о примени уредбе о картелима, *Службене новине Краљевине Југославије*, бр. 218/1934.

Проф. др Радован В. Радовановић
Мр Небојша Д. Ђокић
Криминалистичко-полицијска академија у Београду
Република Србија

UDK: 623.74(497.1)(091)

ФАБРИКА *ИКАРУС* И ПОЧЕЦИ СРПСКЕ ВАЗДУХОПЛОВНЕ ИДУСТРИЈЕ

Сажетак: У раду је укратко дат историјат Фабрике авиона *Икарус* док је она радила у Новом Саду као и почеци ваздухопловне индустрије у Краљевини СХС. Први пут у домаћој историографији даје се тачан број произведених војних авиона у домаћим фабрикама до краја двадесетих година и то по типовима.

Кључне речи: Фабрика *Икарус*, Ваздухопловство војске, Краљевина СХС, Рогожарски, Поморско ваздухопловство, Мали Бранденбург, Средњи Бранденбург, Шимике, ИО, Физир, Ковањко

Ослобођењем Краљевине Србије и њеним уједињењем са деловима јужнословенеких територија бивше Аустро-Угарске монархије, створена је 1. децембра 1918. нова држава јужнословенских народа, Краљевство (касније Краљевина) Срба, Хрвата и Словенаца (КСХС),[1] која је међународно призната тек на Версајској конференцији у јуну 1919. године. У међувремену, Савезници су сматрали да међународно правно постоји само Краљевина Србија и у складу с тим су се и понашали, тако да њихове трупе нису признавале локалне органе власти у бившим аустроугарским провинцијама. У саставу оружаних снага нове државе функционисало је војно ваздухопловство, познато под називом Ваздухопловство или Војно ваздухопловство, које је од 1930. добило нови назив Ваздухопловство војске. У саставу Југословенске краљевске морнарице постојало је Поморско ваздухопловство опремљено искључиво хидроавионима.

Први ваздухопловни материјали аероплани за Ваздухопловство добијени су из Српске авијатике и од Француза. Други почетни извор је био ратни плен. Касније, Ваздухопловство је постепено опремано на разне начине, у почетку из француске војне помоћи, а затим, од 1924, увозом и куповином од домаће индустрије. И код Поморског ваздухопловства је била слична ситуација. Највећи и једини страни испоручилац авиона и друге ваздухопловне опреме за Ваздухопловство у првих десетак година била је Француска. Крајем двадесетих појављује се нови испоручилац, Чехословачка Република, а од почетка тридесетих и Велика Британија. Међутим, тек у другој половини тридесетих, у оквиру модернизације, Ваздухопловства војске почиње да се опрема у већој мери увозом из Велике Британије, Немачке и Италије.

У првом периоду Поморско ваздухопловство је било опремљено материјалом из ратног плена, а затим француским (умањој) и домаћим хидропланима (у већој мери). Од друге половине двадесетих у Помосрком ваздухопловству се уводе и немачки хидроплани (углавном производи фабрике "Дорнијер") набављени комерцијално и преко немачких репарација. Током тридесетих Поморско ваздухопловство је опремано у највећем броју хидропланима домаће конструкције и производње, а пред рат и немачким.

Домаћа ваздухопловна индустрија је од самог почетка своје делатности била важан извор за опремање Ваздухопловства и Поморског ваздухопловства. Испоручивани су авиони произведени по страној лиценци и по оригиналним пројектима (концепцијама) домаћих конструктора. До априла 1941. године у Краљевини Југославији радило је пет фабрика за производњу авиона и једна фабрика једрилица са перспективом прерастања у произвођача авиона, као и

1 Та држава је имала три назива и то: од 1. децембра 1918. Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца, од 24. августа 1920. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и од 3. октобра 1929. Краљевина Југославија.

две фабрике мотора и много других предузећа за израду различите ваздухопловне и пратеће опреме и делова.

Притиснута тешком финансијском ситуацијом и преком потребом наоружавања копнене војске, Краљевина СХС није, до 1922, ни размишљала о набавци нове ваздухопловне опреме. У лето 1922, начелник Одељења за Ваздухопловство, генерал Милан Узелац отишао је на челу једне комисије, коју су поред њега сачињавали капетан корвете Димитрије Мита Коњовић и капетан Душан Радовић, на пут у Француску и Велику Британију, у циљу да се проучи тадашње стање у ратним ваздухопловствима и индустријама европских земаља, као и да се изврше мање наруџбине. Поручено је неколико примерака разних типова за Ваздухопловство Краљевине СХС, практично авиони за "узор", упознавање и испитивање. Били су то британски *Бристол-Хиспано* и француски *Бреге 19* (два комада), *Потез VIII* и *Потез 15*. Сви ови аероплани су убрзо и стигли у земљу, па је тако већ фебруара 1923. године британски капетан Норман Макмилан (Norman Macmillan) прелетео у Краљевину СХС на, управо набављеном, аероплану *Бристол Хиспано* (званична британска ознака је била *Бристол Фајтер - Bristol Fighter*) опремљеним мотором Хиспано Суиза (Hispano Suiza) од 300 КС.[2] Управо на том аероплану је Милош Црњански 6. новембра 1923. године летео са Бајдаком над Фрушком Гором и Дунавом.[3]

Много је значајније да је комисија закључила да је много боље развити домаћу ваздухопловну индустрију него зависити само од набавки из иностранства. Ово ће довести до појаве прве домаће фабрике авиона *Икарус* већ у 1923. години која ће следеће 1924. године испоручити и прве аероплане домаће производње.У међувремену, током 1923. године Одељењу за ваздухопловство Министарства Војног и Морнарице јавили су се са понудом за изградњу фабрике авиона и Фабрика авиона *Анрио* (из Француске), бивша руска фабрика *Лебедеф* која се тада налазила у западној Европи, Фабрика вагона у Славонском Броду (која је после великог пожара током те 1923. године испала из комбинације) и фирма Протић и др. из Новог Сада.[4]Нешто касније интересовање за производњу авиона показала је и загребачка фирма *Bote i Erman* која је Министарству ВиМ понудило да уз помоћ француског капитала изгради фабрику авиона са капацитетом од 120 авиона годишње.[5]

Први весници конструкторског рада у Краљевини СХС јавили су се почетком двадесетих. Због потреба службе, крајем 1922. Одељење за ваздухопловство је реорганизовано (Указ В. Воj. Бр. 13308 од 4. децембра 1922), при чему су његови одсеци добили потребан број бироа за одговарајуће послове. У априлу 1923. Постављени су (распоредом Ф. А. Бр. 15493) на службу у Техничко – конструкционом бироу инжењери J. Микл, Р. Физир, Н. Жученко и В. Несторов.[6]

Намера војних планера је била покретање конструкторске делатности у земљи, а први задатак израда пројекта и техничке документације за производњу проверених аустро-угарских школских авиона типа *Бранденбург Б.I и Ц.I*. Биро је израдио документацију по узору (без лиценце), при чему су измењени изглед, димензије и конструкција појединих делова и склопова, уз примену различитих погонских постројења, тако да су се југословенске верзије оба *Бранденбурга* доста разликовале од оригиналних узора.

Током следећих година домаћа индустрија је произвела већи број авиона два основна типа, под општим именима *Мали и Средњи Бранденбург*. Део потребног материјала (хладњаци, инструменти, челик, сајле, итд.)[7]увезен је из Аустрије и Мађарске.

Од свих заплењених аустроугарских аероплана у служби Ваздухопловства Краљевине СХС, свакако су најбројнији били авиони *Бранденбург (Бранденбург)*. Први од два основна типа био је познати школски двокрилни двосед познат у жаргону Ваздухопловства као *Мали Бранденбург*. Тај заједнички назив се односио на више верзија основног аустроугарског типа *БранденбургБ.I* (ХансаБранденбургБ.I), који су били у искључивој употреби као почетни школски авиони у пилотским школама Ваздухопловства од 1918. до 1926. године. У том периоду коришћени су заплењени и авиони произведени код домаће индустрије.[8]

2 C. H. Barnes, *Bristol aircraft since 1910*, "Putnam" London, 1964, 183

3 Наша крила бр. 1, јун 1924.

4 *Домаћа фабрика авиона*, Јадранска стража бр. 4/1923, 17-18; *Развитак и успеси наше прве фабрике авиона "Икарус"*, Јадранска стража бр. 8/1927, 249-250.

5 *Gradnja tvornice aeroplana u Zagrebu*, Jadranska straža br. 7/1923.

6 Музеј Југословенског ратног ваздухопловства, инв. бр. 180-II/2 - Д. Ћировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930. године*, Свеска III, поглавље II период, необјављено дело - (поглавље за 1923).

7 Ž. Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji, 1921-1930, knjiga I*, Beograd/Zagreb, 357.

8 С. К. Поповић, *Стварање школских и прелазних авиона домаће израде*, I део, ВГ бр. 8/1938, 56

Двоседи извођач типа *БранденбургБ.I* конструисао је 1914. Чувени немачки конструктор инж. Е. Хајнкел (Ernest Heinkel), а први произвођач је била немачка фабрика "ХанзаБранденбург" (Hansa - und Brandenburgische Flugzeug-Njerke GmbH). Аустријанци су увезли укупно 135 примерака, а у периоду 1914-1917. њихова фабрика авиона у Фишаменду (Flugzeugfabrik Fischamend k.u.k. Fliegerarsenal) произвела је 411 школских авиона *БранденбургБ.I* (познатих у жаргону ЛФТ-а као "клеинерБранденбургер") у 11 различитих верзија са три типа мотора снаге 100-120 КС.[9]

Заплењене *Мале Бранденбурге* користиле су после рата Краљевина СХС, Чехословачка и Пољска. У Ваздухопловству Краљевине СХС летело је укупно 7 верзија основног модела. То су били ХансаБранденбургБ.IБа.05, 06, 75 (Фд), 76 (Фд), 77 (Фд), 78 (Фд) и 176 (Фд). Прве две верзије су биле немачке, а остале (са скраћеницом Фд) аустријске производње. Све верзије су биле опремљене моторима *Мерцедес* (Мерцедес) 100 КС, осим Б.IБа.77 (Фд) и Ба.78 (Фд) који су имали моторе Дајмлер (Аустро-Даимлер) 120 КС. Због тога су, поред општег имена Мали Бранденбург, ти авиони у жаргону означавани и као *Бранденбург-Мерцедес 100 КС* и *Бранденбург-Дајмлер 120 КС*. Укупан број код нас коришћених трофејних *МалихБранденбурга* може се проценити на преко 20 примерака. Веома је тешко одредити тачан број оперативно коришћених *Малих Бранденбурга* (исти је случај и са другим заплењеним типовима), јер је заплењен већи број неисправних, уништених и авиона без великих склопова (мотор, крила), од којих је известан број оспособљен. Ш. Оштрић и Г. Ајдачић, који су имали прилике да разговарају са живим учесницима тих догађаја, процењују да је 1919. године за формирање Пилотске школе у Новом Саду употребљено 10 *Малих Бранденбурга* и да је та школа користила 15 трофејних примерака тога типа до половине двадесетих.[10]

Мали Бранденбурзи аустријске производње служили су од 1918. До увођења домаћих авиона истог основног типа, углавном у првој половини двадесетих, а понеки су летели и касније. Неки примерци коришћени су на крају своје службе у Ваздухопловству као "рулери" (авиони за обуку вожње по земљи) са скраћеним крилима, без могућности летења.[11]

Други основни тип *Бранденбурга,* коришћен као стандардни школски прелазни авион у Ваздухопловству Краљевине СХС, био је двоседи двокрилац *Бранденбург Ц.I (BrandenburgC.I)*, познат под општим именом *Средњи Бранденбург*. Тај авион је био сличне конструкције и изгледа као *Мали Бранденбург*, а главна разлика се огледала у моторима веће снаге (зато је и назван *Средњи*). Пре него што су домаће фабрике почеле производњу, коришћени су авиони аустроугарске израде, које је запленила српска војска 1918. године.[12]

Наоружани извођач *Ханза-БранденбургЦ.I*, конструкције инж. Хајнкела, рађен је од 1916. по лиценци у две аустроугарске фабрике. Фабрика "Феникс" (Phönix Flugzeugwerke A.G, до маја 1917. Пословала под именом Österreichisch-Ungarische Albatroswerke GesmbH) произвела је 457 авиона у 8 верзија са два основна типа мотора снаге 160-230 КС, а "Уфаг" (Ungarische Flugzeugfabrik A.G., скраћеноУФАГ или Уфаг) је израдио 871 авион у 10 верзија са 4 основна типа мотора снаге 160-250 КС. Ти авиони су били познати у жаргону ЛФТ-а под заједничким називом *гроссер Бранденбургер*. После рата, аустроугарски *Бранденбурзи* коришћени су у Мађарској, Пољској, Чехословачкој, Краљевини СХС и Румунији.[13]

У Ваздухопловству Краљевине СХС летело је осам различитих верзија основног аустроугарског типа Ц.I. Четири верзије, оригинално означене у *ЛФТ* као *Ханса Бранденбург Ц.IБа.26 (Пх), Ба.27 (Пх), Ба.63 (УФАГ)* и *Ба.64 (УФАГ)*, код нас су носиле опште име *Средњи Бранденбург*, а прецизнији алтернативни називи су били *Средњи Бранденб-*

9 Reinhard Keimel, *Oesterreichs Luftfahrzeuge*, Graz 1981, 320; Erwin Hauke, Walter Schreder, Bernhard Tetschinger, *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914-1918*, Graz, 1988, 18, 112.

10 Šime I. Oštrić, *"Mali Brandenburg", umašćeni dobričina*, Front br. 902, 14. novembar 1975; Gustav Ajdič, *Mali Brandenburg*, Krila (Ljubljana), februar 1982; Музеј југословенског ваздухопловства, Несређена грађа - Албум А. Мариновића; Албум Ј. Жупанчића, Збирка М. Парошког. Музеј југословенског ваздухопловства, кутија VI-23, Збирка Владимира Стрижевског, (фотографија); Збирка пилота Фомагина (у даљем тексту: Збирка Фомагина); Лични албум Јанка Добникара (у даљем тексту: Албум Ј. Добникара) у власништву сина Бојана из Београда.

11 Албум пилота Димитрија Кнеселца у власништву Милана Мицевског из Београда (фотографија *Малог Бранденбурга 77*.32 снимљена половином двадесетих у Новом Саду).

12 С. К. Поповић, *Стварање школских и прелазних авиона домаће израде*, I део, ВГ бр. 8/1938, 61

13 Erwin Hauke, Walter Schreder, Bernhard Tetschinger, *Die Flugzeuge der k.u.k. Luftfahrtruppe und Seeflieger 1914-1918*, Graz, 1988, 18, 42, 100; Reinhard Keimel, *Oesterreichs Luftfahrzeuge*, Graz 1981, 321.

ург-Дајмлер 160 КС или *Средњи Бранденбург Мерцедес 185 КС*, зависно од употребљених мотора. Остале четири верзије са моторима снаге преко 200 КС, оригинално означене као Ц.IБа.229 (Пх), Ба.429 (Пх), Ба.169 (УФАГ) и Ба.369 (УФАГ) имале су општи назив *Велики Бранденбург,* односно *Велики Бранденбург-Хиеро 200* или *230 КС* и *Велики Бранденбург-Бенц 250 КС*. Укупан број заплењених *Средњих/Великих Бранденбурга* био је прилично велики (највероватније преко 30), али многи авиони нису били комплетни (недостајала су крила или мотор), или су били неисправни и оштећени. Број оперативно-коришћених се креће око 20 или нешто више авиона, а њихова служба је трајала до увођења домаћих авиона истогосновног типа.[14]

Оснивање фабрике *Икарус* и производња школских авиона за почетну пилотску обуку Мали Бранденбург

Почетком 1923. године неколико привредника из Новог Сада одлучило је да оснује фабрику авиона. Започети радови на четири комада школских авиона који су рађени по домаћим плановима које је Министарство Војске и Морнарице бесплатно уступило, али без гаранције откупа од стране државе. Одмах је отпочета израда делова (крила и трупова).[15] Почетак рада су обележиле велике тешкоће нарочито по питању стручне радне снаге. Када је постало јасно да се започети радови не могу привести крају без реорганизације фабрике, одлучено је да се ангажује стручно вођство и да се друштво у финансијском погледу растерети. Због тога је 11. октобра 1923. године[16] основано ново друштво под именом *Икарус прва српска индустрија аероплана, аутомобила и стројева, Ковачевић и другови*. Фабрика се налазила у Шумадијској улици у Новом Саду. Само два дана касније донета је одлука да се настави градња 4 *Мала Бранденбурга* и даље без гаранције откупа од стране државе.[17]

Под новим руководством ишло се за тим да се најпре довршe већ започети аероплани. Нажалост, морао се велики део већ прерађеног материјала бацити, и то због рђавог квалитета, а исто тако и због погрешне израде. Слободно се може рећи да се практично морало поћи изнова. Комплетирање планова и нацрта, набавка материјала, упошљење стручних радика итд, трајали су до почетка 1924. године када је коначно кренуло са систематским радом премда је још било далеко од једне систематске производње. Услед ове реорганизације радови на споменута четири авиона су стварно започели јануара 1924. године и први од њих је довршен 3. марта 1924. Године, након чега је одмах пренет на аеродром I ваздухопловне команде где је извршена коначна монтажа. Након извршених пробних летова (испробан од 20. до 27. марта) уследила је званична предаја апарата 28. марта 1924. године, јер је Министарство војске и морнарице било задовољно израдом апарата. Тај први Икарусов авион био је први серијски авион израђен у земљи. Априла месеца довршен је други, а маја месеца трећи апарат истог типа. Током јуна извршени су пробни летови и предаја Ваздухопловној команди оба ова авиона. Четврти апарат је довршен у јулу, а предан 28. августа исте године.[18]

14 Музеј ваздухопловства - Албум А. Мариновића, Албум Ј. Жупанчића, Збирка Фомагина, Збирка М. Парошког, Збирка В. Стрижевског, Збирка Тадије Сондермајера, Албум удеса авиона Ваздухопловства војске. Лични албум пилота Крсте Стефановића у власништву породице из Ниша. *Енциклопедија Новог Сада,* Нови Сад, 39. Из наведеног материјала (према оригиналним серијалима ЛФТ-а) потврђено је да је код нас летело најмање 20 трофејних *Средњих/Великих Бранденбурга* у наведених 8 верзија. Међутим, њихов број био је вероватно нешто већи. Од свих типова, највише је било *Бранденбурга Ба.169* - познато је седам серијских бројева.

15 Из сачуване грађе није сасвим јасно да ли су ова четири авиона започета као нова у самом *Икарусу* или су радови на њима започети у Аеропланској радионици у Новом Саду па онда као тек започети уступљени *Икарусу*.

16 По другим подацима фабрика је основана 13. октобра 1923. године. *Илустровани лист* бр. 16 од 20. априла 1924.

17 *Развитак и успеси наше прве фабрике авиона "Икарус"*, Јадранска стража бр. 8/1927, 250.

18 *Илустровани лист* бр. 16 од 20. априла 1924; *Развитак и успеси наше прве фабрике авиона "Икарус"*, Јадранска стража бр. 8/1927, 250; Музеј Југословенског ратног ваздухопловства, инв. бр. 180-II/2 - Д. Ћировић, *Историја Југословенског ваздухопловства 1918-1930*. године, Свеска III, поглавље II период, необјављено дело; Н. Жутић, *"Икарус" - прва српска фабрика авиона 1923-1934*, Војно-историјски гласник бр. 1-2/1998. У колекцији Јосипа Новака из Вараждина (информација добијена од Драгана Савића из Београда) постоји фотографија Малог Бранденбурга обележеног са Ица.001 (на трупу), а тај неубичајено обележени авион би, можда, могао да представља баш први "Икарусов" апарат (практично прототип), где скраћеница Ица стоји за Ицарус, а 001 за први примерак.

Још док су трајали ови радови, фабрици је пошло за руком да закључи са државом први уговор за градњу даљих ваздухоплова. Тај уговор се односио на градњу хидроавиона школског типа најпотребнијих за обуку ђака пилота Поморско-ваздухопловне команде. Планови овог типа су били својина Министарства војног и Морнарице, и њих је министарство раније већ било откупило од каснијег техничког директора *Икаруса*. Акционарско друштво је створено 1. августа 1924. године (са капиталом од 2.000.000 динара)[19] након чега је извршена нова реорганизација како би се постигао што рационалнији рад. Тада је израда хидроавиона добила јачи замах па је први довршен крајем октобра 1924. године. Пробно летење је обављено између 10. и 24. новембра 1924. године с потпуним успехом.[20]

Фабрика *Икарус* произвелаје 18 *Малих Бранденбурга* под фабричком ознаком *Икарус тип ШБ (Школски Бранденбург)*.[21] *Икарусови* примерци су били опремљени моторима два типа снаге 100 КС. То су били *Мерцедеси Блеск* (лиценцни *Мерцедес*) и у вези с тим, *авиони су названи Бранденбург-Мерцедес 100 КС или Бранденбург-Блеск 100 КС.*

Столарска радионица Ж. Рогожарског, протоколисана 21. априла 1924. у "Прву српску фабрику аероплана Живојина Рогожарског" (П.С.Ф.А.Ж.Р.) почела је, као свој први посао, израду *Малих Бранденбурга* под ознаком *Рогожарски ШБ (Школски Бранденбург)*. За погон је коришћен исти мотор *Мерцедес 100 КС*. Први примерак, завршен крајем априла 1925, свечано је испоручен 10. маја, а до краја године завршено је првих 10 авиона. Код "Рогожарског" направљено је 22 авиона тога типа, који су, такође, називани *Бранденбург-Мерцедес 100 КС*.[22]

Обе верзије домаћих *Малих Бранденбурга* служиле су као стандардни школски авиони у Ваздухопловству Краљевине СХС до 1926. године када су почели да их постепено замењују нови Анриои,[23]с тим што су неки примерци коришћени и у другој половини двадесетих за споредне задатке. Известан број авиона добијао је повремено скије за зимско летење. Оправке и ревизије *малих Бранденбурга* рађене су најчешће у Аеропланској радионици 1. Ваздухопловног пука у Новом Саду која је израђивала велики број резервних делова, тако да су неки примерци скоро комплетно обновљени.

У склопу акције додељивања старих војних школских авиона Југословенском краљевском аеро-клубу, осам преосталих старих *Малих Бранденбурга* добило је у лето 1933. Цивилну регистрацију (YU-PBS, 'V, 'X, 'Y, YU-PCA, 'B, 'D, 'E). Њихова служба је потрајала још неколико година, а онда су услед истрошености избачени из употребе.

Производња школских авиона за прелазну пилотску обуку *средњи Бранденбург*

Пет држава (Мађарска, Пољска, Румунија, Чехословачка и Краљевина СХС) производило је после рата своје деривативе базиране на типу *ХанзаБранденбургЦ.I*. Мађарски *УФАГ* је наставио израду авиона серије 169 (Ба.169), а Пољаци су произвели 1920-23. око 30 авиона своје верзије KW-2. Румунски арсенал је испоручио 1922-1923. чак 120 примерака типа Ц.IБа.269, а Чехословачка је произвела у исто време три мање серије (Аеро А-14, А-15 и А-26).[24]

Ваздухопловне радионице I Ваздухопловне команде у Новом Саду, које су се испрва бавиле само оправком оштећених аероплана, у зиму 1923/4.године су отпочеле да конструишу нове школске двокрилне двоседе са дуплим командама, снабдевене са мотором *Даимлер* од 185 КС. По својој конструкцији ови аероплани су веома слични аеропланима познатим у ВВ као Средњи Бранденбург, који су се у пилотским школама већ употребљавали као аеропла-

19 Капитал друштва је повећан 1925. на 5.000.000.

20 *Развитак и успеси наше прве фабрике авиона "Икарус"*, Јадранска стража бр. 8/1927, 250

21 Не постоји писани извор о тачном броју произведених аероплана *Мали и Средњи Бранденбург* већ само годишњи сумарни подаци о производњи аероплана. На основу сачуваних фотографија, књижица летења и других докумената из јединица било је могуће реконструисати тачан број произведених аероплана по типу. Једино се није могао утврдити тачан број произведених *Средњих Бранденбурга* у Аеропланској радионици у Новом Саду.

22 *Наша крила*, бр. 11. мај 1925.

23 С. К. Поповић, *Стварање школских и прелазних авиона домаће израде*, I део, ВГ бр. 8/1938, 58.

24 Malcolm Passingham et Jean Noël, *Les avions militaires roumains de 1919 à 1945*, Le FANA de l'aviation, No238, sept. 1989; Wojech Sankonjski, *Les Hansa Brandenburg C.I dans l'aviation polonaise*, Avions, No40, julliet 1996; Tomasz Kopanski, *Polskie Brandenburgi* CI, Aero-plan 1/1995.

ни другог степена (тј. за прелазну обуку – савременим термином речено).[25] Први аероплан ове серије 02-01 био је довршен почетком августа 1924. године. Према извештају контролног члана комисије ваздухопловног поручника "дипломираног пилота" А. Кервине приликом пробних летова овај аероплан је постигао добре резултате.[26] Након тога је у споменутим радионицама израђена мања серија, али не постоје поуздани подаци о броју произведених примерака. Индиректно, на основу фотографија, пилотских књижица летења и сличног, можемо закључити да их је било најмање 5, а највише 9.

Као и у случају *Малог Бранденбурга*, домаће фабрике *Икарус* и *Рогожарски* производиле су *Средње Бранденбурге* према домаћим плановима у власништву Министарства војске и морнарице. *Икарус* је током 1925. и 1926. Израдио укупно 6 авиона под фабричким називом Сб.1 (*Средњи Бранденбург*). Ти авиони су имали моторе *Дајмлер* 185 КС и због тога су називани *Средњи Бранденбург-Дајмлер 185 КС*. Фабрика *Рогожарски* је током три године, од 1926. до 1928, производила сличан тип са истим фабричким називом Сб.1 (мада је на самом авиону био исписиван назив *Ср. Бранд*.). Авиони *Рогожарског* опремани су моторима *Дајмлер* од 160 и 185 КС и у вези с тим, добили су уобичајене алтернативне називе по моторима. Те две подверзије се нису разликовале по спољњем изгледу с обзиром на то да су два *Дајмлерова* мотора имала исте димензије. Код Рогожарског направљена су 24 примерка.[27]

На неким авионима мењани су мотори на ревизијама, па није искључено да се исти примерак јавља са *Дајмлерима* различите снаге. Осим најчешћег назива, у пилотским књижицама се често налази и назив *Средњи Бранденбург-Мерцедес 185 КС*. Међутим, ту се ипак радило о мотору *Дајмлер* (погрешно је писано *Мерцедес* због каснијег имена немачке фирме *Дајмлер*, иако су мотори били произведени у *Аустро-Дајмлеру*).[28]

Неки примерци су добијали скије за зимско летење. Авиони *Средњи Бранденбург* редовно су учествовали на утакмицама за краљев пехар, од 1927. До почетка тридесетих, а у то време био је и крај њиховог оперативног коришћења у Ваздухопловству војске. Последња употреба у Краљевини Југославији била је у Аероклубу, код кога су летела 4 цивилно регистрована авиона у периоду 1933-1934 (YU-PBT, 'U, 'Z, YU-PCF).

Модификација ловачких авиона *Девоатин-Хиспано 300 КС (Д.1Ц.1)*

Инжењер Емил Девоатин основао је октобра 1920. Фирму CAED (Constructions Aeronautiques Emile Dewoitine) и крајем исте године, на бази своје концепције из 1919, завршио пројект једноседог пара солловца интерно означеног са *Dewoitine C1 300 ch Hispano Suiza*. Пројект је прихваћен под ознаком Д.1 (*Dewoitine D1*) и градња прототип а започета је крајем 1921. године. Део послова обавила је радионица Пастер (Pasteur) из Тулуза, јер CAED није имао техничких могућности за металску производњу. Први лет је изведен 18. новембра 1922, а после серије званичних проба и одређених замерки, Девоатин је модификовао прототип у два наврата. Те изведбе означене су са Д.1би сиД.1тер, при чему је последња модификација прихваћена 1924. За серијску производњу. Током 1923-24. израђено је 10 предсеријских (првих 6 као Д.1бис, осталиустандардуД.1тер) и још два серијска авиона. У децембру 1924. Девоатинова фирма променила је име у *ЦАД (Constructions Aeronautiques Dewoitine)*. Пошто *CAD* није имао производних могућности, Девоатин је склопио уговор са фабриком *SECM* да организује серијску производњу његовог ловца, па је *СЕЦМ*

25 *Израда новог школског аероплана*, Билтен бр. 33 од 1. децембра 1924, 8-9.

26 *Израда новог школског аероплана*, Билтен бр. 33 од 1. децембра 1924, 9.

27 SHAT, 7N 3202; Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922 - 1935*, Београд, 1994, 40; Сава Ј. Микић, Историја Југословенског ваздухопловства, Београд 1932, 648; инж. Светозар К. Поповић, Стварање школских и прелазних авиона домаће израде, I део, ВГ бр. 8/1938.

28 Пилотске књижице Аксентија Панића (у даљем тексту: Пилотска књижица А. Панића), Михајла Акрита (у даљем тексту: Пилотска књижица М. Акрита) и Д. Кнеселца (у даљем тексту: Пилотска књижица Д. Кнеселца), све у власништву Милана Мицевског из Београда; Пилотска књижица Балше-Душана Синобада (у даљем тексту: Пилотска књижица Д. Синобада) у власништву Александра Огњевића из Београда; Пилотска књижица Данила Петковића (у даљем тексту: Пилотска књижица Д. Петковића) у власништву породице из Ниша; Пилотска књижица Ј. Добникара.

започео почетком 1925. израду, направивши укупно 110 авиона *Девоитине Д1 Ц1*. Осим тога, италијанска фабрика *Ансалдо (Ансалдо)* произвела је 120 лиценцних деривативa Д.1 (под ознаком АЦ.2), чиме је Италија постала највећи корисник Девоатиновог првог ловца.[29]

Још у децембру 1923, мајор Д. Радовић, ваздухопловни аташе у Паризу, испробао је Д.1 и дао повољну препоруку. Предсеријски Д.1бисН°4 демонстриран је (пилот М. Доре) и испитиван у Новом Саду у периоду фебруар-април 1924, а на основу добијених резултата, исте године усвојен је тип Д.1 као нови ловачки авион ВКСХС. Први узорни авион, такође предсеријски, Д.1бисН°6, испоручен је Ваздухопловству КСХС у другој половини 1924. године. То је био једини југословенски примерак у стандарду Д.1бис, сви остали испоручени примерци били су Д.1тер са кабином серијског типа. Из француског кредита испоручено је Краљевини СХС 50 једноседих ловаца *Девоатин* и то 44 авиона *Девоатин Д.1* (Дењоитине Д1 Ц1) и шест *Девоатин Д.9* (Д9 Ц1). Ловци Д.1 су били означени са *Девоатин Д1 Ц1*, а у жаргону ВКСХС остали су познати као *Девоатин-Хиспано* или *Девоатин 300 КС*. Носили су обележја Н°1-44.[30]

У литератури се често наводи погрешан податак да је КСХС купила 79 ловаца Д.1 (тј. 80 комада, укључујући и први примљени узорни авион Н°6). Објашњење за то лежи у чињеници да је француска војна комисија (која је по уговору морала да прегледа све авионе пре испоруке за НовиСад) одбила пријем 30 Д.1 због тога што нису одговарали стандардима.[31] Због тога је, од поручених 80, испоручено само 44 Д.1 плус (нешто касније) шест Д.9. Међутим, постоји и другачији податак да је после успешних проба предсеријскогН04 у Новом Саду влада КСХС, уз сагласност француског Министарства рата, наручила 60 авиона, које су Французи привремено означили као Д.1 "СХС". Било како било, број од 44 авиона Д.1 успостављен је у августу 1925, као предвиђена почетна количина из уговора Н06/4 који је прошао кроз *СЕЦМ* у марту 1924. године. То смањење са 60 на 44 авиона за КСХС извршено је истовремено са повећањем броја (са 30 на 40) наручених авиона Д.1 за француско морнаричко ваздухопловство (л'Айронавале). Испорука 44 авиона Д.1 извршена је током 1926, после фабричких модификација (на захтев СТАй) ојачавања "змаја" према спецификацији за л'Айронавале. Апарати су монтирани у Новом Саду уз помоћ једног деташмана из *СЕЦМ*.[32]

Ловци *Девоатин* су били главни ловачки тип и окосница ловачке авијације ВКСХС у другој половини двадесетих. Међутим, власти и пилоти имали су много озбиљних примедби на Д.1 (серијски авиони имали су за 1/4 лошије укупне особине од оних на показном типу), а у експлоатацији су се показале одређене мањкавости које су довеле до већег броја удеса. Због тога је инж. Д. Станков, службеник Команде ВВ, извршио 1929. детаљну ревизију статичког прорачуна (практично нови прорачун), пројектовао нови хоризонтални стабилизатор, дотерао центражу и извршио одређена ојачања на ловцу ДЦ (*ДевоатинЦ*). Тај прилично обиман посао трансформације свих преосталих *Девоатина* извршио је *Икарус*.[33]Мада број модификованих *Девоатина Д.1* није званично познат, чињеница да је 7 ловаца тога типа уништено или оштећено у удесима до краја 1929. године сугерише да је *Икарус* највероватније модификовао 37 или нешто мање примерака.

Значај *Девоатина* је опао увођењем у службу нових ловачких *АвијаБХ-33* увезеним 1931. Из ЧСР, али су коришће-

29 RaymondDaneletJeanCuny, *LesavionsDewoitine*, Docavia, Paris 1982, 13-22. Прва три авиона (Н°1-3) искоришћена су за испитивања у Француској, Н°4 је продат ЧСР, Н°5 Јапану, Н°6 Италији, Н°7-8 Швајцарској, а Н°9-10 остали су у Француској као замена за у међувремену уништене Н°1 и 3. Два последња, израђена у серијском стандарду, означена су са Н°110-111 као наставак предвиђене серије рађене касније код фабрике СЕЦМ.

30 Д. Ћировић, н. д., (поглавље за 1924); Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији, 1921-1930*, књига I, Београд/Загреб, 1986,, 278; Raymond Danelet Jean Cuny, *Lesavions Dewoitine*, Docavia, Paris 1982, 18-19; *Илустровани лист* бр. 18, 4. мај 1924; *Наша крила* бр. 1, јун 1924. и бр. 3/4, септембар 1924; Пилотска књижица Ј. Маркићевића (лет 28. августа 1924. на Девоатин 300 ХП у Пилотској школи 1. ВП). Поред предсеријскогД.1бисН°6, код нас је летео и серијски Д.1терН°6. Предсеријски Н°6 враћен је фабрици после испоруке серијских авиона (пре доласка у КСХС, био је код Италијана).

31 Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији, 1921-1930*, књига I, Београд/Загреб, 1986, 357.

32 Raymond Danelet Jean Cuny, *Lesavions Dewoitine*, Docavia, Paris 1982, 22-23, 27; *Политика*, 24. октобар 1928 (чланак о посети М. Дореа и Е. Девоатина Новом Саду (пробе Д.27) и ранијим испорукама авиона *Девоатин* (44 Д.1 и 6 Д.9).

33 Судећи по удесима, 7 Д.1 је било уништено или оштећено до краја 1929, што сугерише да је модификација извршена бар на 37 примерака.

ни још неколико година после тога. Крајем 1935. у служби ВВ било је још 15 *Девоатина Д.1*, а у августу 1937. свега 6 *Девоатина* (највероватније се радило о оба типа). На неким примерцима су уграђиване скије у одређеним периодима.

Аероплани и хидроплани домаће конструкције

Већ од 1924. Домаћа индустрија почиње да израђује хидроплане, а нешто касније и аероплане домаће концепције. У периоду до краја двадесетих, пројектанти домаћих типова били су Микл (хидроплани *ШмиИОицивилни Сиви соко*), Физир (пет типова фамилије *Физир Ф.1*), Несторов (цивилни *СветиЂорђе*), Ковањко и Антонов (школски авион), браћа Радошевић (цивилни *Махокрилац*).

Прототипови свих типова домаће концепције направљени су током двадесетих (неки и на самом почетку тридесетих), а три основна типа рађена су серијски за војне потребе. Фабрика *Икарус* производила је серијски два типа хидроплана (*ШмиИО*), док су *Рогожарски* и *Змај* испоручили по једну серију различитих варијанти *Физира Ф.1*.

Хидроплан *Шимика (Шм и Шм.1)*

Први тип домаће конструкције произведен у земљи био је хидроплан инж. Јосифа Микла (Јосеф Мицкл). Пошто је у ПВ од почетка била изражена потреба за једним школским хидропланом који би заменио застареле и потпуно дотрајале трофејне типове, искусни Микл, пројектант више типова хидроавиона за аустро-угарско MLW, израдио је 1921-1922. Одговарајући пројекти радионичку документацију једног двоседог двокрилног хидроплана на чамац. Пројекат је прихваћен, МВ и Мга је откупило од Микла и бесплатно ставило на располагање новоформираној фабрици Икарус од које је наручена серијска производња.[34]

Фабрика *Икарус* је закључила у пролеће 1924. (управо у време када је у фабрици завршаван први *Мали Бранденбург*) уговор са ОзМ за испоруку прве серије од 6 нових "хидроплана за школовање Тип Шм" (назив из *Икарусовог* проспекта) опремљених моторима Мерцедес 100 КС. Први хидроплан (практично прототип) полетео је први пут 10. новембра 1924, а после извршених проба државна комисија је прихватила 25. Новембра нови тип хидроплана. Три следећа апарата завршена су до краја исте године, а свих 6 хидроплана прве серије започели су службу у пролеће следеће године.[35]

Школски Микл је обележеван са Ш. М. 1 до Ш. М. 30 и од Ш. М. 57. до Ш. М. 62.[36]

Прозводња аероплана Ш. М. је текла следећим редом:

Прва серија - Ш. М. 1 је уведен у наоружање 1924. године. Ш. М. 2 - Ш. М. 6 током 1925. године.

Друга серија - Ш. М. 7 до Ш. М. 12 током 1925. године. Хидроавиони ове серије су током 1930. године прошли озбиљну реконструкцију.

Трећа серија - Ш. М. 57 до Ш. М. 62 током 1925. године.

Четврта серија - Ш. М. 13 до Ш. М. 18 током 1926. године.[37]

Пета серија - Ш. М. 19 до Ш. М. 24 током 1927. године.

Шеста серија - Ш. М. 25 до Ш. М. 30 током 1930. године.

Иако је била набављена већа количина *Мерцедеса 100 КС*, појавио се крајем двадесетих мањак тих мотора због уградње на хидроплане *Шми* домаће *Мале Бранденбурге*. Због тога су, у каснијем периоду, на ревизијама у радионицама Поморског ваздухопловства, уграђивани мотори *Мерцедес 120 КС* на преостале хидроплане, слично обрасцу серијских машина једне од последњих серија.[38]

Ознака *Шм* (Школски Микл, или по неким тумачењима, Школски морнарички) писана је понекад и као *ШМ*, а званични назив у ПВ био је Тип Ш (тип Школски). Често су коришћени и називи *Школски Мерцедес* и *Школски Блеск*. Међутим, тип је био најпознатији по надимку *Шимика* (или

34 *Јадранска стража* бр. 8, 1927.

35 Сава Ј. Микић, *Историја Југословенског ваздухопловства*, Београд 1932, 651; Живко Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији, 1921-1930*, књига И, Београд/Загреб, 1986,, 357; Д. Ћировић, *н. д.* (поглавља за 1924. и 1925); *Наша крила* бр. 11, мај 1925; *Илустровани лист* бр. 16 од 20. априла 1924; ЈС бр. 8, август 1925; ЈС бр. 8, август 1927.

36 Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak školskih hidroplana pomorskog vazduhoplovstva sa tehničkim podacima i rasporedom - Stanje 1. maja 1932. godine

37 Ш. М. 15 је током 1928. године преправљен.

38 Чедомир Јанић, *Икарусов хидроплан*, Аеро магазин бр. 15, фебруар 2000; *Зачетници авијације*, стр. 142-149; Шиме Оштрић, *Икарусова крила*, Авио ревија бр. 9, мај 1983.

Шимица). Хидроплани су били обележени по маниру ПВ обележјима чији су примери: Ш1м, Ш11бк, Ш25м (Ш1м, Ш11бк, Ш25м), итд.

Војна служба је трајала до Априлског рата. Познато је да су од 1938. Све преостале *Шимике* имале само моторе *Мерцедес 120 КС*.[39]Крајем јануара 1941. ПВ је имало само 13 *Шимика*, а од тога броја 4 апарата су били бивши Шм.1.[40]

Поред војне, *Шимике* су имале и цивилну службу. Године 1936. ПВ је доделило Краљевском аеро-клубу две *Шимике* које су постали једини цивилни хидро планитога типа у КЈ. Први апарат је био Ш12, регистрован цивилном регистрацијом YU-PDR, крштен именом *Сплит* и додељен почетком 1936. Обласном одбору Сплит. Други је био Ш14 (YU-PDU, крштен *Сушак*), предат почетком јула одбору Сушак.[41]

Већ почетком 1925. Постало је јасно да француски Камсовини су подесни за службу у ПВ. Искористивши ситуацију, *Икарус* је хитро предложио да репројектује постојећи тип Шмунов и обалски извиђачки и тренажни хидроплан са бољим особинама од Камса. Команда морнарице је прихватила понуду и наручила 6 модификованих хидроплана који су представљали четврту серију *Шимика*, рађену паралелно са "обичним" *Шимикама*. Свих 6 апарата је испоручено до фебруара 1926. године.[42]

Према проспекту, *Икарус* је означио те машине са "хидроплан за обалско извиђање Тип Шм.1", а за погон је употребљен мотор *Мерцедес (Д.III)* 160 КС. Фабричка ознака Шм.1 јасно показује да је обалски хидроавион био изведен из основног типа Шм (Ш). Аналогно основном типу Ш, ПВ је означило нови хидроавион као Ш.1 (Школски први), иако он није био школски тип. Тих шест обалских Ш.1 практично су представљали другу, нову категорију хидроавиона и ПВ их је и обележило у низу обележја (Ш57м-Ш62м) који се настављао одмах иза хидроплана *Камс*. У складу са новом наменом извиђача, ПВ је користило у жаргону и назив *Извиђачки-Дајмлер*. У том називу, за мотор је искоришћено име фабрике, јер је *Мерцедес Д.III* произведен у немачкој фабрици *Дајмлер* из Штутгарта. У каснијем периоду службе у Поморском ваздухопловству, неки од Шм.1 модификовани су на слабије моторе *Мерцедес 120 КС*.[43]

Школски *Микл* је био двосед, биплан на чамац, двосед, са мотором *Мерцедес Д II* снаге 120 КС. Хидроплан је био дугачак 9,75 м, имао распон крила 14,5 м и висину 3,45 м. Маса празног хидроплана је била 900 кг а оптерећеног 1250 кг (од тога 80 кг гориво и 15 кг мазива). Максимална брзина хидроплана је била 120 км/х на површини мора, време полетња 22 секунде и плафон 3500 метара.[44]Ш. М. 57 је имао мотор *Мерцедес* снаге 160 КС и са њим је постизао максималну брзину од 140 км/х и плафон лета од 4900 метара.[45]

Хидроплан ИМ

Годину дана по испоруци првих *Шимика*, у фабрици *Икарус* комплетирана је документација за израду једног "ратног хидроплана", такође концепције инж. Микла.[46] Инж. Микл, технички директор *Икаруса* из Новог Сада, чији се школски Тип Ш већ производио у тој фабрици, завршавао је у пролеће 1925. Пројекат новог типа борбеног хидроплана за обалско и даљње извиђање. Поморско ваздухопловство, које није располагало таквим типом, полагало је велике наде у нови хидроплан. Фабрика *Икарус* започела је крајем 1925. Градњу првог прототипа са мотором BMW

39 Поручник Милан Ф. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије* (интерни извештај Генералштаба Војске КЈ), Београд, 1938.

40 Војни архив, П. 17, К. 390, бр. 8/2, Преглед хидроавиона поморског зракопловства 31. јануара 1941. г.

41 *Слободна Далмација* (Сплит) од 15. 4. 1966. У Слободној Далмацији је објављена фотографија сплитског хидроплана на коме се види натпис Ш12бк, што значи да је у Регистру иматрикулација цивилних авиона КЈ тај апарат био погрешно записан као ц/н 21 (пермутован број, уместо 12 записано је 21).

42 Ч. Јанић, *Икарусов хидроплан*.

43 Милош Црњански, *Наше Поморско ваздухопловство*, Алманах Јадранска стража за 1927. годину, 1927; Оригинални *Икарусов* проспектни материјал, МЈВ; Разгледни албум МЈВ (фотографија апарата Ш57м).

44 Војни архив, П, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak školskih hidroplana pomorskog vazduhoplovstva sa tehničkim podacima i rasporedom - Stanje 1. maja 1932. godine

45 Војни архив, П, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak školskih hidroplana pomorskog vazduhoplovstva sa tehničkim podacima i rasporedom - Stanje 1. maja 1932. godine

46 Д. Ђировић, н. д. (поглавље за 1925). У неким немачким текстовима наводи се W. Dieckmann као конструктор (erbaner) "Икарусовог" обалског извиђача (Küstenaufkldrung) типа И.М. из 1926. године. Међутим, највероватније се радило о страном стручњаку који је привремено радио у "Икарусу" под руководством инж. Микла.

260 КС, који је означен као Тип ИМ, завршивши га у мају следеће године.[47]

Нажалост, услед грубе грешке морнаричког пилота, хидроплан је пао 31. Маја у Дунав, при чему је потпуно уништен, а два члана посаде су погинула.[48] Уништени прототип био је први ратни апарат грађен у *Икарусу*. У вези са његовом ознаком, постоје две варијанте значења слова М у називу типа, тј. по једној ИМ је значило *Извиђач морнарички*, а по другој *Извиђач Микл*.

Осим израђеног прототипа *ИМ*, *Икарус* је најавио и производњу једне шестоседе "путничке лимузине" коју би погонио исти тип мотора, што је било пропраћено великом помпом у стручној и другој штампи. Међутим, тај пројекат, означен са *ИМ.1 (И.М.1)* није остварен.[49]

Хидроплан обалски извиђач *ИО (ИО/Ли и ИО/Ло)*

Губитком прототипа *ИМ Икарус* је доведен у веома незгодан положај, а изневерена су и очекивања ПВ. Због тога је фабрика о свом трошку одмах приступила изради другог прототипа са мотором *Либерти (Liberty)* 400 КС. Тај нови Миклов тип ужурбано је израђен током лета, а први летови су изведени у септембру 1926. године. Прототип је у почетку такође означаван са *ИМ*, а ПВ га је обележило бр. 100. После пажљивих и свестраних испитивања, пошто је задовољио захтеве ПВ и добио повољну оцену, тај тип је усвојен за наоружање ПВ и наручена је серијска производња код *Икаруса*. Обалски извиђачи И. О. су израђени у две веће серије. Прва (И. О. 101 - И. О. 112) израђена је 1928. године а друга, много већа (И. О. 113 - И. О. 136) израђена је 1929. године. Обе ове серије су биле опремљне мотором *Либерту Наву* снаге 360 КС.[50]

Нови хидроплан, означен као *Икарус тип ИО (Извиђач обални)*, био је првиратни хидроавион конструисани серијски израђен у земљи. На основу наруџбине из 1927. Године фабрика *Икарус* произвела је 1928. Прву серију од 12 апарата обележених у ПВ бр. 101-112, а друга серија од 24 (бр. 113-136) нешто мало модификованих ИО наручена је крајем 1928/почетком 1929. године. Хидроавиони друге серије испоручени су током 1929. године. После 36 серијских ИО, *Икарус* је израдио још два прототипа под руководством младог инжењера Душана Станкова. Један од њих је поломљен на статичким испитивањима (није имао обележје), а други је опремљен 1930. мотором *Рено (Ренаулт 12Ј6)* 500 КС и обележен бр. 137. Сви ИО произведени су у старом погону *Икаруса* у Новом Саду.[51]

Троседи конвенционални двокрилни хидроплани на чамац *Икарус тип ИО*, поред основне намене извиђања, могли су да се користе и као лаки бомбардери. У почетном периоду службе ИО је имао прописану носивост од 250 кг, међутим, терет је касније смањен на само 50 кг у складу са губитком бомбардерске намене типа ИО. Такође је, због техничких проблема, смањена номинална снага мотора *Либерти*, са 400 на 360 КС. Званична ознака ПВ била је ИО (писана и као И.О.), а понекад су називани и *ИОМ (Извиђач обални морнарички)*.[52]

47 Kyrill von Gersdorff, Kurt Grasmann, F*lugmotoren undStrahltriebwerke*, München, 1981, стр. 58-59; *Наша крила* бр. 10/11, март/април 1925. и бр. 19, децембар 1925; У књизи Герсдорфа и Грасмана наведено је да се серијски израђивао једино мотор BMWIVa (стартна 300 КС, максимална трајна снага 250 КС). Према томе, мотор на ИМ могао је да буде само BMWIVa, иако се код нас наводи снага од 260 КС.

48 *Наша крила* бр. 25, јуни 1926; JC бр. 7, јули 1926.

49 *Наша крила* бр. 19, децембар 1925; У приказу *Наших крила* бр. 19, наведено је да "Икарус" ради "нови хидроплан за далека извиђања" и дати су тактичко-технички подаци; међутим, у истом броју дати су и подаци за "хидроплан ИМ.1 који гради *Икарус*". У оба случаја поклапале су се масе, максимална брзина и "предвиђени мотор 215-300 КС", с тим што је први хидроплан био тросед, а други је имао 6 седишта (5 за путнике) и простор за пртљаг.

50 Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak hidroplana Pomorskog vazduhoplovstva sa mirnodopskim ratnim rasporedom, tehničkim podacima i opremom - Stanje 1. maja 1932. godine

51 Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak hidroplana Pomorskog vazduhoplovstva sa mirnodopskim ratnim rasporedom, tehničkim podacima i opremom - Stanje 1. maja 1932. godine; Владимир Исаић, *Летећи лепотан*, Фронт бр. 1029, 21. 4. 1989; *Политика*, 15. новембар 1928. У наведеном броју *Политике* објављен је један од чланака о "аеропланској афери" у којем је наведено да је по наруџбини ПВ из децембра 1927. Купљено од француске посредничке фирме 28 "рђавих" мотора Либерту уз одређене махинације на конкурсу (мотори за другу серију ИО).

52 Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak hidroplana Pomorskog vazduhoplovstva sa mirnodopskim ratnim rasporedom, tehničkim podacima i opremom - Stanje 1. maja 1932. godine; Душан Симовић, *Тактика ваздухопловства*, Нови Сад, 1928, 89; артиљеријски поручник Милан Ф. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд, 1938.

Предвиђајући замену мотора *Либерти,* ПВ је испробавало друга погонска постројења за ИО и у том циљу, хидроплан бр. 136 био је још 1929. Модификован на мотор Лорен 450 КС.[53]Услед удеса, број ИО је смањен већ 1932. на 29, међутим, смањење броја апарата није било најгоре што је задесило ПВ. Много тежа ситуација наступила је у јесен 1933. Када су истекли ресурси највећег броја мотора *Либерти* на хидропланима ИО, којих је у септембру било 20 (од тога 5 на ремонту). Претила је опасност да ПВ остане без хидроавиона за обалско извиђање (у то време није била донета ни одлука о могућем новом типу извиђача). Због тога је одлучено да се преостали ИО опреме *Лоренима*, па је током зиме 1933/34, ВВ уступило из својих стокова потребан број тих мотора.[54]

Да би омогућило разликовање хидроплана са различитим моторима ПВ је доделило, по свом уходаном начину, ознаке ИО/ЛоиИО/Ли (тј. ИО/Ло, ИО/Ли). Хидроплани са моторима *Лорен* од 400 и 450 КС и *Либерти* од 360 КС остали су у активној служби све до 1938, а понеки и нешто касније, чак до Априлског рата. Према летовима забележеним у пилотским књижицама, током 1938. и 1939. летели су ИО и са *Лоренима* 450 КС и са *Либертијима* 360 КС. У јануару 1941. У ПВ је било још само 4 ИО, од тога 2 неисправна.[55]

Хидроплан извиђач за далеко извиђање ИМ.2

Фабрика *Икарус* израдила је прототип "хидроплана извиђача за далеко извиђање" којег је пројектовао 1927. Инжењер Микл. Тај потпуно нови хидроплан са благо закошеним крилима добио је ознаку ИМ.2 (И.М.2). Израда прототипа трајала је од маја 1928. до половине 1929. године, а затим су спроведена интензивна испитивања у Боки Которској.[56]

Серијска производња није рађена, јер прототип ИМ.2 није могао да задовољи тражене услове, не због слабог мотора, већ једноставно што његова концепција једномоторца није одговарала типу даљњег извиђача. Није имало сврхе повећавати снагу мотора, била су потребна два мотора. Тај тип се код нас неоправдано сврставао у класу даљњих извиђача, за разлику од већине земаља које су за даљње извиђаче користиле само двомоторне машине. Како је од 1927. У ПВ био један двомоторни *До-Вал*, вероватно су вршена поређења два типа и то је несумњиво и довело до исправне одлуке да се не ради серија на бази ИМ.2. Додуше, ПВ је доста оклевало са избором типа даљњег извиђача, највероватније у нади да ће ИМ задовољити, и то је разлог кашњења куповине *До-Вала*.

Школско тренажни двосед Ковањко

У новосадској АР 1.ВП, паралелно са израдом првог прототипа Физировог извиђачког бипласа, рађен је у другој половини 1925. Још један прототип. Био је то нови тип школског-тренажног двоседа, чији су творци били двојица руских официра емиграната на служби у ВКСХС, Ковањко и Антонов. За погон је искоришћен мотор *Салмсон* 160 КС, произведен у руском заводу "Мотор".[57]

Главни пројектант авиона, А. А. Ковањко (Александр Александрович Кованяко), бивши руски пилот и конструктор авиона, конструисао је 1913, као млад поручник, авион назван Моноплан А. А. Кованяко, користећи делове постојећих руских серијских авиона.[58]У време када је радио на свом новом авиону, био је наставник летења Прве пилотске школе у Новом Саду. Његов робусни двоседи дво-

53 Војни архив, П 17, К. 396, Бр. 6, ф. 1/5, Spisak hidroplana Pomorskog vazduhoplovstva sa mirnodopskim ratnim rasporedom, tehničkim podacima i opremom - Stanje 1. maja 1932. godine

54 Миле Бјелајац, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922 - 1935*, Београд, 1994, 134.

55 М. Турина, н. д.; Војни архив, П. 17, К. 390, бр. 8/2, Преглед хидроавиона поморског зракопловства 31. јануара 1941. г.; 31 фотографија из колекције ПМ, Сплит; Пилотска књижица хидропилота наредника ИИ класе Јована А. Јовановића (у даљем тексту: Пилотска књижица Ј. Јовановића), у власништву сина Братислава Јовановског из Ниша. М. Турина у свом прегледу из 1938. за хидроавион ИО наводи да «постоје два типа обзиром на мотор, који може бити: Лорен 400 и 450 ХП или Либерти 360 ХП...» Дакле, ИО су паралелно коришћени са оба типа мотора у тридесетим годинама. Када је реч о мотору Рено 500 КС, скоро сигурно је у питању био тип 12Ке, који је употребљаван и у ВВ, мада се понегде помиње и 12Јб.

56 *Зачетници авијације*, стр. 142; Алманах ЈС за 1928/29.

57 *Наша крила*, бр. 19, децембар 1925.Мотор Салмсон коришћен на прототипу Ковањко-Антонов потицао је са авиона Анатра и свакако је морао да буде од 160 КС (а не од 150), јер су наше Анатре имале јаче Салмсоне. Из Француске су увожени само Салмсони 120 КС и то у нешто каснијем периоду.

58 Вадим Борисович Шавров, *История конструкций самолетов в СССР до 1938 г.*, Москва, 1986, стр. 127.

крилац, познат код нас под именом Ковањко-Антонов (или само Ковањко), имао је исто доње и горње крило и покретне стабилизаторе. Судећи по веома добро закапотираном мотору и профилисаним ногама стајног трапа конструктор се трудио да постигне што већу брзину.[59]

Авион је успешно испробан у Новом Саду почетком 1926. године. Нажалост, Ковањко је погинуо 27. Септембра исте године, при једном школском лету на *Средњем Бранденбургу*,[60]а његов авион брзо је пао у заборав, тако да се и данас о њему веома мало зна.

Селидба фабрике *Икарус* у Београд

Истовремено са набавком 40 француских *Потеза 25,* Одељење за Ваздухопловство је склопило уговор са фабриком *Потез* о откупу лиценце за производњу извиђачког двоседа *Potez 25 A2* са мотором *Јупитер* (ознака конструкционог бироа матичне фабрике за тај лиценцни тип била је *Potez* 25.27 A2). Марта 1927. потписан је основни петогодишњи уговор, у вредности око 85.000.000 динара, са фабриком "Икарус" за израду 200 авиона са предвиђеним завршетком испорука до краја 1931. године.[61]Један од услова за склапање уговора о лиценцној производњи Потеза 25 било је постављање производње овог авиона у нове погоне јер су они у Новом Саду били скучени. Осим тога, војска је из стратешких разлога хтела нову фабрику постављену ближе централном делу државе. Најповољније услове дала је земунска општина и тако је нови погон тамо изграђен 1927. године. Новосадски погон је постепено гашен а друштво је потпуно пресељено 1. децембра 1932. године. Икарус А. Д. је уложио своја финансијска средстваи у подизање фабрике за израду аеропланских мотора у Раковици (Индустрија авионских мотора - ИАМ) по уговору склопљеним са Министарством Војске и Морнарице на пет година. Министарство је према том уговору поверило фабрици у Раковици израду 400 мотора *Јупитер*, са лиценцом француског друштва Гном-Рон (Gnôme et Rhône), у наредних 5 година, у вредности од 198,5 милиона динара.[62] Потез је у Земуну организовао производњу свог типа 25 по најновијем америчком начину, а када се уверио у успешност то је применио и у својим погонима. Првих 6 од првих 10 предсеријских авиона (склопљених од увезених делова) свечано је предато 26. октобра 1928. године. Последњи, пети уговор је потписан 1931. године и по њему је требало израдити 40 аероплана *Потез 25* и то у периоду од 1. априла 1931. до 31. марта 1932. године.[63] Последњи од ових авиона испоручени су не до краја марта већ до краја јуна 1932, али пошто је *Икарус* у том тренутку остао без посла, држава је поручила још 20 авиона, који су испоручени од почетка августа до краја октобра исте године.[64]

59 Чедомир Јанић, *Биплан "Ковањко"*, Аеросвет, бр. 302, 15. април 1966.

60 *Политика*, 28. септембар 1926.

61 N. Žutić, *"Ikarus" - prva srpska fabrika aviona 1923-1934*, Vojno-istorijski glasnik 1-2/1998, 60; Le Potez 25, Le La Presse, Boulogne sur mer, 1996, 187.

62 Л. Бошковић, Н. Жутић, *Икарус - Икарбус 1923-1988*, Београд - Земун, 1999, 18-22; M. Nešić, *Seoba „Ikarusa" iz Novog Sada u Zemun*, Aeromagazin, broj 28, Beograd, maj 2001, 38.

63 Архива предузећа "Икарбус", Извештај управног одбора "Икаруса" од 29. октобра 1932. године; N. Žutić, *"Ikarus" - prva srpska fabrika aviona 1923-1934*, Vojno-istorijski glasnik 1-2/1998, 66; Le Potez 25, Le La Presse, Boulogne sur mer, 1996, 187-8.

64 Архива предузећа "Икарбус", Извештај управног одбора "Икаруса" од 29. октобра 1932. године; N. Žutić, *"Ikarus" - prva srpska fabrika aviona 1923-1934*, Vojno-istorijski glasnik 1-2/1998, 66; Le Potez 25, Le La Presse, Boulogne sur mer, 1996, 187-8.

Summary

Ikarus the first Serbian airplane, car and engine industry *Kovačević and Co* and the beginnings of Serbian aviation industry

The company was originally established as an aircraft manufacturer in 1923, under the name **Ikarus** – the first Serbian airplane, car and engine industry *Kovačević and Co* in Novi Sad by Dimitrije Konjović, brothers Dušan and Milivoj Kovačević, Đoka Radulović and Josif Mikl.the founding meeting of the limited parntership "Ikarus – the first Serbian airplane, car and engine industry Kovacevic and Co" on 13 October 1923. "Ikarus" starts official business, 20 November 1923, Dimitrije Konjovic, brothers Dusan and Milivoj Kovacevic, Djoka Radulovic and Josif Mikl registered the company in the Novi Sad District Court. The date is today observed as the founding date.

The first school type airplane “Brandenburg” was manufactured on 3 March 1924th. The Air Command in 1927decided that “Ikarus” should start the production of military planes; the factory for the production of military planes was built in Zemun. “Ikarus” and the Military and Navy Ministry, 20 June 1927, concluded an agreement to build a new factory of airplane engines in Rakovica. Sports Club “Ikarus” was established in 1928th, the first company to build gliders in the country. The company from Novi Sad totally relocated to Zemun in December 1932.

Ikarus ŠM (školski mornarički - navy trainer) was the basic hydroplane trainer and reconnaissance aircraft. The pilots called it šimika.

Ikarus IO (izviđač obalni - coastal reconnaissance plane) was similar project to Ikarus ŠM. The amusing thing is that both were built in Novi Sad which is a few hundred kilometers away from nearest sea. The Danube had to pose as Adriatic sea.

Др Маријана Мраовић
Војни архив Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, Београд Република Србија

UDK: 94:37.014.55(497.11)"1942/1944"(093.2)
32.019.51:37(497.11)"1942/1944"(093.2)

КОЛАБОРАЦИОНИСТИЧКА ШТАМПА НЕДИЋЕВЕ СРБИЈЕ О ЦИЉЕВИМА НОВЕ ПРОСВЕТНЕ ПОЛИТИКЕ

Сажетак: Одељење за пропаганду Председништва Министарског савета било је носилац пропагандне активности „Владе народног спаса" од септембра 1941. године до престанка немачке окупације. Пропагандни рад Одељења састојао се из више сегмената. Један од сегмената односио се на пропагирање реформе просветне политике и васпитања омладине у националном духу.

Овај рад је настао првенствено на основу архивске грађе Војног архива Министарства одбране Републике Србије. Разматрани су ефекти прилагођавања просветног система у духу националне идеологије, светосавља и повратка традиционалним вредностима. Анализирано је писање престоничке колаборационистичке штампе о просветним питањима.

Кључне речи:„Влада народног спаса", пропаганда, просветна политика.

Колаборационистичке власти придавале су велики значај пропагирању реформе просветне политике којој је крајњи циљ био стварање новог типа српског човека, васпитаног у националном духу и прилагођеног потребама „Нове Србије": „Зато је школа дужна да у првом реду образује и васпита такву народну омладину, која ће у раду и стваралаштву гледати смисао свога живота, која ће живети за свој народ, која ће бити готова да понесе одговорности и да на себе прими дужности."[1] Како би се наведено спровело у дело, било је потребно реформисати просветни систем у духу националне идеологије, светосавља и повратка традиционалним вредностима.[2] Реформа просветне политике одвијала се, према слици коју су креирале и начину који су пропагирале домаће власти, на неколико нивоа: путем акције власти на просвећивању широких народних слојева, путем националног васпитања омладине и преко „васпитавања" наставног кадра у новом духу.[3] Идеолози *Збора* су у оквиру националног васпитања потенцирали интегрално васпитање школске и ваншколске омладине.[4] Основне, средње школе и Универзитет биле су циљне тачке нове просветне политике која је требало

1 Чланак Велибора Јонића: *Питања данашњице. На почетку школске године, „Ново време"* од 21. септембра 1941. године, стр. 6.

2 *Уредбом о преношењу послова Одељења за вере Министарства правде у надлежност Министарства просвете* сви прописи којима су поједини верски послови стављени у надлежност Министарства правде пренети су на Министарство просвете. На овај начин је поменуто министарство вршило и организовање дела верског живота и пропагирало повратак српским духовним традицијама, светосављу и српским културним коренима.

3 Чланак Војина Пуљевића: *Национално васпитање омладине, „Обнова"* од 31. јула 1941. године стр. 4.

4 Чланак Б. Малеша: *Интегрално васпитање омладине,„Ново време"* од 23. септембра 1941. године, стр. 3. Држава је планирала да путем правилно схваћеног интегралног васпитања: физичког, духовног и националног, у неколико генерација образује здраве грађане способне да издрже терет у рату и у миру. Нација је очекивала еугенички боље покољење које би по броју и квалитету имало превагу у биолошкој и културној борби са осталим нацијама. Малеш у духу своје теорије критикује индиферентност омладине и недостатак реалног васпитања у националном духу и дозвољавање деловања комунистичке, анационалне и разорне пропаганде. У наведеном утичу студенти на ученике средњих школа, а у време пред рат улица је духовно обликовала омладину. Малеш истиче потребу хитног решења организације и целисходног спровођења интегралног васпитања школске и ваншколске омладине и образовања једне централне установе која ће деловати у заједници са школом.;*„Предавање Димитрија Љотића ваљевској омладини. Српски народ мора живети по закону свога бића", „Ново време"* од 25. фебруара 1944. године, стр. 2.

да се води уз сталну сарадњу са немачким властима. У овом случају изузимамо деловање Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци у којем су били изоловани „екстремни случајеви ученика“ за чије је усмеравање било потребно дуже времена.

Штампа је сваком од сегмената деловања просветних власти на пољу реформе посветила једнаку пажњу како би јавности предочила озбиљност са којом је реформа „дубински споровођена“ у тешким историјским околностима по српски народ.[5] Реформа је требало да буде дубоко прожета новим васпитним методама за омладину која је требало да постане темељ националне заједнице.[6] Пласирана је крилатица да је српски народ већински спреман да прихвати нову просветну политику која треба да му донесе „правилну оријентацију у новом поретку Европе“.[7]

Како би се циљеви реформе приближили просечном становнику окупиране Србије објављен је низ говора и предавања министра просвете Велибора Јонића на тему нове просветне политике. У једном од говора тог типа, одржаном преко Радио Београда, на почетку школске 1941. године, Јонић је анализирао ситуацију која је владала у српском друштву до тада и потребу за моралним и духовним препородом српског народа који је било могуће остварити само путем новог начина васпитања омладине као циљне

ИЗЈАВА МИНИСТРА Г. ЈОНИЋА

Реформе просветне политике

„Српска омладина има да се васпита у духу наших народних традиција и државних потреба“

Циљ просветне реформе

Лична одговорност наставника

Истоветна одећа за све ученике

Г. Велибор Јонић, министар просвете

ндоманије
гоњења
таља о борби
и изолациониста у
ричким Државама

***„Изјава министра г. Јонића:„Српска омладина има да се васпита у духу наших народних традиција и државних потреба“, „Ново време“* од 2. децембра 1941. године, стр. 3.**

друштвене категорије.[8] Главне тезе које је том приликом пласирао користио је редовно у даљим наступима у јавности:

5 *„Шта је урађено да народне школе почну свој рад и какав је садашњи задатак школе и учтеља. Изјава г. др Радосава Марковића, начелника Одељења за народне школе Министарства просвете“, „Ново време“* од 19. новембра 1941. године, стр. 5.; чланак др Н. Маринковића: *„Само препорођена школа може васпитати нашег новог човека“,„Обнова“* од 1. августа 1941. године стр. 3; чланак В. Пуљевића: *„Школе не треба да буду фабрике диплома! Српску средњу школу треба прилагодити новом времену и новим задацима“, „Обнова“* од 2.августа 1941. године стр. 4.

6 *„Изјава министра г. Јонића: „Реформе просветне политике. „Српска омладина има да се васпита у духу наших народних традиција и државних потреба“, „Ново време“* од 2. децембра 1941. године, стр. 3.

7 *„Какве су просветне прилике у Моравској бановини. Разговор са начелником Просветног одељења г. Д. Павловићем“,„Ново време“* од 19. септембра 1941. године, стр. 4.Сарадник листа Мир. М. посетио је начелника Просветног одељења и са њим разговарао о приликама у крају. Наглашена је потреба решавања проблема учитеља који се налазе у заробљеништву, за чије пуштање је већ ургирано, али и проблем њиховог каснијег запошљавања

8 *„Изјава министра г. Јонића преко радија о циљевима просветне политике: “Само путем личне одговорности можемо наћи пут свога спасења“, „Ново време“* од 10. октобра 1941. године, стр. 3.

- стање духовне пометености које су изазвали поједини припадници српског народа који су пали под утицај интернационалних схватања могло се превазићи само повратком традицији и вери;
- у основи бића српског народа било је поштовање Бога и домаћина у породици;
- заштита породице и њеног здравог духа истакнута као једна од главних тачака програма Владе народног спаса;
- као циљна категорија у раду означена је омладина.[9]

По Јонићу су све грешке дотадашњег васпитања и образовања произилазиле из погрешне поставке да је човек сам себи циљ: „Отуда није чудо да је школа често одгајала човека ненародног, недруштвеног, себичног; који мисли само на своје потребе и своја уживања, који хоће да зна, само за права, а не и за дужности, чија је глава пуна „знања“ често у животу неприменљивог, али чије је срце камено, а карактер колебљив и ништаван. Од таквог човека Србија нема и не може ништа добро очекивати. Србији је потребан другојачији човек. Њој је потребан сложан, радан и честит свет. Таквог човека мора наша школа спремити и одгајити.“ Јонић се на крају говора обраћа омладини поруком да не сме бити „рушилачка“, већ се мора окренути Влади народног спаса ако жели сопствено спасење. У духу наведеног говора објављена је и Јонићева реч родитељима, као одговорним лицима, заједно са школом, за будућност деце. Позивање на традиционалне вредности и усклађеност исправног домаћег васпитања са школским, дефинисано је као основа сваког педагошког рада. Путем оваквих упутстава родитељима се указивало на потребу да у кризно време децу васпитавају правилно у духу патриотизма и поштовања вере, како се не би окренули неким другим лажним вредностима: „Ако су вам синови и кћери већ поодрасли, будно мотрите с ким се друже и састају, шта читају и причају. Знајте да на њих вребају мрачне силе, које и њих и вас могу довести до одговорности.“[10] Јонић је вршио пропагирање нове просветне политике и међу ученицима, те је у складу са наведеним, обилазио школе и држао говоре у којима их је подстицао на учење и на важност учествовања у обнови земље.[11]

Посебну пажњу пропаганда је посветила креирању слике новог, препорођеног Универзитета који је реформом требало да постане институција у којој ће моћи да се запосле и студирају само „национално исправни“ професори и студенти. Јевреји и Роми нису могли бити академски слушаоци, у духу антисемитизма нових власти. У Јонићевој изјави поводом доношења нове *Уредбе о Универзитету* наглашавана је национална позадина поменуте уредбе која је имала за циљ да поврати „пољуљани углед највише научне и васпитне установе и да је стави у службу народу“.[12] Пропагирана је аутономија коју је *Уредбом* добио Универзитет, која је била већа него што је имао било који универзитет у Европи, чиме је била гарантована слобода науке. Нова уредба имала је у циљу искорењивање непотизма и укидање могућности да се наставници баве приватним пословима. Предвиђено је да професори Универзитета не буду само предавачи, већ и васпитачи студентима. Студентима је укинута могућност вечитог студирања и уведени су строги пријемни испити.

Новом *Уредбом о универзитету* требало је да буду одстрањени из процеса наставе професори који су криви за „крупне друштвене трзавице у унутрашњости где су на челу рушилачких банди били њихови ђаци активисте, адвокати, лекари, професори, студенти“. Такође, требало је да буду удаљени и они професори који нису студентима „пружили идеологију и задовољили њихове идеале“, већ су били окренути себи и препустили студенте комунистичким активистима. Пропагирано је уклањање свих неподобних професора из наставе и њихова замена новим интелектуалним радницима који су испуњавали критеријуме новог времена: „Професор може бити само онај који поред научних квалитета и националних има и моралне, и социјалне, па оспособљава за рад младе научнике, докторе у својој струци... Треба тражити од сваког професора, да не буде

9 Чланак М. М. :*„Прва дужност државе - васпитање омладине!“, „Обнова“* од 4. августа 1941. године, стр. 3.

10 *„Говор министра г. Јонића преко радија: „Реч родитељима: „Само сложним и исправним радом дома и школе моћи ћемо нашу омладину упутити правим путем“, Ново време* од 29. октобра 1941. године, стр. 3.

11 *„Министар просвете у Београдској реалци“, Ново време* од 2. новембра1941. године, стр. 3. Јонић је обишао Београдску реалку и присуствовао је часу немачког језика у петом разреду.

12 *„Изјава министра просвете г. Јонића о новој Уредби на Универзитету: „Само национално исправним наставницима и студентима биће места на Универзитету“„Ново време“* од 21. октобра 1941. године, стр. 5.; *„Основна Уредба о Универзитету. Јевреји и цигани не могу бити академски слушаоци“, Ново време* од 22. октобра 1941. године, стр. 5.

само наставник већ и васпитач.“[13]“ Отаџбини су потребна покољења васпитана у духу националне и социјалне дисциплине“.[14] Васпитање и образовање требало је прилагодити духу времена, односно српској стварности. Универзитет новог доба требало је да буде, према слици презентованој јавности „научна институција која служи само науци и српским националним интересима“.[15] На место првог ректора реорганизованог Универзитета постављен је др Никола Поповић.[16] Почетком фебруара 1943. године објављена је одлука о преузимању и постављању наставног особља Универзитета.[17] Средином јула 1943. године ректор Поповић одржао је говор поводом двогодишњице рада реорганизованог Универзитета, наставничког рада, сарадњи са Немачким научним институтом и радом професора Универзитета на пројекту народног просвећивања.[18]

Крајем 1943. и почетком 1944. године ударне вести односиле су се на отварање Београдског универзитета, прилагођеног потребама Нове Србије.[19] „Оживљавање“ Београдског универзитета обележено је пригодним свечностима, којима су присуствовали председник владе и министри. Пласирана је теза према којој је универзитетска реформа обезбеђивала „слободу научног рада“ уз потпуно пренебегавање реалне ситуације и филтрирања универзитетског апарата од непожељних субјеката у процесу наставе, односно масонски или прокомунистички оријентисаних научних радника.[20] Према извештајима дописника *Новог времена* из Берлина, Немачка је придавала велики значај отварању Универзитета.[21] Даље регулисање организације Универзитета и положаја студената уследило је доношењем *Дисциплинске уредбе за слушаоце Универзитета*.[22] Објављен је и *Правилник о организацији службе реда на Универзитету*.[23]

У духу формирања новог наставног кадра и новог профила педагога, текло је и њихово усавршавање на пољу језика и методологије наставе.Тако је током читавог периода окупације организован низ курсева немачког језика при Немачком институту у Београду. Институт је отворен 26. фебруара 1941. године, а директор је био др Алојз Шмаус, шеф Одељења за језик Волф, шеф курсева са Немачке академије у Минхену др Босман. Један од курсева које је Институт организовао био је феријални курс за преко 130 наставника у циљу модернизовања и употпуњавања методе наставе немачког језика. Курс је био подељен у две групе: група А - професори немачког језика, и група Б - коју су посећивали остали српски наставници. На овом курсу приказано је и пет филова уз пропагандна предавања. Сваки учесник имао је обавезних 140 часова наставе у оквиру којих су изучавани превод, граматика, синтакса и историја немачке уметности.[24]

13 Чланак ИЋ: *Универзитет на прекретници,„Ново време“* од 31. октобра 1941. године,стр. 3.

14 Чланак М. М. М., *Улога националне елите, „Ново време“* од 9. новембра1941. године насловна и стр. 3. Аутор пише о Јонићевом напору да реформом Универзитета реши проблем стварања нове интелигенције и проблем нове оријентације целокупне српске елите. Осим тумачења Јонићевог говора наводи се да је Велмар-Јанковић одржао говор у коме је истакао потребу да српски народ прво уради „испит савести“ ако хоће коренит преображај.

15 *„Реорганизација Београдског универзитета. Обнародована је нова Општа уредба о универзитету.“, Ново време* од 1. марта 1942. године, стр. 3.

16 *„Први професори реорганизованог српског Универзитета. За првог ректора постављен је др Никола Поповић“, Ново време* од 19. маја 1942. године, стр. 3.

17 *„Одлука о преузимању и постављању наставног особља Универзитета, Постављени асистенти на Универзитету“, Ново време* од 13. фебруара 1943. године, стр. 3.

18 *„Рад Универзитета и научни живот Београда у току прошле две године. Реч ректора Универзитета др Николе Поповића поводом двогодишњице рада реорганизованог Универзитета.“, Ново време* од 16. јула 1943. године стр. 3.

19 *„Београдски универзитет поново оживео. Полагање дипломских испита биће омогућено студентима свих факултета“, „Ново време“* од 26. децембра 1943. године, стр. 5.; *„Значај отварања Београдског универзитета“,“Берлин поводом отварања Београдског универзитета“*, фотографија: *„Председник Владе армијски генерал Недић присуствовао је с министрима отварању Београдског универзитета“, Ново време* од 11. јануара 1944. године, насловна стр.

20 *„Свечано отварање Београдског универзитета. Универзитетска реформа обезбеђује слободу научног рада“, „Ново време“* од 11. јануара 1944. године, стр. 3.; чланак др Ђ. Слијепчевић: *„Београдски универзитет“, Ново време* од 15. јануара 1944. године, насловна стр.

21 Чланак Слободана Јанковића: *„Немачка штампа о отварању Београдског универзитета“, Ново време* од19. јануара 1944. године, насловна стр.

22 *Службене новине* од 21. марта 1944. године.

23 *Службене новине* од 28. марта 1944. године.

24 *„Рад Немачког института у Београду. За три месеца 26 курсева немачког језика са преко 1000 ученика“,Ново време* од 7. септембра 1941. године, стр. 6.

Свечан помен у Саборној цркви нашим научницима и књижевницима

„Свечан помен у Саборној цркви нашим научницима и књижевницима“, „Ново време“ **од 1. марта 1942. године, насловна страна.**

Акција народног просвећивања била је редовно популарисана путем штампе. У том циљу формирани су посебни школски одбори и организовани аналфабетски течајеви. Планирана је реорганизација Коларчевог универзитета и отварање нових народних универзитета.[25] Просвећивање народа представљано је као „најсветији задатак“ Владе народног спаса, а основани су и одбори за народно просвећивање.[26] Одржаване су приредбе и зборови на локалном нивоу на којима је популарисана акција просвећивања. Такође, вршена је културно-просветна акција народне интелигенције по српским селима. Просветни рад на локалном нивоу подразумевао је и организовано прослављање Дана просвећивања, као и држање предавања по локалним местима и селима.[27] Анализе које су спроведене током 1942. године показале су да постоји потреба отварања већег броја основних школа. Према објављеним подацима у фебруару 1943. године у Београду је на 8.700 становника долазила по једна основна школа. Штампа је објављивала разне планове акције описмењавања становништва и статистичке податке о броју писмених. Становништву су дељење књиге и брошуре, и давана је новчана помоћ.[28]Према појединим анализама постотак писменог становништва био је највећи у Београду, потом у Банату, док је најмањи проценат писмених био у подручју Лесковца.[29] *Ново време* објавило је и анализу годишњег биланса Дома српске културе, према којој је током 1943. године Коларчев народни универзитет посетило 230 000 лица: “Коларчев народни универзитет заиста је постао жижа српског национализма и значајан фактор на

25 Чланак М. М: *„Нова просвета“* коментар Јоњићеве изјаве; *Ново време* од 3. децембра1941. године, стр. 3.; *„Народни универзитет преко микрофона. Кратка, али поучна радиопредавања за омладину“, Ново време* од 12. марта 1944. године, стр. 3.; Предавање Косте Милутиновића: *„Српска омладина у XIX веку“,„Ново време“* од 17. марта 1944. године, стр. 2.; *„Национални омладински универзитет у Ваљеву“, Ново време* од 6. априла 1944. године, стр. 2.

26 *„Просвећивање народа-најсветији задатак“, „Велика приредба Одбора за народно просвећивање у Обреновцу“ ,Ново време* од 30. септембра1942. године, стр.3.

27 *„Све већи број интелектуалаца држи предавања по селима“ ,„Ново време“* од 2. октобра1942. године, стр.3.; *„Дан народног просвећивања у Поморављу“, Ново време* од 3. октобра1942. године, стр.3; *„Обиман план просветних задруга у Крајини. Културно-просветна акција народне интелигенције по тимочким селима.“; „Просветни рад у Ужичком крају“,Ново време* од 20. октобра1942. године, стр.3.;

28 *Ново време* од 30. маја 1943. године стр. 5.

29 *Ново време* од 17. марта 1943. године стр. 4.

пољу обнове Србије и препорода српског народа, као и важно средиште нашег културног и националног живота.“[30]

Током окупације Министарство просвете и вера обележавало је традиционално прославе Светог Саве као школске славе, организовањем приредби и прослава уз присуство војних и грађанских власти. Популарисан је значај живота и рада Светог Саве за српски народ и државу.[31] Министарство просвете и вера вршило је међу ученицима пропагирање повратка традиционалним вредностима и старој српској култури, не само путем оживљавања светосавског духа, већ и подсећањем на српске научне и културне раднике који су допринели изграђивању српске националне мисли. У том контексту навели бисмо као пример употребу свечаног помена умрлим српским научницима, књижарима, књижевницима и штампарима, одржаном почетком марта 1942. године у Саборној цркви у Београду у пропагандне сврхе.[32] Наведеном догађају су, осим Јонића, Докића и Јовановића, присуствовале и друге важне личности из политичког, јавног и црквеног живота. Помен и уводни говор одржао је епископ Арсеније који је у говору ставио акценат на важност просветитељског рада у народу, почевши од времена Светог Саве. Министар просвете је, у говору који је потом уследио, кључну улогу у стварању српске државе пре више од века, приписао политичком ослобођењу и духовној независности народа. Вукова огромна заслуга је што је сачувао духовно благо српског народа, што је ојачало и његову животну снагу. Истакао је да је до кризе духовног јединства дошло и услед кризе у области књижевности. Они који нису били Срби „затровали су својим радом горски извор Вуков, квалитет и особине српске књиге“: „Српски народ мора постати опет духовно свој, мора почети мислити и осећати српски, мора бити самосвојан и самоникао у своме

Српија део срца Балкана

ГОДИШЊИ БИЛАНС ДОМА СРПСКЕ КУЛТУРЕ

230.000 особа на Коларчевом универзитету

ЗБОР НАЧЕЛНИКА ОКРУГА БЕОГРАДСКОГ ДУНАВА ПОШОВИЋА У ЛАЗАРЕВЦУ

„Скупите се, Срби националисте, под један национални барјак“

„Годишњи биланс Дома српске културе. 230 ооо особа на Коларчевом универзитету“, „Ново време“ од 14. и 15. априла 1944. године, стр. 3.

30 *„Годишњи биланс Дома српске културе. 230 ооо особа на Коларчевом универзитету“, Ново време* од 14. и 15. априла 1944. године, стр. 3.

31 *„Прослава Светог Саве: „Трећа мушка гимназија прославила је јуче Светог Саву...свечаности присуствовао министар г. Јонић“*, Након посете гимназији Јонић је обишао и основну школу *„Војислав Илић“, „Значај живота и рада Светог Саве за наш народ и државу“, „Бачка приредба на Коларчевом народном универзитету“, „Ново време“* од 27. јануара1942. године, стр. 3.; *„Прослава Светог Саве у Београду. Свечаности на Коларчевом Универтзитету присуствовали су представници свих војних и грађанских власти“, „Говор г. Велибора Јонића министра просвете“, „Говор г. Владимира Вујића начелника Министарства просвете“* уз фотографију прославе на Коларцу, фотографију на којој Јонић као домаћин славе сече колач са свештеником и фотографије са прослава по школама, *Ново време* од 28. јануара1942. године, стр. 3.

32 *„Свечан помен у Саборној цркви нашим научницима и књижевницима“, Ново време* од 1. марта 1942. године, насловна страна.

духовном стваралаштву, како би дао допринос општечовечанској заједници.“

Антикомунистичка пропаганда била је важан сегмент нове просветне политике. Била је организована како на локалном нивоу ангажовањем просветних референата при окружним начелствима,[33] тако и путем акција централне власти. У духу нове просветне политике у процес наставе укључени су и родитељи ученика средњих школа који су заједно са ђацима присуствовали предавањима посвећеним борби против комунистичког утицаја. Антикомунистичка пропаганда у школама имала је за циљ да средњошколску омладину сачува од „неразумних поступака и комунистичке пропаганде“. Током марта 1942. године средњошколским ученицима и њиховим родитељима одржано је у згради Девете мушке гимназије низ антикомунистичких предавања.[34] Министар просвете говорио је београдским матурантима[35] и матуранткињама[36] о потреби повратка народним традицијама и старим српским вредностима, насупрот слушања комунистичке пропаганде. Дужност наставника била је да омладину изведу на српски пут, што је могло бити остварено само уколико приступе акцији чишћења омладине од штетних елемената са крајњом одлучношћу.[37]

Слика школске омладине, која је почетком маја 1942. године пласирана путем штампе, била је слика „омладине која предњачи у прегалаштву и која ће предводити народ у исправљању грешака начињених у прошлости“.[38] Доказивано је да је српска омладина одлучно кренула „здравим националним смером“, као и да у српским школама „веје стари, здрави српски дух“.[39] У једном од многих говора одржаних омладинцима, председник Владе истакао је да

Прослава св. Саве у Београду

Свечаности на Коларчевом универзитету присуствовали су претставници свих војних и грађанских власти

„Прослава Светог Саве у Београду. Свечаности на Коларчевом Универтзитету присуствовали су представници свих војних и грађанских власти“, фотографија прославе на Коларцу, „Ново време“ од 28. јануара 1942. године, стр. 3.

33 *„Велики збор просветних радника у Краљеву: „До просветних радника стоји да ли ћемо имати омладину достојну наше славне нације“, Ново време* од 12. маја1942. године, стр.4.

34 *„Реч министра г. Јонића школској омладини“, Ново време* од 11. марта 1942. године, стр. 3.; *„Бачки родитељи за борбу против комунизма. Родитељски састанци са наставницима средњих школа у Београду“, Ново време* од17. марта 1942. године, стр. 3.; „Антикомунистичка акција у средњим школама“,Ново време од 19. марта 1942. године, стр. 5.; *„Српска омладина мора бити национална“, Ново време* од 21. марта 1942. године, стр. 2.

35 *„Министар просвете међу београдским матурантима: „Треба се вратити натраг народним традицијама“, Ново време* од 21.априла1942. године, стр.5.

36 *„Министар просвете београдским матуранткињама: „Српска мајка је била и остала највећи патриот“, Ново време* од 30.априла1942. године, стр.3.

37 *„Дужност наставника да омладину изведу на српски пут. Без неодлучности приђите чишћењу омладине од штетних елемената“, Ново време* од 24. децембра 1943. године, стр. 3.

38 Чланак М. Марк: *„Изјава министра просвете Велибора Јонића: „Омладина предњачи у прегалаштву...Народ је кренуо да исправи грешке прошлости“, Ново време* од 9. маја1942. године, стр.3.

39 *„На крају школске године: „Српска школска омладина одлучно је кренула здравим националним смером“ Изјава министра просвете Велибора Јонића“, Ново време* од 16. јула1942. године, стр.3; *„Интервју са Јонићем на Радио-Београду: „Дух који данас веје у српским школама јесте стари, здрави српски дух“, Ново време* од 29. јула1942. године, стр.3.

ће "омладина новог духа преузети барјак Србије која се рађа".[40]

Крајем августа 1942. године популарисана је слика свесне и одговорне школске омладине се битно изменила, па се чак и у престоничкој штампи појављују чланци о потреби филтрирања прокомунистички оријентисане омладине и њеног „преваспитавања" (о чему ће бити речи у делу о раду Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци).[41] Одвајање проблематичних омладинаца било је неопходно како би се на основу „здравих елемената" створила „елита која ће водити српски народ".[42] Осим отварања Завода за принудно васпитање омладине, Влада је планирала и подизање града за збрињавање беспризорне деце из Србије код Крушевца. Штампа је почевши од октобра 1943. године редовно објављивала прилоге о подизању јединственог социјалног насеља на Балкану.[43]

Током 1943. године штампа објавила је низ прилога о васпитавању омладине у „новом духу српске просвете" у духу традиција и образовању према постојећим потребама државе.[44] Цитиране су речи председника Владе према којима „један народ без омладине васпитане, честите, поштене и радне, нема своје будућности".[45] У првој половини новембра 1943. године одржан је први свечани скуп Великог већа Главног просветног савета на коме је истакнута потреба васпитавања српске омладине у духу народих традиција и њено образовање у смислу народних потреба.[46] Приликом наведеног заседања разматран је нацрт Државног просветног плана.[47]

Посебан низ прилога био је посвећен васпитању избегличке деце и омладине,[48] као и младих из Београда који су били угрожени савезничким бомбардовањем на Ускрс 1944. године. Објављено је Наређење министра просвете и вера окружним начелницима о прихвату наставника и деце избеглих из Београда, као и наређење директорима средњих и средњих стручних школа и управитељима

40 *„Председник Недић међу омладинцима: „Из рушевине, невоље, патње и мука рађа се нова Србија", уз фотографију: „Председник владе Недић говори омладинцима. Поред њега је најмлађи ученик и војник, петнестогодишњи Миленко Митровић. При рађању нове Србије сусрећу се прошлост и будућност. Барјак Србије која се рађа примиће омладина новог духа.", Ново време* од 13. септембра 1942. године, стр.3.

41 *„Уредба о принудном васпитању омладине", Ново време* од 5. августа 1942- страна 3.; Чланак М. Марк. : *„Изјава министра просвете. Задаци Завода за принудно васпитање омладине: „Благодарећи напорима Министартсва просвете и наставника у данашњим српским школама веје нов здрав српски дух", Ново време* од 8. августа1942. године, стр.3.

42 *„Министар Јонић на средњошколском течају добровољаца и четника: „Морамо имати елиту која ће водити српски народ", Ново време* од 12. септембра 1942. године, стр.3.; „Предавање Владимира Велмар Јанковића у Дому Српске заједнице рада: *Задаци српске интелигенције, Ново време* од 18. децембра, 1942. године, стр.3.

43 *„Решење једног важног социјалног питања. Код Крушевца подиже се нови град за збрињавање беспризорне деце из целе Србије. У ново насеље које се подиже на рушевинама бивше барутане и оружнице „Обилићево" кроз два месеца биће смештена прва партија напуштене и морално посрнуле деце.", Ново време* од 6. октобра 1943. године, стр. 3.

44 *„Јонићев говор преко радија: „Нови дух српске просвете. Омладина ће се васпитавати у духу традиција и образовати у смислу државних потреба.", „Ново време"* од 5. фебруара 1943. године, стр. 3; *„Старање о школској омладини. Изграђивању школске омладине посвећује се већа пажња него раније", „Ново време" од 7. априла 1943. године стр. 4; „Национална педагогија у првим српским гимназијама. У данашњој обновљеној Србији васкрсавају и саображавају се многе старе корисне одредбе", Ново време* од 1. и 2. маја 1943. године стр. 6; чланак Велибора Јонића у *Српском народу: Омладина Србија, Ново време од 18. јула 1943. године стр. 3; „Значајне школске свечаности у Крагујевцу: у приауатву изасланијка министра просвете извршена је смотра крагујевачких средњошколаца, отворена изложба ђачких радова и отворена нова пољопривредна школа.", Ново време* од 13. октобра 1943. године, стр. 3.

45 *„Председник владе генерал Недић о просветној мисији наставничког кадра. Један народ без омладине васпитане, честите, поштене и радне, нема своје будућности", „Ново време"* од 29. јула 1943. године, стр. 2.

46 *„Први свечани скуп Великог већа Главног просветног савета. Српска омладина мора се васпитавати у духу народних традиција, а образовати у смислу народних потреба.", фотографија министра Јонића за говорницом", Ново време* од 11. новембра 1943. године, стр. 3.

47 „На заседању Великог већа Главног просветног савета претресан је Нацрт Државног просветног плана., *Ново време* од 11. новембра 1943. године, стр. 3; *„Завршено је прво заседање великог већа Главног просветног савета. Усвојено је начело планске просветне политике", Ново време* од 13. новембра 1943. године, стр. 3.

48 *„Циљ васпитања избегличке омладине",Ново време, Обнова* од 28. априла 1944. године, стр. 3.

грађанских школа у Београду. Одељење Београдске општине за социјалну и здравствену заштиту преко Одељка за општу социјалну заштиту деце организовало је смештање и збрињавање деце без родитеља и хранитеља.[49] Организована је и скраћена обука за средњошколце у виду курсева у зградама на београдској периферији како би се на време завршила школска година.[50] Пропаганда је пласирала тезу о најважнијем циљу просветне политике домаћих власти: пружити српској деци најбоље васпитање.[51]

РЕЗИМЕ

Колаборационистичке власти придавале су велики значај пропагирању реформе просветне политике којој је крајњи циљ био стварање новог типа српског човека, васпитаног у националном духу и прилагођеног потребама „Нове Србије“.

Реформа просветне политике одвијала се, према слици коју су креирале и начину који су пропагирале домаће власти, на неколико нивоа: путем акције власти на просвећивању широких народних слојева, путем националног васпитања омладине и преко „васпитавања“ наставног кадра у новом духу. У духу формирања новог наставног кадра и новог профила педагога, текло је и њихово усавршавање на пољу језика и методологије наставе. Идеолози *Збора* су у оквиру националног васпитања потенцирали интегрално васпитање школске и ваншколске омладине у антикомунистичком духу. Основне, средње школе и Универзитет биле су циљне тачке нове просветне политике која је требало да се води уз сталну сарадњу са немачким властима.

THE AIMS OF NEW EDUCATIONAL POLICY IN THE COLLABORATIONIST PRESS OF NEDIĆ'S SERBIA

Collaborationist authorities paid much attention to propagating the reform of the educational policy aimed at creating a new Serb, brought up in a national spirit and adapted to the needs of "New Serbia." According to the image created by local authorities and the way they propagated it, the educational policy reform was carried out on several levels: the authorities took action on educating masses, youth was raised with developed national consciousness and teaching staff were trained in a new way. The newly-formed teaching staff and new educators worked on improving their language skills and teaching methodology. The ideologists from "Zbor" emphasised the importance of integrated anti-communist education of school and out-of-school youth as part of the national education. The new educational policy, targeted at primary and secondary schools and the University, was supposed to be followed in cooperation with German authorities.

49 *„Наређење министра просвете и вера окружним начелницима, о прихвату наставника и деце избеглих из Београда, Наређење министра просвете и вера директорима Средњих и Средњих стручних школа и управитељима Грађанских школа у Београду“, Ново време,„Обнова* од 28. априла 1944. године, стр. 3; *„Наређења министра просвете и вера. Рад у школама и завршетак школске године“, Ново време* од 10. маја 1944. године, стр. 3; *„Изасланици Министарства просвете и вера на испитима у Београду“, Ново време* од 13. јула 1944. године, стр. 3.

50 *„Скраћена обука за средњошколце. Предавања у оквиру курсева у зградама на београдској периферији“,Ново време* од 6. маја 1944. године, стр. 3. Чланак Веселина Филиповића: *„Живот наших најмлађих суграђана. Један дан у евакуисаном градском дому“, Ново време* од 13. јула 1944. године, стр. 3.

51 *„Једна наредба министра просвете. Српска деца треба да буду најбоље васпитана“, Ново време* од 11. августа 1944. године, стр. 2.

Слободанка Цветковић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 373.5.046.12(497.11)"1941/1945"(093.2)

ДРЖАВНА МЕШОВИТА ГРАЂАНСКА ШКОЛА ПОЖАРЕВАЦ *ЛЕТОПИС ШКОЛЕ*

Сажетак: У чланку је презентован оригиналан текст *Летописа Државне мешовите грађанске школе* у Пожаревцу у периоду од 1941-1945. године, тј. у периоду постојања школе. Објављивањем у овом облику чинимо га доступним јавности.

Кључне речи: Државна мешовита грађанска школа, окупација, Други светски рат, Пожаревац, летопис.

Закон о грађанским школама у Краљевини Југославији донет је 1931. године[1]. Грађанске школе су отваране на молбу управних општина или бановина, а одлуку о отварању и затварању школа доносио је министар просвете. Грађанске школе су биле занатско-индустријског, трговинског и пољопривредног усмерења.

Државна мешовита грађанска школа у Пожаревцу отворена је на основу одлуке Министарства просвете II бр. 15736/41 на предлог Градског поглаварства у Пожаревцу, а престала са радом одлуком Министарства просвете – Србије III бр: 7959 од 28. VIII 1945. У оснивању, за школу је била намењена зграда тзв. Петрикине куће у Пожаревцу.[2] Школа је са радом почела у септембру 1941. године, а престала да постоји 1. октобра 1945. године.[3] Државну мешовиту грађанску школу у Пожаревцу, која је била трговинског усмерења, могли су уписати ученици оба пола са завршена четири разреда народне школе, односно са завршеним петим разредом више народне школе.[4] Од оснивања до гашења школе на месту управника сменили су се Љубомир Брешић, Данило Динић и Борисав Радовановић који ће директор школе остати до њеног гашења. Током година окупације школа је радила у отежаним условима, без своје зграде која је била заузета од стране окупационе војске, по локалима и кафанама, без огрева и других средстава за рад.

Архивски фонд Државне грађанске школе примљен је у Историјски архив Пожаревац 10. јануара 1966. године од Гимназије „Јован Шербановић" у Пожаревцу.[5] Фонд садржи 23 књиге и једну кутију списа. Садржи деловодне протоколе, записнике седница Наставничког савета, уписнице, дневнике рада, забелешке о личним карактеристикама ученика и др. Фонд је као такав 2005. године дигитализован и микрофилмован.

Књига *Летопис Државне мешовите грађанске школе* пронађена је накнадно (2012. године) при архивском фонду Гимназија „Јован Шербановић" Пожаревац, те стога није дигитализована ни микрофилмована. Објављивањем у овом облику чинимо га доступним јавности. *Летопис* бележи школске активности од отварања до затварања школе. Први запис је од 7-14. септембра 1941. године, а последњи 1. октобра 1945. године. Записи нису претерано исцрпни, али пружају увид у школска дешавања током ратног периода. На самом тексту *Летописа* нису вршене веће корекције, осим мањих интерпункцијских (где недостаје тачка), односно правописних (велико слово на почетку реченице и сл.). У угластим заградама извршена је допуна текста који недостаје услед скраћивања речи од стране летописца. Такође, у угластим заградама са тачкицама стављени су делови који су у самом тексту остављени као празнине, односно који су

1 *Службене новине Краљевине Југославије,* 5.12.1931.

2 ИАП, Државна народна школа Пожаревац, 671/41. Петрикина кућа налази се у Улици Лоле Рибара у Пожаревцу.

3 Видети даље *Летопис*. ИАП, Фонд Државна мешовита грађанска школа Пожаревац.

4 Исто.

5 Досије фонда Државна мешовита грађанска школа Пожаревац. Записник о примопредаји бр. 24/1 од 15.3.1966. године.

нечитљиви, што је у напоменама и наведено. Датуми су кориговани у смислу да је у изворном тексту уместо тачке иза редног броја у датумима стављана цртица, а у овом тексту смо ставили тачку иза арапских редних бројева, како не би дошло до забуне. Неке уобичајене скраћенице, „г“ или „г-ђа“ испред имена и презимена нису допуњаване, јер је њихово значење опште познато. На појединим местима нису исправљане правописне грешке у речима (нпр. петнајести), јер су остављене као аутентичан исказ летописца.

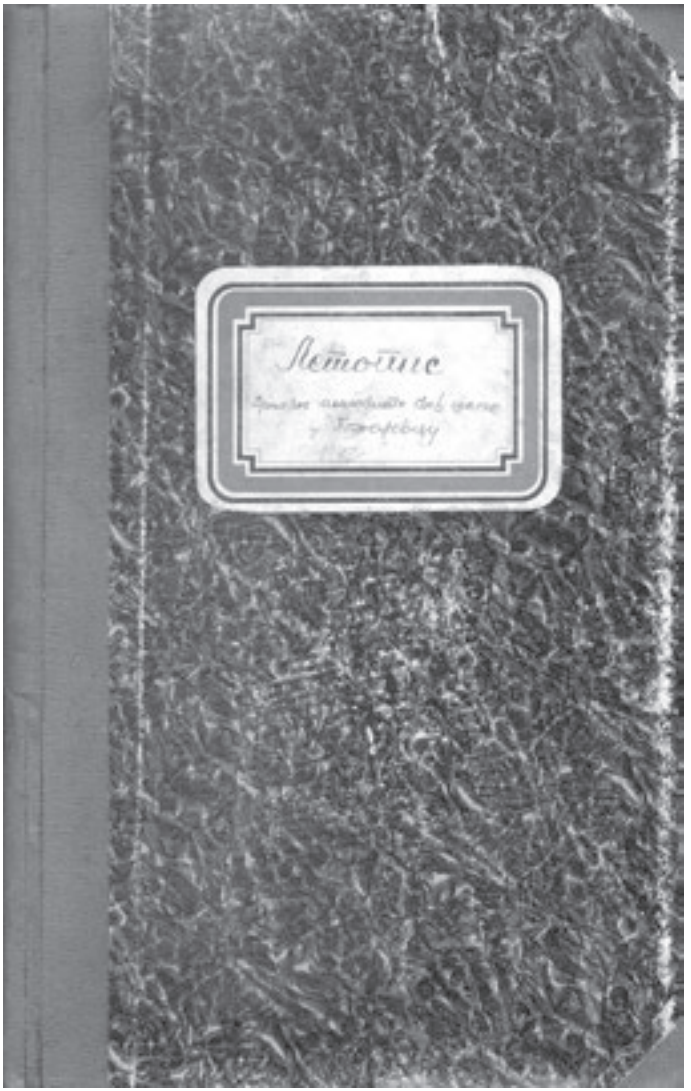

Корице књиге Летописа Државне мешовите грађанске школе Пожаревац

Летопис Државне мешовите грађанске школе у Пожаревцу
1941/42. г.
Септембра:

7-14. Извршен упис ученика-ца. Уписано их 29.

20. Одржана седница Настав[ничког] савета на којој је извршена подела предмета на наставнике.

22. Прочитана „Дисципл[инска] правила“ и почела редовна настава.

Октобра:

11. Одржана седница Настав[ничког] савета на којој је извршена нова подела предмета, услед наступа дужности наставнице Грубачевић Радославе, која је у ову школу премештена одлуком Министар[ства] просвете II бр. 18655 од 25.IX 1941.

Новембра:

5. Прекинут школски рад, јер су школске просторије заузете за потребе немачке војне силе.

11. Јавља се на дужност Димитријевић Р. Ђорђе, наставник, који је додељен на рад овој школи одлуком Минист[арства] просвете II бр. 22382 од 10. XI 1941.

17. Јавља се на дужност Бркић М. Даница, настав[ница], која је додељена на рад овој школи одлуком Минист[арства] просвете II бр. 22431 од 10.XI 1941, и Наерловић Дејан, настав[ник], одлуком Минист[арства] просвете II бр. 21947 од 14. XI 1941.

Децембра:

25. Јавља се на дужност Стојановић Мирјана, настав[ница], која је премештена у ову школу из Ивањице одлуком Минист[арства] просвете II бр. 18228 од 18. IX 1941.

Јануар

17. Дата су ученицима-цама питања из веронауке, природописа и земљописа за семестралне испите, који ће се одржати у марту, а према наређењу Минист[арства] просвете II бр. 8504 од 29. XII 1941.

Фебруара:

У току месеца одржано је [5] пет наставника и ученика[6] *ради тумачења градива и давања даљих питања.*

Марта:

14-20. Одржани су семестрални испити ученика из веронауке, земљописа и природописа.

22. Одржан је састанак наставника и ђачких родитеља.

Априла:

8. Одржана је седница Наставничког савета на којој је извршена нова подела предмета на наставнике. Истог дана почела је поново редовна настава.

Маја:[7]

1942. год/43.

Августа:

21, 22, 23. Одржани поправни испити. На испит се јавило 7 ученика. Сви су испит положили.

24-29. Извршено уписивање ученика-ца. Уписано у I и II разр[ед] 73 ученика-це.

30. Одржана седница Наст[авничког] савета; уџбеници-подела предмета.

Септембра:

1. Извршен призив Св[етог] Духа.[8] *Присустовали су сви ученици и наставници.*

11. Извршено уписивање ученика-ца за III и IV раз[ред]. Ученици су претежно избеглице. Уписано 37 ученика-ца у III разр[ред] 15, а у IV 12. Због тога извршена је и нова подела предмета.

28. Одржана седница Наст[авничког] савета, на којој је извршена нова подела предмета због наступа дужности Бркић Данице.

29. Извршен избор уџбеника за III и IV разр[ед].

Октобра

1. Одржана седница Наст[авничког] савета због нове поделе предмета настале услед премештаја Наерловића Дејана, наставника ове школе.

7. Одржана седница Наст[авничког] савета због нове поделе предмета настале услед наступа дужности Вукосаве Кузмановића, учит[ељице] жен[ског] р[учног] рада.

18. Извршен систематски преглед ученика-ца.

27. Одржано предавање о нар[одном] просвећивању в.д[9]*. управ[ник] школе.*

Новембра:

16. Одржана седница Наст[авничког] савета због нове поделе предмета, а услед наступа дужности Данила Динића наставника.

23. Одржана седница Наст[авничког] савета због нове поделе предмета, а услед преузимања управитељске дужности од Данила Динића, који је постављен одлуком Мин[истарства] просв[ете] за управитеља школе.

27. Одржано прво посело у просторији Градске читаонице са дневним редом:1) О значају посела;

2) Величина српске душе у болу – предавање г-ђе Загорке Петковић, наставнице;

3) Концертни део – изводили ученици;

4) Обавештавање родитеља о учењу и владању њихове деце.

6 У ратним приликама, услед недостатка простора и честих прекида наставе ученици и наставници су одржавали повремене „консултације“ односно, наставници су ученицима давали задатке и лекције које би они код куће спремали до следећих консултација. Видети у: Група аутора, *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац, 2012, стр. 237.

7 Нема уписа за месец мај 1942.

8 Обавезан начин почетка сваке школске године у свим школама у окупираној Србији. Видети у: *Пожаревачка гимназија 1862-2012*, Пожаревац, 2012, 229-239.

9 Вршилац дужности..

Децембар

24. Одржана седница Наст[авничког] савета због поделе предмета услед поновног враћања на редовне дужности Грубачевић Радосаве.

30. Одржана седница Наст[авничког] савета због поделе предмета услед одласка на двомесечно боловање г. Ненада Николића, наставника.

Јануар

22. Одржана седница Наставничког већа на којој је решено о светосавској прослави као и о другом поселу које се има одржати тек 28. фебруара 1943. год.

Фебруар

3. Одржана седница наставничког савета на којој је решено о оцењивању ученика и даљем раду са ученицима III и IV разреда услед одсељења ђака избеглица у Соко Бању.

8. Одржана седница Наставничког савета због поделе предмета услед одласка ученика III и IV разреда у Соко Бању.

16. Одлукама седница Наставничког савета ради распореда градива по месецима по скраћеном наставном програму.

27. Одржана седница Разредних већа – Наставничког савета ради класификације ученика по владању и учењу на крају првог полугођа.

Март:

14. Одржано друго посело са родит[ељским] састанком, предавање о дому и школи одржала Р[адослава] Грубачевић, а хор спремила г-ђа Петковић. Било је доста ђачких родитеља.

22. Према нар. Мин[истарства] просвете и вера III бр. 3257 од 23.II [1]943. управитељ је одредио за сталног васпитача школе г-ђу Радославу Грубачевић што Наставнички савет усваја.[10]

Услед избора сталног васпитача школе који је ослобођен часова извршена је нова подела предмета. Ради обраде школске баште одлучено је да ученике води тамо онај наставник који тог дана нема часова.

Април

1. Јавио се на дужност Борисав Радовановић који је са М.С.[11] *бр. 195 од 28.I 1943 премештен по молби из Вршца у Пожаревац.*

Мај

4. Одржана седница Настав[ничког] савета на којој је прочитала свој извештај за април т.г. васпитачица школе и после свестране дискусије донети су потребни закључци. Поред овога расправљано је и о свим питањима која су у вези са наставом и васпитањем.

Јуни

1. Одржана седница Наставничког савета ради поделе предмета услед јављања на дужност Борисава Радовановића.

16. Разредно веће IV разреда одржало седницу на којој је извршено класифицирање ученика-ца поменутог разреда.

Видео. 23.VI 1943. Г. Дољевић изасланик Мин[истарства] просвете.

21. Обишао школу изасланик Мин[истарства] просвете г. Гавра Дољевић.

25. Одржана седница наставничког савета на којој је присуствовао и изасланик Мин[истарства] просвете.

Јули

15. Почетак школског распуста.

Школска 1943/44 год.

Август

17. Поправни испити у I разреду. Пријавило се седам ученика и то: Александар Гајић из рач[уна] и геом[етрије],

10 Ради веће дисциплинске контроле ученика уведени су стални васпитачи. Ови наставници били су ослобођени наставе. Видети у: *Пожаревачка гимназија*..., стр. 253.. године.

11 Министарски савет.

Драгослава Живановић из рач[уна] и геометр[ије]; Душан Јовановић из српског језика и геометрије, Јелена Томинић из српског језика и рачуна, Миланак Илић из српског јез[ика] и рачуна, Милорад Николић из немачког и Славица Лисац из веронауке и рачуна. Сви су положили.

18. Поправни испити у II разреду. Пријавило се 5 ученика и то: Бранка Поповић из историје и геом[етрије], Бранка Савовић из природописа и рачуна, Велимир Арсић из немачког и земљописа. Душан Јанковић из земљописа и рачуна и Светлана Трифуновић из српског јез[ика] и историје, Бранка Поповић и Бранка Савовић су понављали, остали су положили.

25. Отпочео упис. Уписано је у:

I разр[ед] 20 м[ушких] 6 ж[енских] свега 26

У II разр[ед] 15 -//- 10. -//- свега 25

У III разред 9 -//- 1 -//- свега 10

У IV разред 1 -//- 1 -//- свега 2

Свега уписано 45 -//- 18 -//- свега 63

31. Одржана седница Наставничког савета ради поделе предмета и распореда часова и др.

Септембар

1. Вођење ученика у цркву ради призива Св[етог] Духа.

3. Примопредаја управитељске дужности између Борисава Радовановића, који се одлуком Мин[истарства] просвете и вера III бр. 15614 од 18. VIII 1943. г. постављен за управитеља и Данила Динића који је истом одлуком смењен.

3. Разрешен управитељске дужности Данило Динић.

9. Ученици-це II разреда са наставницом г-ђа Петковић радили су на школском имању – вадили кромпир.[12]

10. Одлуком Г[осподина] Министра просвете и вера – Одељење за средње образовање III бр. 15246 од 17.VIII/43 премештена је гђа Грубачевић Радослава овд[ашња] наставница за Грађ[анску] школу у Сокобањи. Именована није разрешавана.

20. Министарство просвете и вера – Одељење за средње образовање одлуком својом III бр: 16637 од 6. IX/43 преместио је г-ђу Радославу Грубачевић настав[ницу] у Сокобањи за наставницу у Пожаревац, те је данас и дужност примила.

20. Одржана је седница Наставничког савета и Разредних већа.

21. На овој седници према наређењу Министар[ства] просвете и вера III бр. 3557 од 23. III 1943. управитељ је одредио за сталног васпитача за школску 1943/44. г. г. Радославу Грубачевић наст[авницу] ове школе, којој нису додељени часови.

29. На дан 29.IX т.г. ученике-це водио је на школ[ску] башту г-це Бркић Д. и В. Кузмановић ради бербе кукуруза и сече шаше.

Октобар

2. Одржане седнице Разредних већа и Наставничког савета.

10. Основана Заједница дома и школе при Грађанској школи у Пожаревцу.

12 Послата су правила Министарству просвете и вера – Беог[рад] на одобрење под бр. 521-/43. Заједница дома и школе.

15. Ученици су вођени да гледају приредбу фолклорне групе из Београда.

25. Ученици су посетили са г-ђом Грубачевић овд[ашње] позориште Србозар, које је давало комад „Зла жена“ од Ј. Ст. Поповића.[13]

Новембар

2. Одржана је седница Настав[ничког] савета и Разредних већа.

6. Одржана је констатуциона седница Управног и Надзорног одбора Заједнице дома и школе при Грађ[анској] шк[оли] у Пожаревцу, на којој су изабрани за претседника Управног одбора г. Борисав Радовановић управ[ник] Школе, а за потпретседника г. Константин Вучковић, за секретара и благајника г. Ђорђе Димитријевић, настав[ник].

12 Обрада школског имања и рад ученика на тим имањима били су обавезни. Видети у: *Пожаревачка гимназија*..., стр. 261..

13 Јован Стерија Поповић.

29. Одржана је седница (ванредног) Наставничког савета, на којој је решавано да се умоле надлежни да би остао и даље IV р[азред] пошто Министарство жели да укине IV раз[ред] због малог броја ђака.

29. У истом смислу одржана је и седница Заједнице дома и школе о истом је и решавано.

22. Разрешена је дужности у овој школи Загорка Петковић наставница ове школе, јер је пензионисана одлуком Мин[истарства] просвете и вера III бр. 21546 од 5. XI 1943. год.

30. Постављен је вероучитељ г. Стеван Стевановић, протојереј одлуком Њ[еговог] Пр[еосвештенства] Епископа Браничевског Е бр. 2100. јавио се на дужност 1. XII 1943. год.

30. Одржан је Родитељски састанак на коме је Радослава Грубачевић, наставница и васпитач у овој школи прочитала свој први извештај о опажањима код ученика у школи, на улици и дому. Апелујући на родитеље да настану и помогну школу у васпитању њихове деце. Том приликом Управитељ шк[оле] Б[орисав] Радовановић, изнео је опширно родитељима са којим и каквим се тешкоћама школа бори у данашњим приликама. Говори о набавци старог гвожђа ради куповине фуруна за школу. О оправци прозора на учионици Бранков трг 1; о прикупљању намирница за кухињу сиромашних ученика. и т.д. Напослетку су родитељи консултовали разредне старешине своје деце о успеху и владању истих.

ДЕЦЕМБАР

1. Примио је дужност вероучитеља у овој школи г. Стеван Стевановић, протојереј.

10. Одржане редовне седнице Разредних већа и Наставничког савета. Министар просвете и вера наређује да се укине IV р[азреда] ове школе због малог броја ученика-ца. III бр. 20631-18-XI1943. На овој седници прочитала је свој реферат г-ђа Радослава Грубачевић, наст[авница] и васпитач ове школе.

12. Министарство просвете и вера одлуком својом III бр. 23350 8-XII извештава да се задржава IV р[азреда] ове школе од затварања из примљених разлога и усменом реферисању управит[еља] ове школе.

20. Преузео је часова нотног и хорског певања г. Надан Шепић, проф.

26. Одржана је конференција ђачких родитеља, по наређењу Министарства просвете и вера Пов. бр. 769 од 16-XII1943. г. Том приликом им је г. Бор[исав] Радовановић, управитељ школе јасно и недвосмислено говорио, како ће у данашњим бурним временима најлакше сачувати своју децу, што је и у самом наређењу Господина Министра довољно истакнуто. Том приликом је родитељима одржала своје предавање г-ђа Радосава Грубачевић, наст[авница] и васпитач; о својим опаскама приликом обиласка ђачких домова. Пре конференције одржана је Седница Управног одбора Заједнице дома и школе.

26. Доласком г. Надана Шепића, за певање изграђен је нов распоред часова који важи од 27. XII 1943.

29. Одржао је ширу конференцију г. Д. Илић директор IV ж[енске] г[рађанске] Београд са свима настав[ницима] ове школе, на којој је тумачио жељу Г[осподина] Министра просвете поводом наређења и расписа.

30. Одржана је седница Месног шк[олског] одбора.

30. Израђен је распоред за цркву, који ће важити од 1. I 1944. год.

31. Послат је списак за обућу наставницима и текстил.

ЈАНУАР 1944. ГОД

1. Дође нам још једна календарска година, коју отпочињемо под тешким прилика[ма][14] и условима за рад.

3. Одржана је седница Разред[них] већа и Наставничког савета.

5. Почетак божићњег распуста.

16. Завршетак божићњег распуста.

17. Ужурбано припремање хора и рецитација за светосавску прославу.

24. Њ[егово] Преосвештенство Епископ Браничевске епархије, поставио је при овој школи за хонорарног веро

14 У изворном тексту стоји реч „прилика“. Стиче се утисак да летописац није завршио писање речи. Ради давања смисла реченици допуну смо извршили у угластим заградама..

учитеља г. Боривоја Димитријевића, протојереја, који се овога дана јавио на дужност при овој школи.

27. Прослава Св. Саве у заједници са овд[ашњом] Народном школом у сали „Браничево“. Домаћин славе за Грађанску школу био је г. Светозар Здравковић, великопоседник из Пожар[евца]. Грађанска школа на овој прослави учествовала је са следећим програмом.

1. Говорио је Тодор Трипуновић, вероучитељ осн[овне] шк[оле].

2. Под иконом Св. Саве од Змаја р[ецитовала] Кат. Илић I р[азред] Гр[ађанске] шко[ле].

3. У водници хор. Грађ[анске] шк[оле] хор[ом] руководи. Н. Шепић

4. Св. Сава од Заставниковић. Рец[итује] Драг. Бранковић, уч.[15] *I р[азреда] Г[рађанске] шк[оле].*

5. Кујунџића мајка од М. Јелића, Надеж. Ђуричић III р[азред] Г[рађанске] шк[оле].

Г[осподин] окружни начелник Драг[ољуб] Маринковић,[16] *поделио је 3 књиге за ученике у прослави, које су горе именованим свечано од стране управитеља предате. Исто тако и Претседник Градског поглаварства г. Вој[ислав] Милосављевић*[17]*, подарио је 4 к[њиге]. Књига, које су дате најбољим ученицима и то: Милану Несторовићу уч[еник] I р[азреда]; Момчилу Јовановићу II р[азреда], Миланки Митић III и Радмили Ђуричић IV р[азреда]. По свршеном програму гостољубиви домаћин, приредио је обилну закуску за све наставнике Грађанске школе.*

ФЕБРУАР 1944 ГОД.

1. и 2. Одржане су седнице Разредних већа и Наст[авничког] савета и том приликом поред редовног посла обављена је класификација ученика I, II, III и IV р[азреда] из успеха и владања.

8. Одржана седница Наставничког савета ради поделе предмета на наставнике, јер је г-ца Бркићева отишла на једномесечно боловање, немачки језик је изостављен јер нема стручног наставника, а остали предмети су заступљени код других наставника, које [је][18] *до сада предавала Бркић.*

8. Извештена је школа, да је за вероучитеља у овој постављен г. Ђуро Бруво, свештеник Е. бр. 307/44. Извештај је послао архијер[ејски] намесник среза пожаревачког под бр. 145-8-II-1944. год. Именовани је постављен наместо г. Боривоја Димитријевића, протојереја.

9. Јавио се на дужност г. Ђуро Бруво свештеник – вероучитељ.

10. Примљен је бон за 40 пари ципела за ученике од Окружног начелства.

12. Ученици-це вођени су на музички концерт, који је давала Српска државна стража из Београда.

27. Ученици са наставницима присуствовали су позоришној представи у Трговачком дому где се давао „Баук“ од Боре Косића:

МАРТ 1944.

3. Ученици православне вере причешћени су прве недеље великог поста.

4. Одржане су седнице Разредних већа и Наставничког савета, на коме су обављени текући послови.

14. На позив просветног инспектора при Окружном начелству одржана је просветна конференција са старешинама свих средњих школа, на којој су ови изнели извештаје о стању у својом школама.

26. На дан 26. III 1944. г. одржано је школско посело по наређењу Минист[арства] просвете и вера III бр. 2205/44 са следећим програмом:

1. Ђачки хор пева „Ој Србијо“

2. Говорио је управ[ник] шк[оле] г. Бор[исав] Радовановић

15 Није утврђен пол ученика, самим тим ни род именице, те смо оставили скраћено како је дато у оригиналу

16 У октобру 1942. дошао за окружног начелника после Милана Калабића. Саша Марковић, Стазама смелих, Пожаревац, 1979, 223..

17 Књига записника са седница Наставничког савета, седница од 4.11.1941

18 Допуна приређивача како би реченица имала смисао

3. Алекса Шантић: „Њива“ рецит[ује] Здравковић, уч.[19] I р[азреда]

4. „Пастирче“, пева ђачки хор

5. „Мрве хлеба“, рецитов. Костић, уч.[20] I р[азреда]

6. Ђачки хор пева: „Девојка и ружа“

Затим су раздељене књижице: Борба против комунизма и партизана у Србији, као што је наређено. Приредби су присуствовали сви наставници са ученицима. Почетак је био у 10 ½ h а завршетак у 12 h.

АПРИЛ 1944.г.

3. Одржане су седнице Разредних већа и Наставничког савета, на којима је поред редовног рада, донето је и низ мера о побољшању наставе и васпитања.

6. Јавио се на дужност новопремештени наставник за ову школу г, Алберт Жерјав, који је одлуком Госп[одина] Претседника Министарског савета М.С. бр: 521 од 17 III /44 премештен у ову школу из Ужичке Пожеге.

11. Полагао је разредни испит за I полугодиште Бранислав Бранковић, уч[еник] I р[азреда] ове школе, који се доселио из Ниша, те тамо није оцењен.

13. Ускршњи распуст од 13. до 18. априла закључно.

18. По ускр[шњем] распусту отпочео је редован рад.

20. Рад у школској башти је отпочео. Земљиште је прекопано и засејано.

21. Преко дана било је два пута дат знак за аларм. Ученици су са часова, како пре тако и по подне најближим путем вођени на отворено поље. Ових узбуна је у последње време често, што омета редовну наставу.

МАЈ 1944

1. Одржане су седнице Разредних већа и Наставничких савета.

4. Сви наставници са управитељом присуствовали су предавању г. Леонид Никитин „Живот у совјетској Русији“ по наређењу ок[ружног] начел[ника][21] [.....][22] бр: 143/44.

5. По подне настава није отпочела у одређено време због знака за аларм који је трајао 3h.

10. Разрешен је дужности вероучитеља у овој школи г. Ђуро Бруво.

11. Јавио се на дужност и преузео часове г. Светозар Милошевић, вероучитељ, који је одлуком Министарства просвете и вера V бр: 3637/43. постављен за вероучитеља при овдашњој Трговачкој академији, с тим да допуњује часове у Грађ[анској] школи.

19. Посетио је школу и присуствовао свима на часове у свима разредима изасланик Министра просвете г. М. Синобад, инспектор.

По подне био је прекид у настави од 2-3 часа услед датог знака за узбуну. Узбуна је почела у 9,35, а завршила се у 3h по подне.

20. Одржана седница Настав[ничког] савета ради договора о приређивању ђачког посела.

20. Одржана седница и Управног одбора Заједнице дома и школе ради решавања о исплати хонорара г. Ђури Бруву, вероучитељу.

28. Одржано је ђачко посело у сали „Хотел Браничево“ са одабраним програмом рецитација и народних песама. Поселу су присуствовали сви наставници и ученици-це, који су учествовали у извођењу програма. Исто тако посетио је ово посело и већи број ђачких родитеља. Улаз је био бесплатан.

30. Завршен је рад у свима разредима ове шк[оле] по наређењу Министарства просвете.

ЈУНИ 1944.

3-4. Одржане су седнице Раз[редних] већа и Наст[авничког] савета, ради класиф. ученич[ког] успеха и владања у II полугодишту.

19 Није утврђен пол ученика, самим тим ни род именице, те смо оставили скраћено

20 Овде нису вршене допуне, с обзиром да није могуће на основу презимена утврдити пол ученика.

21 Може бити и окружног начелства, што не мења смисао реченици.

22 Нечитљиво, могуће да стоји „отп. за проп.“ што би могло значити отправник за пропаганду, али се рукопис са сигурношћу не може идентификовати.

15. Одржани су завршни испити за ученике IV р[азреда] од 15 до 19. VI 1944. г. За ове испите јавили се сви ученици-це IV р[азреда]. За изасланика Министарства просвете и вера одређен је г. Момир Синобад, професор гимназије, додељен на рад у Министар[ство] III бр: 7398 од 1. VI 1944. год.

19. Завршени су завршни испити у овој школи, који су полагани од 15. до 19. јуна закључно. За овај испит се пријавило 4 кандидата, од којих је ослобођена 1 ученица (Радмила Ђуричић) остали су полагали испит и све троје исти положило.

22. Одржана је завршна седница Наставничког савета, ради поделе предмета на настав[нике] за шк[олску] 1944/45. год[ину]; Распоред поправних испита и упис ученика. Са деобом сведочанстава додељене су и следеће награде ученицима за одличан и врло добар успех. Из буџета грађанске школе купљено је 4 лепе књиге које су раздељене ученицима за показани одличан успех и то:

1) Милану Несторовићу, уч[енику] I р[азреда]

2) Зорану Миланковићу, уч[енику] III р[азреда]

3) Миланки Митић, уч[ници] III р[азреда]

4) Радмили Ђуричић, уч[ници] IV раз[реда]

Од Окружног начелства Округа пожаревачког добивено је 6 књига које су додељене ученицима-цама за показани врло добар успех у учењу и примерно владање и то:

1) Миодрагу Јаковљевићу, уч[енику] I р[азреда]

2) Живораду Пајићу, уч[енику] I р[азреда]

3) Момичилу Јовановићу – II р[азреда]

4) Надежди Ђуричић, уч[ници] III р[азреда]

5) Добривоју Радивојевићу, уч[енику] IV р[азреда]

6) Едит – Ирена – Бућански уч[еница] IV р[азреда]

ШКОЛ[СКА] 1944/45.

Август 1944.

24. августа одржане су седнице Разредних већа, учињен је распоред поправних испита и распоред уписа. За поправни испит пријавило се из I разреда: Катарина Илић из немачког и рачуна и Пантелија Ђорђевић из ср[пског] и рач[уна]. Из II раз[реда] пријавили су се: Бранко Поповић из немачког и рачуна; Драгутин Вујчић из рачуна, Љиљана Маринковић из немачког и рачуна; Милорад Николић из српског ј[езика] и рачуна; Настас Несторовић из српског језика и рачуна; Оливера Лисац из рачуна и геометрије и Петар Богојевић из српског језика. Из III разреда: Душан Јанковић из рачуна и геометр[ије] и Светолик Трифуновић, из српског ј[језика] и рачуна.

25 и 26. По утврђеном распореду полагали су поправне испите уч[еници] I и II р[азреда] на дан 25.VIII, а III р[азреда] 26.VIII. Сви пријављени ученици из I, II и III р[азреда] положили су поправне испите из предмета из којих су пали.

2. Другог августа[23] 1944. г. пријавио се на дужност у ову школу Душан Динић, настав VIII п[оложајне] групе који је премештен у Грађан[ску] шк[олу] у Пожаревцу из Грађ[анске] шк[оле] Лесковац. Именовани је премештен одлуком Минист[арства] просв[ете] и вера III бр: 10425 од 28.VII 1944. г.

29. Извршен је упис ученика-ца свих разреда.

30. и 31. За шк. 1944/45 год[ину] на дан 29. VIII [19]44. вршен је упис за I р[азреда]; 30. VIII [19]44, за II р[азред] и 31. VIII за III и IV раз[ред].

Септембар 1944

1-5. Од 1-5. IX 1944 г. извршен је упис ученика за шк[олску] 1944/45 шк[олску] год[ину]. Уписало се укупно 90 ђака.

1-3. Одржана је седница Наставничког савета на којој је извршена подела наставних предмета, решавано о почетку школског рада, ивршен избор уџбеника, избор васпитача, подељене споредне дужности и поднет извештај о поправним испитима. По споразуму са вишим просветним властима предавања у школи неће још отпочети због ратних прилика.

23 Летописац је очигледно пропустио да забележи дешавање од 2. августа, па га је дописао касније. Зато су највероватније датуми 24, 25. и 26. август забележени пре овог.

Октобар 1944 г.[24]

1. Због нередовних прилика под тешком окупацијом непријатеља, ма да је упис био извршен, редовна настава није могла отпочети. Већ почетком месеца могли смо из Пожаревца чути канонаду топова. Крушком[25] се од уста до уста преносила вест да је братска Руска војска прешла на нашу територију код Кладова и Доњег Милановца. Код свих нас родољуба заиграло је срце јаче у грудима, јер је то био знак да наше ослобођење није далеко и да ће нам скоро синути сунце слободе са истока. Ово одушевљење било је нарочито код свих оних који су као Срби и људи били исправни, а потајно помагали народно ослободилачки покрет и партизанску борбу у овом крају.

10. Око 6 часова овога дана почели су да надлећу руски авиони ради извиђања. Прво се појавила 3 апарата од села Лучице, где су већ биле стигле Руске трупе. Ми смо ове авионе са радошћу посматрали, знали смо да се у тим летећим машинама налазе слободни људи, који желе слободу целом човечанству, а првенствено својој браћи Србима. Како су извиђачи опазили повлачење непријатељске војске и коморе, то су се брзо вратили да обавесте о овоме своје другове. После неколико минута, долетели су руски бомбардери који су прецизно избацили свој товар на хитлеровску жгадију. Погоци су били добри, погођене су колоне коморе и ископан дубоке јаме приликом експлодирања бомби. Истина том приликом страдало је и нешто нашег живља али велики догађаји изискују и велике жртве.

11. Братска руска војска кренула је из Лучице ка Пожаревцу непријатељ је био опкољен готово са свих страна. Он се копрцао борио као уловљена звер, али зликовац који почини многа недела, па несме[26] да се преда док не погине. Настао је данонoћњи двобој између слободе и светлости са једне стране и ропства и мрака с друге стране. Руси су тукли артиљеријом, који су били прецизни. На улицама нигде живе душе, само смелији пролазници или они који су стављали на коцку своје животе напуштали су мрачне продруме и мемљива склоништа. Домаће животиње услед данонoћне грмљавине усплахирене су и склониле су се тамо где је и човек. Препричавале се разне охрабрујуће и онеспокојавајуће вести. Већина нас је била убеђена да нам долази ослобођење испод ропства мрског непријатеља.

14. Кулминација напада достиже ујутру 14. XI [19]44г. Тог јутра грмело је и севало, као за време најаче[27] непогоде. Чуло се да се непријатељ спрема на бежање, јер веле да је почео по кућама да пљачка недужно становништво. Пљачкао је све што му је до руку могло доћи, што му треба и што му нетреба. Почео је да туче и насрће на женски свет, па чак шта више изводили су људе из њихових склоништа да би им понели опљачкане ствари и оруђе и муницију. Речено је да им је једини излаз био остављен према Љубичеву и Морави. Пут који је тамо водио био је на домету руских кућуша.

15. Ујутру смо сазнали да је непријатељ напустио Пожаревац за свагда око 2 часа после пола ноћи. Братске Руске трупе још увече претходног дана ушле су на периферију вароши, они су непријатеља гањали у стопу.

Почело је да свиће и у праскозорје ми старији увидели смо да се нешто крупно збива, јер тога јутра у обичајено време не чусмо поздраве слободи тј. канонаду топова. Тога јутра роди се свима честитим људима сунце слободе на правом истоку, а које никада заћи им више неће. Прве трупе на челу са претходницима, промицале су улицама у свитање, распитујући се од нас: „Има ли овде немачких војника“? Одговорено им да су бестрага побегли. Тражили су воде да се освеже, а девојке изнеле су цвеће и обасипале су истим своју браћу Русе, своје ослободиоце. Било је људи који су изнели пиће, али војници нису уопште пили. Када прошле извиднице, онда су наишле и друге трупе, са којима грађанство се грлило и љубило, са пуним очима суза радосница.

На улицама тих дана могло се видети разног материјала, изломљеног стакла, цигала, малтера од разрушених и демолираних зграда.

24 Текст Летописа који је писан за октобар, тачније од 1-28. октобра стиче се утисак да је писало једно лице, а претходни и каснији текст друго. Ово је најобимнији део текста у целом летопису који се стилом и изразом разликује од остатка текста.

25 Део Пожаревца – градско насеље.

26 Речи су написане спојено у оригиналу, те смо их тако и оставили.

27 Реч је у оригиналу написана у овом облику, те смо је тако и оставили.

Петнајести[28] октобар 1944. год. је велики дан – дан када је Пожаревац поново ослобођен од нашег вековног непријатеља Немца. Овај дан град Пожаревац славиће вечито и сећаће се својих ослободиоца[29] браће Руса.

Тога дана сахрањено је 4 руска официра који су погинули приликом заузимања Пожаревца. Они су сахрањени код старе саборне цркве, а сахрани је присуствовало целокупно грађанство. Дирљив је био опроштај једног брата руског официра са својим палим друговима: Грађани и грађанске, остављамо воде ова наша 4 друга, крај овог светог места да вечито почивају у вашој братској земљи. Остављамо их вама браћи, да се сећате, да су погинули да би ви могли слободно да живите, остављамо их у братску српску земљу, да им гробове цвећем китите, а уверен сам да ће тако бити јер су у братској земљи.

Тих дана прошло је кроз Пожаревац много војске, оруђа и коморе. Сваки се ближе тискао, да својим близином покаже, колико су му драга браћа која му слободу доносе. Свако покушава да отпочне и безначајан разговор, успева се у томе и добро се разумеју, што је доказ да смо један народ, да смо браћа и да крв није вода. Износио је свако шта је ко имао, да почасти свој убрану своје ослобод[иоце] да и тиме докаже да смо исто јер гостопримством се одликују Словени.

28. Привремене учионице биле су демолиране од борби. Наставити – односно отпочети рад још није било могуће. За 28. октобар сазвата је седница Наставн[ичког] савета. Том приликом је управитељ школе рекао следеће својим колегама-цама: Колеге и колегинице, отварајући ову другу седницу по реду за ову шк[олску] годину, а после нашег ослобођења прву, ја Вас са радошћу поздрављам. Поздрављам Вас са радошћу што смо ослобођени, благодарећи херојским жртвама и напорима наше ослободилачке војске, братске Црвене армије и партизанским одредима. Њихове жртве и залагања, као и стоичко држање исправних грађана за време окупаторског терора, уродило је плодом слободе.

28 Реч је у оригиналу написана у овом облику, те смо је као такву и оставили.

29 Реч је у овом облику написана у оригиналу, тако је и остављена.

28. Јавила се на дужност овој школи друг[арица] Вера Марковић, учитељица ж[енског] р[учног] рада, која је одлуком [.....] од [.....][30] премештена из Кладова.

Тога дана на седници Настав[ничког] савета, решено је да се из наставног програма избаци немачки јез[ик] а на место њега уведе руски језик у свима разр[едима].

НОВЕМБАР 1944. Г.[31]

1. Извршено је чишћење школских просторија у згради шк[оле] „Петрикина школа“, где је раније била бугар[ска] болница и веома јако запрљана и загађена. Ово чишћење извршили су сами наставници са ученицима-цама.

2. Отпочела су редован предавања за ученике-це ове школе. Услед довољног броја просторија настава се обављала само пре подне са сва 4 разреда.

7. Одржан је велики народни збор грађана града Пожаревца, на коме је изабран први Месни нар[одно] ослободилачки одбор.

9. Наставници са ученицима присуствовали су сахрани 4 руска војника; који су положили своје младе животе при ослобођењу Пожаревца.[32]

13. Одржана је седница Наст[авничког] савета, са које је упућена молба М.Н.О.[33] *ради додељивања угља наставницима од затеченог угља у „Петрикиној школи“.*

20. Одржана је седница Настав[ничког] савета, ради нове поделе предмета, услед јављања на дужност у ову шк[олу] Наталије Николић и Василија Гаврилова, услед реактивирања из пензије, од стране М.Н.О одбора у Пожаревцу, а по одлуци АСНОС-а.[34]

ДЕЦЕМБАР 1944. ГОД.

20. Одржана седница Наставничког савета, ради поделе предмета на наставнике, услед мобилизације друга

30 Текст у заградама испуњен тачкицама у оригиналу недостаје.

31 У оригиналу ови називи месеци су исписани великим штампаним словима, те смо тако и оставили.

32 Видети забелешку од 15. октобра.

33 Месни народни одбор

34 АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије

Ђорђа Димитријевића, наставника и решавању о школским просторијама.

ЈАНУАР 1945.

1-7. Прикупљане су животне намирнице од ученика ради слања за ставновништво пасивних крајева.

15. Одржана седница Наставничког савета, на којој су добровољно пристали да се ставе на расположење другарице Радослава Грубачевић, наставница и Вера Марковић, учитељ[ице] ж[енског] р[учног] рада као сувишне наставнице на овој школи.

27. Прослављен је Св. Сава у заједници са свима другим школама. На прослави су узели учешћа ђаци са свима наставницима. Увече је био забавни део на коме су у програму учестовали и ученици ове школе.

29. Није било предавања, јер ученици нису могли доћи у школу због великог снега и ужасног ветра.

ФЕБРУАР 1945.

5. Одржана седница Наставн[ичког] савета ради оснивања синдикалног удружења просветних радника.

6. Ученици-це са наставницом носили понуде рањеницима у овдашњ[ој] војној болници.

7. Наставници ове школе вршили су попис становн[ишт-ва] и имовине, те није било предавања.

10. Заузете су школ[ске] просторије „Петрикине школе“ за потребе болнице. После чега је настало дуго и мучно трагање за просторије које су погодне за школ[ске] потребе.

Март 1945.

15. Усељавање школе у привремене просторије у Краља Милана улица бр: 10, које су пронађене после дугог трчања и тражења.

16. Почетак редовног рада.

17. Седница Наставничког савета: избор чланова за школски савет од наставника. За претсед(едника) изабран управ(ник) школе Борисав Љ. Радовановић, за чланове наставници: Алберт Жерјев и Мирјана Стојановић.

18. Ученици су прикупљали семе од ... [.....][35] багрема и јасена.

20. Образовање подмлатка друштва Црвеног крста при овој школи.

22. Ученици са наставницима носили су понуде рањеницима у болници.

27. Прослава 27. марта, на коју су узели учешћа сви ученици-це са наставницима у поворци.

28. Одржана је конференција просветних радника ради избора месне управе синдикалне организације. Исто тако ученици са наставницима учестовали су дочеку првих заробљеника из немачког ропства.

29. Сви ученици и наставници учествовали су на помену стрељаним друговима-цама на Чачалици од мрског окупатора и њихових слугу.

Април 1945.

7. На Благовести одржана је смотра пионира наше шк[оле]. Тог дана Мирјана Стојановић са неколико ђака однела је и разделила цигарете рањеница у болници у новој школи. Цигарете су купљене од прилога покупљених од ђака ове школе и 1ооо динара којих је поклонио Љубомир Митић трговац, за покој душе његове кћери Милашке, бив[ше] ученице IV р[азреда] ове школе.

10. Постављена је Вера Марковић, учит[ељица] ж[енског] р[учног] рада од АСНОС-а Повереништва за просвету бр: 1381 од 3. IV [19]45.

12. и 13. Ученици са наставницима учествовали на маниф[естацији] која је одржана приликом склапања Уговора о ненападању (између) и узајамној помоћи између Југославије и братског Савеза Совј[етских] Социј[алистичких] Република.

од 10. до 28. Приређена је ударна недеља у духу такмичења ученика и наставника за прославу Првог маја као народног и државног празника. У духу овог рада одржана су следећа предавања и изведени следећи радови:

35 Нечитко написан текст..

20. Ненад Николић, настав[ник] тумачио је нова правила о учењу и владању ученика у средњим школама у вези пионирства.

22. Одржао је предавање Борисав Радовановић, управ[итељ] школе свима ученицима: „О животу и раду пчела, чему се можемо од њих поучити, да бих[36] брже могли ући у нов живот“.

23. Данило Динић и Ђорђе Димитријевић, са ученицима свих разреда извршили су риљање баште при овдашњој војној болници у новој школи.

25. Мирјана Стојановић, наставн[ица] извршила је чишћење и рибање свих школских просторија и прозора са ученицама свих разреда. Сва ова предавања и друге радње извршили су ван школског времена уз добровољно суделовање наставника и ученика.

27. Одлуком Министарства просвете Србије од 17. IV 1945 г постављен је у ову школу друг Василије Гаврилов, за наставника вештина, као чиновник IX положајне групе.

30. Разр[ешена] дужн[ости] у овој шк[оли] Рада Грубачевић, нас[тавница] прем[ештена] у IV рој[он] у Београд.

Мај 1945 год.

1. Прослава Првог маја као државни празник рада. Наставници и ученици узели су учешћа у овој прослави. Уочи дана првог маја као и на сам дан изведене су веома успеле манифестације.

8 и 9. Прослава дана слободе и уништавање фашизма и нацизма немачког. Оба дана ученици са наставницима манифестовали су кроз град.

19 до 29. Одржан је течај-десетодневни из историје, на коме су учествовали другови: Ненад Николић, Наталија Николић и Алберт Жерјев, наставници историје.

22. Главна проба за пионирски слет, сви ученици са настав[ницом] Вером Марковић, уч[итељицом] ж[енског] рада учестовали су овој припреми.

23. Пионири са наставницима ишли на Чачалицу да се поклоне сенима изгинулим-стрељаним грађанима од сране мрског окупатора.

36 Овако је дато у оригиналу, те смо тако и оставили.

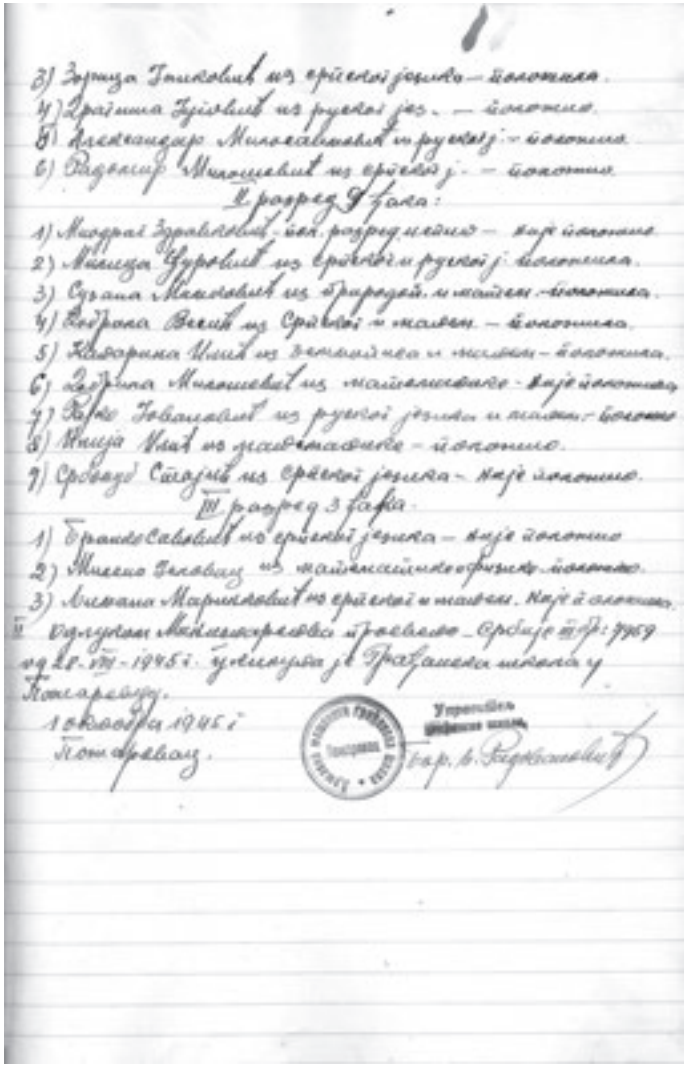

Последња страна *Летописа Државне мешовите грађанске школе*

24. Прослава свесловенских апостола Ћирила и Методија.

25. Главни дан пионирског слета у част рођендана маршала друга Тита.

26. Одлуком Министар. просвете – Србије бр: 3934 од 8. V 1945 г. стављен је на расположење Министарст[ва] просвете Демократ[ске] федеративне Југослав[ије] друг Алберт Жерјов, настав[ник] ове школе.

31. Разрешен је дужности у овој школи друг Алберт Жерјов, наставник и упућен на своју нову дужност.

Јуни 1945 г.

1. Сви наставници су марљиво настојали да пређу одређени део градива, с обзиром на нови наставни програм. Наставници су својевољно одржавали ванредне часове да би постигли бољи успех у разредима из својих предмета.

1. Током целог јуна користила је законско одсуство од 17. V до 1.VII 1945 г. Вукосава Марковић, учит(ељица) жен(ског) р(учног) рада ради порођаја.

Јули 1945.

1. Завршена су предавања за ученике свих раз[реда] ове школе по наређ[ењу] Мин[истарства]) просвете – Србије.

21. Одржане су седнице Разредних већа и Настав[ничког] савета, ради класификације ученика по завршетку II полуг[одишта] шк[олске] 1944/45. по успеху и владању.

На седници Наставн[ичког] савета одређен је распоред завршних испита за ученике (свршене) IV разр. ове школе и то:

1) Писмени из српског јез[ика] 3. VII (19)45.

2) Усмени из -//- 5. -//-
3) -//- руског јез[ика] 8. -//-
4) -//- истор[ије] и земљописа 9. -//-
5) -//- математике 10. -//-

3. За завршни испит пријавило се свих 5 кандидата који су завршили 4 разред. Од којих је ослобођен полагања завр[шног] испита Александар Стефановић, јер је са одличним успехом завр[шио] 4 раз[ред] по члану 2 тач. 7. Правила о полагању завр[шних] испита. Остала 4 кандидата сви су положили Завр[шни] испит.

За изасланика Министарства просвете-Србије да присуствује и прегледа рад шк[олске] 1944/45 год. одређена је другарица Даница Прванов, професор овд[ашње] гимназије. Она је присуствовала једним делом Завршног испита, прегледала рад и вођење администрације.

На завршној седници Настав[ничког] савета одабрани су следећи ђаци за награду књигама по свом успеху и владању и то.

1) Ангела Ламут уч[еница] I р[азреда]

2) Миодраг Јаковљевић, уч[еник] II р[азреда]

3) Момчило Шарић, уч[еник] III р[азреда] и

4) Александар Стефановић, уч[еник] IV р[азреда]

Решено је да се издају сведочанства уч. I, II и III р[азреда] изврши 7. јула 1945 г.

10. Одржана је завршна седница Наставничког савета под претседништвом другарице Дан[ице] Прванов и том је приликом изасланик Прван[ов] прегледала административни део уписних докумената као и све школске књиге. Том приликом одређен је распоред за поправне, и приватне испите који ће се одржати другом половином августа месеца овим редом:

АВГУСТ 1945 Г.

Поправни испити за ученике I, II и III раз[реда] одржани су од 26. до 29. августа.

За поправни испит јавило се за I раз[ред] 6 ђака:

1) Јелисавета Степановић из срп[ског] језика – није положила

2) Владета Васић из српског језика – није поожио

3) Зорица Јанковић из српског језика – положила

4) Драгиша Југовић из руског јез[ика] – положио

5) Александар Милосављевић из руског ј[езика] – положио

6) Радомир Милошевић из српског ј[езика] - положио
II разед 9 ђака:

1) Миодраг Здравковић – пол[аже] разред[ни] испит - није положио

2) Милица Ђуровић из српског и руског ј[езика] [-] положила

3) Сузана Миљковић из природоп[иса] и матем[атике] – положила

4) Добрила Весић из српског и матем[атике] – положила

5) Катарина Илић из земљописа и матем[атике] – положила

6) Добрила Милошевић из математике - није положила

7) Рајко Јовановић из руског језика и матем[атике] – положио

8) Илија Илић из математике – положио

9) Србољуб Стајић из српског језика – није положио. III разред 3 ђака

1) Бранко Савовић из српског језика – није положио

2) Милена Јеловац из математике и физике – положио

3) Љиљана Маринковић из српског и матем(атике) - није положила

II Одлуком Министарства просвете – Србије III бр: 7959 од 28. VIII 1945. г. укинута је Грађанска школа.

У Пожаревцу, 1. октобра 1945. г. *Управитељ Грађанске школе*
Пожаревац *Бор. Љ. Радовановић*

РЕЗИМЕ

Летопис Државне мешовите грађанске школе у Пожаревцу пружа нам увид у рад ове школе у периоду њеног постојања (1941-1945), односно у периоду окупације у Другом светском рату. Иако штури, описи су од великог значаја, јер нам дају податке о функционисању школе и проблемима са којима се школа сусретала у свом свакодневном раду. Летописац је евидентирао и тренутке какви су опасност од бомбардовања током априла 1944. године, атмосферу приликом ослобођења Пожаревца на улицама, али и свој лични доживљај. Забележен је и говор на сахрани погинулим руским војницима. Од значаја су и евидентиране промене у обраћању (уместо „господин“ – „друг“), прослава Св. Саве у јануару 1945. године, прослава у истом месецу Првог маја и Св. Ћирила и Методија, помен првог пионирског слета у част Титовог рођендана. Чињеница да је „грађанска“ школа угашена крајем августа 1945. године говори нам о односу новоуспостављене власти према образовању и усмерењу младих у друштву које се градило.

STATE COEDUCATIONAL PUBLIC SCHOOL IN POŽAREVAC - THE YEARBOOK

The yearbook of the State Coeducational Public School in Požarevac gives us insight into its work during its existence (1941-1945), i.e. during the occupation in the Second World War. Meagre as they are, the descriptions are very important because they provide information on the school's operation and everyday problems. The author has also captured the moments such as the sounding of air raid sirens in April 1944, the atmosphere on the streets of Požarevac during its liberation, and his own impression about the events. He also recorded the speech given at the funeral of the Russian soldiers who had been killed. Other important data include the change in forms of address ("comrade" instead of "Sir"), the celebration of St Sava's Day in January 1945, the celebrations of May Day and St Cyril and Methodius' Day (both in the same month) , the mention of the first young Pioneers' rally organized in honour of President Tito for his birthday. The closing of the public school in late August 1945 shows the attitude of the newly-established government towards the education and orientation of the youth in a developing society.

Рената Минић, Мср
Народна Библиотека „Илија М. Петровић“
Пожаревац
Република Србија

UDK: 82:929 Петровић И.
012 Петровић И.
016:929 Петровић И.

О ИЛИЈИ М. ПЕТРОВИЋУ – ПИСЦУ, ПРОФЕСОРУ, РЕВОЛУЦИОНАРУ И БИБЛИОТЕКАРУ
ABOUT ILIJA M. PETROVIĆ - WRITER, PROFESSOR, REVOLUTIONIST AND LIBRARIAN

Сажетак: О Илији М. Петровићу, на жалост, није се пуно писало, иако је он то својим радом и делом заслуживао. Име Илије М. Петровића је током протеклих деценија падало у заборав, па се поново уздизало. Грађани Пожаревца нису желели да дозволе да се заборави једна таква свестрана личност, тако да су својој Библиотеци дали његово име.

Кључне речи: библиотека, библиотекари, књиге, новине, часописи, Други светски рат, Комунистичка партија Југославије.

Животни пут књижевника, професора, револуционара и библиотекара Илије М. Петровића је текао прожет чудним обртима околности. Мало је рећи да му је живот био необичан и контрадикторан. Ретки су људи такве судбине, које је живот водио са једног на други крај света, од једног до другог града, и са једног на други посао. Од судског чиновника и сеоског учитеља, оснивача и уредника једног од првих међуратних књижевних часописа, преко америчког стипендисте, библиотекара вашингтонске и београдске Народне библиотеке, суплента гимназије у Београду и професора пожаревачке гимназије, несуђеног доктора књижевности и народног посланика, борца у ослободилачком рату и жртве злогласне бањичке „Куће смрти“. Себе је сматрао Пожаревљанином, јер је у Пожаревцу засновао породицу, створио најплоднија дела, у њему је започео ратовање и у њему су га људи прихватили и уврстили у ред оних великана које не треба заборавити.

Илија М. Петровић је рођен 13. јула 1895. године у Београду, као најстарије од петоро деце Данице (рођене Јанковић из Свилајнца) и Михајла Петровића, царинског ревизора и оснивача београдског Удружења трговачке омладине. Већ као дете, почео је да исказује своју жељу за самосталношћу и да прави селекцију између важних и мање важних по њега ствари – занемаривао је часове виолине и латински, а вредно учио француски и немачки, а касније и енглески са рођаком Ксенијом Атанасијевић. Као петнаестогодишњак (1910. године), написао је прву сатиричну песму којом је исмејао чувеног професора математике Петра Типа и у листу *Трибуна*[1] објавио је прву причу *Мачка чика Стевина*. Због одбијања да на почетку часа очита *Оче наш* исте године је избачен из школе. Касније је успео да се врати у гимназију, али је пао на испиту из математике. Матурирао је у Скопљу 1914. године. У време Првог светског рата, без знања родитеља, пријавио се за добровољца, али су га на лекарској комисији одбили због кратковидости.[2] Убрзо после матуре,

1 ***Трибуна*** је дневни лист, који је излазио у Београду (један кратки период у Нишу и у Солуну) од 14. новембра 1910. до 1941, са прекидом за време Првог светског рата. Покретач и власник био је Наум Димитријевић, а први уредник био је Бранислав Нушић. - Енциклопедија Југославије. 8, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1971.

2 Илија је због кратковидости носио наочаре са диоптријом -9. Податак о томе може се пронаћи у чланку Саше Марковића, Друг 13. - У: Браничево. - год. 21, бр. 2 (март/април 1975), стр. 88.

Илија М. Петровић

запослио се као манипулативни чиновник у Првостепеном суду у Београду. Као учитељ је почео да ради 1915. године у селу Горња Белица (Македонија).

Због преписке са кумом Јевремом Жујовићем из Женеве у којој је оцрнио непријатеља, завршио је у мађарском концентрационом логору Болдогасоњи[3], одакле је неколико пута (безуспешно) покушавао да побегне, али га је тек ујак Драгутин, као фабричког радника, преместио у Будимпешту.

Покренуо је часопис *Дан*[4] – први послератни новосадско-београдски књижевни часопис за „литературу и културне проблеме“, који је на тлу Србије и Војводине, први дао нове смернице савременој српској књижевности. Занимљиво је да је часопису име дао као знак да је мостарској и бечкој *Зори* одзвонило. Први сарадници часописа били су истакнути писци међуратне генерације: Иво Андрић, Станислав Винавер, Милош Црњански, Жарко Васиљевић, Аница Савић и многи други. После неколико објављених бројева, уредништво је предао свом нераздвојном пријатељу Милошу Црњанском[5]. Те исте године је као стипендиста Министарства просвете, из Трста отпловио за Њујорк паробродом *Председник Вилсон*.

У Америку је отишао пун наде у обећану земљу, да би га већ пред Кипом слободе дочекало разочарање, јер наши студенти нису прихваћени онако како су се надали. Заведен лажним обећањима, у Америци је доживео разноразна понижавања. Илија је отишао у Америку под покровитељством извесне госпође Мортон, у групи од 60 српских омладинаца и омладинки са визијом о „безбрижном студирању и обећаном животу“. Интересантно је, да је услов за стипендирање био да се сваки студент обавеже да се не сме бавити политичким активностима, нити јавно говорити или штампати о својим социјалним и политичким уверењима. Илију, бунтовника, такве претње нису застрашиле. Одвојио се побуњено од њеног стипендирања. Решио је да се сам пробија својим трудом и муком у непознатом свету. Поред тешког рада, почео је да студира енглески језик и литературу на Универзитету Колумбија[6] где су се према њему сви понашали као према странцу, без имало присности и поверења. У својој књизи *Они који не осташе овде*[7] описао је тежак положај и статус наших људи у Америци. Својој сестри Јелици је у писму (30. новембра 1922. године) између оста-

3 Болдогасоњ (Frauerkirhen) – злогласни логор у Аустроугарској у Првом светском рату, који је представљао својеврсно гробиште заробљених српских војника и заробљених цивила. Податак преузет са сајта http://prvisvetskirat.wikidot.com/logori-za-srbe-u-austrougarskoj дана 13.04.2015. године.

4 *ДАН:* часопис за литературу и културне проблеме / одговорни уредник Доброслав Јевђевић. - год. 1, бр. 1 (јул 1919)-год. 1, бр. 11/12 (март 1920). - Београд; Нови Сад : [б. и.], 1919-1920.

5 Милош Црњански (1893 -1977) је био српски књижевник и један од најзначајнијих стваралаца српске литературе XX века. - Енциклопедија Југославије. 3, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1984.

6 Универзитет Колумбија града Њујорка (Columbia University in the City of New York), основан је 1754. као Краљевски колеџ повељом краља Џорџа II. Податак преузет са сајтаhttp://www.columbia.edu/ дана 13.04.2015. године.

7 Петровић , Илија М.: Они који не осташе овде, Београд, 1933.

лог разочаран написао: *„О, кад помислим само како смо безграничне наивчине сви ми, како ми метанишемо свакој моралној и умној пропалици која се из ма каквог разлога довуче са Запада до нас! Ако се жив вратим, цео ћу свој живот посветити томе да научим нас саме како да поштујемо сами себе и да усавршавамо сами себе, не тражећи и не очекујући ништа, а најмање какву милост одавде...“*

После једногодишњег слушања предавања на Тринити колеџу у Хатфорду[8] (1919-1920) године прешао је на Филозофски факултет у Вашингтону где је у јуну 1923. године постао помоћник библиотекара Парламента (Columbia Universitety). Поред овог посла, Илија је радио и као кресподент за енглески и српски језик и био је секретар Роберта Дебриса у Народном позоришту.

Илија М. Петровић

У то време, почео је да пише писма у форми есеја и да их објављује у часопису *Нова Европа*,[9][10] где је описивао појединости тешкоће живота наших студената, социјализам и све заблуде о Америци које су наши људи имали. Поред разних превода чувених енглеских песника, објавио је више својих песама у страним (New York Herald Tribune[11]) и у нашим часописима.

После завршеног дипломског рада 1923. године, добио је титулу Master of Arts и почео је да пише дисертацију *Утицај енглеске књижевности на америчку*, да би тек касније сазнао да је таква тема већ описана. Није имао среће ни са следећом темом *О Лорду Бајрону у свету*, јер се испоставило да је студија и о томе већ написана. Када се вратио кући 1925. године, почео је да припрема докторску дисертацију *Лорд Бајрон код Југословена*.

Илија се по повратку из Америке, у априлу 1925. године, оженио са Видосавом Стојановић из Београда, са којом је добио 3 ћерке (Иванка, Мица и Дана). Добио је запослење као приправник у Народној библиотеци Србије, одакле је 1927. године прешао на рад у Министарство просвете, где је прво био писар а касније секретар.

Поново одлази у Америку 1928. године као секретар Министарства просвете да би проучавао тамошње школство. Започео је сарадњу са *Српским књижевним гласником*[12] где је објавио неколико есеја и приказа о америчким писцима. Више од свега, Илија је био репортер, путописац, оштро новинарско перо, критичар који је умео да сагледа најдубља друштвена зла и одабере праве уметничке

8 Trinity College (Hartford, Connecticut) – основан 1823. године. Податак преузет са сајта http://www.trincoll.edu/Pages/default.aspx дана 14.04.2015. године

9 Петровић, Илија М., К*рај бајронизма у Југославији*, Нова Европа, бр. 9 (октобар 1929), стр. 274-282.

10 Петровић, Илија М., *Америчка просвета и њихови проблеми*, Нова Европа, бр. 1 (јануар 1930), стр. 17-26.

11 *New York Herald Tribune* - дневни часопис који је покренут 1924. године у Њујорку када је лист *New-York Tribune* (1841) променио своје име и прешао у друго власништво. Часопис је укинут 1966. после штрајка. Преузето са сајта New York Public Library http://www.nypl.org/collections/articles-databases/new-york-tribunedана 14.04.2015. године

12 ***Српски књижевни гласник*** је један од најзначајнијих српских књижевних часописа. Излазио је у два наврата, у Београду од фебруара 1901. до јула 1914. и у новој серији од септембра 1920. до априла 1941. Часопис је покренуо Богдан Поповић. Уредништво су преузели Павле Поповић (1905–1906) и Јован Скерлић (1905–1914). - Енциклопедија Југославије. 8, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1971.

вредности. Писао је о савременој америчкој поезији, о позоришту, музици и сликарству у Америци. Желео је да представи нашим читаоцима низ познатих и мање познатих енглеских и америчких књижевника: Бајрона, Поа, Марк Твена, Џек Лондона, О'Хенрија, Драјзера, Вулфа, О'Нила, Фроста... Поред разноразних поетских превода, превео је и О'Хенријеве *Њујоршке приче* и *Драјзеровог Генија*.

По повратку из Америке, почиње да показује свој опозициони став према тадашњем режиму, због чега му је био онемогућен даљи рад у Министарству просвете и на Београдском Универзитету. Поставили су га на радно место суплента Друге мушке гимназије (1929. године), а 1930. године је изненада премештен у Велику Кикинду, где се изреволтиран, није ни јавио на дужност.

На свој захтев, а да би се склонио од својих непријатеља, 1930. године почео је да ради као професор у пожаревачкој гимназији. Причало се да је Илија дошао у Пожаревац, јер је имао задатак да обнови рад партијских организација КПЈ[13] у Пожаревцу, користећи при том легалне форме рада: Радничка културно-уметничка друштва, спортске клубове, ђачку дружину. Истакао се са радом у литерарној дружини Развитак и радничкој уметничкој групи „Чича Илија" где је режирао неколико позоришних комада. Због тих залагања, запостављао је професорске дужности и због тога су га из Министарства просвете кажњавали. У предговору књиге *Они који не осташе овде* рекао је:

„Треба ли онда да наглашавам, како сам убрзо дошао до сазнања да је за људе моје класе „отаџбина" један крупан савремени луксуз који се тешко може достићи, а и опасно је пипати га прстима јер можеш добити по руци."

Иако је имао положени професорски испит, вечито је остао чиновник просветне струке VIII положајне групе.

Док је радио као професор у Пожаревцу, допринео је да средњошколци боље схвате не само књижевност, већ и политичке догађаје у свету и земљи. Пошто није био претерано обазрив, пожаревачка полиција је убрзо сазнала за његов рад, обавестила директора гимназије, и школска и полицијска власт је забранила Илији контакт са старијим разредима и ускратили право да руководи литерарном дружином *Развитак*[14]. Међутим, он је упркос томе, наставио да одржава нелегалне састанке са својим ђацима у своме стану.

Илија са породицом

Када је почетком лета 1935. године образована ћелија КПЈ у Пожаревцу, Илија је постао секретар и одважно се прихватио посла и активирао. Организовање и појављивање на збору у Пожаревцу, полиција му никад није опростила. Вечито у сукобу са државним системом, отеран је рано у пензију, само да би га држали што даље од младих генерација које су га поштовале. Жеља да буде педагог, да васпитава младе генерације у духу самопоштовања, да их

13 Комунистичка партија Југославије је основана 1919. године као најснажнија КП на Балкану, под називом Социјалистичка радничка партија (комуниста). Након великог успеха на изборима, забрањена је и десеткована полицијском репресијом већ крајем 1920. године. Податак преузет са сајта http://sh.wikipedia.org/ дана 15.04.2015. године.

14 Оснивачка скупштина ђачке дружине *Развитак* одржана је септембра 1890. Податак преузет са сајта Пожаревачке гимназије http://www.pozarevackagimnazija.edu.rs дана 16.05.2015. године.

Илија у Америци

упућује у живот, вечито га је водила. Волео је људе и поштовао, иако су га често разочаравали. Његова потреба да свету увек треба рећи истину, да треба подстаћи прогрес, угушити конзерватизам, бацити старе окове, га је често уваљивала у невоље и неразумевање. Због тога се сукобљавао са својим колегама, директором пожаревачке гимназије, сарадницима, друговима... За оне који га нису волели, имао је обичај да каже: „Шта могу, и они су тешки мени!“

Илијин рад у Пожаревцу је најплоднији у његовом стварању. Објављује своје животно дело које је требало да му буде докторска дисертација *Лорд Бајрон код Југословена*[15] за које је Исидора Секулић рекла да је једна од најбољих студија о великом песнику романтизма. Због критике студије др Богдана Поповића[16], где је изнео чињеницу да је писац принуђен да мора да проналази јаке везе и моћне пријатеље да би био афирмисан и од издавача објављиван - дошао је у сукоб са браћом Поповић (који су тада држали Катедру за предратну књижевност) и његова докторска дисертација је одбијена без неког ваљаног образложења и био је бојкотован и као научни радник и као књижевник.

Илија М. Петровић

15 На жалост, ова студија није прихваћена као докторска дисертација и тек је у потпуности публикована 1989. године у издању Института за књижевност и уметност у Београду и Центра за културу у Пожаревцу.

16 Богдан Поповић (1864-1944) је био један од најзначајнијих књижевних критичара и есејиста. Покренуо је оснивање ПЕН клуба, Друштва за живе језике и књижевност, Colllegium musicum, Друштва пријатеља Француске. Преузето са сајта http://riznicasrpska.net дана 16.05.2015. године.

Они који су држали монопол у култури и просвети, навикли су да имају у својој околини послушне ученике и следбенике, у које Илија, као бунтован и критички настројен, никако није могао да се уклопи.

У Пожаревцу је маја 1931. године објавио *Додатак предговору у књизи Лорд Бајрон код Југословена*, где је изрекао своје огорчење и протест против браће Поповић и изложио цео поступак са његовом докторском дисертацијом. Стално је био у потрази за издавачима да би могао да штампа своје рукописе, да би на крају сам финансирао издавање својих књижевних дела, претходно позајмивши новац за то.

У Београду је 13. јануара 1937. године Илија ухапшен са групом другова (др Воја Дулић, Милан Богдановић, Бата Лазаревић...) и одведен у злогласну београдску Главњачу[17] због свог револуционарног рада, где је данима тучен и злостављан. После скоро пола године ислеђивања, суђење је почело 13. јуна 1937. године и због недостатка доказа, пуштен је заједно са осталима, убрзо из затвора, али га је код куће дочекало решење Београдског управног суда о отказу са места професора гимназије због комунистичке пропаганде. Комунисти су се поново организовали 1938. године у Пожаревцу, али нису укључили Илију због његове компромитованости код власти. Остао им је веран, без обзира што није имао партијску књижицу, јер је он комунизам схватао као лично опредељење и помагао им је у акцијама које су предузимали. Када је почео рат, хапшен је неколико пута.

Звишком партизанском покрету команданта Вељка Дугошевића, прикључио се 13. септембра 1941. године. У партизанима је показао максималну савесност и енергичност и своје задатке је савесно извршавао, упркос свом слабом виду. У његовој биографији има доста нерасветљених места. Желео је да га другови зову друг ТРИНАЕСТИ, али нико није засигурно знао зашто. Симболика броја тринаест била му је блиска, јер га живот није мазио. Илија М. Петровић је целог свог живота веровао у реч, баш као што је веровао и у идеале – људи су га изневерили, идеје нису.

Илијина радна соба

Његов вод је, због издаје четника, ухапшен и предат Немцима, а он је као „ретка комунистичка зверка“ одведен на Бањицу[18], мучен и испитиван, није одао ниједну тајну и тиме себи изрекао смртну казну. У Бањици је провео последња 64 дана свог живота. Вечити борац за правду и истину, интелектуалац авантуристичког духа, Илија М. Петровић, стрељан је 5. марта 1942. године у Јајинцима, у групи од 200 бањичких логораша из собе смрти.

За време свог релативно кратког живота, који није трајао ни педесет година, оставио нам је вредно и обимно наслеђе, које још увек није у потпуности сређено ни при-

17 ***Главњача*** је популарни назив за стару зграду Управе града Београда, која се до 1953. године налазила на месту данашњег Хемијског факултета. У овој згради се налазио средиште градске полиције и затвор, чије су две ћелије, биле посебно „популарне“ - мала „Ћорка“ и велика „Главњача“, по којој је касније читава зграда добила назив. „Главњача“ је остала позната и као „политички затвор“ у који су затварани политички противници свих режима, који су постојали током постојања ове зграде од 1864. до 1953. године. Податак преузет са сајта Википедије http://sr.wikipedia.org/sr дана 02.05.2015. године.

18 ***Логор на Бањици*** (званично Логор Дедиње) био је највећи концентрациони логор на подручју окупиране Србије (1941—1944). Податак преузет са сајта Википедије http://sr.wikipedia.org/sr дана 02.05.2015. године.

купљено, а још мање критички оцењено и вредновано. Често омаловажаван од својих колега, тај човек бунтовног духа, увек спреман на борбу, оштар али праведан, поштен и доследан својим принципима, пре свега песник (веровао је да су стихови делотворнији од прозе јер се човеку урезују у душу), ипак је успео да остави траг иза себе. Разни, по обиму мањи књижевни радови Илије М. Петровића, објављивани су по разним часописима и листовима: *Нова Европа, Обзорје*, загребачки *Савременик, Живот и рад, Мисао, Воља, Критика, Наша стварност, Реч и слика*... У сарадњи са Д. Тежаком 1928. године, Илија је приредио и лексикон личности *Ко је ко у Југославији*[19], чији су издавачи били *Југословенски годишњак* (Београд) и *Нова Европа* (Загреб). Тежња ка писању и литератури уопште, остала је његова непотпуно остварена жеља – од прве приче из школских дана *Мачка чика Стевина* до драме *Господарев зет* која никад није била изведена, од првих стихова у гимназијској клупи до једине збирке песама *Борци и бегунци*, објављеној у туђини.

Име Илије М. Петровића, Народна библиотека у Пожаревцу почела је да носи од 15. марта 1975. године. И даље га са поносом носи.

Summary

Unfortunately, it hasn't been written much about Ilija M. Petrović, although his work and the way of life deserved it. The name of Ilija M. Petrović has been forgotten many times during the past decades only to be raised again. The citizens of Požarevac didn't want to allow such versatile personality to be forgotten, so they named their Library after him.

Key words: Library, Librarians, Books, Newspapers, Magazines, World War II, Yugoslav Communist Party.

19 Дигитална копија доступна на сајту Универзитексе библиотеке „Светозар Марковић" http://www.arhiva.unilib.rs/unilib/repozitorijum/ostalo/digi/ko_je_ko/index.lat.php

Необјављени рукописи Илије М. Петровића:

- *Вести с оне стране* (књига о Америци, делом објављена у часопису Нова Европа)
- *Нови Београд* (збирка фељтона штампана у Обзорју)
- *Својим путем* (књижевни есеји штампани по разним публикацијама)
- *Англо-саксонска култура и Југословени* (студија спремљена за штампу)
- *Наш режим и режим браће Поповића* (изгубљени памфлет)
- *Војнички дневник* (који је после рата Илијин брат Милан дао другу Владимиру Дедијеру).

Библиографија радова Илије М. Петровића:

- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Борци и бегунци*, Чикаго, 1922.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Лорд Бајрон код Југословена*, Пожаревац, 1931.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *О једној последњој књизи*, Пожаревац, 1932.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Поводом последње књиге Богдана Поповића*, Београд, 1933.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Практичан енглеско-српски речник*, Београд, 1933.
- ПЕТРОВИЋ , Илија М.: *Они који не осташе овде*, Београд, 1933.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Господарев зет*, Београд, 1938.
- ПЕТРОВИЋ, Илија М.: *Енглески у 100 лекција*, Београд, 1939.

О Илији М. Петровићу писали су:

- ГЛИГОРИЋ, Велибор. *Илија Петровић*. - У: Браничево. - год. 21, бр. 2 (март/април 1975), стр. 81-86.
- МАРКОВИЋ, Саша. *Друг 13*. - У: Браничево. - год. 21, бр. 2 (март/април 1975), стр. 87-97.
- ДИМИТРИЈЕВИЋ, Коста. *Илија М. Петровић: живот и дело: избор поезије*. Пожаревац: Браничево, 1969.
- РАДОВАНОВИЋ, Предраг. *Илија Петровић, револуционар и књижевник* . - У: Браничево. - год. 1, бр. 3 (септембар 1955), стр. 73-74.
- КОВАЧЕВИЋ, Божидар. *О Илији Петровићу*. - У: Браничево. - Год. 7, бр. 1/2 (фебруар/април 1961), стр. 43-45.
- ДАБИЋ, Ратомир. *Сећање на Илију Петровића*. - У: Браничево.. - Год. 7, бр. 1/2 (фебруар/април 1961), стр. 46-49.
- РАДОВАНОВИЋ, *Предраг. Илија Петровић, револуционар и књижевник*. - У: Браничево. - год. 1, бр. 3 (септембар 1955), стр. 73-74.
- ЈОВАНОВИЋ, Живорад П. *Др Илија М. Петровић:* (био-библиографска грађа). - У: Библиотекар. - год. 14, бр. 5 (1962), стр. 391-396.

Мирјана Степановић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

UDK: 908(497.11 Забрђе)"19"(093.2)

ЗАВИЧАЈНО ЗАБРЂЕ ОСТАЛО У АМАНЕТ

Сажетак: Географске, историјске, демографске особености као и културна баштина, материјална и нематеријална култура у Браничевском округу пружају могућности истраживања разлика и специфичности насеља и начина живота у њима, кроз историју, као и данас. Сеоско насеље Забрђе поседује своју занимљиву и дугу историју, специфичну географски положај и традицију, која се у многим својим сегментима сачувана до данас. Рад представља покушај да се на основу доступне архивске грађе и литературе прикаже историја Забрђа, његов природни и географски положај, климатске промене, особености становништва са аспекта антропологије, миграције и култура живљена овог насеља, на који начин се може проучавати историја, култура и традиција, као и свакодневни живот и природне карактеристике читавог једног дела Браничевског округа.

Кључне речи: Браничево, Забрђе, долина Млаве, клима, географски положај, културне прилике, каптирани извор Панариа, земљорадња, КУД"Бранислав Нушић", архивска грађа

Свима нама је позната чињеница да наша пожаревачка околина, наше Браничево и Стиг, имају природне лепоте, богатства вода, шума, долина, али и своју бурну прошлост. Верује се да су крај око Млаве држале четири царевине као свој посед, и то: Византија и Рим, српско и турско царство. Од свих царстава, турско је свуда, па и у овом крају, донело много мрака, ропства и беспућа, а што је још горе, оно је и најдуже трајало. Свима нам је позната чињеница да је српски сељак био обесправљен и искоришћаван, па самим тим, није имао воље нити мотива за радом. Родна поља су била напуштена и необрађена па је тако почетком XIX века, наш крај , а и цела Србија, био непрегледни шумски океан.[1]

Долина Млаве је, кроз историју, једна од важнијих природних спона планинских дела Источне Србије са Подунављем. Њом су водили важни путеви којима су се кретале различите етничке групе из равничарског Поморавља, Подунавља и Стига према Хомољу и неготинској крајини и обрнуто. Средишњи део долине Млаве познат као *Млава*, карактеришу веома повољне физичко-географске одлике – блага топографија, жупска клима, плодно земљиште, обиље површинских вода, шумовите планинско залеђе и сл. Због тога је овај део Источне Србије био насељен још од палеолита.

Забрђе је једно од мањих села општине Петровац на Млави на чијој територији су утврђени трагови праисторијског насеља. За време Римљана овде је пролазио пут који је повезивао Виминацијум са Наисусом. Село спада у најстарија насеља петровачке општине; први пут се спомиње у *Браничевском тефтеру* 1467. године, под именом Zabrdye, на истом месту где се и дан данас налази. Међутим, на основу археолошких налазишта у делу атара познатог као Црквиште, утврђени су трагови сталне насељености још у прастаро доба. Античке локалитете представљају Јелинско гробље и Панарија, изнад којег је водила траса римског пута Via militaris. Трагови средњовековног насеља регистровани су у потезу Црквиште. Сматра се да је у питању насеље на данашњој локацији и под данашњим називом.[2] Мање сеоско приградско насеље Забрђе је смештено у средишњем делу истоимене општине. Лежи на благим источним падинама хорстовске греде Сопот; добре повезаности

1 Група аутора, *Забрђе, 1746-1996,1936-1996*, Издање МЗ Забрђе, 1996.

2 Младеновић Б. и Јацановић Д., *Насеља Браничева. Географско-археолошко-историјска монографија,* НИГП „Рајковић"-Смедерево, COTOS - Пожаревац, 2002.

асфалтним путевима са околином и даљим насељима петровачке и суседних општина.[3]

Атар Забрђа има изглед неправилног правоугаоника постављеног у правцу североисток-југозапад и карактерише га релативно оскудна хидрографска мрежа. У селу постоји велики број извора и копаних бунара који у најсушнијем делу године, тачније од јула до почетка октобра, потпуне пресуше. Извори су мале издашности, а јављају се претежно на падинама Сопотске греде и алувијалне равни Млаве, и на странама поточних бунара. Копани бунари постојали су у сваком дворишту, а вода се користила за пиће. Најпознатији извори у Забрђу су Панарија и чесма код „записа“. Панарија је недалеко чувени извор који се налази југоисточно од Забрђа и каптиран је изградњом истоимене црквице. Воде Панарије данас избијају из јужног темеља ове грађевине, теку њеним подом и на супротној се јављају на површини поред улаза. Доскора су њене воде пуниле један већи базен, који је данас замуљен и обрастао барском вегетацијом.[4]

Биљни свет у атару Забрђа представљен је самониклим шумама и травнатом вегетацијом, као и културним биљем. Шумски покривач на територији села данас се потпуно разликује од оног који је до пре стотинак година прекривао огромне површине Млаве. Крчењем шума и стихијским претварањем земљишта у оранице, шумски покривач је сведен на мање фрагменте девистираних листопадних шума. Од столетних храстових стабала остали су само реликтни примерци које мештани углавном чувају као „записе“.

Долинске ливаде заузимају просторе у алувијалним равнима који се при већим поплавама плаве, али се вода не задржава дуже. Пошто су услови за развој биљног света доста повољни (станишта се одликују богатством хранљивих материја и довољном влажношћу), највеће површине које су некада захватале долинске ливаде претворене су у оранице. На највећим површинама некадашње самоникле вегетације, данас се узгаја културно биље. На брдским деловима атара самониклу шумску вегетацију заменили су квалитетни воћњаци и виногради, чији се плодови износе на оближњу петровачку пијацу.[5]

Након пада српске средњовековне државе под Турке 1459. године, насеља су настајала и нестајала, а пред најездом завојевача становништво се склањало у такозвана збеговишта у шумовитом Хомољу или дубоко у клисурастим долинама река које су у равничарску Млаву дотицале са Горњачких планина.[6] Период турске владавине Србијом, а тиме и петровачким крајем, оскудева у подацима о становништву све до 1467. године, када су Турци због потреба убирања данка по разним основама, извршили први организовани попис становништва у Браничевском субачилуку. Највећи егзодус становништва из околине Петровца био је под патријархом Арсенијем Чарнојевићем, између 1689. и 1690. године, када је читава Србија опустела. Исто становништво, али и новопридошло из нове постојбине српских исељеника, вратиће се тек четири века касније, тачније за време владавине кнеза Михаила Обреновића, сина српског књаза Милоша Обреновића. Анализа бројног кретања становника села може се вршити тек од 1863. године, када је извршен први попис житеља и њихове непокретне имовине у срезу Млавском. Број становника се мењао у зависности од друштвено-историјских и економских фактора.[7]

Осетно повећање становника села уследило је након Другог светског рата, када су се економске и политичке прилике стабилизовале, а живот је почео нормално да се одвија. Вероватно је близина Петровца утицала на усмеравање новопридошлих лица према овој вароши. Генерално посматрано од 1949. године наступа период перманентног смањења броја становника све до данас. За петровачки крај, а тиме и Забрђе, карактеристичан је одлазак на рад у иностранство седамдесетих година. То је утицало на смањивање природног прираштаја и повећање просечне старости становништва овог села. У последњих десет година XX века дошло је до благе стагнације, а одласком у

3 Савић О., *Градови и мања седишта Источне Србије*, Посебна издања САНУ ГИ „Ј. Цвијић“, књига 27, Београд, 1977..

4 Перунчић Б., *Петровац на Млави*, СО Петровац на Млави, Београд, 1980.

5 Савић О., *Градови и мања седишта Источне Србије*, Посебна издања САНУ ГИ „Ј. Цвијић“, књига 27, Београд, 1977.

6 Каниц Ф., *Србија – земља и становништво од римског доба до краја 19.века*, књ.1, (превео Глигорије Ерњаковић), Београд, 1986.

7 *Попис становништва, домаћинства и пољопривредних газдинстава*, Савезни завод за статистику, Београд од 1869. до 1991. године..

пензију запослених у земљама западне Европе, почење постепен повратак житеља Забрђа у родно село. Ипак, тиме се неповољна старосна структура становништва Забрђа не побољшава, нити треба очекивати позитиван тренд развоја његове популације, напротив. Етничка слика села је веома хомогена. Наиме, у етничкој структури становништва села апсолутну доминацију имају Срби. Структура становништва према вероисповести, такође показује једнолични став становништва.

Основна привредна грана у Забрђу је пољопривреда која се заснива на произведеним потенцијалима земљишта у алувијалној равни Млаве и благих падина хорстовске греде Сопот. Удео других привредних грана је од секундарног или чак периферног значаја. На то су утицали многи фактори, међу којима је најважнија традиција, повољни природни услови, близина Петровца на Млави, као градског центра . За пољопривреду су одвајкада постојали идеални услови. Међутим, неодговарајући третман пољопривреде у последњим деценијама прошлог века, допринео је смањењу интереса за бављење овом делатношћу. Земљорадња је примарна пољопривредна грана и доскора најважнији извор прихода. Погодна конфигурација земљишта, правилан распоред падавина, повољне климатске прилике, а изнад свега плодно земљиште, пружају велике могућности за интензивну ратарску производњу са високим приносима. Занатство је у петровачком крају произашло из домаће радиности. Разне врсте заната најпре су биле везане за Петровац на Млави, а потом су преношене у околна села, посебно они који занати који су прерађивали сировине које је село давало: абаџијски, столарски, коларски, пинтерски... Првим занатима у селу бавили су се умешнији мештани као допунским занимањима. Они су у својим кућама, импровизованим радионицама, израђивали разне врсте оруђа за рад, одећу и друге предмете, махом за своје потребе, али и за потребе других мештана. Негде у првој половини XX века неке производне кућне радиности потиснули су производи професионалног занатства, а касније и индустрија.

Куповна моћ Забрђана данас је већа него што је била у даљој, а још више у ближој прошлости. Томе је допринело повећање друштвеног стандарда стицањем зараде од вишег степена пољопривредне или непољопривредне производње, а поготову захваљујући финансијским средствима зарађеним у иностранству, односно у земљама западне Европе. Непосредна близина и повезаност свих животних функција Забрђа са Петровцем у коме постоји велики број модерних продавница, од супермакета до бутика, учинила је ово село непривлачним за отварање трговачких радњи.

Општина села Забрђе се налази код чесме у самом тадашњем центру села. Постоје докази о постојању општинске зграде када је 1.12.1935. године и званично освештана. Тада је зазвонио и први телефон у Општини села Забрђе у ондашњем срезу млавском.[8]

Свима нама је познато да је од 1914. до 1918. године Србијом протутњао Први светски рат у коме су дали своје животе и грађани села Забрђе. Од 1941. до 1945. године и Други светски рат не заобилази село Забрђа, које је за слободу своје земље дало животе 24 младића. У знак захвалности свим изгинулим у Првом и Другом светском рату грађани села Забрђа, предвођени организацијом Удружења бораца села Забрђа, подигоше 9. V 1965. године споменик свим жртвама.[9]

Најстарији поуздани подаци о школи у Забрђу датирају с почетка XX века и односе се на период до избијања Првог светског рата. У статистичком прегледу за срез Млавски од 17. маја 1910. године, у саставу основне школе у Петровцу била је школа у Забрђу као издвојено одељење.[10]

Данашња школа је подигнута 1955. године; до скора је била у доста лошем стању, али је недавним реновирањем доведена у солидно стање. Школа ради у саставу матичне школе ОШ „Бата Булић“ из Петровца као издвојено одељење, односно подручна четвороразредна школа.[11] Као и у осталим издвојеним одељењима петровачке општине, школски намештај је нешто старији , а недостају и техничка средства, док су наставна средства веома оскудна и недовољна за извођење савремене наставе у нижим разредима.

Поред школе, у селу постоји и Дом културе изграђен 1952. године добровољним радом и средствима самодоприноса; стециште је културног живота младих Забрђана, у коме успешно ради Културно-уметничко друштво са више секција.

8 Група аутора, *Забрђе* , 1746-1996,1936-1996, Издање МЗ Забрђе, 1996.

9 Група аутора, *Забрђе* , 1746-1996,1936-1996, Издање МЗ Забрђе, 1996.

10 Подаци прикупљени у Месној канцеларији у Забрђу.

11 .Подаци прикупљени у Месној канцеларији у Забрђу.

Културно-уметничко друштво „Бранислав Нушић“ у Забрђу, основано је 1932. године под руководством тадашњег учитеља Ђорђа Јеремића. Сматра се да је ово право културно друштво основано у ондашњем срезу Млавском. При самом отварању Друштво је имало 18-20 чланова, искључиво мушкараца, који су учествовали у раду драмске, рецитаторске и музичке секције. Пошто су мушкарци тумачили мушке и женске ликове, драмска секција је у почетку давала само Нушићеве шаљиве једночинке са што мање женских ликова. Програми су давани пет до шест пута годишње, и то на дан већих православних празника, претежно у зимском периоду. За време Другог светског рата, културно-уметничко друштво не престаје са радом, без обзира на окупацију земље и самог села Забрђа. Тада долази до „пробијања леда“ за женске особе на позорницама. Пробијању те баријере допринеле су ондашње учитељице: Олга Милошевић, Живка Павловић, Мира Јелисавичић, Сека Јеремић, Лепосава Радојковић и Радмила Димитријевић.[12]

Накод Другог светског рата, тачније од 1947. до 1960. године, културно-уметничко друштво, почиње да се нагло омасовљава, а програм представа се подиже на виши ниво. Тако се на забрдској позорници дају комади као што су Покондирена тиква, Коштана и др. У истом периоду формира се и секција фолкорног стваралаштва, односно фолкорна група која постоји и дан-данас. Период између 1960. и 1980. године представља врхунац културног развоја Забрђа. Дом културе у селу био је у правом смислу културна матица општине Петровац. Тако је такмичење између села Забрђа и села Каменова 1961. године представљало камен темељац данас, традиционалног такмичења села у Србији познатог као „Сусрети села“.

Најзначајније културно место на територији Забрђа је Панарија, која се налази на југоисточном делу атара. Према неким изворима ова мала црквица подигнута је још у античко доба као светилиште. Има изглед мање грађевине сазидане од тврдог материјала на месту где избија, по легендама веома лековита вода.[13]Данас је Панарија доста напуштена , а у време киша, посебно на почетку пролећа и зиме, веома је тешко доћи до ње лошим сеоским путем који се одваја од асфалтног пута према селу Лопушнику. Посебну неповољност представља забарен терен испод црквице, као и бујна барска вегетација која нарушава живописни амбијент околине који пуца поглед на долину Млаве и Петровац. Доскора је Панарија била стециште младих људи из шире околине и старијих који су у њеним водама тражили свакојаке лекове за душу и тело. Иначе, унутрашњост овог „храма“ препуштена је сопственој креацији сваког посетиоца. На зидовима висе окачене или наљепљене слике светаца,а непознати „уметници“ ослкали су два свеца на малтеру. Ту су и мањи дарови остављени на каптираном извору у црквици, свеће. Веома је интересантан религиозни садржај на ентеријеру изнад улаза.

Данашње Забрђе спада у ред мањих сеоских насеља општине Петровац и због своје близине општинском центру, представља придградско насеље. Доскора типично аграрног типа, Забрђе све мање живи од пољопривреде, а све више од непољопривредних делатности, карактеристично градским срединама. Село као развијено насеље, свој напредак доживљава последњих деценија, на првом месту, захваљујући капиталу радника на привременом раду у иностранству. У старим, трошним кућама покривене ћеремидом које имају ватриште са оџаком још увек живе малобројна старачка домаћинства, док данашњи архитектонски печат Забрђу дају модерне, вишеспратне зграде рађене најсавременијим методама. У овим модерним здањима њихови власници током године бораве за време одмора највише месец и по дана. Забрђани пласирају свој новац, улажући у модерну стамбену изградњу, отварању модерних сервиса, куповину луксузних аутомобила, надметајући се са комшијама и рођацима, у оним елементима стандарда који се могу видети и фасцинирати посматрача.

Закључак

Мотив у одабиру ове теме је порекло и емотивна везаност за крајолик атар села Забрђе. Поглед пада на стари храст „запис“, и на чесму, и на плодне оранице иза трошних кућерака, с једне, али и на модерне зграде, кафиће, луксузне објекте и велика дворишта, с друге стране. И све је то Забрђе-на темељима старог класичног стишког села, никло је и ниче ново насеље доносећи дах западне Европе који млади свесрдно прихватају, све више се удаљавајући од њива и старих заната. Још понека седа глава чува и

12 Група аутора, *Забрђе* , 1746-1996,1936-1996. Издање МЗ Забрђе, 1996.

13 Младеновић Б. и Јацановић Д., *Насеља Браничева. Географско-археолошко-историјска монографија*. НИГП „Рајковић“- Смедерево, COTOS - Пожаревац, 2002. .

брине о старим вредностима и врло радо прича путнику-намернику о свом селу. Генетско наслеђе је нешто што је занавек уткано у нас и што нас обележава, прати нас куда год се крећемо и вуче носталгичним нитима назад. Млава, Панарија, Сопот, мириси и звуци, а пре свега људи – једном речју ЗАБРЂЕ, нераскидиви део мене.

HOME VILLAGE OF ZABRĐE PRESERVED AS HERITAGE

My origins and the emotional attachment to the picturesque village of Zabrđe have motivated me to choose this topic. On the one hand, there is the old oak tree, the fountain, the fertile arable land behind small dilapidated houses, but on the other, there are modern buildings, coffee shops, luxurious structures and large courtyards. This is all Zabrđe – on the foundations of a typical old village in Stig emerges a new community full of western European spirit, gladly accepted by young people who are increasingly drifting away from agriculture and ancient crafts. There are still a few gray-haired people who cherish and preserve traditional values and gladly tell guests about their village. Genetic inheritance is part of us, it defines us forever, following us wherever we go, evoking a sense of nostalgia. The Mlava, Panarija, Sopot, the smells, sounds and, above all, th

из рада архива

iz rada arhiva

from the archives of

from the archives of
iz rada arhiva
из рада архива

Др Јасмина Николић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

МУЛТИМЕДИЈАЛНИ ПРОЈЕКАТ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ И ВОЈНОГ АРХИВА МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ "*СРБИЈА И БРАНИЧЕВО У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918.*" ПОБЕДОНОСНО ХОДИ СРБИЈОМ

Мултимедијални пројекат Историјског архива Пожаревац и Војног архива Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, под називом *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*, победоносно обилази градове широм Србије, освајајући стручну и ширу публику мултимедијалним представљањем историје Великог рата, и места Србије и Браничева у том светском сукобу.

Пројекат је урађен поводом обележавања сто година од почетка Првог светског рата, обухвата изложбену поставку архивских докумената и фотографија на српском и енглеском језику, виртуелну изложбу, монографију, документарни филм на српском, енглеском и руском језику, и сет архивских фотографија/разгледница на српском и енглеском језику. Подршку у реализацији овог пројекта пружио је Град Пожаревац.

После премијерног представљања изложбене поставке, виртуелне изложбе, каталога и афиша изложбе у Дому Војске Србије у Београду, 02. јула 2014. године, о чему је писано у трећем броју часописа *Записи*[1], овај пројекат је кренуо пут градова широм Србије. На странама које следе, дајемо хронолошки преглед његовог гостовања у Србији и шире, за период од 1. августа 2014. године до 1. јула 2015. године.

Кључне речи: **изложба, документарни филм, монографија, Србија, Браничево, Велики рат, 1914-1918, Историјски архив Пожаревац, Војни архив, гостовања, Нови Сад, Пожаревац, Пријепоље, Волоколамск/Руска Федерација, Београд, Сомбор, Кучево, Бања Лука/Република Српска, Врање, Ниш, Крушевац, Краљево, Велико Градиште.**

Нови Сад, 21. август – 15. септембар 2014.

У Архиву Војводине је 21. августа 2014, у 11.00 часова, отворена изложба *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Посетиоце изложбе поздравили су Љиљана Дожић, начелник Одељења за сређивање архивске грађе и регистратурског материјала у име Архива Војводине, пуковник Милорад Секуловић, директор Војног архива Института за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије и др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац, у име аутора и сарадника изложбе.

1 Др Јасмина Николић, *Србија у Великом рату, изложба архивских докумената, каталог изложбе, виртуелна изложба и сет архивских фотографија/разгледница – Историјски архив Пожаревац, Војни архив, Војни музеј и Медија центар „Одбрана"*, у: „Записи" Годишњак Историјског архива Пожаревац, број 3, Историјски архив Пожаревац, Пожаревац, 2014, 239-244.

Гости на свечаности, Нови Сад, 2014.
(фото: Архив Војводине Нови Сад)

Господин **др Милан Мицић**, помоћник покрајинског секретара за културу и информисање АП Војводине је најпре поздравио окупљене и отворио изложбу пред великим бројем заинтересованих посетилаца, истичући значај обележавања стогодишњице од почетка Великог рата и подсећајући присутне о историјској улози земље у рату. Сви знатижељници који нису били присутни на отварању, поставку су могли видети у Архиву Војводине све до 15. септембра, а посебно ученици основних, средњих школа и студенти. У Новом Саду је било 500 посетилаца.

Пожаревац, 14. октобар – 31. октобар 2014.

У Центру за културу у Пожаревцу, у оквиру октобарских свечаности, 14. октобра 2014, отворена је изложба и представљена монографија *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Представљене су фотографије, оригинална писма и документи из Првог светског рата, док су у монографији, са новом историјском грађом и много фотографија, приказани догађаји из Првог светског рата, тако да читаоци имају и визуелни доживљај тог периода. Значајну пажњу аутори су посветили, поред српске војске и приказа историјских чињеница и политичких одлука, и становништву које је трпело аустроугарску и бугарску окупацију, као и улози жена у Првом светском рату.

Изложбу је отворио градоначелник града Пожаревца Миомир Илић, који је указао на значај једне такве поставке. О самој изложби говорили су директорка Историјског архива у Пожаревцу др Јасмина Николић и директор Војног архива пуковник Милорад Секуловић. Др Јасмина Николић је указала на чињеницу да се у години јубилеја поново појачава интересовање за истраживање периода Првог светског рата и нагласила да „убеђени да народи који знају истину о себи имају светлију будућност, и тиме мотивисани, аутори су представили јавности кратку историју Великог рата и место Србије и Браничева у том светском сукобу“. Пуковник Милорад Секуловић захвалио се свима који су помогли реализацију изложбе, а о самој изложби и њеним циљевима је додао да „изложбена документа осветљавају на оригиналан начин положај српске војске у време ратних сукоба, историјат припреме Врховне команде за рат, као и сам ток ратних операција. Документа и фотографије која се односе на пребацивање српских трупа и цивила са албанске територије на Крф су потресно сведочанство о страдању нашег народа“.

Након отварања и разгледања изложбе уследило је представљање монографије *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. О књизи су говорили др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац, пуковник Ми-

Гости на свечаности, Пожаревац, 2014.
(фото: Историјски архив Пожаревац)

Пуковник Милорад Секуловић, Пожаревац, 2014.
(фото: Историјски архив Пожаревац)

Др Јасмина Николић, Пожаревац, 2014.
(фото: Историјски архив Пожаревац)

лорад Секуловић, директор Војног архива Министарства одбране Републике Србије, др Милан Терзић, начелник у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије, др Бојан Димитријевић са Института за савремену историју и мр Драгана Милорадовић, виши архивист у Историјском архиву Пожаревац.

У Великој дворани Центра за културу у Пожаревцу, на свечаној академији Града Пожаревца поводом обележавања стогодишњице Великог рата, 15. октобра 2014. је премијерно приказан документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. рађен у (ко)продукцији Историјског архива Пожаревац, Војног архива Министарства одбране Републике Србије и Центра за културу.

У току трајања изложбе у Пожаревцу, организована је манифестација „Јавни час историје“, у сарадњи Историјског архива Пожаревац и актива директора основних и средњих школа са територије Града Пожаревца. У периоду од 16. до 31. октобра 2014, изложбу и документарни филм погледало је 1000 ученика основних и средњих школа. У Пожаревцу је програм погледало 1800 посетилаца.

Др Бојан Димитријевић, Пожаревац, 2014.
(фото: Историјски архив Пожаревац)

Нови Сад, 30. октобар 2014.

Поводом обележавања сто година од Великог рата, у конгресној сали Хотела *Путник* у Новом Саду, одржана је дводневна међународна конференција „Архиви, медији и култура сећања у Првом светском рату“, у организацији Архива Војводине – установе културе од националног значаја и Министарства културе и информисања Републике Србије. Конференција је окупила преко 30 учесника из Србије, Хрватске, Босне и Херцеговине, Аустрије, Италије, Македоније, Грчке и Мађарске.

Пуковник Небојша Цветковић, Нови Сад, 2014.
(фото: Архив Војводине Нови Сад)

Другог дана конференције, коју је иначе отворио потпредседник Покрајинске владе и Покрајински секретар за културу и јавно информисање Славиша Грујић, приказан је документарни филм и представљена монографија Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије Србија и *Браничево у Великом рату 1914-1918*. О документарном филму и монографији говорила је др Јасмина Николић, директорка Историјског архива Пожаревац, о књизи у име издавача и пуковник Небојша Цветковић, заменик директора Војног архива, а у име аутора мр Маријана Мраовић и Јасмина Живковић, Мср. Представљању монографије и пројекцији документарног филма присуствовало је 50 учесника конференције.

Пријепоље, 13. новембар – 15. децембар 2014.

У галерији Народног музеја у Пријепољу, 13. новембра, одржана је свечаност отварања изложбе, представљања монографије и приказивања документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије, у организацији Народног музеја у Пријепољу и Општине Пријепоље. Свечаност представљања овог мултимедијалног пројекта окупила је грађане Пријепоља, Прибоја, Ужица и Херцег Новог.

У име организатора гостовања мултимедијалног програма пожаревачког Архива, присутне је поздравио директор Народног музеја у Пријепољу Славољуб Пушица, изра-

Мр Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић, Мср, Пријепоље, 2014.
(фото: Народни музеј у Пријепољу)

Гости на свечаности, Пријепоље, 2014.
(фото: Народни музеј у Пријепољу)

зивши импресије о квалитету програма и његовом великом значају за Србију, а затим се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, представивши документарни филм и монографију *Србија и Браничево у Великом рату*. После пројекције документарног филма, представљена је истоимена монографија, а испред групе аутора о њој су говориле виши архивисти из Историјског архива Пожаревац мр Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић, Мср.

Изложбу архивских докумената и фотографија *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. отворио је председник Скупштине општине Пријепоље и председник Удружења за неговање традиција ослободилачких ратова Вукосав Томашевић, политиколог, нагласивши изузетно задовољство што се пројекат пожаревачког Архива, после Београда, Новог Сада и Пожаревца, представља и у Пријепољу. Изложба је гостовала у Пријепољу до 15. децембра 2014.године. Укупан број посетилаца у Пријепољу је 825.

Вукосав Томашевић отвара изложбу, Пријепоље, 2014.
(фото: Народни музеј у Пријепољу)

Волоколамск/Руска Федерација, 14. новембар – 18. новембар 2014.

На 11. Међународном фестивалу војно–патриотског филма „Сергеј Бондарчук – Волоколамски рубеж“, у подмосковском граду Волоколамску, у категорији документарног програма, филм *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. добио је награду Организационог комитета фестивала за режију.

Фестивал је одржан од 14. до 18. новембра, а земље учеснице фестивала су: Русија, Белорусија, Азербејџан, Вијетнам, Немачка, Иран, Киргизија, Кина, Финска, Узбекистан, САД, Србија (Пожаревац). За такмичарски програм пристигло је преко 300 филмова из читавог света, а петочлана селекторска комисија одабрала је 22 филма, међу којима и филм Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије „Ср-

бија и Браничево у Великом рату 1914-1918.“ као представника Републике Србије.

Организатори фестивала су Министарство културе Московске области, Савез кинематографа Руске федерације (Никита Михалков – председник), Управа Волоколамског реона уз подршку департмента кинематографије Министарства културе Руске федерације.

Београд, 28. новембар 2014.

У свечаној сали Дома Војске Србије у Београду, 28. новембра, представљен је резултат заједничког пројекта Историјског архива Пожаревац и Војног архива – монографија *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. и истоимени документарни филм, којим је понуђен нови поглед на дешавања у Првом светском рату.

Мало позната документа и до сада већином необјављене фотографије и илустрације из фондова Војног архива, Војног музеја, Историјског архива Пожаревац и Програмске архиве Радиотелевизије Србије, прате 19 занимљивих стручних радова осморо аутора, углавном историчара и научних радника, познавалаца ратних збивања у Србији и Браничевском округу.

Доцент др Слободан Ђукић, проф. др Момчило Павловић, др Јасмина Николић и пуковник Милорад Секуловић, Београд, 2014. (фото: Медија центар „Одбрана“ Београд)

Свечаност представљања монографије, Београд, 2014. (фото: Медија центар „Одбрана“ Београд)

Читалачку публику и пажњу стручне и научне јавности аутори луксузно урађене монографије, са више од 300 страница и 287 фотографија и архивских докумената, привукли су документованом причом не само о ратним дешавањима у Србији, већ и о реперкусијама сурових ратних збивања на једну мању средину, као што је Браничево. Оно што ту публикацију чини вредном, поред обиља докумената који несумњиво доказују истину о узроцима, поводима, виновницима и жртвама рата, јесте тежња аутора да проговоре о патњама и жртвама округа који и својим симболичним именом Браничево, говори о улози Србије у Великом рату. Из тог разлога, монографија садржи нове увиде и закључке сваког аутора понаособ, представљене кроз две целине. Прва целина посвећена је почетку рата и победоносним операцијама српске војске, док се други део монографије базира на Браничеву у Великом рату.

О монографији и догађајима који су у њој расветљени, о храбрим ратницима из Браничева који су, борећи се у Дунавској дивизији првог и другог позива, одлучујуће утицали на исход Колубарске битке, о бици на Мачковом камену у којој је више од 11000 Браничеваца дало живот за слободу отаџбине и другим ратним збивањима, говорили су пуковник Милорад Секуловић, директор Војног архива, др Јасмина Нико-

лић, директорка Историјског архива Пожаревац, потпуковник доцент др Слободан Ђукић, професор на Војној академији и проф. др Момчило Павловић, директор Института за савремену историју. На крају промоције, емитован је документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Пројекцији документарног филма и представљању монографије присуствовало је 80 посетилаца.

Сомбор, 12. децембар 2014.

У организацији Историјског архива Сомбор, Градске библиотеке „Карло Бијелицки“ и Друштва српско-руског пријатељства, 12. децембра у препуној сали Градске библитеке у Сомбору, представио се Историјски архив Пожаревац својом дотадашњом издавачком делатношћу која обухвата 69 наслова из 7 едиција. Присутне госте поздравио је, у име организатора, директор Историјског архива Сомбор Бранимир Ђурчић, који је нагласио да је Пожаревачки архив водећи Архив на пољу промовисања архивске грађе као културног блага и сарадње са медијима. Затим се јавности обратила мр Драгана Милорадовић у име Историјског архива Пожаревац, чије изглагање је пратила дигитална презентација до сада објављених 69 публикација са насловима из српске и завичајне историје, традиције и културе. Свечаност представљања Историјског архива Пожаревац у Сомбору завршена је пројекцијом документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Пројекцији документарног филма присуствовало је 40 посетилаца.

Кучево, 16. децембар 2014.

У скупштинској сали Општине Кучево одржана је свечаност представљања монографије и приказивања документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива Министарства одбране Републике Србије, у организацији Културног центра у Кучеву, под покровитељством Општине Кучево.

У име организатора гостовања мултимедијалног програма пожаревачког Архива, присутне је поздравила директорка Културног центра у Кучеву Јасмина Благојевић, а затим се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић представивши документарни филм и монографију *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. И овом приликом је директорка Историјског архива Пожаревац нагласила да је ауторски тим доказао да има смисла вршити ревалоризацију прошлости, јер је широј јавности, кроз монографију, понуђен корпус систематизованих знања којима се ствара истинита слика прошлости, а што је добра основа за даље научно изучавање војне и политичке историје Првог светског рата. Такође, рачунајући на велику доступност виртуелних медија иницирано је стварање истоименог документарног филма, који је на основу научног материјала презентованог у монографији на доступнији начин приказао величину страдања српског народа у Првом светском рату, закључила је др Јасмина Николић.

Испред групе аутора из Историјског архива Пожаревац, Војног архива и Института за савремену историју, о монографији су говориле виши архивисти из Историјског архива Пожаревац мр Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић, истакавши поједине теме из монографије, као што су савезничке санитетске мисије и лечење српске војске, учешће жена у рату, добровољци из Русије и Америке у српској војсци, губици српске војске, српска војска у Браничевском крају, ваздухопловна команда у Пожаревцу, бугарска окупација Пожаревачког краја и свакодневни живот под бугарским терором од 1916. до 1918. године и грчки изгнаници у Пожаревцу у време бугарске окупације.Затим је уследила пројекција документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*, након које је договорена пројекција овог филма за ученике виших разреда школа у Кучеву у оквиру програма „Јавни час историје“. Пројекцији документарног филма и представљању монографије пристуствовало је 80 посетилаца.

Бања Лука/Република Српска/Босна и Херцеговина, 23. децембар 2014–1.фебруар 2015.

У Великој галерији Банског двора у Бања Луци, у вечерњим сатима 23. децембра 2014. године, отворена је изложба *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива, у организацији Архива Републике Српске и Града Бања Луке.

У име организатора гостовања изложбе *Србија и Браничево у Великом рату*, присутне је поздравио директор

Архива Републике Српске Душан Поповић, изразивши импресије о квалитету међународне сарадње пожаревачког Архива и Архива Републике Српске, базираној на потписаном Протоколу о сарадњи ових институција. Потом се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић представивши изложбу архивских докумената и фотографија из фундуса Историјског архива Пожаревац, Војног архива, Војног музеја и Програмске архиве РадиоТелевизије Србије, групу аутора и институције – партнере, захваливши се Граду Пожаревцу као покровитељу.

Изложбу *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. отворио је генерални конзул Републике Србије у Републици Српској Владимир Николић, нагласивши изузетно задовољство што има прилику да, после Италије, поново отвори изложбу Историјског архива Пожаревац у Бања Луци у Републици Српској, као и своје импресије о квалитету двојезичне изложбене поставке и пратећег каталога.

У Вијећници Банског двора у Бања Луци, 23. децембра 2014, представљена је и монографија и приказан документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*,

Гости на свечаности, Бања Лука, 2014.
(фото: Архив Републике Српске, Бања Лука)

такође, у организацији Архива Републике Српске. Документарни филм и монографију присутнима је представила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, а испред групе аутора говориле су виши архивисти из Историјског архива Пожаревац мр Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић, Мср. Проф. др Боривоје Милошевић са Филозофског факултета у Бања Луци, говорећи о монографији, истакао је да су ретки овакви програми о Првом светском рату који на свеобухватан и оригиналан начин говоре о месту и улози једне државе и мање средине као што је Браничево у том светском сукобу.

Др Јасмина Николић, Бања Лука, 2014.
(фото: Архив Републике Српске, Бања Лука)

Свечаности отварања изложбе, представљања монографије и приказивања документарног филма Историјског архива Пожаревац присустовали су министар просвјете и културе Републике Српске Горан Мутабџија са сарадницима, генерални конзул Републике Србије у Републици Српској Владимир Николић са сарадницима, заменик градоначелника града Бања Лука Горан Кочић, директори националних установа културе Републике Српске, професори са Филозофског факултета у Бања Луци, представници Архива и Уд-

Свечаност представљања монографије и филма, Бања Лука, 2014.
(фото: Архив Републике Српске, Бања Лука)

ружења архивских радника у Босни и Херцеговини (Бања Лука, Добој, Сарајево, Тузла), многобројни медији и грађани. Изложба је гостовала у Бања Луци до 01. фебруара 2015. године. У Бања Луци је било 500 посетилаца.

Гости на свечаности, Бања Лука, 2014.
(фото: Архив Републике Српске, Бања Лука)

Врање, 3. март – 24. март 2015.

У Великој галерији Народног универзитета у Врању, у вечерњим сатима 3. марта 2015. године, отворена је изложба *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива, у организацији Четврте бригаде копнене војске и Гарнизона Врање, Града Врања, Народног универзитета и Историјског архива у Врању. Свечаност у Врању започела је обраћањем директора Војног архива Министарства одбране Републике Србије пуковника Милорада Секуловића и пројекцијом документарног филма *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*.

Потом је, у име организатора гостовања ове изложбе, присутне поздравио градоначелник Града Врања Зоран Антић, изразивши велико задовољство што и грађани Врања, захваљујући Архиву Пожаревца и Војном архиву, имају прилику да погледају оригинална сведочанства о страдању српског народа током Првог светског рата.

Потом се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић представивши

Бригадни генерал Зоран Лубура, Врање, 2015.
(фото: Четврта бригада копнене војске у Врању)

Гости на свечаности, Врање, 2015.
(фото: Четврта бригада копнене војске у Врању)

изложбу архивских докумената и фотографија, захваливши се Граду Пожаревцу као покровитељу, док је, у име групе аутора, о реализацији изложбе говорила мр Драгана Милорадовић из Историјског архива Пожаревац.

Изложбу *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. отворио је командант Четврте бригаде копнене војске и Гарнизона Врање бригадни генерал Зоран Лубура, нагласивши изузетно задовољство што има прилику да отвори изложбу Историјског архива Пожаревац и Војног архива, као и своје импресије о квалитету двојезичне изложбене поставке и пратећег каталога.

Свечаности отварања изложбе Историјског архива Пожаревац присустовали су Његово Преосвештенство епископ Пахомије, официрски кор Војске Србије, градоначелник града Врања Зоран Антић са сарадницима, Председник скупштине града са сарадницима, директори јавних предузећа и установа, многобројни медији и грађани. Изложба је гостовала у Врању до 24. марта 2015.године, а посетило је 2000 посетилаца.

Ниш, 9. април – 17. април 2015.

У свечаној Сали Дома Војске Србије у Нишу, у вечерњим сатима 9. априла 2015.године, отворена је изложба *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива, у организацији Команде Копнене Војске. Нишком аудиторијуму обратила се директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, која је истакла потребу да се преиспита знање о ратном времену и поклони милионима сачуваних историјских докумената ради што поузданијег тумачења прошлости,захваливши се Граду Пожаревцу као Покровитељу, док је директор Војног архива пуковник Милорад Секуловић нагласио да је циљ изложбе путовање кроз Велики рат које треба да покаже страдање и васкрс српских војника током Првог светског рата. Мр Драгана Милорадовић из Историјског архива Пожаревац представила је изложбу архивских докумената и фотографија у име групе аутора.

Генерал-мајор Милосав Симовић, Ниш, 2015.
(фото: Команда копнене војске Ниш)

Изложбу *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. отворио је командант Копнене Војске Србије генерал-мајор Милосав Симовић, захваливши се на прилици што припадници Гарнизона Ниш и грађани града Ниша виде ову величанствену изложбу поводом сто година од Великог рата. „Ми смо посвећени нашим прецима на које можемо бити поносни – подвукао је генерал Симовић – на-

шим дедама, прадедама и њиховим породицама, чије достојанство требамо следити и славној српској војсци од које учимо како и колико треба бити одан отаџбини и себи“.

Гости на свечаности, Ниш, 2015.
(фото: Команда копнене војске Ниш)

Свечаности отварања изложбе Историјског архива Пожаревац и Војног архива, присустовали су припадници нишког Гарнизона, представници борачких удружења, ОРВС, удружења пензионисаних официра и подофицира, архивски посленици из Архива Ниш и Крушевац, културни посленици, представници школа, медији и грађани. Изложба је гостовала у Нишу до 17. априла 2015. а посетило је 780 посетилаца.

Крушевац, 24. април – 1. мај 2015.

У Великој галерији Позоришта у Крушевцу, у вечерњим сатима 24. априла 2015. године, отворена је изложба *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива, а у дворани Позоришта приказан истоимени документарни филм, у организацији Историјског архива у Крушевцу и Крушевачког позоришта.

Свечаност у Крушевцу започела је пројекцијом документарног филма, а затим обраћањем директора Историјског архива Крушевац Ненада Соколовића, у име организатора гостовања мултимедијалног пројекта Историјског архива Пожаревац и Војног архива. Потом се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, представивши документарни филм и изложбу која је понудила једновремену причу о ратним деша-

Конференција за медије, Крушевац, 2015.
(фото: Историјски архив Крушевац)

Др Јасмина Николић, Крушевац, 2015.
(фото: Историјски архив Крушевац)

Пројекција документарног филма у Крушевцу, 2015.
(фото: Историјски архив Крушевац)

вањима у Србији у Првом светском рату и њиховом одразу на једну мању средину као што је Браничево и град Пожаревац, посредством визуелизације ратних догађаја кроз презентацију архивских докумената и фотографија, док је пуковник Небојша Цветковић, заменик директора Војног архива, нагласио чињенице о страдању и губицима српске војске и српског народа. У име групе аутора, о реализацији изложбе, говорила је мр Драгана Милорадовић из Историјског архива Пожаревац.

Изложбу је отворио председник Скупштине града Крушевца Живан Николић, нагласивши изузетно задовољство што има прилику да отвори изложбу Историјског архива Пожаревац и Војног архива, као и своје импресије о изложби и документарном филму.

Овој свечаности у Крушевцу, присуствовали су народни посланик у Скупштини Републике Србије Синиша Максимовић са сарадницима, руководство Скупштине града Крушевца, чланови Градског већа града Крушевца, официрски кор Војске Србије, директори јавних предузећа и установа, медији и грађани.

Изложба је гостовала у Крушевцу до 1. маја 2015.године, а посетило је 400 посетилаца.

Краљево, 8. мај – 25. мај 2015.

У Великој галерији Дома војске Србије у Краљеву, у вечерњим сатима 8. маја 2015. године, отворена је изложба *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. Историјског архива Пожаревац и Војног архива, а у кинодворани Дома Војске приказан истоимени документарни филм, у организацији Друге бригаде копнене војске Србије.

Свечаност у Краљеву започела је пројекцијом документарног филма, а затим обраћањем директора Дома Војске професора Радослава Премовића, у име организатора

Гости на свечаности, Краљево, 2015.
(фото: Друга бригада копнене војске Краљево)

Гости на свечаности, Краљево, 2015.
(фото: Друга бригада копнене војске Краљево)

Краљево, 2015
(фото: Друга бригада копнене војске Краљево)

гостовања мултимедијалног пројекта Историјског архива Пожаревац. Потом се аудиторијуму обратила директорка Историјског архива Пожаревац др Јасмина Николић, представивши документарни филм и мултимедијални пројекат, док је Јасмина Живковић, Мср, из Историјског архива Пожаревац, говорила о самој изложби архивских докумената и фотографија, у име групе аутора. Изложбу је отворио пуковник Мухарем Фазлић, начелник штаба у команди Друге бригаде копнене војске Србије.

Свечаности отварања изложбе Историјског архива Пожаревац и Војног архива, присустовали су командант Друге бригаде копнене војске Србије бригадни генерал Драгослав Сладаковић са сарадницима, официрски кор Војске Србије, представници Министарства унутрашњих послова Србије, БИА, ВОА, Министарства правде, представници градске управе Краљева, директори јавних предузећа и установа, медији и многобројни грађани. Изложба је гостовала у Краљеву до 25. маја 2015.године, и током тог периода биле су организоване колективне посете за ученике основних и средњих школа из Краљева. Изложбу је посетило око 2000 посетилаца.

Севастопољ/Руска Федерација, 11.мај – 15. мај 2015.

Документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918*. добио је специјалну диплому за учешће на 11. Међународном фестивалу документарних филмова и ТВ програма "Победили смо заједно", који је одржан у Севастопољу од 11. до 15. маја 2015.

Награду је добио зато што је одабран и укључен у конкурсни програм фестивала као један од најбољих радова задатог жанра 2013-2014. године. Диплому је потписао председник фестивала и председник евро-азијске академије, телевизије и радија, В.Д.Рузин.

Велико Градиште, 28. јун 2015.

Општина Велико Градиште и Град Пожаревац ове године, заједничким програмом под називом *Од Рама до Крфа 1915 - До последњег човека*, обележили су стогодишњицу одбране Стига у Првом светском рату, у којој је учествовао Девети пешадијски пук првог позива у саставу Дунавске дивизије првог позива, бранећи Стиг и Млаву и повлачећи се од Рама на Дунаву до Крфа.

У оквиру програма обележавања стогодишњице одбране Стига 1915-2015, представљена је монографија и документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. у свечаној сали Скупштине општине Велико Градиште, 28. јуна 2015. Након поздравног обраћања председника Општине, Драгана Милића, монографију *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. представиле су, у име издавача и групе аутора, испред Историјског архива Пожаревац, директорка Архива др Јасмина Николић, мр Драгана Милорадовић и Јасмина Живковић.

Гости на свечаности, Велико Градиште, 2015. (фото: Општина Велико Градиште)

У потпуној тишини и са поштовањем, посетиоци су одгледали и истоимени документарни филм. Жељу да увелича овај догађај, изразио је Зоран Миладиновић из насеља Четереже код Жабара, одрецитовавши песму *Осветници*. Присутни су ово дирљиво извођење наградили дугим аплаузом. Дружење је потом настављено у неформалној атмосфери, разгледањем представљене монографије и разгледница/архивских фотографија из Првог светског рата.

***

Визуелно атрактивни, сазнајно богати и документарно утемељени, изложба, монографија и документарни филм *Србија и Браничево у Великом рату 1914-1918*. представљају квалитативни помак у спознаји Првог светског рата и то у оним сегментима који до сада нису били обрађени и доступни јавности. Још једном је преиспитано знање о ратној епохи, уз поштовање метода историјске науке и архивистике.

Број од 16 гостовања у Србији и ван ње, само у периоду од јула 2014. до јула 2015. године, као и број од око 12.000 посетилаца, говори о каквом величанственом пројекту је реч и стварном културном доприносу историји нашег народа, државе и града.

Др Јасмина Николић
Историјски архив Пожаревац
Доц. др Ивана Крстић Мистриџеловић
Криминалистичко-полицијска академија у Београду
Мр Драгана Милорадовић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

„НАХИЈСКИ СУД ПОЖАРЕВАЦ, 1821-1839.“
- ПРОГРАМ СВЕЧАНОСТИ ОБЕЛЕЖАВАЊА ДВА ВЕКА ОД ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА И БИТКЕ ЗА ПОЖАРЕВАЦ, КАО И ПРЕДСТАВЉАЊА ЗБОРНИКА ДОКУМЕНАТА „НАХИЈСКИ СУД ПОЖАРЕВАЦ, 1821-1839“, ИЗ ЕДИЦИЈЕ „ЗБОРНИЦИ ДОКУМЕНАТА“ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА ПОЖАРЕВАЦ -

Свечана сала Скупштине Града Пожаревца
Пожаревац, 24. април 2015.

Поводом обележавања два века од Другог српског устанка и битке за Пожаревац, Историјски архив Пожаревац је приредио свечаност обележавања тог јубилеја представљањем другог зборника докумената из своје едиције „Зборници докумената“, под називом „Нахијски суд Пожаревац 1821-1839.“, приређивача др Мирољуба Манојловића. Том приликом, у свечаној сали скупштинског здања у Пожаревцу, аудиторијуму су се обратили др Јасмина Николић, директор Историјског архива Пожаревац и главни и одговорни уредник наведене едиције, доцент др Ивана Крстић Мистриџеловић, са катедре за националну историју Криминалистичко-полицијске академије у Београду, др Мирољуб Манојловић, приређивач зборника докумената и мр Драгана Милорадовић Николић, виши архивист у Историјском архиву Пожаревац.

У тексту који следи доносимо говоре са програма наведене свечаности.

Мр Драгана Милорадовић: „У години 200-ој од Другог српског устанка и битке за Пожаревац, Историјски архив Пожаревац вечерас вас подсећа на стасавање Србије као правне државе. Када желимо да нагласимо зрелост и успешност једне државе говоримо о темељима и утемељености њених државних институција и степену демократије. Када говоримо о стварању модерне српске државе говоримо пре свега о два века стварања државотворних институција и установа које чине обележје новог лица Србије која почиње да прати токове и стремљења европских суседа.

Обележје цивилизованости једне државе чине закони и институције које га штите и спроводе. Пожаревачки суд, основан 1821. године, као први нахијски суд у новоствореној држави, чини нас посебно привилегованим и поносним да живимо у граду који је по много чему био први.

Пресудан тренутак за стасавање Кнежевине Србије и важан сегмент изградње независности државе био је период прве владавине Обреновића, када је Пожаревац важио за “другу престоницу” Србије. У то време, тачније између 1825. и 1840. године, управо у Пожаревцу, успоставља се стајаћа војска, оснива Гарда (Гвардија) и гардијски ор-

Мр Драгана Милорадовић (фото „Реч народа“)

кестар (Књажеско-сербска банда), прва војна болница (шпитаљ) и Војна академија која, упркос чињеници да се у Пожаревцу задржава веома кратко, ту добија свој институционални облик.

Историјски архив Пожаревац са директорком др Јасмином Николић, са посебним пијететом и националном утемељеношћу, представља јавности документа о развоју српске државности презентованих кроз више едиција публикација. Књига која је пред вама, „Нахијски суд Пожаревац 1821–1839.“ други је наслов из едиције „Зборници докумената“ Историјског архива Пожаревац. Молим главног и одговорног уредника едиције, директорку Историјског архива Пожаревац, др Јасмину Николић, да нам се обрати.“

Др Јасмина Николић: „Поштовани грађани,

Данашњи дан славимо у спомен на дан када је 1815. године подигнут Други српски устанак који је био прекретница у стварању модерне српске државе и војске, дан који означава двовековни ход ка освајању права и слобода у Србији.

Готово да нема недеље у години у којој се у Србији не обележава неки значајан датум из херојске прошлости нашег народа. Један од таквих празника јесте и колективно сећање на Други српски устанак и 1815. годину, када су Срби предвођени славним Књазом водили борбу за своју земљу, своје име и своју веру. Јер српска државност није ни отета ни донета, нити добијена на поклон. Државност Србије утемељена је на јунаштву и жртви нашег народа, извојевана у тешким борбама за очување голог живота на нашим вековним територијама.

Тако скупо плаћена цена положена је и за рачун Европе, за сврху одбране њене хришћанске културе и традиције. Управо „за крст часни и слободу златну“ десетине хиљада Срба из Првог и Другог српског устанка, пали су на вратима Европе, заустављајући Османску силу испред капија данашњих европских престоница. Зато и треба да се зна да опредељењем за Европску породицу народа, Србија тражи и са пуним моралним правом очекује признање њеног европског духа и европске традиције.

Као продукт самосталности српске државе уследило је стварање стајаће војске, установљавање Гарде од 76 младића из најбољих сеоских кућа и формирање судова.

Податак и историјски верификовано сазнање да је Пожаревац од 1821. године имао суд, ставља наш град на прво место у ондашњој и данашњој Србији, који се може похвалити чињеницом да је место темељног устројства државноправног поретка, са успостављеном законодавном, извршном и судском влашћу као основним атрибутима једне државе. Податак да је пожаревачки суд основан као Први нахијски суд у Србији указује на значај који је варош Пожаревац тада уживала у привредном, политичком и социјалном миљеу државе. Основан као Совјет пожаревачки 1821. године, преко магистрата, исправничества, суда округа пожаревачког, првостепеног суда, среског, народног и окруж-

Др Јасмина Николић (фото „Реч народа“)

ног суда, овај суд остаће као постојећи, са континуираним радом, до данашњих дана.

За време прве владе Књаза Милоша, српска држава је окончала процес свог ослобађања и осамостаљивања у односу на Турску империју, а аутохтони правни поредак младе српске државе заокружио је процес стицања независности.

Зборници докумената
(фото Историјски архив Пожаревац)

С тим у вези, документи публиковани у овом зборнику односе се на пресуде пожаревачког суда, истраге о појединим криминалним радњама из свих области правног законодавства, поједини документи су наредбе самог кнеза Милоша Обреновића и највиших државних органа окружној власти, као и преписка самог кнеза Милоша са нахијским кнезовима и другим људима који су уживали његово поверење. Један број докумената односи се на устројство првих војних формација у Пожаревцу.

Објављивањем свеукупног садржаја фонда „Књажеска канцеларија“ Архива Србије, научној, стручној и широј јавности омогућавамо истраживања како локалне, тако и историје Србије и српског народа у првој половини 19. века, као и стицање слике о почецима изградње модерне српске државе.

Поштовани грађани,

У животу једног народа двестотине година и не представља дуг временски период. Наслеђе Милошеве дипломатије и одлучности протоком историје показало је своје пукотине у нашем систему вредности, моралности и родољубља.

Поред сећања на славне дане прошлости, све више се окрећући себи, потребно је да се у моралност, образовање и културу врати универзални систем вредности, који подразумева човекољубље, саосећање и осећање за социјалну правду и солидарност.

Желимо да се врате времена у којима су знање, поштење, труд и лепо васпитање били највише вредности на којима читава заједница треба да темељи своје напоре за бољи живот сваког појединца. Национални празник служи и да себи обезбедимо државу коју чине институције које чувају вредности, али да је чине пре свега појединци које те вредности препознају и носе са собом.“

Мр Драгана Милорадовић: „Кнезу је стало да му деца што боље уче, па су он и кнегиња присуствовали испитима у дворској школи. Забележено је да су кнежевићи у Пожаревцу положили испит из француског са одличним успехом 1832. године. Стасавши у младог и изузетно образованог кнеза, Михаило је имао низ несрећних љубави. У Бечу је тек

2003. године пронађен оригинал песме „Што се боре мисли моје“, коју је кнез посветио пригодом рођендана Клеопатри Карађорђевић, а не Катарини како се до сада мислило. Музику на стихове компоновао је 1857. године Корнелије Станковић, који је уживао милост меценарства кнеза Михаила.

„Што се боре мисли моје“ чућемо у изведби сопрана Љубице Миладиновић, уз клавирску сарадњу професора Илије Рајковића.“

Мр Драгана Милорадовић: „Када је букнуо Други српски устанак, Пожаревац, међу првима, улази у борбу за поновно ослобођење. Већ првих дана, када су стигли гласови о устанку, пожаревачки старешина Тахир-ага позатварао је и поубијао многе истакнуте људе, како би заплашио и задржао народ од буне. Прва борба за Пожаревац била је у другој половини јуна 1815. У борбама вођеним за Пожаревац погинуо је и Јован Вукомановић, брат кнегиње Љубице. Чувене Књаз-Милошеве речи, које су данас уклесане на његовом споменику, записао је Вук Караџић, остављајући више детаља о боју. Одлучујући чин завршетка боја одиграо се у самом центру града, у борби за шанчеве – велики шанац који је бранио топ, и два мала шанца – око цркве и џамије. Успевши да их освоје, Срби су отпочели преговоре са Турцима – да Турци оставе топ и џебану, а да понесу само оно што војник уза се носи. Тако Милош испрати Турке до Ћуприје. Сматра се да је током јуна 1815. Књаз имао под својом командом око 20.000 устаника, док је чак 57 носилаца Таковског крста из Пожаревачког округа, којим је кнез Михаило одликовао саборце Књаза Милоша 1865. године. Молим доцента др Ивану Крстић Мистрицеловић, са катедре националне историје Криминалистичко-полицијске академије у Београду, да нам се обрати.“

Доцент др Ивана Крстић Мистрицеловић: „Пожаревац је Јоаким Вујић описао као варош која „лежи на прекрасном равном месту, покрај које не тече никаква река, него река Морава от ње одстоји два сата, а планине равним начином доста подалеко от ње удаљене јесу.“ Први помен Пожаревца, према турским тефтерима, датира из 1467. године, мада је, према непотврђеним траговима постојао и раније. Феликс Каниц забележио је у свом опису Србије како једно турско предање повезује име Пожаревца са борцем за мухамеданску веру Али-бегом, који се, бежећи од српског јунака Змај-Огњеног Вука, сакрио овде у густи шевар и кад је Вук шевар запалио, он је изгорео у њему. Стога је паланка која је доцније на том месту настала добила име Пожаревац.

Доцент др Ивана Крстић Мистрицеловић (фото „Реч народа“)

Пожаревац је, додуше под искривљеним називом „Posharewitz“, историјски значај добио са миром који је 1718. године закључен у његовој близини. Убрзо затим, утврђена варошица „Posharewitz“ постала је центар истоименог среза. Имала је цркву са књигама набављеним из Русије и школу коју је посећивало тридесеторо деце, што је била реткост у оно време. Наиме, цела источна Србија са Београдом је све до краја аустријске окупације 1739. године имала свега три сличне школе.

Иначе, Пожаревац под турском управом није изгледао нимало боље од других паланки, у којима је сва власт била у рукама турских дахија и бегова. У њему је 1.500 наоружаних Турака притискало хришћанску мањину. Стога је разумљиво што се пожаревачка раја, незадовољна и огорчена убиством свога кнеза Рајице из Забрђа 1804. године, листом одазвала на позив Карађорђа. Из њене средине потичу чувене устаничке вође Петар Добрњац, Миленко Стојковић и други. Они су уз помоћ Карађорђевих трупа опколили Пожаревац, па су Турци, после кратког отпора, 24. маја били принуђени на предају. Године 1805. цела нахија је била очишћена од Турака. До војног слома Првог српског устанка

Пожаревац је још два пута био у турским рукама, а пошто су га 1813. године коначно освојили, Турци су град утврдили.

Када је Милош Обреновић, један од ретких устаничких војвода који је по слому Првог устанка остао у Србији, 1815. године у Такову поново развио барјак слободе, дигло се и цело српско Подунавље. Милош је за време војводовања свога, забележио је Вук Караџић, био у реду најславнијих српских војвода - у јунаштву није уступао Вељку ни Чупићу, а од обојице се, као и од многих других, разликовао по томе што није био „ајтаџија“ који бећаре и хајдуке купи око себе, а кућевне људе презире, него кућевни човек, као и остали људи којима је владао и управљао. Милош је у Првом устанку под својом управом имао град Ужице. Али-ага Серчесма га је 1813. године поставио за обор-кнеза рудничке нахије, а исте године Сулејман-паша Скопљак издао му је бурунтију да је пуновласни обор-кнез нахија рудничке, крагујевачке и пожешке.

О почетку Другог српског устанка Вук је забележио ово: „Милош на Цвети 1815. ујутру дође у Таково, и онај дан онде код цркве учини скупштину, и стане се већ јавно договарати с народом и с кметовима шта ће сад чинити. И сав сабор нађе да друкчије никако бити не може него да се бију с Турцима док сви не изгину; и јошт што је најчудније, и сами старци и кмерови, који су свагда били противни буни, и они сад пристану и повичу да нема другог спасенија него да се бију с Турцима, и да се бране док се узможе. И сви сложно стану молити Милоша да им он буде старешина, и да их не

Гости на свечаности (фото „Реч народа“)

Гости на свечаности (фото „Реч народа“)

изда. Милош им на то одговори да ће им он бити старешина ако ће они њега слушати и између себе се као браћа пазити, опростивши један другоме ако је који коме што нажао учинио. И на то пристану сви.“ Милош је затим отишао у Црнућу, где „после дугога премишљања и већања отиде у вајат те се обуче у своје војводске хаљине и припаше оружје сребрно, па онако накићен изиђе међу момке носећи у руци свој војводски барјак, који је досад лежао негде сакривен“ и пружајући барјак Сими Паштрмцу рече: „Ево мене, а ето вам рата с Турцима“. Затим се врати у собу „па седне с писаром, те распише књиге на све стране да устаје на оружје и мало и велико, и да бију Турке где год зелену стризу виде.“

На глас да војвода Милош Обреновић гони и бије Турке у Шумадији почели су се комешати и Срби у смедеревском и пожаревачком крају. Стојан Ћирковић из Крњевца искупио је чету Срба и с њом посео тврђа-

вицу на ушћу Мораве недалеко од Смедерева. Друга чета Срба Смедереваца била је на стражи у селу Јабучју на путу у дну Годомина. Обе ове чете чувале су и браниле да се Турци Смедеревци не састају са Турцима Пожаревљанима. Овим четама које су у међувремену биле увећане доласком нових војника, углавном бећара из Смедерва, мало касније се придружио и војвода Стреља, који је од 1813. године боравио у Аустрији.

Турци Пожаревљани су одмах с почетка Милошевог устанка почели пазити на Србе у свом крају, да се и они не почну скупљати под слободарски барјак. Да би Србе и мало заплашили, Турци су позвали у Пожаревац кнеза Јована, Омољца из Лазнице и кнеза Нешу из Лучице. Препоручили су им да припазе на свој народ, а када су ови пошли својим кућама, на сред пожаревачког трга убили су кнеза Јована и ранили кнеза Нешу, који је тако рањен успео да умакне. Убрзо потом, Турци су почели хапсити поједине виђеније Србе Пожаревљане. Стеван Јевтић Брка, Павле бојаџија, Илија абаџија, Ђорђе хлебар, Тодор дунђерин и Ђорђе касапин су, са још стотинак српских грађана пожаревачких, тамновали у турским тамницама у Пожаревцу.

Пожаревљани који су се искупили на Милошев позив у Батуши, пређу под командом Стевана Добрњца у Трњане. Пошто им се тамо придружио и Абдулић са својим Рамчанима, сви пређу на брдо Сопот над Пожаревцом. Војвода Милош Обреновић кренуо се на Пожаревац одмах чим је раскрстио с Турцима на Љубићу и у Чачку. Идући преко Крагујевца и Баточине Милош је избио на Орашје где је, према Ливадици, прешао преко Мораве, водећи са собом нешто војске коју је имао код Чачка с једним топом и много наоружаног света из крагујевачког краја. Три пуна дана протекло је док је Милош превезао своју војску преко Мораве. За све то време придолазило му је много наоружаног народа из пожаревачког краја, те кад је одатле пошао Пожаревцу, Милош је имао око 20.000 наоружаних људи.

Међутим, и Турци су у Пожаревцу били добро утврђени. У то време Пожаревац је био велики турски град у коме је било око 2.000 Турака бораца. Тахир-ага, заповедник Турака у Пожаревцу, направио је у самом граду некаквих 11 опкопа, од којих су три – у Шутуловој бари, код џамије и око цркве – били велики и опточени дубоким и широким рововима. И саму цркву Тахир је угодио за одбрану, направивши на њеним странама пушкарнице, а на крову брвнару од греда са прорезаним пушкарницама на све стране. У утврђењу код џамије Турци су имали и један свој топ. Турску кафану наспрам џамије исто тако су спремили за снажну и упорну одбрану.

Када је 18. јуна Милош стигао до Пожаревца, изађе пред прва српска коњичка одељења турска коњица коју је предводио Јосин-ага, анадолски газија и уједно командант турског утврђења у Шутуловој бари. Турци су напали силовито и разбили и растројили српску коњицу, која је изгубила готово половину људства, међу њима и Јову Вукомановића, Милошевог шурака и писара.

Срби се јако преплаше од овог судара и стану узмицати. Опазивши то, Милош излете пред њих с пиштољем у руци и повика: „Куда ћете несретни синови? Куд мислите да утечете? Где вам је град да се у њега сакријете? Већ ако жене под кецељу да вас сакрију? ... Који за мном не потрчи, ономе ћу ја главу одсећи, нећу чекати да га Турци секу!“ Ово рекавши, Милош врати пиштољ за појас, потегне сабљу и са својим момцима јурне право делибаши. Симо Паштрмац, Молер, Цукић, Јован Добрача и друге старешине исто су тако јуначки кидисали на Турке. То поврати Србима храброст и Турци буду натерани да се збију у утврђење у Шутуловој бари. Срби их одмах опседну и подигну исте вечери према њима своја утврђења, те се бој продужи до два сата иза поноћи. Сутрадан су и Срби и Турци били мирни све до у сутон, када су Срби поново почели наваљивати на делијско утврђење у Шутуловој бари. Јосин-ага, схвативши да ће се у њему тешко одржати, кришом га напусти и пређе у турско утврђење код џамије. Убрзо затим Срби продру у ово утврђење, побију и растерају Турке и разграбе све што су у њему нашли.

Трећег дана по доласку у Пожаревац, Срби груну сви одједном и са свих страна на Пожаревац и Турци напусте сва своја омања утврђења и повуку се у велике опкопе код цркве и код џамије. Срби се стекну око ових уствђења и са свих страна почну нападати и тући Турке. На опкопу код цркве вођена је крвава и мучна борба. Највише губитака Србима су нанели Турци са брвнаре на крову цркве, све док Срби нису убили једног Турчина кад се овај био промолио кроз један отвор да боље гађа Србе. Погођен српским зрном, овај Турчин стропоштао се у црквено двориште, сред турског опкопа. То је веома огорчило Турке који почеше нападати Србе излазећи из опкопа, али када тако изгубе и своја два барјактара поново се повукоше у утврђење и наставише из њега бранити. Али сада су Срби почели жешће наваљивати, те су пред мрак продрли у опкоп и сатерали

Турке у саму цркву. Док су се Турци бранили из цркве, Срби су притрчали и запушили пушкранице пробијене на црквеним зидовима и почели поткопавати зидове, потсецати греде и проваљивати у саму цркву. Турци су се повукли у олтар и заклонили иконостасом, одакле су три пута потискивали Србе напоље из цркве. Када је осванyо четврти дан борбе и Турци увидели да се више не могу одржати ни у цркви, они су очајно и одважно јурнули на Србе, пробили се кроз њих и одјурили у своје последње утврђење код џамије.

На овај опкоп око џамије су још претходног дана била напала српска одељења састављена махом од добровољаца и бећара. Сада им се придружи и део оних који су се борили око цркве па сви заједно навале на ово утврђење и допру до џамије, али се у том часу по њиховим леђима осу киша турских танади избачених са оне турске кафане наспрам џамије за коју Срби нису ни знали да је поседнута и тако спремљена за одбрану. Пошто су овде изгубили доста људи, Срби се уклоне из опкопа и поскачу у ров око њега, где их Турци нису могли дохватити ни из џамије ни из кафане. Ту су остали дан и ноћ, све док им Милош није пред зору послао мало ракије, хлеба и нешто фишека.

За то време други део Срба, који су се претходно борили око цркве, опколи опкоп око џамије и кафану, те сада поскачу и ови Срби из ровова и почну заједно наваљивати на џамијско утврђење. У овом нападу употребљен је и онај један топ, који до тада Срби нису могли употребити због бројних Срба житеља Пожаревца. Топ који су имали у опкопу Турци нису могли употребити јер нису имали муниције, те су били као и без њега. Тада Србима стигне од Турака понуда да се под одређеним условима предају, и то самом војводи Милошу ако је ту. Милош је послао у турско утврђење свог секретара и тумача Димитрија Ђорђевића да уговара о предаји. Како су баш у то време стигли и смедеревски Турци који су такође хтели искључиво са Милошем преговарати о предаји Смедерева, није било времена да се са условима предаје Пожаревца тера у крајност. Милош се са Турцима Пожаревљанима споразуме да ови предају Пожаревац са свим државним стварима које су у њему, а они да оду са оним оружјем које се носи за појасом и дугим пушкама о рамену и са по једном паласком пуном фишека. Тако Димитрије Ђорђевић испрати Турке Пожаревљане до Ћуприје, а Милош одмах затим у самом Пожаревцу и целом пожаревачком крају заведе српску државну управу и нареди да се поруше и сравне сва турска утврђења у Пожаревцу. Уредивши како ће се чувати пожаревачка нахија, Милош оде даље да ослобађа Србију.

Др Мирољуб Манојловић (фото „Реч народа“)

Други српски устанак из 1815. године свакако није био тако величанствен као први, са великим ратним победама и истим таквим поразом. Али крајњи циљ, ослобођење Србије, ма колико још удаљен био, постизао се постепено и више дипломатским а мање војничким путем, управо према карактерним особинама његовог вође. Начин на који је Милош Обреновић задобио власт и сама природа његове владавине могу се осуђивати са моралних и других позиција, али је то тешко чинити ако се у обзир узму произведене последице те владавине. Устанак је окончан договором

Милоша и Марашлије, новог београдског везира. На основу овог усменог споразума, касније потврђеног султановим ферманима, кнез Милош почео је организовати управу, а потом и судство у ослобођеној Србији.

У Пожаревцу се предузимљиви кнез бавио не само својом породицом већ и државним пословима. Отуда и велики значај Пожаревца у првим деценијама изградње модерне српске државе. У време кнеза Милоша Пожаревац је већ био једна од најугледнијих и уједно најзнатнијих трговачких вароши у Србији.

Гости на свечаности (фото „Реч народа“)

Управо је у Пожаревцу Наставленијем кнеза Милоша 1821. године основан Први нахијски суд, тзв. магистрат, састављен од два кнеза и једног писара. Убрзо су такви судови основани и у другим варошима, чиме је формалноправно судство одвојено од управних органа. Значај овако извршеног раздвајања судске и управне функције не умањују чињенице што су се у пракси оне преплитале и мешале, што су судије махом биле неписмене и што се у недостатку прецизних писаних правила углавном судило по обичајном праву и слободном судијском уверењу.

Захваљујући правилном препознавању значаја архивске грађе у којој је сачувано историјско памћење српског народа, руководство Историјског архива Пожаревац, на челу са директорком др Јасмином Николић, иницирало је објављивање изворних докумената покретањем едиције Зборници докумената. Први зборник докумената под називом „Двор и породица књаза Милоша у Пожаревцу, 1825-1839“, који је приредио др Мирољуб Манојловић, објављен је 2011. године. Исти аутор приредио је и други зборник докумената под насловом „Пожаревачки нахијски суд 1821-1839“, који је сада предат јавности. Објављивањем одабране грађе фонда „Књажеска канцеларија“ из Архива Србије, омогућен је увид у рад првог нахијског суда у нововековној Србији. Презентовање јавности изабраних докумената, уз научно утемељене коментаре приређивача, значајно је за даља истраживања како завичајне тако и свеукупне историје српског народа у време његовог државноправног обликовања. Уверени смо да ће и овај зборник докумената, као и претходни, побудити пажњу много ширег круга читалаца од научне и стручне јавности. Истовремено се надамо да ће увидом у његову садржину сваки појединац открити универзалну важност документа и схватити да је снага једног народа у домашају његовог памћења.“

Мр Драгана Милорадовић: „Још за време боја за Пожаревац, јуна 1815. године, Милошу Обреновићу јавља се мисао да обнови варош. Касније, у писму од 31. маја 1824. године, Милош пише: „Место више Шутулове баре, гди су сада башче и неколико кућа, испод оног места гди је мој шатор био, брдашцем оним мислим да би чаршија бити могла.” Та његова замисао данас се може с правом сматрати за почетак урбанизма у Пожаревцу. Он ју је остварио што силом – наредбама о пресељавању сеоских дућанџија, што милом – јер је он „за један ред чаршије од свог плаца уступио.”

Настанком трговачке четврти у Турској махали, велике пијаце, обновљене цркве, и конака – Кнежевог, кнегиње Љубице и коначића за принчеве који су чинили `дворски комплекс`- оснивањем военије школе, солдата, военог шпитаља, воене музике, магистрата, апсане, обнављањем Саборне цркве, оснивањем школа, настаје средиште града које ће и кроз каснија раздобља само мењати архитектонску физиономију и унеколико намене, али ће остати сре-

диште града. Тако су постале три четврти централног дела града – духовни део са обновљеном Саборном црквом и школама у непосредној близини; `дворски комплекс` уз који су и установе државе – полиција, војска, судство, и трговачка четврт која ће кроз дуги низ година привлачити богате да се ту населе и отворе дућан или занатску радњу.

Сматра се да су ту, током прве Милошеве владе, учињене прве интервенције професионалних градитеља који су позивани из Аустрије и Немачке, настају прве регулације улица и од турске касабе зачиње се европски град, односно на оријенталном наслеђу грађени су аустријски утицаји.

Долазили су и све јачи утицаји из српске Атине. Певале су се песме компоноване на стихове Јована Јовановића Змаја. Сада ћемо чути „Тијо ноћи“.

Мр Драгана Милорадовић: „Књаз је од 1825. године често проводио добар део године у Пожаревцу. Јоаким Вујић је описао двор као „прекрасно, лепо зданије на једном кату, на којим находе се лепе, украшене собе, споља са прекрасним, пространим диваном, а доле јест канцеларија, трпезарија и друге лепе собе...“

Конак кнегиње био је нешто даље, на месту парка, подигнут као повећа зграда са спратом и широким оцацима, и ограђена плотом од коља. Недалеко се налазио и коначић, а крај њега канцеларија и писарев стан. Из те пожаревачке кнежевске канцеларије слана су писма Великом везиру и кнезу Метерниху, а потичу и многа документа која су поживела до наших дана у оквиру архива – Историјског архива Пожаревац и фонда „Књажеска канцеларија“ у Архиву Србије, која сведоче о животу на двору у Пожаревцу.

Гроф Боа л`Конт забележио је да је госпођа Љубица тек недавно добила дозволу да равноправно седи с мужем за столом за време јела, али тек пошто му прво са страхопочитанијем пољуби руку.

Пирх је за двор у Пожаревцу рекао „зграде су скромне, солидне, а свуда влада највећа чистоћа.“ На двору је видео и принцезу Јелисавету, која је говорила италијански и свирала клавир, али је исто као и кнегиња, током ручка, послуживала госте нимало се не уклапајући у европску слику једне принцезе. „Око једанаест сати звонило је за ручак. Слуге донеше воду за прање руку. Ушло се затим у обичну трпезарију где је све било постављено по француском начину. Кнез седе у чело стола, сви скинуше капе, а мали Михаило очита молитву, те седе он с једне стране оца, а Милан с друге. Љубица даде Милошу ракије, и она и принцеза Јелисавета стајаху са стране Књаза“. Посуђе је било лепо, уз сребрни есцајг из Беча с кнежевим монограмом, сребрне чаше с везеним грбом и шлифоване чаше. Почело се хлебом и сиром, а онда је дошла супа од пиринча, `говеђина`, кувано виме, јагњеће и пилеће печење, пржена риба из Мораве, кисело биволско млеко с прженим земичкама, а завршило се алвом и тортом. Поред житног хлеба служена је и врућа проја, а точено бело и црно смедеревско вино. После скоро једног сата, поново би се очитала молитва, још једном би сви опрали руке, а онда уз чашицу вина и шољицу кафе, разговарало се о политици – тако је изгледао ручак на кнежевом двору октобра 1829.

Лети кнез устаје пред зору, зими око шест сати, силази у двориште где га очекује околина. Прво почињу лаки, шаљиви разговори, а онда се прелази на озбиљне. Шест сати увече је време када наступа мир. У то доба кнез седа да игра карата, читају му се новине Peterburger Zeitung, Augsburger allgemeine Zeitung, Constitutronnel... Вечера се око 8 и иде на спавање у 9.

Песму која је посебно славила родољубље, женски понос и моралност компоновао је Исидор Бајић. Чућемо „Српкињу“, у извођењу сопрана Љубице Миладиновић, уз клавирску сарадњу професора Илије Рајковића.

Поштовани аудиторијуме,

На дан када је Милош покренуо Србију и својим ауторитетом, одлучношћу и дипломатијом успео да створи Кнежевину, представили смо вам делић културног и историјског наслеђа Србије.

Уједно смо на најпрофесионалнији начин презентовали рад Историјског архива Пожаревац.

Захваљујемо са Граду на пруженој подршци и помоћи – без разумевања не би било могуће остварење културне мисије Архива. Захваљујемо се на Вашој посети.“

Јасмина Живковић, Мср
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

ШКОЛА АРХИВИСТИКЕ - ТЕМАТСКИ СЕМИНАР О ЗАШТИТИ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ И РЕГИСТРАТУРСКОГ МАТЕРИЈАЛА СТВАРАЛАЦА УПРАВНЕ ДЕЛАТНОСТИ У БРАНИЧЕВСКОМОКРУГУ -

ПОЖАРЕВАЦ, 20. МАЈ 2015.

Историјски архив Пожаревац од свог оснивања посвећује значајну пажњу едукацији стручних кадрова за послове архивирања, односно канцеларијског пословања и заштите архивске грађе код стваралаца – правних лица. Према Програму рада Архива за 2015. годину, у првој половини ове године је припремљен тематски семинар о заштити архивске грађе и регистратурског материјала за ствараоце – органа управе и локалне самоуправе у Браничевском округу. У начелном и организационом смислу, Историјски архив Пожаревац је добио подршку од стране Браничевског управног округа у Пожаревцу. Тако је стручни састанак – Семинар о заштити архивске грађе органа локалне управе и самоуправе одржан 20. маја 2015. године у простору зграде градске управе Града Пожаревца.

Семинар је носио назив *Заштита архивске грађе и регистратурског (документарног) материјала органа управе и локалне самоуправе у Браничевском управног округу*. Замишљен и реализован у области заштите архивске грађе и регистратурског материјала једне провенијенције, односно стваралаца – регистратура једне врсте делатности, семинар је имао тематски, односно „групацијски“ карактер. Едукативни карактер семинара је био посвећен циљној групи коју су чинила одговорна лица запослена у органима управе и локалне самоуправе у Браничевском округу (Град Пожаревац, Општина Велико Градиште, Голубац, Жабари, Жагубица, Кучево, Мало Црниће, Петровац на Млави и градска општина Костолац). Семинару су присуствовали начелници општинских управа, одговорна лица у писарницама и архивари, као лица која су непосредно ангажована на пословима архивирања код ових регистратура. Евидентирано је присуство представника Града Пожаревца као и свих општина односно локалних управа и самоуправа у Браничевском округу. Такође, „едукативна врата“ су била отворена и свим другим заинтересованим лицима запосленим у регистратурама управне делатности.

Организациони део семинара успешно су реализовала одговорна лица Града Пожаревца и Браничевског управног округа, уз свесрдну подршку начелника округа, г-дина Александра Ђокића. Учеснике семинара су поздравили начелник Браничевског управног округа и директорка Историјског архива Пожаревац, др Јасмина Николић, чијим је обраћањем семинар и отворен.

Стручни део семинара припремило је Одељење заштите архивске грађе ван архива (спољна служба) Историјског архива Пожаревац. Овај део семинара је обухватао припрему писменог материјала и обезбеђивање примерка публикације *Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу*, аутора Јасмине Живковић *Мср,* који је достављен сваком учеснику семинара. Материјал је представила и семинар одржала Јасмина Живковић, дипломирани правник и мастер историчар, на радном месту вишег архивисте Историјског архива Пожаревац, одговорног за рад Одељења заштите ван архива, у виду усменог излагања и Powerpoint презентације. Аутор powerpoint презентације у стручном делу, у целини је Јасмина Живковић, док јетехнички део презентације обезбедио Мр Драган Шалер, сарадник Архива.Техничку подршку обезбедио је Историјски архив Пожаревац, чији су запослени - Мирјана Степановић,

Александар Ђокић и др Јасмина Николић
(фото: Историјски архив Пожаревац)

Даница Николић, Милан Станковић и Петар Винкић пружили неопходну техничку помоћ у реализацији семинара. Тимски рад стручних лица Архива и представника регистратура допринео је доброј организацији и стручном представљању задате теме - заштита архивске грађе органа управе и локалне самоуправе, као стваралаца исте.

Стручни састанак и рад се одвијао кроз представљање више тематских целина из области заштите архивске грађе и регистратурског материјала управних органа и органа локалне самоуправе, и то:

1. потреба и значај заштите архивске грађе и регистратурског материјала органа управе и локалне самоуправе: законодавно уређење заштите, права и обавезе стваралаца, практична примена законских и подзаконских прописа;

2. историјски архив као јавна установа надлежна за заштиту архивске грађе и регистратурског материјала;

3. архивско пословање и архивирање у органима управе и локалне самоуправе са методолошким приступом одабирања архивске грађе, изручивања безвредног регистратурског материјала и предаја надлежном архиву на даљу заштиту;

4. услови смештаја и техничка заштита архивске грађе и регистратурског материјала у органима управе и локалне самоуправе.

Последња тематска целина, на тему „Примена информационих технологија (електронско пословање) и едукација кадрова“, представљала је размену искустава, па се одвијала у облику интерактивног дијалога. Уредба о електронском канцеларијском пословању органа државне управе је Влада Републике Србије донела 2010. године.[1] Међутим, пракса у органима управе и локалне самоуправе, слично као и у другим државним органима и јавним установама, показује да код ових ствараоца ар-

Учесници семинара
(фото: Историјски архив Пожаревац)

1 Објављено у Службеном гласнику Републике Србије, бр. 40/2010.

Учесници семинара
(фото: Историјски архив Пожаревац)

хивске још увек није заживело електронско канцеларијско пословање (са образовањем електронске архиве). На основу тога, конкретнија разматрања ове теме могла би бити актуелна тек у будућем раду органа управе и локалне самоуправе.

По представљању материјала отворена је дискусија у којој су сви присутни активно учествовали. Постављена су питања од суштинске важности за поступак заштите архивске грађе и регистратурског материјала насталог радом регистратура управне делатности. Она су се односила, пре свега, на нормативну регулативу рокова чувања регистратурског материјала и услове смештаја, чувања и техничке заштите истог. Канцеларијско пословање је код ових стваралаца уређено *Уредбом о канцеларијском пословању органа државне управе*.[2] Из праксе Историјског архива Пожаревац може се констатовати да све управне регистратуре у Браничевском округу поступају у складу са поменутом *Уредбом*. Архивска грађе и регистратурски (документарни) материјал код ових стваралаца се редовно сређује и води Архивска књига.[3]

Проблем у овом делу заштите настаје код архивске грађе из старијег периода, према којој архивари и други одговорни чиновници у управи још увек немају адекватан однос. Део те архивске грађе, који још увек није предат архиву на даље чување, у појединим случајевима се налази у непотпуно сређеном стању.[4] Овај вид заштите и значајнији помак ка потпуном сређивању грађе биће квалитетнији и видљивији када свака управна регистратуре буде усвојила своју Листу категорија регистратурског материјала са роковима чувања, што је у складу са чл.38. ст.1. тач.3. *Закона о културним добрима*[5] обавезна да учини. Пракса управних регистратура је да примењују непосредно *Упутство о канцеларијском пословању органа државне управе*, са јединственом класификацијом предмета по материји,[6] коју сматрају јединственом листом категорија у државним органима. Упутсво у том смислу, по нашем мишљењу, предста вља само основ.

У складу са изнетим су представници регистратура истакли непостојање адекватног простора за смештај архивске грађе и регистратурског материјала, као један од основних проблема у области заштите превентивне заштите ове врсте архивалија. Архивски депои код управних регистратура су углавном смештени у подрумима, где су опасности од изливања подземних вода, поплава, глодара посебно изражене. Стога је и архивска грађа у оваквим смештајним условима изложена перманентној опасности од оштећења, уништења, губитка. На тај начин, заувек нестају драгоцена архивска документа о постојању и раду државних и органа локалне управе и самоуправе. Примера ради, само је у регистратури Град Пожаревац, услед поплаве која се догодила у депоима у подруму пре више година, уништена знатна количина архивске грађе за период од 1965. до 1976. године, настала у раду стручни служби тадашње општинске управе.[7]

2 Објављено у Службеном гласнику Републике Србије, бр. 80/1992.

3 ИАП, Одељење заштите архивске грађе ван архива (спољна служба), евиденције о регистратурама, 2009-2014.

4 ИАП, Одељење заштите архивске грађе ван архива (спољна служба), евиденције о регистратурама, 2009-2014.

5 Службени гласник Републике Србије, бр. 71/1994.

6 Службени гласник Републике Србије, бр. 10/93, 14/93.

7 ИАП, службене евиденције Одељења заштите архивске грађе ван архива (спољна служба), Досије регистратуре „Град Пожаревац“.

Јасмина Живковић, Мср
(фото: Историјски архив Пожаревац)

У основи овог проблема, на основу дисусије, могло се закључити, налази се недостатак новчаних средстава за правилно и законито уређење архиве. С обзиром да се ради о државним, управним и органима локалне самоуправе, који према Листи приоритетних регистратура, уживају првенствену заштиту када је архивска грађа у питању, мишљења смо да је то недопустиво. Немаран однос државе у целини према архивалијама које настају радом њених органа има несрећне последице које се дугорочно огледају у губитку идентитета једног народа и доказа о постојање у његове културе, државности, уређења, система.

Као резултат рада на овом семинару, предложени су Закључци и утврђени рокови у остваривању даље заштите архивске грађе и регистратурског материјала органа управе и локалне самоуправе. Међу њима, посебно је акцентована неопходност трајног и коначног регулисања проблема смештаја архивске грађе код ових регистратура. Предложено је да се на том плану покрене заједничка и енергична иницијатива, како би се на наредном састанку, планираном за следећу годину, могли видети конкретнији резултати.

Едукација одговорних лица органа управе и локалне самоуправе на подручју територијалне надлежности Историјског архива Пожаревац је замишљена као континуирани процес, те су планирани даљи стручни разговори у том погледу од вишестуке користи. Присуство представника свих органа управе и локалне управе у Браничевском управном округу, по први пут на тематском стручном саветовању посвећеном правним лицима из ове врсте делатности, говори о неколико значајних сегмената. Најпре сведочи о заинтересованости и разумевању потребе регистратура управне делатности као стваралаца да се архивска грађа и регистратурски материјал настали њиховим радом у целини заштити према законским прописима. Са друге стране, резултат је стручних напора Архива у области заштите архивске грађе органа управе и локалне самоуправе свих нивоа у Браничевском округу, у свим етапама настанка исте.

На основу тога, својим стручним и одговорним радом Историјски архив Пожаревац повећава углед и на још један, прави начин, представља јавности своју основну делатност - заштиту архивске грађе као културног добра, тог „осетљивог“ писаног „сведока“ историје, чији је значај немерљив не само за историјска, правна већ и шира научна истраживања.

Слободанка Цветковић
Историјски архив Пожаревац
Република Србија

ДАН ОТВОРЕНИХ ВРАТА АРХИВА 2015 „ЈА ♥ АРХИВ“

ПОЖАРЕВАЦ, 9. ЈУН 2015.

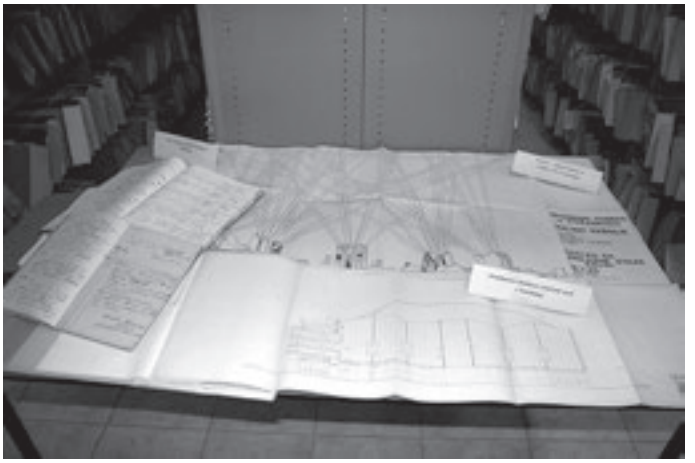

Поводом Међународног дана архива који се у свету обележава 9. јуна, Историјски архив Пожаревац је трећи пут за редом организовао манифестацију *Дан отворених врата архива* под слоганом „Ја ♥ архив“. Манифестација је организована 9. јуна 2015. на Међународни дан архива. Још израженије него прошле године, Архив је био усмерен на школску омладину. У непосредној сарадњи са директорима школа у Пожаревцу и околини, организован је долазак представника школа, деце и њихових професора историје. Мотив и циљ одржавања ове манифестације, поред обележавања Међународног дана архива и скретања пажње на важност архива као установа у којима се чува наша историја, јесте и упознавање школске омладине са Архивом као установом, његовом делатношћу и резултатима рада. Манифестација је реализована у депоу Историјског архива Пожаревац. Наше најмлађе суграђане поздравила је мр Драгана Милорадовић-Николић, виши аривист ИАП. Потом је за посетиоце архивист Слободанка Цветковић одржала презентацију под називом „Ја ♥ архив“ кроз коју су се упознали са архивом, архивском грађом, послом архивисте и Историјским архивом Пожаревац као установом културе. Посетиоцима је на примерен начин објашњена функција архива и његова основна делатност по питању евидентирања, прикупљања, пријема архивске грађе, сређивања, обраде, објављивања информативних средстава и саме грађе, односа са јавношћу путем презентовања архивске грађе кроз изложбе и публи-

кације, као и важност микрофилмова-ња и дигитализације као облика трајне заштите. Кроз презентацију је представљен Историјски архив Пожаревац као установа културе, дати су подаци о његовом оснивању, количини архивске грађе коју чува, регистратурама које територијално надзире, броју фондова и збирки, богатој билиотеци.

Посетиоци су уз стручно вођење архивиста прошетали кроз архивске депое где су кроз изложбену поставку била презентована интересантна документа које Архив чува. Тако су могли да виде план града Пожаревца на немачком језику из 1943. године, Пожаревачки лист *Грађанин* који је у Пожаревцу излазио од 12. децембра 1887. до 6. априла 1941.

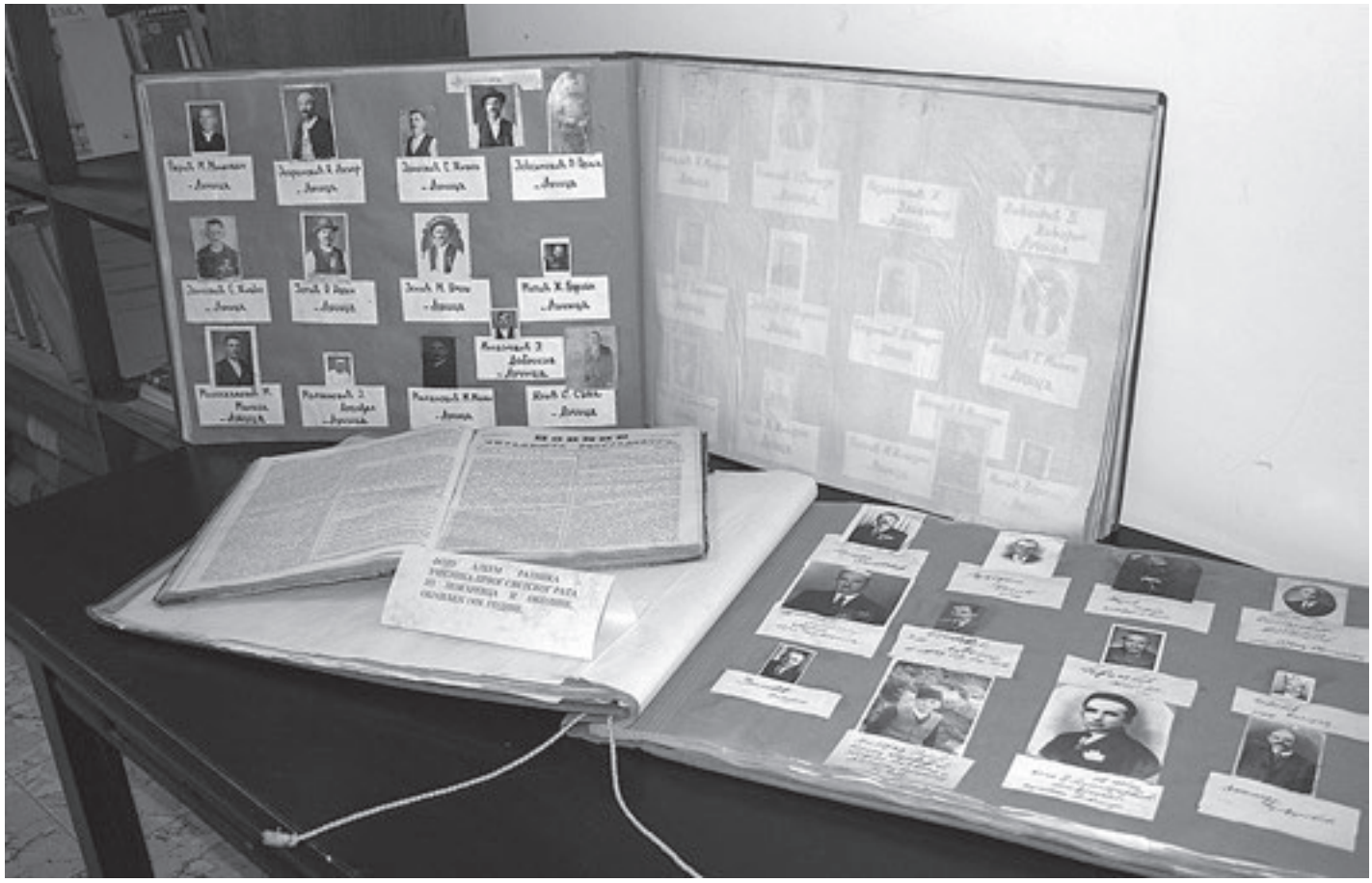

Сл. 1-4: Изложбена поставка у депоима[1]

1 Фотографије у тексту (1-4, 6-20):
Историјски архив Пожаревац (снимио: Милан Станковић)

Сл. 5. Насловна страна Power Point презентације „Ја ♥ архив“, С. Цветковић

и био хроничар догађаја у Пожаревачком округу преко пола века, затим фото-албуме са фотографијама носилаца Албанске споменице из нашег краја. Посебну пажњу школске омладине привукла је изложена документација основних и средњих школа у Пожаревцу, ђачке књижице Пожаревачке гимназије из времена бугарске окупације (школске 1917/1918.), уписнице Пожаревачке гимназије, Књига записника гимназијске ђачке дружине *Развитак* из 1919. године, документа и уписнице Државне трговачке академије која је била претеча данашње Економско-трговинске школе, затим Главну књигу ученика Пољопривредне школе у Пожаревцу из времена немачке окупације у Другом светском рату, документа Државне народне школе Пожаревац у оквиру које су радиле данашње основне школе у Пожаревцу... Ученицима су представљене и фотографије старог Пожаревца. У соби депоа у којој се чува претежно грађа предузећа преузета након стечаја, представљена је архивска грађа тих предузећа, плакете, повеље, похвалнице, памфлети са производним програмом, што је изазвало

посебно занимање присутних. Посетиоцима су приказани и грађевински пројекти значајних објеката у граду – идејно решење за Спомен парк „Чачалица“, пројекат за Спортску халу у Пожаревцу, а из архивског фонда Општа болница Пожаревац Књиге порођаја с почетка друге половине 20. века.

Ученици пожаревачких основних школа су показали велико интересовање, постављали бројна питања о условима и начину чувања архивске грађе, температури, влажности ваздуха. За све посетиоце били су припремљени пригодни поклони у виду публикација архива, рекламног и промотивног материјала, плаката, разгледница, позивница, фотографија и др... За школске библиотеке школа које су учествовале у манифестацији Архив је обезбедио вредан

поклон у виду најновијих издања Историјског архива Пожаревац која обрађују теме из историје нашег града и околине, као и за њихове наставнике.

Архивске депое тога дана посетили су ученици основних школа „Краљ Александар“, „Доситеј Обрадовић“, „Свети Сава“, „Десанка Максимовић, „Вук Караџић“ из Пожаревца, „Јован Цвијић“ из Костолца, „Херој Роса Трифуновић“ из Александровца, као и пожаревачких средњих школа, Гимназије, Медицинске и Економско-трговинске школе. У једном дану кроз архивске депое је прошло готово 400 ученика, њихових професора, директора и заинтересованих грађана Пожаревца и околине. Настојаћемо да следеће године ова манифестација буде још боље промовисана и да привуче што већи број нарочито младих, како из Пожаревца, тако и из других места за које је Архив територијално

Сл. 6-13: Ученици у депоу Архива

надлежан. Ово је свакако најмасовнија манифестација коју је Архив до сада организовао и која је привукла тако велики број посетилаца у једном дану. Размотриће се могућност да се ова манифестација због великог интересовања следеће године продужи на више дана.

Не можемо да не споменемо несебично ангажовање наших колега, Мирјане Степановић, Данице Николић, Горана Митића, Весне Џанић и Мирјане Урошев у припреми манифестације, као и мр Драгане Милорадовић-Николић, Јасмине Живковић, Наташе Милошевић Дулић, Петра Винкића, Живислава Антонијевића и Милана Станковића током релизације. Наравно, без подршке и разумевања директора др Јасмине Николић ова манифестација не би заживела.

Сл. 14-17: Разгледање поставке и депоа са архивском грађом

Сл. 18 и 19: Пригодни поклони за ученике – издања ИАП, уписивање у Књигу утисака

Мото овогодишње манифестације био је „Ја ♥ архив“. Надамо се да су са тим осећајем наши млади посетиоци и отишли из просторија Депоа пожаревачког Архива и да ће овај сусрет са Архивом утицати на њихов будући однос према Архиву, архивској грађи и историји.

Сл. 20: Колектив Историјског архива Пожаревац на дан манифестације

Татјана Маричић, Мср
Министарство просвете Републике Србије, Београд
Зденка Миливојевић, Мср
Основна школа "Митрополит Михаило", Сокобања
Република Србија

UDK: 069.12
37.03-057.874:316.722

ИНТЕРКУЛТУРАЛНО УЧЕЊЕ У МУЗЕЈУ

Сажетак: У раду се истиче значај музеја за интеркултурално учење, а самим тим и њихов значај за демократски развој Србије као вишенационалне и мултикултурне заједнице. Од музеја се очекује да могу деловати у правцу мењања стереотипа, разбијања предрасуда, па све до изградње интеркултуралних компетенција које доприносе духу солидарности и сарадње међу различитим појединцима и групама у друштву.

Кључне речи: музеји, интеркултурално учење, културне разлике, образовање

УВОД

Интеркултурална димензија је једна од темељних одредница за целоживотно учење које је идентификована Међународна комисија за образовање за 21.век истичући четири стуба образовања у будућности: учити да знам, учити да урадим, учити да живим заједно са другима и учити да будем. Министарска конференција у Атини 2003. године, потврдила је интеркултурално образовање као општи политички циљ, уз јасно структуриране одреднице, где се нагласак ставља на учење како да се живи са другима. У том контексту, учити живети са другима значи развијати разумевање за друге и уважавање узајамне зависности у духу поштовања вредности плурализма, међусобног разумевања, мира и културне различитости. Укратко, ученици треба да стекну знања, вештине и вредности које доприносе духу солидарности и сарадње међу различитим појединцима и групама у друштву. Потребно је поћи од системског упознавања различитих култура, разумевања културних разлика, према откривању властите културе кроз интеркултурална искуства.

МУЗЕЈИ И ИНТЕРКУЛТУРАЛНО УЧЕЊЕ

Општи развој наших друштава, економски и технолошки развој, стварају ново окружење и намећу нове захтеве за сваки сектор људског деловања. Једно од најзначајнијих питања савременог друштва јесте питање заједничког живота различитих култура, њиховог сусретања, прожимања и дијалога. Мултиетничност, мултикултуралност и интеркултуралност је реалност већине друштава данас (Костовић и Ђерманов, 2006), а интеркултурално образовање представља темељ за разумевање глобалних промена и деловања. Више него икада, образовање данас мора да узме у обзир мултиетнички, мултикултурни карактер друштва, да буде отворено за различитости, оно мора да буде интеркултурално. Тежња ка развоју интеркултуралности у образовању представља адекватан одговор новим образовним потребама друштва, јер интеркултурализам је један савремени облик васпитања и образовања за живот у демократији и културном плурализму (Хрватић, 2001). Поседовање знања о различитости је потребно не само као вредност, већ служи и као полазна основа, од које се креће у трагању за односом и искуством. Уважавање и подржавање различитости у свим областима људског живота само су једна од две кључне димензије интеркултурног образовања. Другу димензију чини снажно промовисање равноправности и људских права, који од сваког појединца захтева да познаје властиту културу да би био способан да разуме културе других (Михић и Михић, 2003).

За демократски развој Србије као вишенационалне[1] и мултикултурне заједнице важно је да млади препознају квалитет живота у друштву у којем живе припадници различитих култура и његове предности.

Специфичне друштвене прилике протеклих деценија, на територији Републике Србије карактерише велики број друштвених промена. Деца и млади људи су одрастали у различитим политичким режимима, живели под санкцијама и били окружени оружаним сукобима на територији бивше Југославије. Они су одрастали у изолацији и сиромаштву, без одговарајуће друштвене бриге, суочени су са насиљем, проблемима злоупотребе дрога, деликвенцијом и измењеним системом вредности у односу на систем вредности својих родитеља (Попадић, 2009).

Свакодневно искуство указује на то да су млади у Србији ниског степена толеранције када су у питању разлике у погледу културе, националности, као и многе друге, а уочен је и висок степен вршњачког насиља.

Истраживање које су спровели (Михић и Михић, 2003), а бави се питањем изражености етичке дистанце код ученика трећег и четвртог разреда и њихових родитеља, показује да је много израженија етичка дистанца код ученика, него код родитеља. Постојање негативне корелације између степена етничке дистанце и оцене важности познавања културе других народа је оно што треба да забрине. Ипак, истичу да се на овом проблему може радити (Михић и Михић, 2003). Препоручују да оно што можемо учинити јесте да покушамо децу да научимо културама других народа, поготово оних народа који живе са нама и да тиме на почетку смањимо утицај непознатог на настанак етничке дистанце.

Постоји и проблем недовољног познавања историје и културе сопственог народа, као и традиције повезаности и сарадње са другим етничким заједницама.

У том контексту музеји, односно културна баштина која се налази у њима пружају многе изазове и ослонце за учење у заједници. Музеји представљају велики потенцијал за развој циљева интеркултуралног образовања, јер имају могућности да делују у правцу грађења квалитетних односа међу људима (Милутиновић 2006). Ако музеје ставимо у фокус интеркултурног образовања и васпитања може се рећи да они пружају могућности за боље разумевање култура у модерном друштву, јер нуде могућности усвајања знања о културама група и развијања критичког духа. Сусрет са музејима нуди повећану способност комуникације између људи из различитих култура, флексибилнији став према културним различитостима у друштву и већу спремност људи да се активно укључе у социјалну интеракцију са људима другог културолошког порекла (Ouellet, 1991. prema Peroti,1995) .

Интеркултурализам наглашава односе међу културама и неопходност њихове интеракције, која подразумева присуство узајамне заинтересованости, прихватања и поштовања, где управо музеји могу помоћи. Они су места за интеркултурално учење, учење базирано на искуству у сусрету са реалним предметима као трајним изворима информација. Садрже богатство реалних ствари, тако да је интеркултурално учење повезано са интеракцијом различитих култура, јер како Пероти наглашава да интеркултурално образовање, а самим тим и интеркултурално учење мора се усредочити на интеракцију, не на апстракцију (Peroti, 1995,стр. 78).

МУЗЕЈСКИ КОНТЕКСТ ИНТЕРКУЛТУРАЛНОГ УЧЕЊА

У студији *Комбинована методологија у истраживању ученичких перцепција музеја*, где је основа истраживања је био педагошки експеримент приказано је истраживање димензија ученичке перцепције музеја. Главни циљ истраживања био је могу ли и у којој мери, дидактички структуриране музејске активности и материјали допринети стварању позитивне перцепције музеја код ученика млађег школског узраста (Кисовар-Иванда и Батарело Кокић, 2010). У истраживању је коришћен комбиновани методолошки приступ, где су се квантитативни подаци прикупљали попуњавањем анкетних упитника од стране ученика како би се испитали њихови ставови. Квалитативни подаци прикупљани су путем ученичким цртежа и слободним писаним исказима и аудио-снимака њихових групних расправа. Налази овог

1 Према подацима пописа становништва из октобра 2011, у Републици Србији било је 7 186 862 становника, од чега су 6,0 милиона или 83,3% укупног становништва Срби. На другом месту су Мађари са 253,9 хиљада (3,5%), следе Роми са 147,6 хиљада (2,1%) и Бошњаци са 145,3 хиљада (2,0%), а све остале етничке групе појединачно имале су удео мањи од 1%. У односу на претходни попис број становника смањен је за више од 311 хиљада.

истраживања показују висок степен повезаности нивоа дидактичког структурирања музејских садржаја и активности с варијаблама ученичке перцепције властитог задовољства музејским активностима, подстицајношћу музејског искуства у односу на активности школског учења, као и подстицајности музејског искуства у односу на ученичке активности у слободном времену. Већи број ученика експерименталне групе (31,50%), у односу на контролну групу (15,27%) кроз анализу ученичких цртежа исказује знатно већу усмереност на социјалне интеракције на нивоу дете - одрасла особа што показује да ученичка перцепција музеја зависи и од структуираних музејских активности који доводе до позитивне ученичке перцепције музеја. Како Кисовар-Иванда и Батарело Кокић (2010) истичу, уочљив је врло сличан ниво перцептивне усмерености ученика обе групе на музејске експонате. У писаним исказима уочљиво је да ученици експерименталне групе као предмете који остављају највећи утисак најчешће наводе накит (50,68%), као и стаклене предмете у кућама (34,24%). Ови налази су веома охрабрујући, с обзиром да говоре о повезаности подстицајности музејских посета и различитих ученичких активности са варијаблама ученичке перцепције музеја. Резултати ове студије дају добре препоруке да дидактички структуриране музејске активности и материјали могу допринети стварању позитивне перцепције музеја код ученика.

Ако је интеркултурално учење лични процес усвајања знања, ставова или понашања које се мора усредочити на интеракцију (Peroti,1995), посматрано у ширем контексту, оно мора бити повезано са интеракцијом различитих култура, јер означава разумевање како људи различитог порекла могу да живе заједно у миру, као и процес који је потребан да се такво друштво изгради. Темељна одредница интеркултурног учења мора бити изградња „интеркултуралног друштва“, јер је то процес који доводи до постепених и значајних промена у свим аспектима живота и рада. Како музеји по својој природи и функцији укључују вишедимензионалне аспекте људских култура, који су представљени кроз време и простор поред могућности усвајања знања о културама других и развијања критичког мишљења, они нуде и препознавање основних одлика људске природе као нечег заједничког (Ouellet, 1991. prema Peroti, 1995) .

Музеји омогућавају појединцима да активно разумеју властити културни идентитет и локалну традицију (Гајић и Милутиновић, 2009) обезбеђујући контекст за боље разумевање култура у модерном друштву, захтевајући да познаје властиту културу да би био способан да разуме културе других (Михић и Михић, 2003).

Поставке и колекције музеја истичу целовитост и вишеслојност друштвених заједница и повезују их са универзалним људским искуствима (Милутиновић & Гајић & Клеменовић 2008). Контекст, који нуде музеји, носи изузетан образовни потенцијал који је неопходно користити у раду са ученицима, уважавајући основне принципе интеркултуралности као што су :

- отвореност ка другима,
- активно поштовање различитости,
- узајамно разумевање,
- активну толеранцију,
- уважавање друге културе,
- обезбеђивање једнаких могућности, и
- борбу против дискриминације.

Укратко, ученици треба да стекну знања, вештине и вредности које доприносе духу солидарности и сарадње међу различитим појединцима и групама у друштву. Потребно је поћи од системског упознавања различитих култура, разумевања културних разлика, према откривању властите културе кроз интеркултурална искуства.

Овај приступ је вишеструко потврђен у многим европским документима, али и у програмима и иницијативама појединих невладиних организација и даје неке опште смернице за спровођење методологије која је прилагођена интеркултурализму.

УНЕСКО у својем документу *UNESCO Guidelines on Intercultural Education*[2] даје принципе и смернице интеркултуралног образовања. Ти принципи су следећи:

- Интеркултурално образовање поштује културни идентитет ученика кроз пружање културално одговарајућег и респонзивног квалитетног образовања за све.
- Интеркултурално образовање пружа свим ученицима културална знања, вештине и ставове који су им неопходни да буду активни и одговорни грађани друштва.

2 UNESCO Guidelines on Intercultural Education, Education Sector,UNESCO, (ED-2006/WS/59) - CLD 29366, Paris, 2006.

- Интеркултурално образовање пружа свим ученицима културална знања, вештине и ставове који их оспособљавају да доприносе поштовању, разумевању и солидарности међу појединцима, етничким, социјалним и културним групама и нацијама.

УНЕСКО у свом документу даје неке смернице за методологију која би се требала спроводити да се задовоље горе наведени принципи. Смернице се још увек односе на то шта би требало радити, а не како. Тако се за спровођење првог принципа наводе следеће методе учења:

1. Треба примењивати оне методе које су културално примерене, нпр. кроз интеграцију традиционалних педагогија и коришћење традиционалних облика медија као што су: причање прича, позориште, поезија и песме.

2. Такође, те методе треба да буду базиране на практичним и контекстуалним техникама учења које укључују: активности које су резултат сарадње са културним установама; излети и посете локацијама и знаменитостима и продуктивне активности које су повезане са друштвеним, социјалним, културалним и економским потребама.

Основни циљ интеркултуралног образовања је да промовише и развије капацитете оних који уче за међусобну интеракцију и комуникацију са светом који их окружује. Музеји пружају могућност као места где се може развијати интеркултурна компетентност, тј. способност да се културне разлике препознају и користе као један од ресурса за учење (Berthoin-Antal, A. Friedman,V., 2003, према Гошовић и сар., 2009).

ЗАКЉУЧАК

Систематски аспекти искуствене природе учења у музејима пружају могућност унапређивања образовне праксе која би требала да обухвати и промовише факторе као што су отвореност ка интеркултуралном прожимању и интеркултуралном учењу, спремности да се признају и користе мултикултурализам и културне разноликости као ресурс за учење (Петровић, 2006). Од музеја се очекује да могу деловати у правцу мењања стереотипа, разбијања предрасуда, па све до изградње интеркултуралних компетенција које доприносе духу солидарности и сарадње међу различитим појединцима и групама у друштву како би били у стању да задовоље потребе ученика различитих културних и етничких припадности (Петровић, 2011).

РЕЗИМЕ

Ако интеркултуралност схватимо као простор за размену и сусретање различитих реалности, онда за интеркултурално учење можемо рећи да је то начин живота, јер почива на личном искуству. У том контексту музеји, односно културна баштина која се налази у њима, пружају многе изазове и ослонце за учење у заједници. Музеји представљају велики потенцијал за развој циљева интеркултуралног образовања, јер имају могућности да делују у правцу грађења квалитетних односа међу људима, може се рећи да они пружају могућности за боље разумевање култура у модерном друштву, јер нуде могућности усвајања знања о културама група и развијања критичког духа. Сусрет са музејима нуди повећану способност комуникације између људи из различитих култура, флексибилнији став према културним различитостима у друштву и већу спремност људи да се активно укључе у социјалну интеракцију са људима другог културолошког порекла. Од музеја се очекује да могу деловати у правцу мењања стереотипа, разбијања предрасуда, па све до изградње интеркултуралних компетенција које доприносе духу солидарности и сарадње међу различитим појединцима и групама у друштву.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Berthoin-Antal A., Friedman,V. (2003). Negotiating Reality as an Approach to Intercultural Competence.*Discussion Paper SPIII* 2003 –101. Wissenschoftzentrum Berlin fur Sozialforschung (WZB).
2. Gajić O. & Milutinović J. (2009): Intercultural Dialogue in Education. Critical Reflection in the Museum Context/ Interkulturalni dijalog u obrazovanju – kritička refleksija u muzejskom kontekstu, *Odgojne znanosti/Educational Sciences*, Zagreb, No 1 (19), vol. 12 (2010), p.p. 151 -165.) Preuzeto 13.6. 2015.: http://hrcak.srce.hr/odgojne-znanosti?lang=en
3. Gošović R., Mrše S., Jerotijević M, Petrović D. i Tomić V. (2009). *Vodič za unapređenje interkulturalnog*

obrazovanje. Beograd: Grupa MOST i Fond za otvoreno društvo.

4. Hrvatić N. (2001). Metodologijske paradigme interkulturalnog odgoja i obrazovanja. U knjizi Rosić V. *Teorijsko – metodološka utemeljenost pedagoških istraživanja* (str. 241 – 247.). Rijeka: Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci, Odsjek za pedagogiju.
5. Kisovar-Ivanda T.,Batarelo Kokić, I. (2012) Kombinirana metodologija u istraživanju učeničkih percepcija muzeja (Mixed Methods Research in the Study of Students' Perception of Museum) u Pedagogija i kultura: teorijsko-metodološka određenja pedagogijske znanosti, (ured.) Hrvatić Neven ; Klapan, Anita, Zagreb, Hrvatsko pedagogijsko društvo, (str. 198-206).
6. Kostović S., Đermanov J. (2006). Izazovi interkulturalizma i škola. U [ur. LjSubotić] *Susret kultura – Zbornik radova /IV međunarodni interdisciplinarni simpozijum*, 1-2. decembar 2004, (str. 879-886). Novi Sad: Filozofski fakultet.
7. Milutinović J. (2006). U susret promenama sistema vaspitanja i obrazovanja – muzeji kao paradigma učionice van škole; u E. Kamenov (ur.): *Razvoj sistema vaspitanja i obrazovanja u uslovima tranzicije* (250–264). Novi Sad: Filozofski fakultet. Preuzeto 25.5.2015. sahttp://muzejska-edukacija.com/u-susret-promenama-sistema-vaspitanja-i-obrazovanja-muzeji-kao-paradigma-učionice-van-skole
8. Milutinović J., Gajić, O., Klemenović J., (2008). „Muzeji kao centri učenja: Umetnička dela u funkciji razvoja percepcije i dečjeg stvaralaštva", u *Oseti umetnost: intekulturalno iskustvo u muzejskoj edukaciji*, ur. B. Kulić & Đ. Randaco (Novi Sad: Galerija Matice srpske): 119-265.
9. Mihić V., Mihić I. (2003). Poznajem, prihvatam, poštujem-istraživanje etničke distance kod dece i njihovih roditelja. *Psihologija*, 2 (str. 167-182).
10. Ouellet F. (1991). *L'Education interculturelle-essays sur contenu de la formation des maitres*. Paris: Editions L'Harmattan.
11. Perotti A. (1995). *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*. Zagreb: Educa.
12. Petrović D. (2011). How do teachers perceive their cultural intelligence? *Procedia – Social and Behavioral Sciences,* Vol. 11, pp. 276-280.
13. Petrović D. (2006). Interkulturalno (ne)razumevanje. U D. Popadić (ured.) *Uvod u mirovne studije – drugi tom* (str. 67-87). Beograd: Grupa MOST.
14. Popadić D. (2009). *Nasilje u školama*. Beograd: Unicef, Institut za psihologiju.
15. UNESCO (2006). *Guidelines on Intercultural Education*. Paris: UNESCO. Preuzeto 12. 6. 2015. sa http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001478/147878e.pdf

Оливер Стокић[1]
Татјана Јовановић Негоицић[2]
Вера Зарић Митровић[3]
Народна библиотека ,,Илија М. Петровић''
Пожаревац
Република Србија

ЈАВНЕ НАБАВКЕ У КУЛТУРИ И БИБЛИОТЕЧКОЈ ДЕЛАТНОСТИ -ПОСТУПАК ЈАВНИХ НАБАВКИ КЊИГА У НАРОДНОЈ БИБЛИОТЕЦИ ”ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ” ПОЖАРЕВАЦ -

Сажетак: Овај рад се бави проблематиком јавних набавки у Републици Србији, са посебним освртом на јавне набавке у култури и библиотечкој делатности, од доношења првог законског решења, правног основа, анализе стања, сагласности са међународним правом и директивама Европске уније.

Кључне речи: јавне набавке, ЕУ, јавне финансије, култура, финансирање, установе културе, библиотечка делатност, јавне набавке књига у библиотеци

Појам, настанак и анализа јавних набавки у Србији

Под јавним набавкама подразумевамо набавку добара, прибављање услуга или уступање извођења радова од стране државног органа, организације, установе или других правних лица који се, у смислу закона, сматрају наручиоцима, на начин и под условима прописаним законом.

Наручиоцем се у смислу актуелног *Закона о јавним набавкама* сматра:

1) корисник буџетских средстава, организација за обавезно социјално осигурање и њени корисници, у смислу закона којим се уређује буџетски систем;
2) правно лице основано у циљу обављања делатности које су у општем интересу, уколико је испуњен неки од следећих услова:
   (1) да се више од 50 % финансира из средстава нару чиоца;
   (2) да надзор над радом тог правног лица врши нару чилац;
   (3) да више од половине чланова органа управљања тог правног лица чине представници наручиоца;
3) јавно предузеће.

Влада, на предлог министарства надлежног за послове финансија и Управе за јавне набавке на почетку буџетске године утврђује списак наручилаца.

Списак наручилаца објављује се у „Службеном гласнику Републике Србије“ и на Порталу јавних набавки.

Лица која нису на списку из става 2. Овог члана, а која испуњавају услове из става 1. овог члана дужна су да примењују овај закон.[4]

1 oliverstokic@gmail.com
2 tanjaj80@yahoo.com
3 vzaric.mitrovic@yahoo.com

4 *Закон о јавним набавкама, (Службени гласник РС,* бр. 124/2012).

Одредбама Директиве Европске Уније која се односи на склапање уговора у име државе, регионалних или локалних власти и других тела којима управљају тела јавног права подлеже поштовању основних начела Европске уније,[5] инплементираних у наш правни систем *Законом о јавним набавкама*, кроз Начело ефикасности и економичности, Начело обезбеђивања конкуренције, Начело транспарентности поступка јавне набавке, Начело једнакости понуђача, Начело заштите животне средине и обезбеђивање енергетске ефикасности и као такви, критеријуми повезани са садржајем уговора не дају неограничену слободу избора јавним наручиоцима.

Овом приликом треба нагласити да је нови *Закон о јавним набавкама* донет и након Извештаја о напретку Србије за 2010. годину,[6] у којем се између осталог каже: „Једно од основних начела јавне набавке јесте начело транспрарентности поступака јавне набавке које се материјализује пре свега из оглашавања, односно објављивања огласа о јавним набавкама чиме се обезбеђује што већа конкуренција међу понуђачима“. (Приговори се односе на *Закон о јавним набавкама* из 2008. године).[7]

Велики проблем у овом погледу уочен је у погледу Правилника о јавним набавкама мале вредности,[8] који је противан одредбама Закона о јавним набавкама.

„Проблем је већи из разлога што наручиоци у случају ове колизије примењују правни акт ниже снаге, што је противуставно.

Конкретно, проблематичне су одредбе Правилника о:

- нижем степену доказивања конкурсних услова на страни понуђача,
- нижем степену садржине обавезне конкурсне документације,
- примени наруџбенице у случајевима хитних набавки уместо преговарачког поступка како је предвиђено *Законом о јавним набавкама*”.

У Србији је први *Закон о јавним набавкама* усвојен у јулу 2002.године,[9] заснованом на моделу UNICITRAL,[10]на основу Резолуције Генералне скупштине 66/95 односно КомисијеУједињених нација за међународно трговинско право - Модел закона о јавним набавкама.[11]

Новина коју је увео овај закон је што је образована Управа за јавне набавке, као посебна организација за обављање стручних послова у области јавних набавки ради обазбеђивања услова за економичну, ефикасну и транспарентну употребу јавних средстава за јавне набавке и подстицања конкурентности и равноправности понуђача у поступцима јавних набавки. Управа за јавне набавке, као субјект обезбеђивања правне заштите понуђача, у свим стадијумима поступка јавне набавке, обезбеђује преко Комисије за заштиту права понуђача која се образовала при Управи.[12]

Убрзо након усвајања иако добра основа за успостављање система јавних набавки, јавила се неопходност измене законског оквира услед низа недостатака као што су:

- Понуђена цена која је варирала од понуђача до понуђача, а која се узимала као главни критеријум, док се квалитету придавао мањи значај.
- Поједностављено схватање послова јавних набавки од стране руководилаца управних органа и директора, без сагледавања њиховог значаја и комплексности, а услед нерасполагања потребним капацитетима и одвајањем од послова планирања, праћења и извршења уговорних обавеза, послови јавних набавки су били знатно потцењени и имали су статус чистих административних послова.

5 Direktiva Europskoga parlamenta i Vijeća2004/18/EZ od 31. ožujka 2004. *O koordinaciji postupaka za dodjelu ugovora o javnim radovima, ugovora o javnoj nabavi robe te ugovora o javnim uslugama (SL L 134, 30. 4. 2004.),http:// www.sredisnjanabava.hr/.../32004L0018.pdf* (преузето 05.12.2014).

6 Европска Комисија Брисел,*SEC(2010) 1330- Извештај о напретку Србије за 2010. годину. стр. 31-32. , http:// www.europa.rs/sw4i/download/files/cms/attach?id=1*(преузето 05. 12.2012).

7 *Закон о јавним набавкама,* (*Службени гласник РС*, бр. 116/08).

8 Правилник о поступку јавне набавке мале вредности, (*Службени гласник РС*, бр.50/2009 од 10.07.2009. године).

9 *Закон о јавним нбавкама*,(*Службени гласник РС*, број 39/02)

10 United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). *UNCITRAL Model Law on Public Procurement*, United Nations, New York, 2014.,http://www.uncitral.org/ (преузето 5. 12. 20114).

11 General Assembly resolution, United Nations Commission on International Trade Law. *Model Law on Public Procurement*(2205 (XXI) of 17 December 1966).,http://*www.un.org/en/ga/sixth/67/UNCITRAL.shtml* (преузето 5. 12. 20114).

12 Управа за јавне набавке, http://*www.ujn.gov.rs/*

- Одсуство професионализације, као и недовољна обука намењена службеницима за јавне набавке такође су условили доношење првих амандмана на поменути *Закон* и то 1.јула 2004.године.[13]

Међутим, ове измене нису биле значајнијег обима и нису задовољиле ни потребе наручилаца ни понуђача, па се кренуло у креирање новог *Закона о јавним набавкама,* који је ступио на снагу 6. јануара 2009.[14]

Овим *Законом* је у већем обиму обухваћена материја о јавним набавкама из директива Европске уније.

Успостављен је интернет портал за објављивање огласа о јавним набавкама, уведена сертификација службеника за јавне набавке, успостављена је Републичка комисија за заштиту права у поступцима јавних набавки као потпуно независно парламентарно тело.

Имајући у виду сталну потребу хармонизације прописа са прописима Европске уније[15], као и низа озбиљних приговора и недостатака, Народна скупштина је 29. децембра 2012. године усвојила актуелан *Закон о јавним набавкама,* ступио на снагу 6. јануара 2013. године, а чија је примена је била предвиђена од 1. априла 2013. године.

У Закључку Годишњег Извештаја Европске комисије о напретку Србије за 2014. годину у поглављу о Јавним набавкама стоји:

"Остварен је добар напредак у области јавних набавки. Треба наставити са јачањем капацитета УЈН. Националну стратегију и акциони план за унапређење система јавних набавки треба ажурирати. Уопштено посматрано, у усклађивању у области јавних набавки забележен је умерен напредак. "[16]

13 Закон о изменама и допунама *Закона о јавним набавкама (Службени гласник РС, број 55/04)*

14 *Закон о јавним набавкама, (Службени гласник РС, број 116/08)*

15 Процес инкорпорирања међународног права у наш правни систем се обавља или кроз процес инплементације правних прописа, (превођење текста и његово усвајање без измена и допуна у Народној скупштини), или кроз процес хармонизације, (усвајање новог прописа који је у складу са међународним правом или правом Европске уније, односно конкретном директивом).

16 *Годишњи извештај Европске комисије о напретку Србије за 2014.* годину у поглављу о Јавним набавкама стр. 42., http://*www.seio.gov.rs/dokumenta/eu-dokumenta.211.html. (преузето 12.12.2014)*

Јавне набавке у культури

Наручиоцима у области културе у смислу *Закона о јавним набавкама*, сматрају се индиректним буџетским корисницима.

Према одредбама *Закона о јавним набавкама* из 2002. године, у култури и посебно библиотекарству, када су у питању набавке књига, наручиоци су правни основ за изузеће из поступака јавних набавки тражиле по два основа:

1. Додели уговора у поступку са погађањем без претходног објављивања и после претходног објављивања када из објективних разлога или из разлога повезаних са заштитом искључивих права, набавку могу испунити само одређени испоручиоци добара, пружаоци услуга или извођачи радова.[17]
2. Додели уговора без претходног објављивања, када због објективних разлога или због разлога који су повезани са заштитом искључивих права уговор може испунити само одређени снабдевач или пружалац услуге, или ако наступене предвиђене околности на које наручилац није могао да утиче и због којих наручилац није могао у прописаном року да спроведе поступак са јавним позивом.[18]

Законом су, између осталих поступака, били предвиђени и:

Рестриктивни поступак у којем су понуде дају само они понуђачи које је наручилац позвао пошто су претходно установљене њихове квалификације (кандидати);

Поступак са погађањем у којем наручилац преговара са испоручиоцима добара, пружаоцима услуга или извођачима радовао свом избору и о условима уговора;

Поступак јавне набавке мале вредности у коме је наручилац дужан да прибави најмање три понуде. С обзиром на скромна средства којом су установе културе, посебно библиотеке, располагале, то је фактички значило да се поступци јавних набавки, у највећој мери, нису ни спроводили.

Тај тренд се наставио све до дошења *Закона* из 2008. године.

17 На основу члана 23. став 1. *Закона о јавним набавкама, (Службени гласник РС, број 39/02)*

18 На основу члана 12. став. 2. и 3. *Закона о јавним набавкама, (Службени гласник РС, број 39/02)*

Ступањем на снагу *Закона о јавним набавкама* из 2012. године, приметан је знатан раст поступака јавних набавки, као и броја закључених уговора.

Јавне набавке наручилаца из области културе												
година	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.*	2013.	2014. прво полугод.
број закључених уговора	195	253	208	165	165	220	261	433	313	83.487*	3.734	930
уговорена вредност (у хиљадама динара)		217.819	14.875	152.485	122.587	109.910	91.992	83.693	111.249	297.345.078*	3.873.300	775.468

Прилог1

Прилог 1: Учешће установа културе у јавним набавкама за период 2003-2014. год.[19]

* Подаци за 2012. годину се односе на укупан број јавних набавки у Србији са укупном уговореном вредношћу

Јавне набавке у библиотечкој делатности

Систем јавних набавки у библиотечкој делатности је специфичан, обзиром да су предмет највећег броја набавки књиге, као добра која библиотеке користе у обављању своје делатности.

Полазећи од законског оквира набавке по систему јавних набавки, која књигу третира као сваку другу робу[20],где је цена искључиви критеријум, библиотеке су суочене са неколико проблема:

Књига је за библиотеку најзначајнији фактор и основно средство рада, па приликом куповине, критеријуми који опредељују избор књига превасходно треба да задовоље квалитет, а не квантитет и најнижу цену набавке, како се захтева.

Следећи проблем је када набавку може испунити само одређени понуђач.

У конкретном случају, то су издавачи који се појављују као једини понуђачи одређене публикације или аутори који једини имају ауторска права. У основи, ради се о добрима заштићеним правима интелектуалне својине, код којих се примењује тзв. клаузула јединствености тржишта као конститутивног елемента издавачког уговора и подразумева да један издавач у једном облику има ексклузивно право да умножава и ставља у промет одређено ауторско дело на јединственом тржишту[21], што је у колизији са начелом обезбеђивања конкурентности у поступку јавних набавки. У извештају који сачињава комисија за јавне набавке, мора се навести разлог непоштовања наведеног начела и које се не сме понављати. Проблем је и када се на јавни позив нико од понуђача не јави, јер се поступак мора поновити или се јаве дистрибутери који имају веће цене, чиме се нарушавају начела ефикасности и економичности.

19 Резултати анализе извештаја о броју броју набавки и додељеним уговорима о јавним набавкама у Републици Србији за период 2002-2014. год. , *http://www.ujn.gov.rs/download/files/cms/attach?id=14(преузето 11.12.2014)*.

20 http:*www.istmedia.rs/kad-se-knjiga-tumaci-kao-dzak-krompira (преузето 11.12.2014)*.

21 Марковић, С., *Право интелектуалне својине* (Београд: Службени гласник, 2000).

Такође је проблем спровести набавку за културне и књижевне манифестације, где се аутори третирају као роба, а не као уметници, чија дела су у многоме од великог значаја, па је и њихово гостовање и присуство културни догађај од таквог значаја да се његов еквивалент не може изразити само новчаном накнадом и то у Погодбеном поступку, што је понижавајуће и поражавајуће и за аутора и за установу.[22]

Прилика да се библиотеке изузму из поступка јавних набавки изостала је у току јавне расправе приликом доношења новог закона о јавним набавкама.

Заинтересоване стране у области културе и библиотекарства се нису активније укључиле сугестијама о предлогу измене закона или подзаконских акатата. Слаба комуникација између директних и индиректних корисника буџетских средстава у области културе, условила је неефикасније решавање проблема у пракси. Предлагач је доношење новог закона везао за спречавање злоупотреба поступака јавних набавки и борбу против корупције, а обзиром да се изузећа из поступака и процедура јавних набавки ретко уводе због нетранспарентности, великог места за маневар није ни било.

Нова законска решења кроз примену механизма оквирног споразума, као и система динамичне набавке нису донела побољшања, између осталог и због неприпремљености, поред наручилаца и самих издавача и дистрибутера, односно понуђача, који се нису регистровали у Регистру понуђача[23] на време или се нису озбиљније припремили за поступак јавних набавки, па се нису ни јављали на јавни позив за учешће у јавној набавци или се на упућени позив, јављају неблаговремено.

Централизација набавки као облик набавки на градском/општинском нивоу у пракси, у већој мери није заживела због преоптерећености послом градских и општинских служби, те су послови јавних набавки књига препуштени самим библиотекама.

22 ''Наручилац може спроводити преговарачки поступак без објављивања јавног позива ако због техничких, односно уметничких разлога предмета јавне набавке или из разлога повезаних са заштитом искључивих права, набавку може испунити само одређени понуђач''. члан 35. ст.2 *Закона о јавним набавкама, (Службени гласник РС*, бр. 124/2012).

23 Агенција за привредне регистре, http://*www.apr.gov.rs/Регистри/Регистарпонуђача.aspx*

Библиотекама су, будући да јавне набавке из области културе и библиотечке делатности нису експлицитно обухваћенне у постојећем законодавству, у складу са законом, на располагању неколико врста поступака: 1) отворени поступак, 2) рестриктивни поступак, 3) преговарачки поступак без објављивања јавног позива, 4) преговарачки поступак са објављивањем јавног позива, 5) конкурс за нацрте, 6) поступак јавне набавке мале вредности. Јавна набавка, такође може бити обликована по партијама.

Поступак јавне набавке књига у Народној библиотеци "Илија М. Петровић" Пожаревац

Библиотека своју делатност обавља на основу Закона о култури, *Закона о библиотечкој делатности* и осталих важећих прописа везаних за библиотечку делатност.

Након ступања на снагу *Закона о јавним набавкама* из 2012. године, у Народној библиотеци „Илија М. Петровић" Пожаревац, за набавку књига, спроведена су три поступка јавне набавке мале вредности обликоване по партијама.

Поступци су спроведени на следећи начин:

- донет је План набавки за 2014. годину;
- спроведено је истраживање тржишта (издавача, наслова и цена) писаним налогом директорке;
- отворен је кориснички налог библиотеке на порталу јавних набавки и отворена је посебна e-mail адреса за јавне набавке;
- донета је Одлука о покретању поступка јавне набавке мале вредности обликоване по партијама;
- донето је решење о образовању комисије за јавну набавку, а чланови су потписали изјаве о одсудству сукоба интереса;
- припремљена је конкурсна документација;
- писаним налогом директорке упућен је јавни позив за подношење понуда појединим понуђачима са конкурсном документацијом, (путем поште), а позиви су

упућени и на порталу јавних набавки и интернет страници библиотеке;

- након протека рока, одређеним у јавном позиву, извршено је јавно отварање понуда;
- сачињен је извештај о стручној оцени;
- донета је одлука о додели уговора најповољнијим понуђачима и послата понуђачима;
- истеком рока за жалбу, закључени су уговори о набавци књига;
- на порталу јавних набавки[24] и интернет страници библиотеке, постављено је обавештење о закљученим уговорима.[25]

РЕЗИМЕ

Набавка књига у области културе, која обухвата и библиотечку делатност, законом није на експлицитан начин обрађена, те су се законска тумачења сводила на изузеће из поступка јавне набавке. С обзиром на специфичност библиотечке делатности, обрађена је тема јавних набавки у библиотекарству, под условима и оквирима нових законских решења, и могућностима примене у конкретној установи. Предмет јавне набавке добара у библиотечкој делатности у највећој мери су књиге, које представљају добра заштићена правима интелектуалне својине, код којих се примењује тзв. клаузула јединствености тржишта као конститутивног елемента издавачког уговора, те је проблем спровести поступак јавних набавки, а не доћи у колизију са начелима поступка јавне набавке, везаних Директивама Европске уније. Приказан је поступак јавне набавке књига у Народној библиотеци ‹›Илија М. Петровић›› Пожаревац, кроз поступак јавне набавке мале вредности обликованој по партијама.

24 Портал јавних набавки, http//*portal.ujn.gov.rs/*

25 Народна библиотека ‹›Илија М. Петровић“ Пожаревац , http://www.internet.edu.rs/tender.html, *http://www.bibliotekapozarevac.org*.

Извори и литература

1. *Direktiva Europskoga parlamenta i Vijeća, 2004/18/EZ Europskog parlamenta i Vijeća od 31. ožujka 2004. O koordinaciji postupaka za dodjelu ugovora o javnim radovima, ugovora o javnoj nabavi robe te ugovora o javnim uslugama(SL L 134, 30. 4. 2004). (преузето 05.12.2014)*.

2.Европска Комисија Брисел,SEC(2010) 1330-Радни документ особља Комисије. *Извештај о напретку Србије за 2010. годину*. стр. 31-32. *www.europa.rs/sw4i/download/files/cms/attach?id=1*(преузето 05. 05.2012).

3. European Commission. *Directive 2004/18/EC of the Euroepan Parliament and of the Council of 31 March 2004. on the coordination of procedured for the award of public works contracts, public supply contracts and public services contracts*. Brussels: European Commission, 2004. http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32004L0018:en:NOT *(преузето 05.12.2014)*.

4. „Закон о буџету Републике Србије за 2014“ (*Службени гласник РС* бр. 110/2013 и 116/2014).

5. „Закон о јавним набавкама“ (*Службени гласник РС*, бр. 124/2012).

http//www.cnp.rs/resources/files/srp.pdf(преузето 05.12.2014).

6. „Закон о култури“ (*Службени гласник РС*, бр. 72/09.

7. Кнежевић, Борисав.*„Јавне набавке у култури с посебним освртом на библиотечку делатност“*, Панчевачко читалиште , новембар 2012, 49 – 57,

http*://www.citaliste.rs/casopis/br21/knezevic_borisav.htm(преузето 05.12.2014)*.

8. Марковић, Слободан. *Право интелектуалне својине*. Београд: Службени гласник, 2000.

9. Ражић, Светлана. и др. *Приручник за обуку и полагање испита за стицање сертификата за службеника за јавне набавке*. Београд: Министарство финансија; Управа за јавне набавке; Републичка комисија за заштиту права у поступцима јавних набавки, 2009.

10.Тодорић, Владимир и Никола Јовановић. *Mind The Gap: студија о имплементацији европског законодавства у Србији*, Београд, Центар за нову политику, 2011., http//*www.cnp.rs/resources/files/srp.pdf(преузето 05.12.2014)*.

11. Трбовић, Ана С., Драганђукановић и Борисав Кнежевић. *Јавна управа и европске интеграције Србије*. Београд: Факултет за економију, финансије и администрацију Универзитета Сингидунум, 2010.,http://*www.scribd.com/.../Javna-Uprava-EU-FEFA-Trbovic-Djukanovic-Knezevi...(преузето 08.12.2014.)*

12. United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL). UNCITRAL *model law on public procuremenm*.,http://www.uncitral.org/ (преузето05.12.2012).

13. Управа за јавне набавке, http://*www.ujn.gov.rs*

Public Procurement in the Culture and Library Activities (Public Procurement of booksinthe Public Library"Ilija M. Petrovic" Pozarevac)

Abstract: The paper deals with the problems of public procurement in the Republic of Serbia, with special emphasis on public procurement in the culture and Librarianship. It includes the first legal decisions, legal basis, the situation analysis, compliance with international law and EU directives.

Keywords: Public procurement, EU, Intellectual property, Culture, Finance, Libraries, Cultural institutions, Library and information science, Public procurement of books in the library, Librarianship

SUMMARY

Procurement of books through the process of public procurements, in the case of services in the field of culture - library activities, the law does not clearly defined. Statutory interpretation are therefore reduced to an exemption from the public procurement procedure. Treated topic of public procurement of books, good protected intellectual property rights, to which it applies so. Clause uniqueness of the market as a constituent element of the publishing contract. From this follows the implementation of a public problem with the supply because a conflict with the principles of public procurement procedure prescribed by EU Directives. Disclosed is a process of public procurement of books in the National Library "Ilija M. Petrovic" Pozarevac, through the process of public procurement of small value purchases shaped by the parties.

№ 830

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный отставной Капитанъ
Иванъ Бурмистровъ, имѣющій отъ Меня Свидѣтельство
которое для свободнаго туда и обратнаго проѣзда, данъ сей пашпортъ
за подписаніемъ и съ приложеніемъ перва моего имени
съ срокомъ на двѣнадцать мѣсяцъ. Апрѣля 17 дня 1807 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Х-ской Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Стрѣлковъ

Благородному Господину
Господарю Ордена Свят. Великомученика
Георгія Богдановичу.

Господинъ Мѣсяца Свѣтлости Милостивѣйшій
Господарь и Князь Нашъ, да се на твоемъ свѣтлости
Кнѣзѣ и путови брат и четверо синове благоволите с
ордер 13 шк. С. № 1553 Високаго Малога Совѣта,
славному Отечественствуу вступити два члана,
да се на исправности оба чина при уредъ доведе.
Споразумити рекли по високости
Високославнога Отечественствуу
ордер 10 шк. Л. № 4604
Се Свѣтлости
Началнику

Господину
Ген. Кутузову Смоленскому,
Милостивѣйшему

Народу Окружна Ваша зовем уредити
ово Малога Великога Малу Кнѣзу
вама се одговорно. Величество
да ви то не планете при вама у
а израдой уредсов Народу Ваша
врученоу обвиста тако, Ваше се свѣ
на времѣ доби, и на предан Ваше
прилепи листа, Ваше се Малу
пиве т. Е. Ц. О ме отворити.

Л. 958
Априла 810
у Петрограду

Окружна Ваша
Жиздро Бр

Петроград
Мирослав

МИХАИЛЪ III ОБРЕНОВИЋЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІЈОЈ И ВОЉИ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

Господину Ивану Бурмистрову
Петрограду

међународна архивска и културна сарадња

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

international archival and cultural cooperation

international archival and cultural cooperation

međunarodna arhivska i kulturna saradnja

међународна архивска и културна сарадња

Mr Selma ISIĆ
Arhiv Tuzlanskog kantona u Tuzli
Bosna i Hercegovina

POTREBA SARADNJE ARHIVA I DRUGIH KULTURNIH INSTITUCIJA I ASOCIJACIJA (BAM-OVO BOSANSKOHERCEGOVAČKO ISKUSTVO)[1]

Abstrakt: U radu se govori o potrebama saradnje arhiva sa drugim kulturnim institucijama i asocijacijama i mogućnostima koje takva saradnja pruža. Saradnja arhiva sa drugim institucijama kulture je jedan od faktora koji mogu bitno i značajno uticati na razvoj i unapređenje arhivske djelatnosti, ali i zauzimanje odgovarajućeg mjesta u okviru baštinskih ustanova,te globalizacijskog društva uopšte.

Razvoj tehnologije i globalno informacijsko okruženje mjenjaju okruženje u kojem rade i djeluju ustanove koje se bave davanjem informacija, samim tim i arhivi. Takve promjene utiču i na očekivanja i zahtjeve korisnike, a time i na organizaciju baštinskih, kulturnih ustanova radi što boljeg i efikasnijeg obavljanja svog rada. Iz tog razloga razmjena iskustava i mogućnosti saradnje među srodnim institucijama je korak naprijed ka razvoju stručnih i organizacijskih temelja za uspješno djelovanje baštinskih ustanova u globalnom informacijskom okruženju.

U radu je akcenat stavljen na saradnju arhiva i drugih kulturnih institucija i asocijacija u Bosni i Hercegovini, a posebno na rad asocijacije BAM[2] (biblioteke, arhivi, muzeji). Asocijacija informacijskih stručnjaka BAM osnovana je 2006. godine s ciljem da potiče i učestvuje u izradi strategija razvoja biblioteka, arhiva i muzeja u informacijskom društvu.

Ključne riječi: Baštinske ustanove, arhivi, muzeji, biblioteke, Asocijacija BAM, Arhiv Tuzlanskog kantona, informacijsko okruženje.

Uvod

U modernom informacionom društvu, gdje postoji konstantna potreba za novim informacijama arhivi se, radi promocije struke i boljeg položaja u društvu, okreću sve većoj saradnji sa drugim srodnim ustanovama i institucijama. Upućenost i saradnja arhiva sa drugim kulturnim ustanovama tipa muzeja, biblioteka, prisutna je još od samih početaka egzistiranja arhivske djelatnosti. I pored različitih temeljnih odrednica svog rada i djelovanja, navedene ustanove su oduvijek pokazivale interes za blisku saradnju i na taj način iznalaženje boljeg razvoja svake od ovih ustanova. U današnje vrijeme ove ustanove se često i zajedničkim imenom nazivaju „baštinske ustanove“, što nepobitno svjedoči da iako su predmeti i načini njihovog rada i djelovanja različiti, značajna poveznica je da su to sve ustanove koje čuvaju i brinu se o značajnim svjedočanstvima prošlosti, o baštini određene regije, kraja ili države.

Jedan od osnovnih zadataka arhiva je i realizacija stručnih i kulturnih sadržaja kojima se kulturne vrijednosti koje arhivi posjeduju, tj. arhivskagrađa, prezentuje širojstručnoji kulturnoj javnosti. U tome poseban značaj ima i saradnja arhiva sa drugim kulturnim ustanovima i asocijacijama. Na tom planu vrše se posebne pripreme, te su godišnjim programima i planovima rada arhiva sve zastupljeniji sadržaji koje arhivi realizuju u saradnji sa bibliotakama, muzejima, i drugim kulturnim stručnim udruženjima, te naravno obrazovnim ustanovama. Radi se uglavnom o dobro osmišljenim programskim sadržajima koji omogućavaju jasno i objektivno predstavljanje arhivske građe i njenih vrijednosti, ali i arhiva uopšte. Realizacijom raznovrsnih stručnih, kulturnih, historijskih i obrazo-

1 Rad je u skraćenoj verziji izlagan na 26. Međunarodnom savjetovanju „Arhivska praksa 2013“.

2 BAM – (Biblioteke, Arhivi i Muzeji) - Asocijacija informacijskih stručnjaka: bibliotekara, arhivista, muzeologa.

vnih sadržaja uspostavljena je snažna saradnja arhiva i drugih baštinskih ustanova. Time se široj javnosti omogućuje upoznavanje sa osnovnom funkcijom i značajem baštinskih ustanova, ali i sa kulturno-historijskim naslijeđem koje čuvaju i o kojem se brinu, te usvajanje važnih znanja iz oblasti kulturnog naslijeđa i zavičajne prošlosti. Ovaj vid saradnje u bosanskohercegovačkoj arhivskoj praksi ima značajniju tradiciju, koja je posljednjih godina posebno intenzivirana i dobila neke nove forme, tipa Asocijacije BAM.

Od samih početaka saradnje i zajedničkog djelovanja jedan od osnovnih oblika saradnje arhiva, muzeja, biblioteka, ali i raznih kulturnih društava bilo je organizovanje izložbi, te drugih oblika zajedničkog rada – organizovanje skupova, zajedničke promocije izdanja, prezentovanje rada baštinskih ustanova, zajedničko medijsko predstavljanje, te u novije vrijeme organizovanjem konferencija koje se tiču zajedničke saradnje biblioteka, arhiva i muzeja, te svakako stvaranje jedinstvenih baza podataka, zajedničkih web portala i sl.

Baštinske ustanove i informacijske tehnologije

Uticaj informacionih tehnologija na baštinske ustanove je u savremenom okruženju neizbježan i potpuno je promjenio kurs kretanja razvoja istih. Uticao je na promjenu u načinu razmišljanja i djelovanja baštinskih ustanova, u koje se ubraja i arhiv.

Savremena informacijska tehnologija danas traži od tzv. baštinskih ustanova, kako se u današnje vrijeme sve češće nazivaju arhivi, biblioteke i muzeji, novom savremenom pristupu rada i javnog djelovanja. One skupljaju, organizuju i pohranjuju zapise o zajedničkoj baštini, o savremenim i prošlim kulturnim postignućima. Zbog općenitog napretka u informacijskim djelatnostima zainteresiranim korisnicima treba ponuditi zajednički nastup kako bi brže i lakše došli do što više relevantnih informacija.[3]

Muzeji, biblioteke i arhivi se čak i danas, u nekim slučajevima zbog vrste građe koju prikupljaju, smatraju veoma različitim institucijama. Tok historije, razlike među njima nisu bile toliko uočljive, a nastale su kao rezultat konvencije i tradicije, a ne suštinskih nepodudarnosti. Danas postaje sve očiglednije da su one samo prividne i da ove ustanove dijele zajedničku misiju podrške obrazovanju i služenju društvenoj zajednici. Podsticaj reverzibilnom procesu povezivanja muzeja, biblioteka i arhiva dao je ubrzani razvoj informacione tehnologije i komunikacionih mreža.Zajednički informacioni modeli, digitalne prezentacije i arhive su najčešći vid saradnje bašinskih institucija. Primjeri njihovog povezivanja na globalnom planu su brojni i kreću se od realizacije pojedinih programa i projekata do pune integracije.[4]

„Fundamentalnu sklonost ka saradnji u podrucju informacijskih usluga između ustanova baštine potvrđuje njihov razvojni put u digitalnom informacijskom okruženju, a koje je, po prvi puta u toj mjeri, stvorilo stvarne preduvjete njihove saradnje, utemeljene na mnogo širim osnovama nego što je to ranije bilo moguće. Danas, u aktuelnom informacijskom okruženju, mogućnosti dijeljenja prerasle su razmjenu informacija posredstvom ličnog kontakta informacijskih stručnjaka i korisnika jedne ustanove, te su postale dijeljenje ostalih važnih elemenata – sastavnica informacijskih usluga – informacijskih stručnjaka, korisnika, informacijskih izvora, a koji u kolaborativnim baštinskim digitalnim informacijskim uslugama današnjice postaju zajednički resursi izgradnje efikasnih, te potraživih baštinskih informacijskih usluga. Čak i oni oblici saradnje koji su zasigurno postojali u tradicionalnom informacijskom okruženju, istina u nešto manje formalnim te transparentnim oblicima, poput međusobne saradnje informacijskih stručnjaka angažiranih na realizaciji informacijskih usluga, pa i između samih korisnika, bivaju osnaženi u digitalnom informacijskom okruženju kroz njihova učešća u zajedničkim prostorima digitalne pomoći za informacijske stručnjake, a svakako, i za korisnike.“[5]

U novije vrijeme potekla je inicijativa intenzivnije saradnje biblioteka, arhiva i muzeja, kako bi se objedinile informacije o zbirkama, fondovima, odnosno građi koju iste posjeduju u želji da se izgradnjom zajedničkih mrežnih portala zainteresiranim korisnicima olakša i omogući jednostavniji pristup željenim informacijama. Ta inicijativa je dovela i do potrebe razmjene

3 Dora Sečić, Aktualne inicijative u informacijskom objedinjavanju zbirki arhiva, knjižnica i muzeja, *Arhivi, knjižnice, muzeji – Mogućnosti saradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture*, 7. seminar, Zagreb 2004. str. 7-22.

4 Goran Trailović, Saradnja biblioteka, arhiva i muzeja, *Čitalište* 22, maj 2013.

5 Lejla Kordić, Modeli saradnje Arhiva, biblioteka i muzeja pri realizaciji digitalnih informacijskih usluga, *Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Maribor 2011. godina, str. 460.

iskustava sa kojima su se biblioteke, arhivi i muzeji već susreli u dodiru sa informacijskim tehnologijama, te rješenja koja primjenjuju u pojedinim problematičnim situacijama.

„U praksi je vidljiva razlika među pojedinim dijelovima svijeta, koja je uglavnom rezultat različitih tradicija i ekonomskih mogućnosti. U bogatijim zemljama naglasak se stavlja na davanje elektroničkih nadomjestaka izvornika na raspolaganje širokom krugu korisnika u interaktivnom digitalnom prostoru, dok je u informatički manje opremljenim sredinama u tijeku povezivanje elektroničkih kataloga i zbirki s opisima predmeta i općenito unapređivanje dostupnosti obavijesnih izvora, dok će se elekronski nadomjesci tj. slike pojedinih izvornika kasnije pridružiti.“[6] Na žalost u našem slučaju ta saradnja je još uvijek na samim početcima.

Asocijacija informacijskih stručnjaka - bibliotekara, arhivista i muzeologa (BAM)

U 21. stoljeću, vremenu globalizacije, novih tehnologija, te neograničene i sve veće potrebe za znanjem, biblioteke, arhivi i muzeji kao informacijske i baštinske ustanove dobijaju na značaju, ali istovremeno dobijaju nove, kompleksnije i veće obaveze koje pred njih stavljaju korisnici, ali i samo društveno okruženje. Tehnološke promjene i nova razmišljanja o ispunjavanju veoma složenih, univerzalnih obaveza prema informacijskom e-okruženju, okupilo je informacijske stručnjake iz biblioteka, arhiva i muzeja sa jedinstvenom željom: da obnove infrastrukturu široke informacijske zajednice; da potaknu međusobnu komunikaciju unutar ova tri domena i van njih; da izgrade jedinstveni, otvoreni informacijski sistem u Bosni i Hercegovini.

Na ovim principima je 2006. godine, u Sarajevu, nastala je Asocijacija informacijskih stručnjaka: bibliotekara, arhivista i muzeologa s ciljem razmjene iskustava i znanja između bibliotekara, arhivista i muzeologa, kao i poboljšanja kvaliteta usluga i resursa, kao i statusa informacijskih i baštinskih institucija.[7] Ista je namjenjenja stručnjacima na navedenim poljima, te napretku, prosperitetu i boljem životu struke u oblasti bibliotekarstva, arhivistike i muzeologije, ali isvima onima koji rade na jačanju i promociji baštinskih ustanova.

Asocijacija BAM preko utvrđenih organa: Skupštine, Upravnog odbora i Generalnog sekretara, obavlja sve svoje aktivnosti i djelovanje, te ostvaruje osnovne ciljeve Udruženja, koji su utvrđeni Statutom:

- poticanje primjene novih tehnologija u bibliotekarstvu, arhivistici i muzeologiji,
- promocija i zaštita struke (zakonodavstvo, standardizacija struke i kontrola kvaliteta),
- zaštita kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine u skladu sa međunarodnim standardima Podsticanje slobodnog pristupa informacijama,
- razvoj savremenog informacijskog društva u Bosni i Hercegovini,
- saradnja sa istim i sličnim udruženjima/asocijacijama kao i organima/organizacijama u zemlji i inozemstvu,
- promocija, usvajanje i implementacija međunarodnih standarda, te kontinuirano praćenje njihove primjene,
- stručno usavršavanje članova i šire javnosti kroz edukativne kurseve i savjetovanja,
- izdavanje stručnih knjiga, časopisa, brošura.[8]

Asocijacija ima misiju da potiče i učestvuje u izradi strategija razvoja baštinskih ustanova u informacijskom društvu, da ukaže na primjere dobre prakse u svijetu i u Bosni i Hercegovini, kao i da izdvoji i kritički predstavi najuspješnije strategije i inicijative, metodologije i projekte koji su doveli do značajnih rezultata i uspostavljanja nacionalnih strategija digitalizacije kulturne i naučne baštine.[9]Pri tome asocijacija posebnu pažnju posvećuje pitanjima stvaranja uslova za stvaranje kvalitetnog digitalnog sadržaja u Bosni i Hercegovini, kako u cilju poboljša kvaliteta usluga baštinskih ustanova, tako i u svrhu unaprijeđenja resursa, poboljšanja razmjene iskustava i znanja na ovom polju između bibliotekara, arhivista i muzeologa. Pored toga značajan je i njen rad na obezbjeđenju potrebnih uslova za stvaranje zajedničkih digitalnih izvora. U skladu s

6 Dora Sečić, Aktualne inicijative u informacijskom objedinjavanju zbirki arhiva, knjižnica i muzeja, *Arhivi, knjižnice, muzeji – Mogućnosti saradnje u okruženju globalne informacijske infrastrukture*, 7. seminar, Zagreb 2004. str. 7-22.

7 *Izvještaj o radu Asocijacije informacijskih stručnjaka – BAM od juna 2011. do juna 2013. godine*, Sarajevo, 15.7.2013. godine

8 Statut BAM-a – podaci preuzeti sa web stranice Asocijacije BAM http://www.bam.ba/images/stories/dokumenti/statut%20integralni%202008.pdf (posljednji put posjećeno 12.6.2015. godine)

9 Preuzeto sa web stranice BAM-a. http://www.bam.ba/ (zadnji put posjećeno 13.6.2015.)

tim posebnu pažnju posvećuje izradi nacionalnog projekta digitalizacije kulturne baštine Bosne i Hercegovine.

Od 2009. godine asocijacija BAM je članica IFLA-e (International Federation of Library Assosiation and Institutions), te i članica EBLIDA-e (European Bureau of Library Informations and Documentation Associations), također od iste godine.[10]

Rezultati rada BAM-a u Bosni i Hercegovini

Raznovrsni kulturno-historijski i drugi stručni sadržaji koje arhivi realizuju u saradnji sa baštinskim ustanovama pokazali su se uzajamno korisnim u otvaranju arhiva, ali i muzeja i biblioteka prema javnosti, te prezentovanju i približavanju baštinskih vrijednosti koje iste posjeduju širim masama. Cilj organizirane saradnje sa prije svega baštinskim ustanovama, ali i drugim kuturnim i stručnim asocijacijama je napraviti čvrstu vezu između arhiva i šire javnosti, kroz upoznavanje istih sa djelatnošću arhiva i sa kulturno-historijskim naslijeđem koje oni čuvaju, kao naravno i sa djelatnošću drugih baštinskih ustanova. Ta saradanja svima daje mogućnost proširivanja vidika i otvara vrata prema znamenitim vrijednostima arhivskog, bibliotečkog i muzejskog blaga.[11]

U cilju bolje saradnje, razmjene iskustava ali i znalaženja rješenja za neka od gorućih pitanja upotrebe modernih informacijskih tehnologija Asocijacija informacijskih stručnjaka: bibliotekara, arhivista i muzeologa Bosne i Hercegovine je u saradnji sa Međunarodnim vijećem muzeja, Arhivističkim udruženjem Bosne i Hercegovine, Bošnjačkim institutom, Narodnom i univerzitetskom bibliotekom Bosne i Hercegovine i Bibliotekom grada Sarajeva organizovala Prvu međunarodnu konferenciju „Evropske smjernice za saradnju lokalnih kulturnih institucija – biblioteka, arhiva i muzeja".Konferencija je u periodu od 21. do 22. septembra 2007. godine održana u Bošnjačkom institutu – Fondacija Adila Zulfikarpašića u Sarajevu, u čijem radu je učešće uzelo oko 130 učesnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Srbije i Engleske. Time je označen novi početak saradnje biblioteka, arhiva i muzeja na jednom novom nivou, podređenom prije svega uticaju koji je informatičko okruženje i savremene informacijske tehnologije imale na ove tri djelatnosti. Prva konferencija bavila se pitanjima:

- analize korištenja najnovijih tehnologija i usluga u kulturnim institucijama Bosne iHercegovine,
- digitalizacije i prezentacije kulturne i naučne baštine,
- kulturnim turizmom - kao novim načinom prezentacije kulture i baštine, i
- primjerima dobre prakse baštinskih institucija iz Bosne i Hercegovine, regije i evropskih zemalja.

U okviru iste svoje izlaganja imalo je 17 stručnjaka sa područja bibliotekarstva, arhivistike i muzeolgije među kojima su: Robert Davias, koordinator većine evropskih projekata kao što je CALIMERA, te svjetski priznatih stručnjaka na polju digitalizacije iz okruženja, dr Mirna Willer iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice Zagreb; Breda Karun iz Narodne i univerzitetske knjižnice Ljubljana; Tamara Butigan iz Narodne biblioteke Srbije.[12]„Ipak detaljnijom analizom prve konferencije primjetno je da se većina obrađenih radova ticala bibliotekarstva, dok su se samo 4 izlaganja bavila muzejima i arhivima, po dva za svaku djelatnost. Iz oblasti arhivistike svoje radove su izlagali prof. dr Azem Kožar sa radom na temu *O nekim aspektima kulturne politike Bosne i Hercegovine* i dr. sc. Izet Šabotić koji je govorio o *Uticaju savremenih informatičkih tehnologija na zaštitu i korištenje arhivske građe (bosanskohercegovačko iskustvo)*".[13]

Ova saradnja je održala kontinuitet, te je do danas održano osam konferencija BAM-a, a deveta je u pripremi, međutim nije se bitnije promijenio odnos snaga u zastupljenosti radova i izlagače u okviru baštinskih ustanova, naprotiv primjetno je da je učešće arhivista još i smanjeno u odnosu na sami početak. Bibliotekari i teme iz oblasti bibliotekarstva su i dalje najzastupljenije, ali iskreno govoreći najveći napredak i pomak u okviru primjene informacionih tehnologija i jeste najprimjetniji, najosjetniji u oblasti bibliotekarstva u Bosni i Hercegovini. Arhivisti su nastavili praksu držanja postrani u odnosu na

10 Podaci preuzeti iz *Izvještaja o radu Asocijacije informacijskih stručnjaka – BAM od juna 2011. do juna 2013. godine*, Sarajevo, 15.7.2013. godine

11 Selma Isić, Stručne asocijacije i njihov doprinos razvoju arhivske struke sa posebnim osvrtom na rad BAM-a (Bosanskohercegovačko iskustvo), *Zbornik radova sa savjetovanja u Radencima „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja*, Radenci 2014., str. 214.

12 Knjiga sažetaka Međunarodne konferencije „Evropske smjernice za saradnju lokalnih kulturnih institucija – biblioteka, arhiva i muzeja", Sarajevo 21.-22. septembar 2007.

13 Selma Isić, Stručne asocijacije i njihov doprinos razvoju arhivske struke sa posebnim osvrtom na rad BAM-a (Bosanskohercegovačko iskustvo), *Zbornik radova sa savjetovanja u Radencima „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja,* Radenci 2014., str. 215.

ovu Konferenciju, što nikako nije dobro. Brojni su problemi sa kojima se arhivisti u Bosni i Hercegovini susreću, posebno na planu korištenja informacijskih tehnologija u struci. Razmjena iskustava sa kolegama u bibliotekarstvu, muzeologiji pa i institutima ili univerzitetima svakako mogu biti od pomoći pri rješavanju makar jednog dijela tih problema.

Učesnici Prve konferencije BAM 2007, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića

U okviru Druge konferencije BAM-aodržane 28.-29. novembra 2008. godine predstavljenasu samo dva priloga iz oblasti arhivistike: Sejdalija Gušić iz Historijskog arhiva Sarajevo, koji je govorio o temi *Trebaju li arhivi 21. stoljeću? Korištenje arhivske građe - realne mogućnosti i želje* i Hatidža Fetahagić iz Arhiva Tuzlanskog kantona, koja je govorila o *Iskustvima Arhiva Tuzlanskog kantona u dostupnosti korštenja arhivske građe i knjižnog fonda*. Ova dva priloga svakako su potvrda da arhivi nisu pokazali dovoljnu zainteresovanost za ovu saradnju sa baštinskim ustanovama, i ne koriste dovoljno mogućnosti koje se pružaju za prezentovanje svojih iskustava. Tema izlaganja druge konferencije bila je Promocija usluga za korisnike, a mjesto održavanja konferencije je bilo u Bošnjačkom institutu u Sarajevu. Jedna od novina u okviru Druge konferencija bila su posterska izlaganja, kojih je bilo ukupno pet.

Treća konferencija BAM-a održana je u Bošnjačkom institutu u Sarajevu 16.-17. oktobra 2009. godine sa temom: *Partnerstvo u digitalnom dobu*. U okviru iste prisutni su imali priliku čuti 15 priloga, od kojih jedan vezan za arhive i arhivsku djelatnost, i to Esafa Levića, iz Arhiva Tuzlanskog kantona, koji je izlagao rad dr. Izeta Šabotića na temu *Primjena standarda u arhivskoj djelatnosti Bosne i Hercegovine*, jednom zaista aktuelnom temom i važnom temom za arhive.Ujedno su učesnici Konferencije imali priliku pogledati i 9 posterskih izlaganja, međutim niti jedan od njih nije bio vezan za arhive i arhivsku djelatnost.

Četvrta međunarodna konferencija BAM-a održana je 2010. godine i po prvi put je održana u dva različita grada, 12. novembra u Sarajevu i 13. novembra u Zenici. Tema četvrte Konferencije bila je *Informacijske ustanove za 21. stoljeće*, a svoje radove su predstavila 22 učesnika.

2. međunarodna konferencija
Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja
BAM 2008
Sarajevo, 28 - 29. 11. 2008. godine

Glavna tema: Promocija usluga za korisnike

Mjesto održavanja: Bošnjački institut

ORGANIZATOR
Asocijacija informacijskih stručnjaka - bibliotekara, arhivista i muzeologa

BAM

SUORGANIZATORI
Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH, Muzej Sarajeva, Bošnjački institut, ICOM BiH, Arhivističko udruženje BiH, Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Biblioteka grada Sarajeva i INFOHOUSE

PARTNER KONFERENCIJE
bh

Projekat podržalo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo

SPONZORI
FACIT 3M

Ova konferencija je posebno bila interesantna za arhive, jer se u okviru iste možda osjeća i ponajveće prisustvo i djelovanje arhiva i arhivskih stručnjaka. Od 22 izlaganja 4 su se odnosila na arhive i arhivsku djelatnost, a značajno je da su svoja saopćenja u okviru Konferencije imali: doc. dr. sc. Hrvoje Stančič, *Digitalno očuvanje – jesu li biblioteke, arhivi i muzeji spremni?*, Ruža Danilović i Snežana Pejović sa radom *Centralni katalog pomorstva Crne Gore (CKPCG) – primjer obrade, zaštite i prezentacije bibliotečkog, arhivskog i muzejskogmaritimnog materijala,* dr. sc. Lejla Kodrić, *Da li su biblioteke, arhivi i muze-*

ji baštinske i/ili informacijske ustanove? (Na primjeru odabranih baštinskih ustanova grada Sarajeva) i dr. sc. Izeta Šabotića, doc. *Arhivi kao informacijske ustanove u funkciji ostvarivanja ljudskih i građanskih prava i promociji kulturne baštine*. U okviru navedene Konferencije održane su i dvije radionice na temu: *Tri koraka do bloga* i *Upravljanje konfliktima*, te sedam posterskih izlaganja, od kojih se opet niti jedan nije odnosio na arhivsku djelatnost.

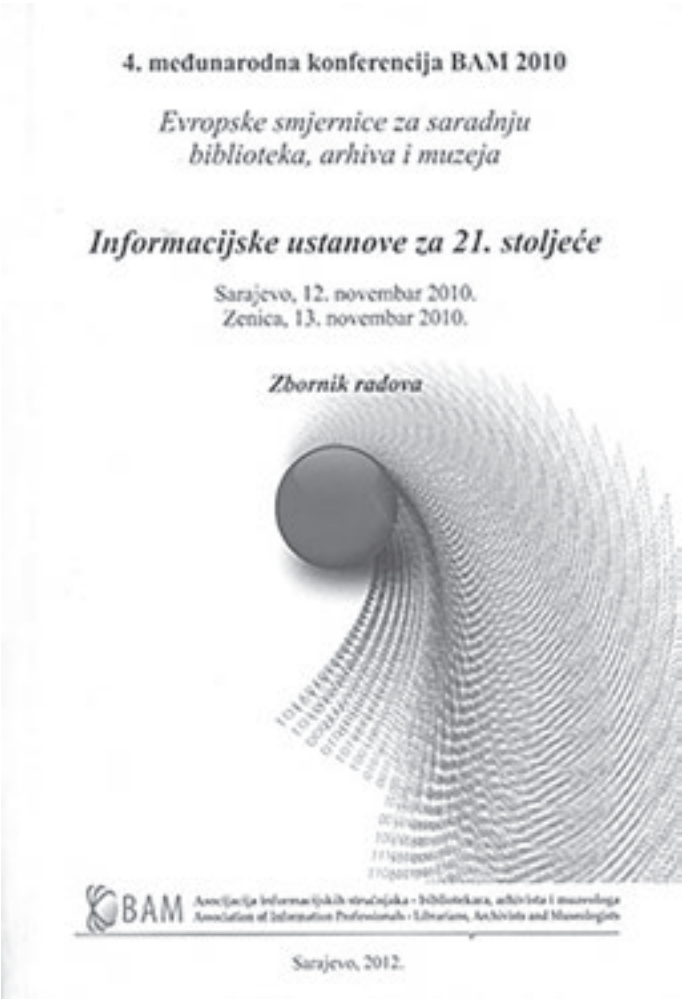

Peta međunarodna konferencija *Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja: Pravne norme, standardi i preporukeBAM 2011* održana je u Sarajevu (Zemaljski muzej Bosne iHercegovine) 7. oktobra i Mostaru (Narodna biblioteka Mostar i Muzej Hercegovine) 8. oktobra 2011. godine. Na konferenciji je učestvovalo oko 180 učesnika iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Francuske, Hrvatske, Rumunije i Srbije, koji su imali priliku vidjeti 28 izlaganja, 9 posterskih izlaganja i 2 radionice: *Problemi u komuniciranju – nerazumijevanje i Kulturna baština i baštinske ustanove na turističkim web stranicama.*[14] Na žalost na ovoj konferenciji je u potpunosti izostalo učešće arhivskih radnika, iako su dva rada bila najavljena u programu. Isti su međutim naknadno štampani 2013. godine u Zborniku radova sa navedene konferencije.[15]

Šesta međunarodna konferencija BAM-a *Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja: Upravljanje znanjem BAM 2012* je po uzoru na prethodne dvije održana u dva različita grada. Ovaj put bili su to Sarajevo (Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne iHercegovine) 5. oktobra i Tuzla (Narodna i univerzitetska biblioteka „Derviš Sušić“) 6. oktobra 2012. godine. Na konferenciji je učestvovalo oko 150 učesnika, a tokom konferencije su prezentovana 22 izlaganja, 6 posterskih izlaganja i 2 radionice.[16] Od toga samo jedan rad se odnosio na arhive i bilo to je izlaganje dr. sc. Izeta Šabotića (Arhiv Tuzlanskog kantona) na temu: *Arhivi i savremeno informatičko društvo - stanje i perspektive (bosanskohercegovačko iskustvo)*. Time se još jednom pokazala pasivnost i nezainteresovanost arhivskih radnika prema projektu međunarodmne konferencije BAM-a i prema ovoj, za struku jako važnoj asocijaciji. Suorganizator ove konferencije bio je i Arhiv Tuzlanskog kantona iz Tuzle.Osnovni cilj ove konferencije je uspostavljanje bliže saradnje između biblioteka, arhivai muzeja u svrhu zaštite, dostupnosti, istraživanja, promocije, digitalizacije i širenja informacija okulturnoj i naučnoj baštini.

Sedma međunarodna konferencija BAM-a *Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja: Proaktivne obrazovne institucije – mjesto cjeloživotnog učenja u digitalnom dobu* održana je 18. oktobra 2013. godine u Sarajevu (domaćin Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine) i

14 *Izvještaj o radu Asocijacije informacijskih stručnjaka – BAM od juna 2011. do juna 2013. godine*, Sarajevo, 15.7.2013. godine

15 To su članci dr. sc. Izet Šabotića, *Primjena međunarodnih pravnih i društvenih akata u sistemu zaštite kulturnih dobara Bosne i Hercegovine* i Selme Isić, *Arhivska djelatnost Bosne iHercegovine i arhivski standardi*.

16 Ovom konferencijom skrenuta je pažnja javnosti na važnost teme *Upravljanje znanjem*, te na problem hiperprodukcije informacija i publikacija sa kojima se susreću informacijske institucije 21. stoljeća i ukazano na potrebu kvalitetne, brze i efikasne selekcije i pohranjivanja sadržaja.

Učesnici 6. konferencije BAM-a, održane 5. i 6. oktobra 2012. godine. (Sarajevo i Tuzla)

19. oktobra 2013. u Mostaru (domaćini Narodna biblioteka Mostar i Muzej Hercegovine). Na konferenciji je prisustvovalo preko 120 učesnika iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije i Srbije, a prisutni su imali priliku čuti 12 saopštenja, 1 radionicu i 4 posterska izlaganja. Na žalost niti jedno saopćenje ni izlaganje nije bilo iz okvira arhivske djelatnosti, iako je sama tema jako značajna za arhivsku djelatnost u zemlji, te se propustilo ukazati na važnost ovog pitanja za arhivistiku iskrenuti pažnju javnosti na činjenicu da su, arhivi, kao i biblioteke i muzeji obrazovni centri cjeloživotnog učenja, kako za korisnike tako i za uposlenike.[17]

Međunarodna konferencija Evropske smjernice za saradnju biblioteka, arhiva i muzeja – Kvalitet usluga i standardi - BAM 2014 je održana u Sarajevu(Gazi Husrev-begova biblioteka) 10. oktobra i Travniku (Zavičajni muzej) 11. oktobra 2014. godine i to je osma Konferencija ove asocijacije.

Na Konferenciji je bilo prisutno preko 150 učesnika iz BiH, Crne Gore, Slovenije, Srbije, SAD, Holandije, Italije, Mađarske. Cilj konferencije je bio skrenuti pažnju na važnost kvaliteta usluga koje nude baštinske institucije korisnicima u 21. stoljeću. Naglašeno je da je standardizacija poslovanja prioritet u stvaranju kvalitetnog obrazovnog okruženja, a ulaganje u infrastrukturu i cjeloživotno učenje informacijskih stručnjaka od značaja za razvoj I unapređenje usluga baštinskih institucija.

Na ovoj konferenciji prisutni su imali priliku čuti 18 interesantnih i korisnih sopćenja referentnih stručnjaka i 3 posterska izlaganja. Na žalost, kao i u godini prije izostala su izlaganja koja se odnose na arhive. Trend nezainteresovanosti arhiva za ovu zajedničku konferenciju je velika manjkavost arhivske struke i odnosa prema zajedničkim težnjama BAM-a koji streme ka jačanju baštinskih ustanova i razmjene iskustava koja će doprinjeti do prevazilaženja zajedničkih problema sa kojima se sve baštinske ustanove susreću.

Bitno je naglasiti da je Asocijacija BAM, pored održanih osam konferencija publikovala i radove sa istih u obliku Zbornika radova, tačnije sa sedam konferencije, a u pripremi je Zbornik radova 8. konferencije BAM-a.[18]Pored toga publikovana je ilzjava IFLA-e oobaveznom primjerku, indeksiranje BAM izdanja u bazama podataka, tri Biltena, te ostvarena saradnja sa dvadesetak drugih kulturnih i baštinskih ustanova i institucija, među kojima i Arhivsitičko udruženje Bosne i Hercegovine, koje je bilo suorganizator svih osam do sada održanih konferencija i Arhiv Tuzlanskog kantona, koji je bio suorganizator Šeste međunarodne konferencije BAM. Međutim i pored ove angažovanosti Arhivističkog udruženja to nije bitnije uticalo na arhviske radnike da se aktivnije uključe u rad ove Konferencije.

Ono što je primjetno i evidentno iz svega rečenog je činjenica da se arhivi i sami arhivski radnici u Bosni i Hercegovini

17 Selma Isić, Stručne asocijacije i njihov doprinos razvoju arhivske struke sa posebnim osvrtom na rad BAM-a (Bosanskohercegovačko iskustvo), Zbornik radova sa savjetovanja u Radencima „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2014., str. 211-225.

18 Isti se u elektronskoj formi mogu naći na web stranici Asocijacije http://www.bam.ba/

PROGRAMSKI DOBOR

Prof. dr. sc. Senada Dizdar, predsjednica, prof. dr. sc. Aleksandra Horvat, prof. dr. sc. Marina Katić-Bakarić, mr. sc. Jelena Kuprivica, dr. sc. Ismet Ovčina, dr. sc. Zdenka Petermanec, mr. sc. Vera Petrović, mr. sc. Amra Raščić-Begović, Biserka Sabljaković, prof. i dr. sc. Izet Šabotić

ORGANIZACIONI DOBOR

Biserka Sabljaković, predsjednica, mr. sc. Nadina Grebović-Lando, Fatima Vlaski, Natalia Milićević, mr. Narcisa Radoder, mr. sc. Amra Raščić-Begović, mr. Amina Rizvanbegović-Džuvić i Muamera Smajić

SUORGANIZATORI

Arhivističko udruženje BiH
Bibliotekoinformacioni centar Ekonomskog fakulteta UNSA
Biblioteka Sarajeva
Bošnjački institut - Fondacija Adila Zulfikarpašića
Gazi Husrev-begova biblioteka
ICOM BiH
Muzej Hercegovine Mostar
Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH
Narodna biblioteka Mostar
Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta UNSA
Zavičajni muzej Travnik

PARTNER

bh

KONFERENCIJU PODRŽALO

Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke BiH

SPONZORI

mikrografija info

BAM Asocijacija informacijskih stručnjaka - bibliotekara, arhivista i muzejologa
Association of Information Professionals - Librarians, Archivists and Museologists

8. međunarodna konferencija

BAM 2014

EVROPSKE SMJERNICE ZA SARADNJU BIBLIOTEKA, ARHIVA I MUZEJA

Kvalitet usluga i standardi

Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 10.10.2014. godine
Travnik, Zavičajni muzej, 11.10. 2014. godine

PROGRAM

www.bam.ba

još uvijek nisu dovoljno uključili u ovu Asocijaciju. Većina stručnih radnika iz oblasti arhivske djelatnosti ostaje nekako po strani kad je riječ o navedenoj saradnji, što nikako nije dobro. Do sada su učešće na konferencijama BAM-a u Bosni i Hercegovini uzimali samo zaposlenici Arhiva TK i Historijskog arhiva Sarajevo, što svakako nije dobro ni za struku ni za pravac daljeg razvoja arhivske djelatnosti, jer bi u tom slučaju saradnja sa srodnim baštinskim ustanovama trebala samo da bude podsticaj i iskustvo više.[19] Kao potvrda toga je činjenica da je na do sada održanih 8 konferencija svega 12 radova se odnosilo na arhive i arhivsku djelatnost, i pored toga činjenica da dva od njih nisu nikad prezentovana nego samo objavljena u Zborniku radova sa konferencije. Tome u prilog neide ni činjenica da od tih 12 radova njih 9 je od autora iz BiH, 1 uopće nije u arhivskoj struci, a jedan je autora iz Historijskog arhiva Sarajevo, jedan bivšeg arhivskog djelatnika i 8 od autora iz Arhiva Tuzlanskog kantona. Sve to je nedovoljno i upućuje na hitnu potrebu aktivnijeg angažovanja arhivskih radnik u radu Konferencije i same Asocijacije.

Zaključak

Razvoj tehnologije i globalno informacijsko okruženje uticalo je na velike promjene u načinu rada i djelovanja ustanove i institucija koje se bave davanjem informacija, samim tim i arhiva. Takve promjene uticale su i na zahtjeve i očekivanja korisnike, što je uticalo na promjene u organizaciji i djelovanju baštinskih, kulturnih ustanova radi što boljeg i efikasnijeg obavljanja svog posla. Iz tog razloga mogućnosti saradnje među srodnim institucijama i razmjena iskustava je korak naprijed ka razvoju stručnih i organizacijskih temelja za uspješno djelovanje baštinskih ustanova u globalnom informacijskom okruženju.

Baštinske ustanove u Bosni i Hercegovini su na marginama globalnih trendova i potreban im je podsticaj. To su u jednom obliku dobili osnivanjem Asocijacije informacijskih stručnjaka: BAM, koja je pokretanjem Konferencije u jednu novu relaciju dovela arhive, muzeje i biblioteke i omogućila nove oblike saradnje i razmjene iskustava koja bi trebalo da na jedan novi kurs usmjeri navedene baštinske ustanove i potvrdi ono što je već očito da su iste pravi informacijski centri društva. Međutim, primjetno je da su arhivi možda i ponajmanje uključeni u ovu asocijaciju. Većina arhivskih stručnjaka drži se po strani kada je riječ o saradnji baštinskih ustanova u okviru Asocijacije BAM, što nikako nije dobro.

Arhivističko udruženje Bosne i Hercegovine je kao stručna asocijacija uključeno u organizaciju BAM-ovih konferencija, te preko svojih članova djeluje u okviru organa BAM-a, ali i radu i djelovanju drugih aktivnosti koje BAM sprovodi. Međutim, nedostaje aktivnije učešće samih arhivskih radnika koji bi svojim iskustvima na polju rada i djelovanja arhiva u okviru informa-

19 Selma Isić, Stručne asocijacije i njihov doprinos razvoju arhivske struke sa posebnim osvrtom na rad BAM-a (Bosanskohercegovačko iskustvo), Zbornik radova sa savjetovanja u Radencima „Tehnični in vsebinski problemi klasičnega in elektronskega arhiviranja, Radenci 2014., str. 211-225.

cijskog okruženja približili ovu djelatnost ostalim baštinskim ustanovama, te direktnom razmjenom iskustava radili na zajedničkom iznalaženju rješenja i stvaranju boljih uslova za djelovanje arhiva, biblioteka i muzeja u savremenom informacijskom društvu. Jedini arhiv koji je pokazao nešto veću zainteresovanost za ovakvu suradnju u okviru baštinskih ustanova je Arhiv Tuzlanskog kantona čiji su zaposlenici od prve konferencije aktivno, sa pripremljenim prilozima, učestvovali u radu iste.

Abstract: The paper discusses the need for close cooperation between archives and other cultural institutions and associations, and points out the possibilities that such cooperation provides. Cooperation with other institutions of culture is one of the factors that could materially and substantially affect the development and improvement of archival activities, while they take appropriate place within heritage institutions and globalized society.

Technology development and changing global information environment affects conditions in which institutions that work and operate with providing information exist in and thereby the activities of archives as well. Such changes affect both the expectations and demands of customers, and therefore push the organization of cultural institutions for better and more efficient performance of their work. For this reason exchanges and cooperation opportunities among similar institutions is a step forward in the development of professional and organizational foundation for the successful operation of heritage institutions in the global information environment.

The paper focuses on the cooperation between archives and other cultural institutions and associations in Bosnia and Herzegovina, and in particular the work of the association BAM (libraries, archives, museums). As the association of Information Professionals, BAM was founded in 2006. with the aim to encourage and participate in the development strategy of libraries, archives and museums in the information society.

Keywords:Heritage institutions, archives, museums, libraries, BAM Association, the Archives of Tuzla Canton, information environment.

Summary

Technology development and global information environment has affected major changes in the mode of action and institutions and institutions that deal with providing information, thus also the archives. Such changes affected the demands and expectations of customers, which resulted in changes in the organization and activities regarding the heritage, cultural institutions for better and more efficient performance of his job. For this reason, the possibilities of cooperation between related institutions and exchange of experiences is a step forward towards the development of professional and organizational foundation for the successful operation of heritage institutions in the global information environment.

Heritage institutions in Bosnia and Herzegovina on the sidelines of global trends and they need encouragement. These are the one form of the establishment of the Association get information professionals: BAM, which is a conference in a new relationship led archives, museums and libraries, and enable new forms of cooperation and exchange of experiences which should on a new course streamline listed heritage institutions and confirm what it was already obvious that the same real information centers of society. However, it is noticeable that the archive might least involved in this association. Most experts consider the archival material aside when it comes to cooperation heritage institutions in the Association of BAM, which is not good.

Archival Association of Bosnia and Herzegovina as well as professional associations involved in the organization of BAM‘s conferences and through its members acting within the authority BAM, but also the work and activities of other activities carried BAM. Accordingly, there is a lack of very active participation of archive workers with their experiences in the field of work and activities of the archive to the IT environment closer to this business of other heritage institutions, and direct exchange of experience working on a joint resolution and the creation of better conditions for work of archives, libraries and museums in modern information society. The only archive which showed a great interest in this kind of co-operation within the heritage institutions is the Archives of Tuzla Canton whose employees since the first conference scheduled actively participated in the same.

№ 830

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный отставной Капитанъ
Иванъ Бурмистровъ, имѣющій отъ Меня Свидѣтельство
которое для свободнаго туда и обратнаго проѣзда, данъ сей пашпортъ
за подписаніемъ и съ приложеніемъ перва моего имени
съ срокомъ на двѣнадцать мѣсяцъ. Апрѣля 17 дня 1807 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Х-ской Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ

А. Стрѣлковъ

Благородному Господину
Господарю Ордена Свят. Великомученика
Георгія Богдановичу.

Господинъ Мѣсяца Свѣтлости Милостивѣйшій
Господарь и Князь Нашъ, да се на твоемъ свѣтлости
Кнѣзѣ и путови брат и четверо синове благоволите с
ордер 13 шк. С. № 1553 Високаго Малога Совѣта,
славному Отечественствуу вступити два члана,
да се на исправности оба чина при уредъ доведе.
Споразумити рекли по високости
Високославнога Отечественствуу
ордер 10 шк. Л. № 4604
Се Свѣтлости
Началнику

Господину
Ген. Кутузову Смоленскому,
Милостивѣйшему

Народу Окружна Ваша зовем уредити
ово Малога Великога Малу Кнѣзу
вама се одговорно. Величество
да ви то не планете при вама у
а израдой уредсов Народу Ваша
врученоу обвиста тако, Ваше се свѣ
на времѣ доби, и на предан Ваше
прилепи листа, Ваше се Малу
пиве т. Е. Ц. О ме отворити.

Л. 958
Априла 810
у Петрограду

Окружна Ваша
Жиздро Бр

Петроград
Мирослав

МИХАИЛЪ III ОБРЕНОВИЋЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІЈОЈ И ВОЉИ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

Господину Ивану Бурмистрову
Петрограду

прикази и расправе
prikazi i rasprave
views and discussions

views and discussions

prikazi i rasprave

прикази и расправе

Dr.sc.Mile Bakić
Službeni list Crne Gore, Podgorica
Republika Crna Gora

NEKOLIKO RIJEČI O ČASOPISU *ZAPISI*, ISTORIJSKI ARHIV POŽAREVAC

Ovih dana je izašao iz štampe najnoviji broj međunarodnog arhivističkog časopisa (godišnjaka) *Zapisi*, Istorijskog arhiva Požarevac. To je i povod da napišem riječ-dvije o njemu kao naučni radnik i čitalac, pošto sam u svom naučnom radu i arhivskoj djelatnosti obilato koristio ovaj vid literature, tako da časopisima iz arhivistike i njoj srodnih nauka velikim dijelom dugujem za dostignuća ostvarena u arhivističkoj struci i nauci. Kada je riječ o časopisima ove vrste na bivšim jugoslovenskim prostorima, to su neizostavno *Arhivist, Arhivski vjesnik, Arhivski pregled*, i dr.

Šta je časopis, šta je njegova suština, biće, doprinos - veoma je složeno pitanje i teško je na njega dati potpun i valjan odgovor.

Prije svega, časopisi su veoma zahvalan i nezamjenjiv vid literature, koji se drugim njenim oblicima ne može nadomjestiti i zamijeniti.

Dalje, časopisi su "ogledalo" teorije i prakse u određenoj nauci i najbrže reaguje na promjene i dostignuća koja se u njoj dešavaju. Časopisi, uvijek pravovremeno i podrobno prate razvoj jedne nauke i bilježe sve najnovije njene sadržaje, ali i uspone i padove, stvaraoce, njihove autorske radove, moglo bi se reći, skoro sve novo što se stvara u određenoj nauci. Moramo uvijek imati na umu, da se dosta teško i sporo dolazi do novih otkrića u nauci, i oni se, po pravilu, najprije objavljuju u časopisima, pa tek kasnije u knjigama, studijama, i dr.

Pojava svakog novog časopisa u svakoj zemlji predstavlja prvorazredan i nezamjenljiv događaj u nauci, kulturi i šire, naravno ukoliko zadovoljava izdavačke, stručne i naučne standarde, ima kvalitet i kontinuitet u izlaženju u dužem vremenskom periodu i nađe svoje mjesto i opstane na probirljivom ekonomskom, stručnom i naučnom tržištu.

Nije na odmet napomenuti da se u svijetu časopis vidi i "spomenikom", "spomeničkim blagom i nasljeđem" određene zemlje, naroda, njegove istorije, nauke, kulture, i dr. *Tabelarijum* izlazi od 1902, a *Arhivistički vjesnik* od par godina ranije, i njima se Austrija i Hrvatska, što je sasvim normalno, afirmišu i ponose, ne samo linijom kulture i nauke, nego državotvorno i istorijski. Časopis, što se rijetko pominje, ima i spomeničke vrijednosti, i dio je spomeničke baštine i nasljeđa na unutrašnjem, nacionalnom, ali i svjetskim, međunarodnim razmjerama. To je, da se poslužimo, filozofskim rječnikom "samo po sebi", ali i po osnovu svojih autora, sadržaja, doprinosa nauci, kulturi, društvu, građanima. Dakle, autentično i istinito je: učesnik, pamti, svjedoči, sa stanovništva prošlosti, sadašnjosti, ali i vremena što dolazi, i stoga je arhiv, a arhivistički časopis to ponajviše. Možda, na navedeno stanovnište, na određen način, "baca svijetla" i to da u svijetu , pa u bivšoj Jugoslaviji, bilo je, odnosno ima vrlo prestižnih časopisa, koji u svom nazivu imaju riječ, odnosno naslovljeni su –arhiv. Njihovi pokretači, glavni i odgovorni urednici su mahom istaknuti naučni, kulturni, javni radnici, u kojima su pohranjene i pretežno se čuvaju bitne informacije za određenu nauku u određenom vremenu i nastale u određenoj sredini.

Gotovo je izlišno govoriti čemu služi jedan časopis. Uobičajno se kaže, nauci, kulturi, društvu, pojedinačnoj nauci kojoj časopis pripada: prosvjeta, ekonomija, pravo, i sl. Ne sporeći sve to, najšire gledano, časopis je još nešto više "plemenito, humano, uzvišeno" u jednom društvu, koji pored svega ovog ima misiju da čuva dignitet i afirmiše arhiv i dokumenat, kada je riječ o arhivističkom časopisu.

Sada nekoliko riječi o časopisu *Zapisi,* kako ga vidim kao naučni radnik i korisnik, odnosno čitalac, kao i o tome što su njegovi stručni, naučni, te uređivački kapaciteti. Časopis je godišnjak što je dobra dinamika izlaženja, namijenjen za arhivistiku i istoriju, međutim on obrađuje teme i iz istorije književnosti, kulture, komunikacija, medija i dr., čime samo dobija na raznovrsnosti i značaju. Bitna odrednica ovog časopisa je da je međunarodni, što se očituje iz sastava Redakcije (sedam inostranih članova) i autora, odnosno priloga što se u njemu objavljuju. Ovo su dosta visoko i ambiciozno postavljene profesionalne reference, koje su već bile ostvarene u prvom, a u daljim njegovim brojevima one su dalje razvijene, afirmirane ,

koje često nemaju slični časopisi sa znatno dužom tradicijom i iz ekonomski i društveno razvijenih.

Izdavač ovog časopisa je Istorijski arhiv Požarevac, opštinski, munidipijalni arhiv, i s tim u vezi mi se odmah nametnulo pitanje:kako ovako kvalitetan i složeni projekat može nastati u dosta malobrojnom kolektivu od petnaestak uposlenih, što je za svaku pohvalu, na čemu im mogu pozavidjeti i mnogo veći i poznatiji arhivi. Prosto se prisjetih Njegoševe (najviši pjesnik Južnih Slovena) misli: „malo rukah malena je snaga", koja se, moramo priznati, demantuje pregnućima i dostignućima, ovog malog i vrijednog kolektiva. Ipak, za ovako valjan i uspješan njegov rad najzasluženija je dr Jasmina Nikolić direktorica Istorijskog arhiva Požarevac i glavni i odgovorni urednik *Zapisa*, poznati i afirmisani naučni radnik i stvaralac u svojoj zemlji i inostranstvu. Dakle njoj, njenom umjeću, inventivnosti i profesionalnoj sposobnosti i znanju i Redakciji moramo zahvaliti za ovako jedan kompleksan i kvalitetan arhivistički časopis, koji ima međunarodne reference, na što mi svi koji se bavimo arhivistikom i arhivskom djelatnošću upućujemo čestitke i želimo dalje uspjeha u ovom složenom i odgovornom arhivskom poslu.

Trebalo je hrabrosti lične i profesionalne, kakvu ima Nikolićeva, da se pokrene i izda ovakav jedan časopis, u vrijeme društvene krize i velike materijalne oskudice, a zato je bila, potrebna i velika ljubav prema nauci, kulturi, arhivima, koja joj, očito, nije nedostajala.

Nikolićeva, da se primijetiti, samim dolaskom, za direktoricu Istorijskog arhiva Požarevac vizionarenski je osjetila potrebu, za izlaženjem ovakvog jednog časopisa, o čemu u uvodnoj bilješci prvog broja kaže: "Osjetila se potreba i za međunarodnom arhivskom saradnjom i komunikacijom putem zajedničkih stručnih glasila-časopisa i sličnih publikacija, kako bi se razmjenjivala iskustva i lakše prevazilazili stučni problemi prikupljanja, čuvanja, zaštite, sređivanja, obrade i korišćenja arhivske građe".(str.7.)

Neophodno je dalje istaći da Nikolićeva, kao naučni radnik, sasvim dobro prati i razumije kretanja u savremenoj svjetskoj nauci, koja su veoma promjenljiva u svim svojim važnijim oblastima, što je karakteristično i za arhivistiku. S tim u vezi, ona zagovara stanovište: "da u oblasti arhivistike nisu dovoljna jednom savladana znanja već da ih treba stalno osavremenjavati u svim oblastima i svim nivoima" i dalje ističe: "Po svojoj dinamici izlaženja i brzom reagovanju na zahteve koja postavlja i teorija i arhivistička praksa, časopisi su najpodesniji medij koji može da udovolji ovim zahtjevima, pa je zbog toga i razumljivo što se u svim zemljama sveta štampa veliki broj časopisa i što su sve veći zahtevi za razmenu časopisne literature među arhivima različitih zemalja".(Isto, str.3.)

Već sam rekao da je svrha časopisa, posebno arhivističkog složena, višedimenzionalna i do kraja nikad sasvim dorečena. U prethodnim citatima jasno se vidi mišljenje Nikolićeve o tome, ali i, što je naučna novina, o komunikacijskoj ulozi njegovoj, koja ima više ciljeva: saradnja, razmjena iskustva, efikasnije rješavanje problema, i dr.

Za svaku pohvalu je i da Nikolićeva vidi časopis, u neraskidivoj vezi sa vremenom i ističe: "On će zapravo, sa jedne strane, biti usmeren prema prošlosti, da bi arhivski dokumenti bili njen autentični tumač i zaštitnik, a sa druge strane i prema sadašnjosti, gde će svojim programskim sadržajima pomoći menjanju odnosa prema dokumentu, u najširem smislu te reči". (Isto, str.7.)

Časopis je sadržinski podijeljen u više tematskih cjelina: *Arhivistika, Istoriografija, Iz rada arhiva, Međunarodna arhivska i kulturna saradnja, Prikazi i rasprave*. Svi dosadašnji izašli brojevi objavljuju od 30. do 40. priloga po pojedinačnom broju, koji su veoma raznovrsni, naučno značajni i kvalitetni. Primjera radi, u drugom broju *Zapisa* u okviru tematske cjeline *Arhivistika* objavljeno je 13 priloga, Iz rada arhiva - sedam, *Prikazi i rasprave* - šest radova. Na kraju svakog časopisa dati su: *O autorima, bilješka*, ili bolje reći kratka biografija sa fotografijom svakog autora čiji su radovi objavljeni u tom broju časopisa, *Upustvo saradnicima*, i *Pravila za navođenje*, koji su od koristi saradnicima.

Časopis po svojim grafičko-tehničkim karakteristikama spada u red modernih, i u ovom pogledu, izuzetno opremljenih publikacija, format, dizajn, izvanredan, knjiški slog dvostubačan.

Tiraž 500 primjeraka dosta govori da je časopis naišao na dobar prijem i veliko interesovanje kod stručne, naučne i najšire javnosti. Čini mi se, da bi trebalo posebno poraditi na njegovoj distribuciji i dostavi arhivima, važnijim registraturama na prostorima bivše Jugoslavije, jer bi im bio, pored ostalog, od velike pomoći, u rješavanju stručnih arhivističkih problema sa kojima se susreću u radu.Jako me obradovao podatak u impresumu časopisa da njegovo štampanje finansira Grad Požarevac, čime se potvrdila postavka u nas i u svjetskoj arhivistici, da su u svojoj sredini arhivi važne kulturne ustanove, koje doprinose njenom naučnom i kulturnom razvoju i da na ovom planu trebaju uzajamno sarađivati.

Podgorica, 5. februar 2015. godine

о ауторима
o autorima
about authors

o autorima

о ауторима

about authors

DR JASMINA NIKOLIĆ, direktor Istorijskog arhiva Požarevac, Republika Srbija, pokretač i glavni i odgovorni urednik časopisa „Zapisi“.

Dr Jasmina Nikolić rođena je 1968. godine. Gimnaziju je završila u Požarevcu, a studirala, diplomirala, magistrirala i doktorirala na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Posle završetka studija (prosečna ocena 9.20) radila je dve godine na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, potom pet godina u Ministarstvu kulture Republike Srbije. Od 2001. godine radi u Istorijskom arhivu Požarevac kao arhivist-rukovodilac odeljenja. Na dužnosti direktora Istorijskog arhiva Požarevac nalazi se od oktobra 2003. godine.

Zvanje arhivski savetnik stekla u 2015. godini.

Utemeljivač je sedam edicija Istorijskog arhiva Požarevac i njihov glavni i odgovorni urednik: „Posebna izdanja“, „Zbornici dokumenata“, „Izložbeni katalozi“, „Naučnoinformativna sredstva o arhivskoj građi“, „Zbornici naučnih radova“, „Elektronske publikacije i virtuelne izložbe“ i „Kulturna baština“. U okviru ovih edicija objavljeno je, u periodu od 2004. do 2015. godine, 69 izdanja.

Pokretač je i glavni i odgovorni urednik međunarodnog stručnog časopisa „Zapisi“ – Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac.

U dosadašnjem stručnom i naučnom radu dr Jasmina Nikolić je najveće interesovanje iskazala za istoriju društva, posebno za istoriju grada i kulture 20. veka i modernizacijske procese. Ogledala se u različitim vrstama radova sa širokom tematskom razuđenošću. Autor je ili koautor više stručnih i naučnih radova, od čega 5 monografija, više od 30 članaka u stručnim časopisima, zbornicima saopštenja sa naučnih i stručnih konferencija iz zemlje i inostranstva, kao i odeljaka u knjigama. Autor je ili koautor većeg broja arhivističkih izložbi, stalne izložbene postavke i pratećih publikacija. Učesnik je većeg broja domaćih i međunarodnih naučnih i stručnih skupova i konferencija u zemlji i inostranstvu (Kanada, Norveška, Italija, Slovenija, Srbija).

Organizator je tri naučna skupa sa međunarodnim učešćem na temu „Braničevo kroz vojnu i kulturnu istoriju Srbije“, predsednik ili član više organizacionih odbora za obeležavanje značajnih jubileja (Dva veka vojske u Braničevu, Dva veka državnosti Srbije, 190 godina sudstva u Srbiji, 175 godina bolnice u Požarevcu, 175 godina lokalne (samo) uprave u Požarevcu, 150 godina Gimnazije, Sto godina od Prvog svetskog rata, Stogodišnjice odbrane Stiga i Braničeva 1915-2015.) i dr. Saradnik je na Privrednoj enciklopediji SANU i član više redakcija.

Inicijator je, idejni tvorac i rukovodilac projekta istraživanja i publikovanja arhivske građe o Požarevcu i Braničevskom regionu koja se nalazi u drugim institucijama u zemlji.

Inicijator je i rukovodilac projekta mikrofilmovanja i digitalizovanja arhivske građe fondova i zbirki Istorijskog arhiva Požarevac.

Autor je i urednik web portala www.arhivpozarevac.org.rs

Autor je idejnih projekata izgradnje, rekonstrukcije i adaptacije objekata za Istorijski arhiv.

Dobitnik je Povelje kulture za postignute izvanredne rezultate u kulturi i nauci Kulturno-prosvetne zajednice Srbije i Povelje Grada Požarevca.

E-mail:
jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs

DR MILE BAKIĆ, Službeni list Crne Gore, Podgorica, Republika Crna Gora.
Rođen u Žabljaku 11.02.1951. godine. Gimnaziju završio u Invangradu, današnjim Beranama 1969. godine, a Fakultet političkih nauka (međunarodni smjer) 1973. godine u Beogradu. Magistrirao na Fakultetu informacijskih znanosti 1990. godine, doktorirao 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Rukovodilac Arhiva CKSK Crne Gore od 1975. godine, a od 1991. do 1996. godine direktor Državnog arhiva Crne Gore.
Glavni i odgovorni urednik časopisa Arhivski zapisi, 1994-1996. godine i član Redakcije časopisa Biblioški vjesnik 2004-2006. godine. Od 1997. godine u JU Službeni list Crne Gore odgovorni urednik izdavačke djelatnosti i izdanja Službeni list Crne Gore - Međunarodni ugovori.
Osvojena priznanja i nagrade: prva nagrada za izdavački poduhvat godine na međunarodnim sajmovima knjiga: Herceg Novi (2000), Podgorica (2011). Predsjednik Predsjedništva Društva arhivskih radnika Crne Gore, 1985-1989. godine .
Priredio više knjiga istorijskih izvora: Drugi kongres SK Crne Gore, koautor (1987), Crnogorsko kraljevsko narodno pozorište (2001), i dr.
Važnija djela: Arhivistika (2007), Crnogorsko arhivsko zakonodavstvo (2008), Razvoj arhivske službe Crne Gore (2010), Valorizacija arhivske građe (2014).
U Moskvi oktobra 1992. godine izučavao arhivsko zakonodavstvo, organizaciju i rad arhivske službe Rusije; juna 1996. godine istraživao arhivsku građu o Crnoj Gori u arhivima u Moskvi - Arhiv MID, Osobij arhiv, i dr.
Bio član jugoslovenske državne arhivske delegacije koja je u Moskvi 1994. i u Beogradu 1995. godine vodila pregovore sa odgovarajućom ruskom državnom delegacijom o povraćaju arhivske građe jugoslovenske provenijencije, i potpisala Protokol o arhivskoj saradnji.
Bavi se i književnošću, objavio: Zagrađe (drama), 2001, Lišće, 2012, Majci, 2014, (poezija).

DOC. DR PETER PAVEL KLASINC, direktor Međunarodnog Instituta arhivskih nauka Trst-Maribor, Slovenija.
Prof. dr Peter Pavel Klasinc je bil rojen v Mariboru. Po končani osnovni šoli in Gimnaziji Tabor Maribor je leta 1965 pričel študirati zgodovino in umetnostno zgodovino na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani in si pridobil naslov profesor zgodovine in profesor umetnostne zgodovine. Prva zaposlitev je bila v Zgodovinskem arhivu na Ptuju, kjer je bil ravnatelj od leta 1972 do 1976. V Pokrajinskem arhivu Maribor se je zaposlil leta 1976 in bil med leti 1982 do 1994 direktor. Do upokojitve (16. 9. 2007) je bil vodja oddelka za fonde s področja gospodarstva.
Podiplomski študij je opravil na Univerzi v Zagrebu, kjer je leta 1986 magistriral in leta 1991 na isti Univerzi doktoriral na temo Materialno varovanje klasičnih in novih nosilcev informacij v arhivih.
Poleg rednih podiplomskih študijskih obveznosti se je strokovno izpopolnjeval v arhivih, arhivskih službah ter v drugih arhivom sorodnih ustanovah v Angliji, Avstriji, Italiji, Nemčiji, Nizozemski, Franciji, Kanadi, Združenih državah Amerike, Kitajski, Madžarski, Češki, Slovaški, Poljski, v skandinavskih državah in v državah nekdanje Jugoslavije na področjih; mednarodnih strokovnih stikov, zgodovine, arhivistike, arhivskih strokovno - tehničnih vprašanj, uvajanja novih informacijskih tehnologij v arhivsko znanstveno raziskovalno in strokovno delo, itd. Najvišji možen strokovni naziv »arhivski svetnik« si je pridobil leta 1997 nekaj let prej pa tudi »znanstveni svetnik«.
Objavil je okoli štiristo strokovnih, znanstvenih in arhivsko praktičnih ter teoretičnih prispevkov v slovenščini, mnoge pa tudi v tujih jezikih v številnih domačih in mednarodnih znanstvenih arhivskih revijah. Kot angažiran arhivist je bil imenovan v različne naše in tuje strokovne komisije, med drugim tudi v komisije za pridobivanje znanstvenih nazivov.
Pred leti je bil imenovan za »konzultanta« Okrogle mize arhivov sveta, bil je redni član sekcije profesionalnih arhivistov pri Mednarodnem arhivskem svetu s sedežem v Parizu bil je član opazovalec Mednarodnega komiteja za gradnje in oprem in član Mednarodnega komiteja za zgradbe in opremo v zmernih klimatskih razmerah pri Mednarodnem arhivskem svetu.
Je predstojnik Mednarodnega instituta arhivskih znanosti Univerze v Mariboru in direktor izpostave tega inštituta v Trstu, predsednik Arhivskega društva Maribor in podpredsednik društva Heraldica Slovenica – Ljubljana in član Programskega sveta in komisij RTV SLO ter raziskovalec sodobne zgodovine in arhivistike. Kot profesor zgodovine in umetnostne zgodovine, kot arhivski in znanstveni svetnik ter kot doktor informacijskih znanosti s področja humanističnih znanosti je opravil vrsto predavanj doma in v tujini in je nosilec ali sodelavec v mnogih slovenskih in mednarodnih projektih.

ПЕТРОВИЋ СМИЉА, Историјски архив Смедерево, Република Србија.
OBRAZOVANJE: Gimnazija "Jovan Janicijevic" Smederevo,Pravni fakultet u Beogradu,Strucno zvanje : arhivist, OBUKE I KURSEVI: Zavrsen kurs za personalne menadzere na Ashridge College u Engleskoj 1990. Polozen strucni arhivisticki ispit u Arhivu Srbije 2003. RADNO ISKUSTVO: 1982-1987 : RO "Fagram" Smederevo, na pravnim poslovima zastupanja i normative, sef pravnog odeljenja, 1987-1992 : RO Fabrika kompresora - ATLAS COPKO Smederevo, na pravnim poslovima zastupanja, groupleader personal group, 1994-1999 : DPPK "Godomin" Smederevo, na pravnim poslovima u pravnoj sluzbi i sluzbi plana i analize, 1999-2001 : DD Simax Smederevo, na poslovima rukovodioca sluzbe za opste, kadrovske i pravne poslove, 21. 12. 2001.- 23. 01. 2002. : Holding preduzece "Jugovo" Smederevo, na pravnim poslovima, 24. 01. 2002. - 07. 10. 2002. : Holding preduzece "Fagram" Smederevo, na poslovima samostalnog strucnog saradnika za sistemska pitanja, Od 08. 10. 2002. godine u Istorijskom arhivu u Smederevu, na poslovima arhiviste za zastitu arhivske gradje van arhiva. OSTALE INFORMACIJE: Jezici : engleski

Tel. : 026 611461, mob. 069 1271954
E-mail : petrovicsmilja@gmail. com

МР ДРАГАНА МИЛОРАДОВИЋ, етнолог-антрополог, виши архивист Историјског архива у Пожаревцу, Република Србија.

Рођена Пожаревљанка, дипломирала са оценом десет на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на катедри за етнологију света и антропологију. Магистрирала са мултидисциплинарном темом „Костим као сегмент социокултурних промена у Пожаревцу крајем XIX и почетком XX века“, заснивајући рад на истраживању архивских фондова и збирки, тумачећи их са позиција културне историје, дајући им етнолошку и антрополошку анализу.

Последњих 17 година ради на пословима вишег архивисте односно руководиоца Одељења информативне, културно-просветне и издавачке делатности. Активно учествујући у обликовању издања из едиција Историјског архива Пожаревац, члан је редакција, уредник многих издања, аутор или коаутор већег броја публикација, остварујући једну од важних делатности архива – доступност информацијама како конкретним истраживачима, тако и широј јавности.

мр Драгана Милорадовић
draganamiloradovic@arhivpozarevac.org.rs
тел. +381.12.223.082
тел. 063/877 23 70

МР ДЕЈАН ЈАКШИЋ, историчар и виши архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија.

Рођен је у Новом Саду 1973. године. Дипломирао је на Филозофском факултету у Новом Саду – Катедра за историју (1998). Завршио је постдипломске студије смера Национална историја средњег века и магистрирао са тезом Белопољски летопис (2009). Од 2001. године ради у Архиву Војводине где се бави старијим архивским фондовима и обрадом грађе на латинском језику; стекао је звање вишег архивисте.

Аутор је већег броја научних и стручних радова, приказа и био је сарадник/редактор/уредник у припреми и објављивању више публикација. Радове објављује у часописима: Архивски анали, Годишњак Историјског архива Града Новог Сада, Истраживања, Споменица Историјског архива „Срем“, Архив, часопис Архива Југославије, „Записи“, годишњак Историјског архива Пожаревац, Темишварски зборник, као и у посебним зборницима радова.

Појединачна издања/књиге: Бачко-бодрошка жупанија 1688–1849, Каталог одабраних садржаја докумената (1801–1805) (Св. 10), 2005; Торонталска жупанија 1731–1849, Каталог одабраних садржаја докумената (1731–1785) (Св. 1), 2008; Приручни вишејезични речник за архивисте (коаутор), 2012; Бачко-бодрошка жупанија 1688–1849, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 2 (1806–1809) (Св. 11), 2014.

dejan.j@arhivvojvodine.org.rs
+381 21 4891824

ЗАГОРКА АВАКУМОВИЋ, дипл. професор историје, архивиста, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија.

Рођена у Сремској Митровици 1981. године. Дипломирала на Филозофском факултету у Новом Саду - Катедра за историју (2005). У периоду 2006-2007. године волонтирала у Историјском архиву Града Новог Сада, а од 2008. године ради у Архиву Војводине као архивист на обради и сређивању старије архивске грађе (латински језик).

НАТАША МИЛОШЕВИЋ ДУЛИЋ, виши архивски помоћник, Историјски архив Пожаревац, Република Србија.

Рођена је 1973. године у Пожаревцу, где је завршила основну школу и гимназију. Дипломирала је на Високој техничкој школи струковних студија у Пожаревцу, где је 2015. године завршила и специјалистичке студије. Од 2007. године ради у Историјском архиву Пожаревац, у Одељењу за сређивање и обраду архивске грађе.

Приредила је за публиковање, у оквиру едиције „Научноинформативна средства о архивској грађи“, аналитичке инвентаре са регистрима и напоменама архивских фондова „Начелство Округа пожаревачког 1839-1922.“, „Удружење пожаревачких занатлија и раденика Слога, 1839-1950“, „Пожаревачка трговачка омладина, 1903-1947.“ и „Varia 1791-“.

Коаутор је више изложби „Општенародна имовина у Пожаревачком округу: 1945-1960“ - пројекат Историјског архива Пожаревац, „Пожаревачки Магистрат - Први нахијски суд у Србији 1821-2011“, „Задругарство у Пожаревачком округу до 1941. године“ и „Србија и Браничево у Великом рату, 1914-1918“.

Аутор је више чланака у часописима, новинама и магазинима. Предмет интересовања су јој теме из друштвене и културне историје Србије с краја 19. и прве половине 20. века.

natasamilosevicdulic@gmail.com
+381 12 223 082

МР НЕБОЈША ЂОКИЋ (1959. Призрен), Република Србија.

Војни историчар, почео да објављује текстове још 1977. године у Фронту и Народној армији. Од средине деведесетих година се бави и историјом српске цркве. До данас објавио је, као аутор и коаутор, више од хиљаду текстова (не рачунајући новинарске текстове) у готово свим домаћим и многим страним војним, црквеним и историјским часописима. Аутор и коаутор 47 монографских публикација (Српска авијатика, Београд 1993; Министарство и министри полиције у Србији 1811 – 2001, Београд 2002; Ослобођење Поморавља октобра 1918. године, Крушевац 2003; Браничевска епархија у првој половини XIX века, Пожаревац 2005; Свети Нестор код Витковца, Крушевац 2006; Миљков манастир, Крушевац 2006; Манатир Свети Роман, Крушевац 2006; Француски ваздухоплови у наоружању војске и морнарице Краљевине Југославије, Београд 2007; Манастир Света Петка Изворска, Београд 2009; Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд 2010. итд). Учествовао и у изради двадесетак правила, упута и уџбеника за потребе војске (Настава гађања за самоходни топ 76 мм М-18, Бања Лука 1993, Настава гађања за тенк М-84, Београд 1995. итд). Учествовао у око 150 научних скупова у земљи и око 40 у иностранству. Од тога је у отприлике трећини домаћих и исто толико страних научних скупова био у редакционим одборима. Био је у уредништву у десетак часописа (Весник војног музеја, Београд; Саборност, Пожаревац; Расински анали, Крушевац итд; раније: Војни информатор, Фронт, Народна армија, Војска, Метак, Оружје ...) и тридесетак тематских зборника. Веома је много ангажован и на локаним културним манифестацијима (Јухорско око, Својново; Дани Драгића Јоксимовића, Бачина; Петрус, Лешје, итд као и разним другим манифестацијама у Страгарима, Влакчи, Белој Води, Јасици, Каонику, Ђунису, Црквенцу, Свилајнцу, Сурчину итд). Био је аутор тридесетак изложби (Стрељачко наоружање XX века, Крушевац 1991; Српско турски рат 1876, Крушевац 1996; Страдање Алексинца 1999, Алексинац 1999; Ваздухопловни плакат, Београд 2002; Лепа варош Алексинац, Београд 2003 итд). Магистрирао радом Српско-турски рат 1876. године – однос снага.

РЕНАТА МИНИЋ, МСР, дипломирани библиотекар-информатичар-мастер, Референт Одељења периодике, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац, Република Србија.
Рођена је 1973. године у Пожаревцу. Основну школу завршила у Костолцу, гимназију у Пожаревцу. Дипломирала и мастер студије завршила на Филолошком факултету Универзитета у Београду на Катедри за Библиотекарство и информатику
Запослена у Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу од 2000. године.
Своје стручне радове објављивала је у панчевачком *Читалишту* и *Бележници*. Коаутор је монографије о библиотеци у Пожаревцу и ауторка стручне монографске публикације „Информатичко описмењавање старих лица: приручник за библиотекаре“.
Ауторка је и уредница сајта/блога за библиотекаре под називом Од књиге до душе (http://odknjigedoduse.wordpress.com/). Администраторка је сајта Народне библиотеке у Пожаревцу (http://www.bibliotekapozarevac.org/) и задужена је за надзор компјутерске опреме у Библиотеци. Заједно са Катарином Бели води обуку информатичког описмењавања за пензионере и незапослена лица „Упознајте се са виртуелним светом рачунара“ у библиотеци у Пожаревцу.
Активни је члан Библиотекарског друштва Србије, Комисије за слободан приступ информацијама и интелектуалне слободе, и Комисије за серијске публикације.

MILANKA STOKIĆ, samostalni viši knjižničar, Narodna biblioteka „Ilija M. Petrović“, Požarevac, Република Србија.
Rodjena 1970. godine u Požarevcu. Gimnaziju završila u Smederevu. Diplomirala na Visokoj tehničkoj školi u Požarevcu, na smeru za prehrambenu tehnologiju.
Zaposlena u Narodnoj biblioteci „Ilija M. Petrović“ u Požarevcu od 1997. godine. Radi na Stručnom odeljenju kao samostalni viši knjižničar. Član je Bibliotekarskog društva Srbije.

ПРОФ. ДР ПРЕДРАГ Н. ДРАГОЈЕВИЋ, историчар уметности, Универзитет у Београду, Република Србија, Филозофски факултет – Одељење за историју уметности.
Рођен у Берлину, Немачка, 1962. године. На Филозофском факултету у Београду дипломирао у области историје модерне уметности, магистрирао у области историје уметности новог века и докторирао са тезом из историје и теорије науке о уметности. Истражује и предаје теорију науке о уметности (Писање о уметности, Методологију историје уметности, Теорије уметности, Историју историје уметности).
По позиву био члан уредништва стручних часописа; више година је члан уредништва *Весника* Војног музеја у Београду.
Живи и ради у Београду.

МР ДРАГАН (ЖИВОРАД) ШАЛЕР, Професор Високе Техничке Школе Струковних Студија, Пожаревац, Република Србија.

Рођен је 1959. године у Смедереву. Основну и средњу школу завршио је у Пожаревцу. Дипломирао је на Машинском факултету у Београду 1982. године, где је 1991. године магистрирао. Године 1984. засновао је радни однос са Високом техничком школом у Пожаревцу, на месту асистента. Касније стиче звање предавача и вишег предавача.

Активно се бави стручним и научним радом. Формирао је кабинет за рачунаре и програмирање. Написао је скрипту за рачунаре и програмирање и збирку испитних задатака из Машинских конструкција и монтаже. До сада је објавио око 30 стручних и научних радова из области историје, машинства, информатике. Аутор је више од 10 електронских публикација и виртуелних изложби.

Живи и ради у Пожаревцу.

dragan.saler@gmail.com

ЈАСМИНА ЖИВКОВИЋ, МСР, дипл.правник и мастер историчар, виши архивист Историјског архива у Пожаревцу, Република Србија.

Стручно звање виши архивист. Запослена је у Историјском архиву у Пожаревцу Србија, са непрекидним радним искуством у архивској струци у трајању од преко 16 година. Више од десет година радила је на пословима руководиоца службе депоа, сада ради на пословима руководиоца службе заштите архивске грађе и регистратурског материјала ван архива (спољна служба).

Одбранила је мастер рад на Филозофском факултету Универзитета у Београду – одељење за историју, на тему „Заштита архивске грађе ван архива у Браничевском округу“. Завршава докторске студије на Одељењу за историју овог факултета, из области заштите архивске грађе и њеног значаја за изучавање историје, тема одобрене докторске дисертације гласи „Заштита архивске грађе савезних органа власти у Југославији, 1945-1991“.

Објавила је више од 30 самосталних или коауторских стручних архивистичких и научних историографских радова. Такође је и аутор више архивских изложби, каталога и студијских каталога, на основу архивске грађе која се чува у Историјском архиву у Пожаревцу, Архиву Србије, Архиву Војводине и Архиву Југославије. Учествовала је на више стручних и научних скупова из архивистике и историје, на којима је презентовала своје радове.

e –mail: jasminazivkovic@arhivpozarevac.org.rs
jasminazivkovic@yahoo.com

БОЖИДАР БЛАГОЈЕВИЋ, дипл. историчар, председник Управног одбора Историјског архива у Неготину, Република Србија.

Дугогодишњи директор Историјског архива у Неготину; завршио је Филозофски факултет у Новом Саду 1968. године на Одељењу за историју и специјалистичке студије на Факултету политичких наука у Београду. Поред послова из области архивске делатности, бавио се и другим одговорним пословима у области културе, а завидне резултате је постигао у области истраживања културно-историјске прошлости источне Србије, организовању научних скупова и објављивању стручних и научних дела, својих сарадника и лично. Поред осталих признања, ушао је у лексикон КО ЈЕ КО у Србији 1991, 95. и 96. године. До сада је објавио преко 40 стручних радова, написао и приредио више наслова - посебних књига и у заједници групе аутора:
самостално: Историјски албум „Крајина“ 1941-1944. (1974); Крајина 1941-1944. (1984); Неготин и Крајина 1941-1944, књ. IV (1988); Неготинска гимназија 1941-1944. (1990); Основна школа „Вера Радосављевић“ у Неготину 1964-1994. (1994); Библиотека у Неготину 1946-1996. (1996); Здравство у Неготину и Крајини, 1864-1996. (1996); Дипломатске активности великих сила око источне Србије 1913-1915. (1998.); Основна школа у Брзој Паланци 1847-1940. (1998); Крајина вино 1890-2000. (2000); Попис становништва и имовине вароши Неготин из 1863. године (2001); Виноградарство и винарство у Неготинској крајини (2003); Водопривредна - хидрограђевинска организација Неготин 1924-2004. (2004); Попис становништва и имовине среза Кључког из 1863. године (2005); Записници наставничког савета гимназије у Неготину 1941-1945. (2006); Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за округ Зајечарски 1943-1945, II књ (2007); Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за округ Зајечарски 1941-1942, I књ .(2006); Станојло Стефановић 1878-1956. (2009); Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944. године (2010); Неготин и Крајина 1914- 1918. (2014); група аутора: Основна школа “Вук Караџић“У Неготину 1924-1974. (1974); Неготинска гимназија 1839-1989. (1989); Пољопривредна школа Буково 1891-1991. (1990); Историјски архив у Неготину Крајине, Пореча И Кључа, 1952-1992. (1992); Историјски архив у Неготину, 1952 – 1997. (1997); Архиви у Србији (2000); Водич кроз архивску грађу историјског архива у Неготину, (2002).

ДОЦ. ДР ИВАНА КРСТИЋ-МИСТРИЦЕЛОВИЋ, Криминалистичко-Полицијска академија у Београду, Република Србија.

Рођена 24. 1. 1975. године у Београду. Основну школу и гимназију завршила у Београду са одличним успехом. Правни факултет Универзитета у Београду уписала 1993. године, а дипломирала 11. 12. 1997. године са просечном оценом 9,19. На Правном факултету Универзитета у Нишу 12. 12. 2003. године са одликом јавно одбранила магистарску тезу на тему „Скупштински избори под Уставом Краљевине Србије од 1888. године“ и стекла академски назив магистра правних наука из области теоријско-правних наука. У мају 2009. године на Правном факултету у Београду пријављује докторску дисертацију „Државноправни положај цркве у Кнежевини и Краљевини Србији“, коју је одобрило Веће Универзитета у Београду. Одлуком Изборног већа Полицијске академије у Београду од 30. 5. 1998. године изабрана је за сарадника у настави у звању асистента–приправника за предмет Национална историја државе и права на Полицијској академији, а одлуком Изборног већа Полицијске академије у Београду од 7. 4. 2004. године изабрана је за сарадника у настави у звању асистента за исти предмет. Од 1. 10. 2006. године је сарадник у настави у звању асистента за ужу научну област Правна историја, за наставни предмет Национална историја државе и права, на Криминалистичко-полицијској академији у Београду. Докторирала је на Правном факултету у Београду 13. 6. 2012. године.

+ 381 11 31 07 141
ivana.km@kpa.edu.rs

СВЕТЛАНА ЉУБЉАНАЦ, дипломирани правник, архивски саветник, Архив Војводине, Нови Сад, Република Србија.
Рођена 1962. године у Борову. Дипломирала на Правном факултету у Бања Луци 1986. године. У Архиву Војводине ради од 1996. године као архивиста на пословима одржавања, коришћења и издавања архивске грађе. Звање вишег архивисте стекла 2007. године, а звање архивског саветника 2013. године. Учествовала на више међународних архивских саветовања. Аутор већег броја научних и стручних радова. Посебно се интересује за правну националну историју. Објављује у стручним часописима за историју и архивистику.

svetlana.lj@arhivvojvodine.org.rs
+381214891850

ПРОФ. ДР РАДОВАН В. РАДОВАНОВИЋ, Криминалистичко-Полицијска академија у Београду, Република Србија.
Редовни професор за ужу научну област Техничко-технолошки системи и шеф Катедре форензике на Криминалистичко-полицијској академији у Београду.
Аутор и коаутор 6 уџбеника, 5 монографија и више од 150 оригиналних научних, прегледних и стручних радова. Члан истраживачких тимова у више научних и стручних пројеката. Руководилац пројекта Криминалистичко-полицијске академије Форензички методи у криминалистици.
Члан уређивачких одбора научних и стручних часописа и зборника радова.

E-mail: radovan.radovanovic@kpa.edu.rs

ДР МАРИЈАНА МРАОВИЋ, историчар, виши архивиста, Војни архив Министарства одбране Републике Србије, Београд, Република Србија.
Др Маријана Мраовић запослена је у Војном архиву Министарства одбране. Дипломирала је на Одељењу за историју Југославије на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду на тему: „Антијугословенска кампања италијанске штампе у другој половини 1929. године“. Магистарску тезу одбранила је на поменутој катедри 2010. године на тему: “Југословенско-совјетски војни односи од 1945. до 1948. године“. Докторску тезу одбранила је у јулу 2015. године на тему: „Пропаганда владе Милана Недића 1941-1944. године“.
Бави се савременом политичком, војном и друштвеном историјом, темама из области архивистике, као и истраживањем историјата војно-архивске делатности. Ангажована је на текућим дужностима вишег архивисте у које спада међународна архивска сарадња, учествовање на семинарима и конференцијама на теме из области архивистике и историје, припреме изложби и приређивање зборника докумената. Стручни је сарадник документарних емисија на РТС-у (серијал „Велики рат“).
Живи и ради у Београду.

СЛОБОДАНКА ЦВЕТКОВИЋ, дипломирани историчар, архивист, Историјски архив Пожаревац, Република Србија.

Рођена је 3.9.1975. године у Шапцу. Дипломирала је на Филозофском факултету – Одељење за историју 2003. године, под менторством проф. др Љубодрага Димића. Као професор историје ради од 2000. године у основним и средњим школама. У Историјски архив Пожаревац прелази 2006. године, а 2007. полаже стручни испит за звање архивист. У Архиву је радила на пословима Одељења заштите ван архива - Спољна служба (2006-2007), а од 2007. године је руководилац Одељења заштите архивске грађе у архиву.

Од 2004. године до данас објавила је преко 30 радова из историје и архивистике. Област интересовања су јој друштвена и културна историја Србије и Југославије, као и бројна стручна питања из области архивистике.

У периоду од 2006. до данас учествовала је на више домаћих и међународних научних и стручних скупова из историје и архивистике.

Аутор је и уредник веб портала Архивистика (од 2011. године) (www.arhivistika.edu.rs), као и истоимене странице на Фејсбуку (https://www.facebook.com/pages/Arhivistika/213350848695936?ref=hl).

+381 12 223 082
slobodankasasa@gmail.com

МИРЈАНА СТЕПАНОВИЋ, дипломирани географ-туризмолог, архивист, Историјски архив Пожаревац, Република Србија.

Рођена је у Пожаревцу 1972. године, где је стекла основно и средње образовање. Дипломирала је на Природно-математичком факултету у Новом Саду на департману за географију, туризам и хотелијерство и стекла звање дипломирани географ-туризмолог.

У периоду од 1998. до 2010. године радила је у ДП „Водопривреда“ Пожаревац као пословни секретар, а од 2010. до децембра 2013. године у ДОО „Гемакс“ у Београду као референт за пословну сарадњу.

Од 5. децембра 2013. године ради у Историјском архиву Пожаревац у Одељењу за културно-просветну, издавачку, изложбену и информативну делатност, на пословима архивисте.

mirjanastepanovic@arhivpozarevac.org.rs
+381 12 223 082

ТАТЈАНА МАРИЧИЋ, Мср, дипл. специјалиста криминалиста II степена академских студија, Извршно управљање у систему безбедности државне управе, Министарство просвете Републике Србије, Београд, Република Србија.

Рођена је 1973. године у Ћуприји, где је завршила основну школу. Дипломирала је на Учитељском факултету Универзитета у Нишу. Уписала је специјалистичке академске II студије на Криминастичко – полицијској академији у Београду и одбранила специјалистички рад на тему ,,Професионализација управе у функцији новоградно-правног статуса државних службеника“. Докторант је на Правном факултету у Београду, одсек Кривично право.

Члан је Међународног криминалистичког удружења; члан је СЕР-а – Центра за образовну политику. Члан је Националног стручног тима експерата МПНТР за подршку учешћа Републике Србије у тематским групама Европске уније Отвореног метода координације (ОМК) у области образовања. Обучена је за Медијатора испред Центра за медијацију и посредовање Владе Републике Србије. Похађала је обуке у Центру за јавне политике Европске уније - Тероризам, илегалне миграције и безбедност; Политика конкуренције и заједничка трговинска и инвестицона политика ЕУ; Социјална и антидискриминациона политика Европске уније.

Руководилац је на бројним пројектима. Сарадник –рецезент на многим уџбеницима.

Аутор је већег броја научних, стручних радова и приказа.

Живи и ради у Београду.

ЗДЕНКА МИЛИВОЈЕВИЋ, Мастер Образовних политика, професор разредне наставе, ОШ „Митрополит Михаило“ Сокобања, Република Србија.

Рођена је 1967. године у Сокобањи, где је завршила основну и средњу школу. Дипломирала је на Учитељском факултету у Врању. Уписала је постдипломске студије Образовне политике на Факултету педагошких наука и Филозофском факултету, заједничког програма Универзитета у Крагујевцу и Универзитета у Београду и 2014. мастерирала на тему „ Интеркултурални приступ у образовању – могућности увођења у Србији“.

Од 1996. године запослена је у Основној школи ,,Митрополит Михаило“ у Сокобањи, на пословима професора разредне наставе и као помоћник директора. Кандидат је Савеза учитеља Републике Србије за нови сазив Националног просветног савета Републике Србије. Експерт је за обуку наставника у пројекту *Развионица –Подршка развоју људског капитала и истраживању, развој општег образовања и људског капитала*, чији је носилац МПНТР Републике Србије. Члан је стручног тима МПНТР за подршку учешћа Републике Србије у тематским групама ЕУ Отвореног метода координације (ОМК) у области образовања и члан је радне групе МПНТР за израду *Правилника о изменама и допунама Правилника о садржају и начину вођења евиденције и издавању јавних исправа у основној школи*.

Аутор је већег броја научних, стручних радова и приказа.

Живи и ради у Сокобањи.

zdenka41@gmail.com
+381 64 872 94 96

ОЛИВЕР СТОКИЋ, дипломирани библиотекар, Народна библиотека „Илија М. Петровић“, Пожаревац, Република Србија.
Рођен 08.06. 1967. године у Београду. Дипломирао је на Правном факултету у Новом Саду Универзитета Привредна академија. Запослен је у Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ у Пожаревцу од 2003. године. Ради на пословима јавних набавки, пословима безбедности и здравља на раду, пословима каталогизације у систему COBISS. Објавио више стручних радова из области библиотекарства. Пише поезију и прозу.

oliverstokic@gmail.com

ТАТЈАНА ЈОВАНОВИЋ НЕГОИЦИЋ, дипломирана библиотекарка-информатичарка, референткиња Службе набавке књига, Народна библиотека „Илија М. Петровић“ Пожаревац, Република Србија.
Рођена је 1980. године у Пожаревцу. Основну школу и Гимназију завршила у Пожаревцу. Дипломирала на Филолошком факултету у Београду на Катедри за Библиотекарство и информатику.
У Народној библиотеци „Илија М. Петровић“ Пожаревац ради од децембра 2006. године.
Ауторка је стручне монографске публикације *Информатичко описмењавање старих лица: приручник за библиотекаре*.
Од септембра 2014. године са Ренатом Минић води обуку информатичког описмењавања за пензионере и незапослена лица *Упознајте се са виртуелним светом рачунара у библиотеци у Пожаревцу*.
Уредница је сајта/блога за библиотекаре под називом Од књиге до душе (http://odknjigedoduse.wordpress.com/).
Активна је чланица Библиотекарског друштва Србије и Комисије за класификацију.

ВЕРА ЗАРИЋ МИТРОВИЋ, виша дипломирана библиотекарка, Народна библиотека „Илија М. Петровић“, Пожаревац, Република Србија.
Референткиња Одељења за развој библиотечког система Браничевског округа – Матичног одељења. Основну школу и гимназију завршила у Пожаревцу. Дипломирала на Филозофском факултету у Београду, Група за историју уметности. Запослена у Народној библиотеци «Илија М. Петровић» Пожаревац од 1996. године.
До 2009. године радила у Одељењу каталошке обраде као шеф овог одељења. Од 26.08. 2009. године запослена на месту референткиње Матичне службе за Браничевски округ на коме је ангажована на вршењу матичних функција дефинисаних *Законом о библиотечко-информационој делатности*. Председница је Подружнице библиотекара Браничевског округа у оквиру Библиотекарског друштва Србије од 2012. год.
Чланица је Комисије за каталогизацију и Секције за матичне библиотеке БДС-а.
Администраторка електронске базе података – Cobiss.

SELMA ISIĆ, MSR. Arhiv Tuzlanskog kantona u Tuzli, Bosna i Hercegovina.
Rođena u Tuzli 1980. godine, gdje trenutno živi. Studij na Filozofskom fakultetu – Odsjek historija završila i sa uspjehom diplomirala 2006. godine, te stekla stručni naziv profesora historije. Stručni arhivistički ispit položila 2007. godine i stekla zvanje – arhivist.
Od 1. decembra 2007. godina zaposlena u Arhivu Tuzlanskog kantona, gdje radi na poslovima zaštite, sređivanja i obrade arhivske građe, a 2013. godine stekla zvanje višeg arhiviste. Posjeduje elementarno znanje iz engleskog jezika i odgovarajuće informatičko znanje. Od 9. juna do 16. oktobra obavljala funkciju vršioca dužnosti direktora Arhiva Tuzlanskog kantona.
Od 2009. do 2013. godine, kao vanjski saradnik, držala vježbe iz predmeta: Arhivistika i Arhivska praksa II na III godini Odsjeka historija Filozofskog fakulteta Tuzla.
U periodu od 2011. do 2013. godine obavljala funkciju sekretara Arhivističkog udruženja u Federaciji Bosne i Hercegovine, a od 2013. radi kao sekretar Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine. Ujedno obnaša funkciju sekretara Redakcije časopisa „Glasnik arhiva i Arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine“ od 2009. godine, kao i funkciju sekretara Redakcije časopisa „Arhivska praksa“ od 2010. godine.
U dosadašnjem radu objavila je preko četrdeset stručnih i naučnih radova, u referentnim stručnim i naučnim časopisima u Bosni i Hercegovini, Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji. Učestvovala sa stručnim saopćenjima na Savjetovanjima arhivskih radnika BiH, te učestvovala u organizaciji Savjetovanja Arhivska praksa, seminara iz oblasti kancelarijskog i arhivskog poslovanja za registrature, okruglih stolova, naučnih i stručnih skupova, itd.

E-mail: selmaisic@yahoo.com
arhiv.tk@bih.net.ba
Arhiv Tuzlanskog kantona
Put Breza 42, 75000 Tuzla

№ 830

АЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА
САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО
и прочая, и прочая, и прочая.

Объявитель сего, Россійскій — подданный отставной Капитанъ Иванъ Бурмистровъ, который для свободнаго туда и обратнаго проѣзда, данъ сей пашпортъ за подписаніемъ и съ приложеніемъ печати моего имени, съ срокомъ на [illegible] мѣсяцъ [illegible] дня 1807 года.

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
Всемилостивѣйшаго Государя моего Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ, Х-ской Гражданскій Губернаторъ и Кавалеръ А. Стрѣлковъ

Господину
Ивану Ивановичу Князеву
Милостивый Государь

Народу Окружна [illegible]
[illegible] малой великорусской. Папа [illegible]
[illegible] Величество [illegible]
[illegible] при [illegible]
[illegible] Народу [illegible]
[illegible] вручено [illegible]
[illegible] времени [illegible]
[illegible] Е. В. [illegible]

Г. Начальнику
Благородному Господину
Тайному Совѣтнику Кавалеру
Зорку Богдановичу.

Господинъ Мировой Свѣтлость Милостивѣйшій Государь и Князь Данъ, да се на твоемъ извѣстномъ рапорѣ и путевомъ прошенію данномъ с нотъ із шк. С. № 1553, вмѣстѣ Мировой Суд, славному Попечительскому вступленіи двѣ подписи, да се и исправности обѣ тѣ при уредъ довѣдь.

Пожелавати рабіе по вѣстности
Високославнои Попечительскои
одъ із шк. Л. № 4604
Се Свѣтлости
Начальнику

№ 958
Апрѣля 8 по
у Понарѣвъ

Начальнику
Окружна Попечительнаго
Жирмуне Борзеви

Пожаръ Начальнику
Мировой Суд

МИХАИЛЪ III СЕРБСКОВИЧЪ III
ПО МИЛОСТИ БОЖІЙ И ВОЛЬНЫ НАРОДА
КНЯЗЪ СРБСКІЙ

Ивану Ивановичу [illegible]

УПУТСТВО САРАДНИЦИМА

Рукопис (граматички и правописно исправан) за Годишњак Историјског архива Пожаревац Записи, треба послати електронским путем на адресу: info@arhivpozarevac.org.rs **најкасније до 1. јуна текуће године** у којој ће бити штампан. Уз то, треба доставити и један примерак текста одштампаног на папиру, као и Изјаву да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом за објављивање, на адресу Уредништва: Историјски архив Пожаревац, 12000 Пожаревац, за **Годишњак** ИАП, др Воје Дулића 10.

Рад треба да буде написан ћирилицом у Microsoft Word-у, дужине (укључујући сажетак и резиме на српском и/или на енглеском, слике, табеле и друге прилоге) до 28.500 словних знакова; врста слова: Times New Roman; проред: 1,5; величина слова: 12. Раду приложити и резиме (од 10 до 15 редака) на српском и/или на енглеском са четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају, с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте, ...) морају бити адекватно скенирани (300 dpi). Свака илустрација мора бити означена бројем, мора да има легенду и назначено место унутар текста где ће се наћи. Формат илустрације може бити: jpg или tiff.

Структура радова:

- име и презиме;
- адреса аутора и установе у којој ради;
- наслов рада;
- сажетак (50–100 речи);
- кључне речи (3–10 речи);
- текст рада (обима до једног ауторског табака – 16 страница);
- резиме (300–500 речи).

Форма текста:

- текст процесор Word;
- стил Normal;
- формат стране А4;
- маргине (цм): горе –2.5, доле – 7.2, лево – 2, десно – 6.3, гутер – 0;
- фонт Times New Roman, 20pt наслов, 16pt поднаслов, 11pt основни текст, 9pt напомене;
- проред Single,
- напомене Footnotes у непрекинутом низу од 1 даље.

Радови које је Уредништво часописа одобрило за публиковање, биће штампани са УДК бројем Народне библиотеке Србије. Примљени радови се не враћају.

ПРАВИЛА ЗА НАВОЂЕЊЕ

МОНОГРАФСКЕ ПУБЛИКАЦИЈЕ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив дела – курзивом, место издања, година издања. Ако се наводи и број странице, пише се без икаквих додатака (стр., p., pp., ff., dd. и слично). После места издања ставља се запета.

Пример: Славко Гавриловић, **Војводина и Србија у време Првог устанка**, Нови Сад, 2004, 218.

Уколико књига има више издања, може се навести број издања у суперскрипту (на пример 2008[2]).

Уколико се у књизи помиње више места где је издата, наводе се прва два раздвојена цртом (дугачка).

Пример: Борислав Јанкулов, **Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку**, Нови Сад–Панчево, 2003, 43.

ОБЈАВЉЕНА ГРАЂА се наводи на исти начин као и монографске публикације, а **НЕОБЈАВЉЕНА** (архивска) грађа се наводи на следећи начин: при првом навођењу пун назив архива, место архива, редни број и назив фонда, сигнатура предмета. У загради на крају обавезно написати скраћеницу под којом је води одређени архив и под којом ће се појављивати у следећим навођењима.

Пример: Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 23, Земаљска управа за Српско Војводство и Тамишки Банат, Президијални списи, бр. 1964 (АВ, СВТБ).

ЧЛАНЦИ се наводе на следећи начин: пуно име и презиме аутора, назив чланка – курзивом, назив часописа,

новина или друге серијске/периодичне публикације, број и годиште, место издања, година, број странице без икаквих додатака (као и код навођења књига).

Пример: Слободан Бјелица, **Трансформације идеје о аутономији Војводине**, Зборник Матице српске за друштвене науке, 137, Нови Сад, 2011, 509–520.

Пример: Andrej Mitrović, **Deutschland und Jugoslawien 1919–1933**, Зборник Филозофског факултета, Књ. 12, 1, Београд, 1974, 567–575.

Уколико је назив часописа дугачак, приликом првог навођења у заградама се наводи скраћеница под којом ће се даље појављивати.

Пример: Васа Стајић, **Нови Сад, његов магистрат и културна прегнућа новосадских Срба**, Гласник Историског друштва у Новом Саду (ГИДНС), 6, 1–2 (14–15), Нови Сад, 1933, 1–159.

Уколико постоји више аутора монографије или чланка (до четири), раздвајају се запетом. За више од четири аутора наводи се само први, а затим et. al.

Пример: Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, **Историја Мађара**, Београд, 2002, 555.

Уколико се у раду цитира само један рад одређеног аутора, код поновљеног навођења тог текста, може се скратити име аутора на почетно слово иза којег стоји тачка, уз презиме аутора, следи скраћеница **нав. дело** (за српски језик) или скраћеница **op. cit.** (за стране језике).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, **Историја Новога Сада**, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: М. Ердујхељи, **нав. дело**, 428.

Уколико се у цитирању дела једног аутора текст налази на истој страници, а употребљен је у следећој фусноти, користи се реч Исто (српски језик), односно Ibidem (страни језици).

Пример: Мелхиор Ердујхељи, **Историја Новога Сада**, Нови Сад, 1894, 341.

Скраћено: Исто.

Уколико се цитира више радова истог аутора (књига или чланака), а пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, при поновном навођењу, после скраћеног имена и пуног презимена аутора, ставља се скраћени назив монографије или чланка, број странице.

Пример: Димитрије Кириловић, **Помађаривање у бившој Угарској**; **Асимилациони успеси Мађара у Бачкој, Банату и Барањи**, Нови Сад, 2006, 72.

Скраћено: Д. Кириловић, **Помађаривање**, 84.

Уколико се цитира текст са више страница које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, а после тога следи тачка. Уколико се цитира више страница које се не одређују тачно, употребљава се реч **passim**.

Пример: Васа Стајић, **Грађа за политичку историју Новог Сада**, Нови Сад, 1951, 41–49.

Скраћено: В. Стајић, **Грађа за политичку историју**, **passim**.

Када се цитира чланак у зборнику радова на страном језику, после назива зборника, у загради се наводе имена уредника. Уколико их је више ставља се ознака **eds.** пре њихових имена, ако је један уредник, испред имена је назнака **ed.**, односно одговарајућа скраћеница у другом језику (нпр. у немачком **Hrsg.**). Када се цитира чланак у зборнику радова на српском или јужнословенском језику, после назива зборника, у заградама се наводи име или имена уредника са назнаком **ур.** пре имена. После ових података наводи се издавач и година издања, број странице и тачка.

Пример: Ненад Лемајић, **О неким нејасним питањима из историје породице Белмужевић, Балкан и Панонија кроз историју** (ур. Славко Гавриловић), Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, Нови Сад, 2009, 387–403.

Пример: Barbara Graziosi, **The Ancient Reception od Homer**, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Цитирање текстова с интернета треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице исписану италиком и датум приступања страници.

Пример: Југослав Вељковски, **Прва сређивања грађе новосадског магистрата**, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. април 2012.

Страна имена транскрибују се ћирилицом на српском језику како се изговарају, а приликом првог помињања у тексту њихово презиме се наводи у заградама у изворном облику на страном језику курзивом, нпр. Ришеље (Richelieu).

UPUTSTVO SARADNICIMA

Rukopis (gramatički i pravopisno ispravan) za Godišnjak Istorijskog arhiva Požarevac **Zapisi**, treba poslati elektronskim putem na adresu: info@arhivpozarevac.org.rs **najkasnije do 1. juna tekuće godine** u kojoj će biti štampan. Uz to, treba dostaviti i jedan primerak teksta odštampanog na papiru, kao i Izjavu da rad nije (niti će biti) objavljivan ili ponuđen nekom drugom za objavljivanje, na adresu Uredništva: Istorijski arhiv Požarevac, 12000 Požarevac, za **Godišnjak** IAP, dr Voje Dulića 10.

Rad treba da bude napisan ćirilicom u Microsoft Word-u, dužine (uključujući sažetak i rezime na srpskom i/ili na engleskom, slike, tabele i druge priloge) do 28.500 slovnih znakova; vrsta slova: Times New Roman; prored: 1,5; veličina slova: 12. Radu priložiti i rezime (od 10 do 15 redaka) na srpskom i/ili na engleskom sa četiri do šest ključnih reči, u proredu 1, veličine slova 11. Fusnote (napomene uz tekst, spuštenice): prored 1, veličine slova 10.

Strana imena u radu pisati onako kako se izgovaraju, s tim što se pri prvom navođenju u zagradi ime daje izvorno.

Ilustrativni prilozi uz radove (fotografije, grafikoni, geografske karte, ...) moraju biti adekvatno skenirani (300 dpi). Svaka ilustracija mora biti označena brojem, mora da ima legendu i naznačeno mesto unutar teksta gde će se naći. Format ilustracije može biti: jpg ili tiff.

Struktura radova:

- ime i prezime;
- adresa autora i ustanove u kojoj radi;
- naslov rada;
- sažetak (50–100 reči);
- ključne reči (3–10 reči);
- tekst rada (obima do jednog autorskog tabaka – 16 stranica);
- rezime (300–500 reči).

Forma teksta:

- tekst procesor Word;
- stil Normal;
- format strane A4;
- margine (cm): gore –2.5, dole – 7.2, levo – 2, desno – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt naslov, 16pt podnaslov, 11pt osnovni tekst, 9pt napomene;
- prored Single,
- napomene Footnotes u neprekinutom nizu od 1 dalje.

Radovi koje je Uredništvo časopisa odobrilo za publikovanje, biće štampani sa UDK brojem Narodne biblioteke Srbije. Primljeni radovi se ne vraćaju.

PRAVILA ZA NAVOĐENJE

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv dela – kurzivom, mesto izdanja, godina izdanja. Ako se navodi i broj stranice, piše se bez ikakvih dodataka (str., r., rr., ff., dd. i slično). Posle mesta izdanja stavlja se zapeta.

Primer: Slavko Gavrilović, **Vojvodina i Srbija u vreme Prvog ustanka**, Novi Sad, 2004, 218.

Ukoliko knjiga ima više izdanja, može se navesti broj izdanja u superskriptu (na primer 2008[2]).

Ukoliko se u knjizi pominje više mesta gde je izdata, navode se prva dva razdvojena crtom (dugačka).

Primer: Borislav Jankulov, **Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku**, Novi Sad–Pančevo, 2003, 43.

OBJAVLJENA GRAĐA se navodi na isti način kao i monografske publikacije, a **NEOBJAVLJENA** (arhivska) građa se navodi na sledeći način: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta. U zagradi na kraju obavezno napisati skraćenicu pod kojom je vodi određeni arhiv i pod kojom će se pojavljivati u sledećim navođenjima.

Primer: Arhiv Vojvodine, Novi Sad, F. 23, Zemaljska uprava za Srpsko Vojvodstvo i Tamiški Banat, Prezidijalni spisi, br. 1964 (AV, SVTB).

ČLANCI se navode na sledeći način: puno ime i prezime autora, naziv članka – kurzivom, naziv časopisa, novina ili druge serijske/periodične publikacije, broj i godište, mesto izdanja, godina, broj stranice bez ikakvih dodataka (kao i kod navođenja knjiga).

Primer: Slobodan Bjelica, **Transformacije ideje o autonomiji Vojvodine**, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 137, Novi Sad, 2011, 509–520.

Primer: Andrej Mitrović, **Deutschland und Jugoslawien 1919–1933**, Zbornik Filozofskog fakulteta, Knj. 12, 1, Beograd, 1974, 567–575.

Ukoliko je naziv časopisa dugačak, prilikom prvog navođenja u zagradama se navodi skraćenica pod kojom će se dalje pojavljivati.

Primer: Vasa Stajić, **Novi Sad, njegov magistrat i kulturna pregnuća novosadskih Srba**, Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu (GIDNS), 6, 1–2 (14–15), Novi Sad, 1933, 1–159.

Ukoliko postoji više autora monografije ili članka (do četiri), razdvajaju se zapetom. Za više od četiri autora navodi se samo prvi, a zatim et. al.

Primer: Peter Rokai, Zoltan Đere, Tibor Pal, Aleksandar Kasaš, **Istorija Mađara**, Beograd, 2002, 555.

Ukoliko se u radu citira samo jedan rad određenog autora, kod ponovljenog navođenja tog teksta, može se skratiti ime autora na početno slovo iza kojeg stoji tačka, uz prezime autora, sledi skraćenica **nav. delo** (za srpski jezik) ili skraćenica **op. cit.** (za strane jezike).

Primer: Melhior Erdujhelji, **Istorija Novoga Sada**, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: M. Erdujhelji, **nav. delo**, 428.

Ukoliko se u citiranju dela jednog autora tekst nalazi na istoj stranici, a upotrebljen je u sledećoj fusnoti, koristi se reč Isto (srpski jezik), odnosno Ibidem (strani jezici).

Primer: Melhior Erdujhelji, **Istorija Novoga Sada**, Novi Sad, 1894, 341.

Skraćeno: Isto.

Ukoliko se citira više radova istog autora (knjiga ili članaka), a pošto je prvi put naziv svakog rada naveden u punom obliku, pri ponovnom navođenju, posle skraćenog imena i punog prezimena autora, stavlja se skraćeni naziv monografije ili članka, broj stranice.

Primer: Dimitrije Kirilović, **Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj**; **Asimilacioni uspesi Mađara u Bačkoj, Banatu i Baranji**, Novi Sad, 2006, 72.

Skraćeno: D. Kirilović, **Pomađarivanje**, 84.

Ukoliko se citira tekst sa više stranica koje su tačno određene, one se razdvajaju crtom, a posle toga sledi tačka. Ukoliko se citira više stranica koje se ne određuju tačno, upotrebljava se reč **passim**.

Primer: Vasa Stajić, **Građa za političku istoriju Novog Sada**, Novi Sad, 1951, 41–49.

Skraćeno: V. Stajić, **Građa za političku istoriju**, **passim**.

Kada se citira članak u zborniku radova na stranom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradi se navode imena urednika. Ukoliko ih je više stavlja se oznaka **eds.** pre njihovih imena, ako je jedan urednik, ispred imena je naznaka **ed.**, odnosno odgovarajuća skraćenica u drugom jeziku (npr. u nemačkom **Hrsg.**). Kada se citira članak u zborniku radova na srpskom ili južnoslovenskom jeziku, posle naziva zbornika, u zagradama se navodi ime ili imena urednika sa naznakom **ur.** pre imena. Posle ovih podataka navodi se izdavač i godina izdanja, broj stranice i tačka.

Primer: Nenad Lemajić, **O nekim nejasnim pitanjima iz istorije porodice Belmužević, Balkan i Panonija kroz istoriju** (ur. Slavko Gavrilović), Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsek za istoriju, Novi Sad, 2009, 387–403.

Primer: Barbara Graziosi, The Ancient Reception od Homer, A Companion to Classical Reception (Eds. Lorna Hardwick and Christopher Stray), Blackwell Publishing, Oxford, 2008, 29/33.

Citiranje tekstova s interneta treba da sadrži naziv citiranog teksta, adresu internet stranice ispisanu italikom i datum pristupanja stranici.

Primer: Jugoslav Veljkovski, Prva sređivanja građe novosadskog magistrata, http://www.arhivns.rs/lat/28jug2.html, 25. april 2012.

Strana imena transkribuju se ćirilicom na srpskom jeziku kako se izgovaraju, a prilikom prvog pominjanja u tekstu njihovo prezime se navodi u zagradama u izvornom obliku na stranom jeziku kurzivom, npr. Rišelje (Richelieu).

INSTRUCTIONS TO COLLEAGUE AUTHORS

The manuscript for the Historical Archives of Pozarevac Yearbook - **Zapisi** , should be sent electronically to the address jasminanikolic@arhivpozarevac.org.rs till June 1st at the latest, in the year that it is planned to be published. You are kindly requested to send one copy of the printed text (followed by the written statement that the text has not been previously published or given to someone to publish it) to the following address of the Editorial: The Historical Archive of Požarevac, 12000 Požarevac, Voje Dulića 10, Serbia - za Godišnjak IAP-

If the manuscript is written in English, the font should be Times New Roman, not more than 28.500 characters; space 1,5; font size 12. The work should have a summary (10 to 15 lines) in English with four to six key words, space 1, font size 11. Various footnotes: space 1, font size 10.

The illustrative attachements to the work/manuscript (photos,charts, maps ...) should be properly scanned (300 dpi). Each illustration should be numbered and should have a legend and its place in the text. The illustration type can be: jpg or tiff.

The Structure of the work:

- name and surname;
- author address and institution (work) address;
- tittle;
- abstract (50–100 words);
- key words (3–10 words);
- text (16 pages);
- summary (300–500 words).

The Text Form:

- text procesor Word;
- style Normal;
- page A4;
- margines (cm): up –2.5, down – 7.2, left – 2, right – 6.3, guter – 0;
- font Times New Roman, 20pt tittle, 16pt subtittle, 11pt basic text, 9pt notes;
- space Single,
- Footnotes in continuous stream from 1(and on).

The works that have been approved by the Editorial will be published UDC (Universal Decimal Classification) number of The National Library of Serbia. The accepted manuscripts will not be returned.

HOW TO ADD REFERENCES/BIBLIOGRAPHY

MONOGRAPH should have: the author's full name and surname, name of the book/work (in italic), place and year of publishing. If number of the page is mentioned, please do not add **p, pp, ff, dd etc.** After the place of publication please put a comma (**,**).

THE PUBLISHED SOURCE is stated in the same way as monograph publication, and **THE UNPUBLISHED (ARCHIVE) SOURCE** is stated in the following way: when first stated –full name of the archive, place of archive, serial number and name of the fund, case signature. Please write in the brackets ( ) the abbreviation under which a certain archive is and the abbreviation under which it will appear in the statements.

Example:

M Argles, **British Government Publications in Education during the Nineteenth Century** (1971)

J Vaughan, **Board of education Circulars: A Finding List and Index** (1972)

J M McCarthy, **An International List of Articles in the History of Education, Published in Non-Educational Serials, 1965-69** (1973)

D W Thomas, **The History of Technical Education in London 1904-40** (1976)

S M Parkes, **Irish Education in the British Parliamentary Papers 1801-1920** (1978)

V F Gilbert and C Holmes, **Theses and Dissertations on the History of education Presented at British and Irish Universities between 1900-1976** (1976)

M Argles and J E Vaughan, **British Government Publications Concerning Education during the Twentieth Century** (1982)

J S Hurt, **Education and the Working-Classes from the Eighteenth Century to the Twentieth Century** (1985)

R Szreter, **The History of Education in Non-Education Learned Journals 1939-1984** (1986)

A R Allan, **University Bodies: a Survey of inter- and Supra- University Bodies and Their Records** (Liverpool **c**1990). Includes an extensive bibliography of sources useful for the history of higher education.

M C Britton (ed), **Improved Visibility: An International Bibliography on the Education of Women and Girls 1978-1989** (Librarians of Institutes and schools of education 1991).

J D Browne and G R N Smart, **Colleges of Education: A Checklist of Archives** (History of Education Society **c**1981).

C R Chapman, **The Growth of British Education and its Records**, (Dursley Lochin 1992).

J Craigie, **A Bibliography of Scottish Education before 1872** (University of London Press 1970).

D Crook ‚Net gains? The Internet as a research tool for historians of education' in D. Crook and R. Adlrich (eds) **History of Education for the Twenty-first Century** (London, Institute of Education) pp.36-49.

J C Davies, ‚Documents relating to the History of Education,' in **Durham Research Review**, 2 (Sept 1951), pp 1-10.

History of Education Society, **Archives and the Historian of Education** (1975).

A Morton, **Education and the State 1833-1966** (PRO 1997).

T A O'Donoghue, ‚Sources for the Study of the History of the Secondary School Curriculum: A Survey of the Irish Scene, 1921-62,' in **HES Bulletin,** (Autumn 1990), pp. 46-51.

Public Record Office of Northern Ireland, **Guide to Educational Records** (1993). Includes an appendix listing all state schools with surviving records held at PRONI.

Sources for Tracing School Teachers in the National Society Archives and Library (Church of England Record

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.25(497.11)

ЗАПИСИ : годишњак Историјског архива Пожаревац = Zapisi : The Historical Archives of Požarevac Yearbook / главни и одговорни уредник Јасмина Николић. - Год. 1, бр. 1 (2012)- . - Пожаревац : Историјски архив, 2012- (Ниш : Sven). - 23 x 23 cm

Годишње.
ISSN 2334-7082 = Записи (Пожаревац)
COBISS.SR-ID 196053772

ISSN 2334-7082